

A székely írás reneszánsza

Sándor Klára

A SZÉKELY ÍRÁS
RENESZÁNSZA

A könyv kiadását a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a könyvkiadói program keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

© Sándor Klára, Typotex, 2017
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 279 904 9

Témakör: *művelődéstörténet, nyelvtörténet, írástörténet*

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról
a www.typotex.hu és a facebook.com/typotexkiado
oldalakon értesülhet.

Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.

Felelős vezető: Votisky Zsuzsa

Főszerkesztő: Horváth Balázs

Szerkesztő: Jutai Péter

Borítóterv: Sosity Beáta

Nyomta a Séd Nyomda Kft.

Felelős vezető: Katona Szilvia

„Forognak a' tudós embereknek kezekben valami régi Magyar Betük; mellyek a' Napkeletieknek szokásokhoz vagynak alkalmaztatva. Ezeket némellyek helyben nem hadják, hanem tsak elmefuttatásból költött dolognak, a' minémüeket akárki könnyen formálhatna, tartják, mások pedig valóságos régi Magyar Eleink Betüinek állatják lenni. [...] jónak itélem, hogy ide tévén közönségesen olvashassák, a' kik az efféle tsemegék körül egertsélni gyönyörüségnek tartják.”

Bod Péter (a Magyar Athenas előszava, 3v-4r)

TARTALOM

ELÖLJÁRÓ ÍRÁS	9
A MORVA REJTÉLY	13
<i>A pergamen megvan, a kötet eltűnik</i>	14
<i>Amit mégis tudunk</i>	16
<i>A Nikolsburgi Ábécé</i>	17
<i>Hüllő és bogár? A Nikolsburgi Ábécé betűkészlete</i>	22
<i>Ki írta, mikor írta, miért írta? És hogyan került Morvaországba?</i>	27
<i>Csak nem Janus Pannonius?</i>	29
<i>Az ősnymotatvány megkerül</i>	35
<i>Az elkövető</i>	37
<i>Mit tudunk Philipus de Pencziczről?</i>	39
<i>Miért van egymás alá jegyezve a székely és a héber ábécé?</i>	44
<i>Tollal rajzolt „fába rovás”</i>	50
<i>Hogyan tovább?</i>	53
A MÁSODIK ATTILA	55
<i>Filipec János párizsi követsége</i>	56
<i>Mátyás történetírói</i>	59
<i>Az „igricek fecsegő énekeitől” a Képes Krónikáig</i>	67
<i>Törésvonalak a középkori történelemszemléletben</i>	75
<i>A Névtelen Jegyző és Attila</i>	80
<i>Kézai Simon Gesta Hungaroruma</i>	83
<i>A székelyek írása Kézai krónikájában</i>	91
<i>A székelyek írása Mátyás krónikásainál</i>	94
<i>Attila secundus</i>	99
<i>A moszkvai eretnek titkos jelei</i>	104
<i>Mi volt Mátyás udvarának szerepe a székely írás életében?</i>	109
ÁRKÁDOK ÉS SZOROSOK	114
<i>Katona + tudós = birodalomtervező, hírszerző, stratégá</i>	118
<i>A tudomány és a művészetek akadémiaja</i>	124
<i>„Mikor Erdély szorosait elzártam”</i>	126
<i>A „kettős busztrufedon” és egyéb furcsaságok</i>	130
<i>„Manuscripti diversi”, IV. kötet, 669–686. levél</i>	135
<i>Kéz kezét javít</i>	144
<i>A bolognai ábécé</i>	150
<i>Bötlehemtől Kalifásig</i>	153

<i>Ima és kolofón?</i>	157
<i>A naptár</i>	161
<i>A naptár „rejtett” emléknapi</i>	166
<i>Egy forrás vagy több?</i>	169
<i>Létezett-e valaha az „elveszett rovásbot”?</i>	172
SZESZÉLYES BÁSTYÁK ÉS A VIDORTEKINTETŰ KOLOSTOR	187
<i>A legrégebbi magyar kalendáriumok</i>	188
<i>A két legkorábbi magyar csízió</i>	194
<i>A bolognai naptár tartalma</i>	198
<i>Ferences magyar naptár székely írással</i>	201
<i>A székely naptár kora</i>	209
<i>A székely betűs naptár előképei</i>	213
<i>Hol találta Marsigli a székely betűs naptárt?</i>	216
<i>A szárhegyi Lázárok</i>	219
<i>Imolák és cseribarátok a Sármány oldalában</i>	223
<i>Kájoni János ábécéi</i>	228
<i>A Bolognai Emlék ábécéi és Kájoni „eredeti” betűsora</i>	236
<i>Moga Mihály glosszái</i>	238
<i>Kájoni és a Bolognai Emlék</i>	243
A KISEBB TESTVÉREK TITKAI	249
<i>A Bolognai Emlék naptárának betűsora és a Nikolsburgi Ábécé</i>	252
<i>Ferences vonal?</i>	254
<i>A kisebb testvérek</i>	257
<i>A ferencesek és az anyanyelviség</i>	262
<i>A Hunyadiak és a ferencesek</i>	268
<i>László testvér missziós útja az őshazába</i>	271
<i>Szárhegy és Buda</i>	275
IDÉZETT IRODALOM	281

ELŐJÁRÓ ÍRÁS

„A költő számára elég, ha gyönyörködtet és tetszés szerint tárgyalja a témát, s nem túlságosan érdekes számára, hogy megtörtént dolgokat vagy pedig meséket beszél el. A szónokról, ha teljesen meg tud győzni a kitalált dolgokkal, tettekkel és az így-úgy összeszedett tanúkkal, azt mondják, megtette kötelességét. A filozófus, ha jól tanít, úgy vélik, teljesítette feladatát, s ha ékesszóló, nem szidjuk meg érte, ha nem az, nem nagyon kérjük számon tőle. (...) Ha a történész mindezt nem egyesíti magában, aligha fog feladatának eleget tenni.”

Szamosközy István: Brutus történeti munkájának kiadásáról¹

Nem különösebben bánom, hogy újra alá kell merülnöm a „rég, elhunyt idők homályos titkaival” való pizsmogásba, annak ellenére, hogy mindig sokkal inkább az elméleti kérdések vonzottak. Korábban sosem hittem volna, hogy egyszer képes leszek csaknem négy évet eltölteni mindössze nyolc kéziratoldal néhány száz kusza vonalkájának bogarászásával. Pedig ez történt 1987 szeptembere és 1991 áprilisa között. Azt sem gondoltam, hogy a filológia akkor is lehet detektívregényhez hasonlóan izgalmas, ha nem rózsakeresztesekkel, alkimistákkal, titkos társaságok történetével foglalkozik az ember.

Pedig lehet – ez már a székely írással való találkozásom előtt kiderült, rögtön az egyetem első évében, köszönhetően a szegedi bölcsészkar elsőrangú művelődéstörténeti műhelyének, Keserű Bálint iskolájának. A régi magyar irodalom órákon csodálattal vegyes rémülettel tapasztaltuk, hogy tanáraink úgy beszélnek velünk, mintha mi is tudnánk mindazt, amit ők a 15–17. századról tudnak. (A csodálat az ő alapos és kiterjedt tudásuknak szólt, a rémületet meg az okozta, hogy mi lesz, ha a vizsgán is úgy viszonyulnak hozzánk, mintha kollégák s nem – nagyon kezdő – diákok lennénk.) Akit érdekelt, bejárhatott a kedd esti régimagyaros szemináriumokra, ahol ugyan a beszélgetések töredékét sem értettük, de megpróbáltunk minél több mozaikdarabkát elrakosgatni, hátha egyszer valami apró képrészlet összeáll majd belőle. Ha valahol, ott meg lehetett tapasztal-

¹ Balázs, Monok és Tar 1992: 75.

talni, hogy az évszázadokkal korábbi emberi kapcsolatok kibogozása, a gondolatok terjedésének követése, a rejtett összefüggések – lényegében az egykori, európai szintű tudáshálózat – föltárása krimyszerűen érdekfeszítővé válhat. Ugyanezt láttuk – vagy zöldfülűségünkől következően inkább éreztük – a májusi régimagyaros konferenciákon, ahová tanáraink a kíváncsiskodóbb hallgatókat is magukkal cipelték, és ahol egyrészt megilletődve tapasztaltuk, hogy ott van tanulmányaink teljes két lábon járó szakirodalma, másrészt hogy ez az élő szakirodalom barátságos, emberi, ráadásul vérbő humorral rendelkezik, tehát a poros írások tanulmányozói nem szükségszerűen aszott, szürke és savanya embergyűlölők. A szegedi bölcsészkar e nagy híré kutatóműhelye tehát, bár tanítványának nem mondhatom magam, mégis meghatározó szerepet játszott későbbi egyetem- és tudományértelmezésemben.

Jó visszatérni a tőlük sokat hallott nevekhez és fogalmakhoz – merthogy ebben a könyvben az egykori régi magyar irodalom órákon megismert figurák a főszereplők. Arról lesz szó, hogyan alakult ki a székely írás kultusza Mátyás udvarában, s hogy milyen szerepet játszhattak ebben a ferencesek.

E kötet előzményének tekinthető a székely írás leghosszabb emlékének, a Bolognai Emléknek részletes filológiai és nyelvtörténeti földolgozása (*A Bolognai Rovásemlék*, Szeged, JATE Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1991), valamint a magyar hunhagyomány kialakulását és történetét, a korai magyar történelem keleti, elsősorban török háttérét bemutató könyv (*Nyelvrokonság és hunhagyomány*, Budapest, Typotex, 2011). A közvetlen előzmény pedig a 2014-ben megjelent monográfia (*A székely írás nyomában*, Budapest, Typotex, 2014), amely a székely írás írástörténeti beágyazottságát, az eredetéről kialakult nézeteket, lehetséges török kapcsolatait, a 10. századból származó, a Kárpát-medencében talált emlékeket, a székely írás emlékcsoportjait (feliratok, kéziratok, hamisítványok), valamint a székely írás kutatásának történetét mutatja be.

A székely írás emlékeinek eddigi egyetlen összesített forráskiadása 1915-ben jelent meg, azóta a megtalált emlékek száma megsokszorozódott. Az új, valamennyi ma ismert, 19. század előtti emlék kritikai leírását és képét bemutató korpusz hamarosan megjelenik. A készülő munka – műfajából adódóan – sem az emlékek tágabb művelődéstörténeti háttérét nem mutatja be, sem összefüggéseiket nem elemzi részletesen, hiszen elsődleges célja nem a szerzők saját elemzéseinek közlése, hanem az emlékek összegyűjtése, filológiailag megbízható közzététele és pontos leírása. A jelen kötetben viszont éppen a háttér, az összefüggések bemutatása kap nagy hangsúlyt.

A kötet a tudományos munkák minden előírását betartva készült, de azt remélem, tágabb olvasói kör érdeklődését is fölkelti – erre szolgál a szélesebb művelődéstörténeti alapozás.

Ami a kötetben megjelenő székely betűkészletet és átírást illeti, az azonos *A székely írás nyomában* című kötetben használttal: ezt a történeti székely ábécét a korai székely emlékek betűformáinak segítségével készítettük. A rekonstrukció alapja a székely írás leghosszabb, jelhasználati módjait tekintve legarchaikusabb hosszú emléke, a Bolognai Emlék nap-tári része volt, de figyelembe vettem a székely írás ma ismert legkorábbi ábécéjét, a Nikolsburgi Ábécét, illetve azoknál a jeleknél, amelyeknél mód volt erre, a Vargyasi és a Karácsonyfalvi Felirat jelformáit. E rekonstruált történeti székely ábécé a 15. századi állapothoz közelít.

Ń	a, á	Ń	m
X	b)	n
↑	c	D	ny
H	cs)	o, ó
†	d	Q K	ö, ő
Ŕ	zárt ë, h	Ń	p
Ŕ	e, é	H -	r
⊖	f	Λ	s
Λ	g		sz
†	gy	Y Y	t
Ŕ Ŕ	h	X X	ty
†	i	⊖	u, ú
†	j	ˆ	ü, ú
◇	k	⊖	v
†	ak	H	z
Λ	l	Y	zs
⊖	ly	Q Q	mb
		† ‡ †	nt

Az emlékek székely betűinek átírásában a nagybetűk a kiírt betűket jelölik, az aláhúzás a ligatúrát. A nagybetűk közé írt kisbetűk a ki nem írt hangokat jelölik. A zárójel azt jelzi, hogy a latin írásban két elemből álló betűkapcsolatnak a székely írásban egy betű felel meg.

A kódexek nevének helyesírásában – az egyszerűség és a következetesség érdekében, abból kiindulva, hogy valamennyi tulajdonnév, függetlenül attól, hogy miről, kiről vagy hogyan kapta a nevét – tudatosan térek el a magyar helyesírás jelenleg érvényes szabályzatában előírtaktól.

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a könyv kéziratához vagy egyes részleteihez fűztek megjegyzéseket: Ács Pálnak, Almási Tibornak, Balázs Mihálynak, Kocsis Mihálynak, Monok Istvánnak, Ötvös Péternek – neki mint egykori tanáromnak sokkal többet köszönhetek, ő mutatta meg először, hogy a művelődéstörténetet mennyire emberközeli is lehet művelni –, Simon Melindának, Zoltán Andrásnak, Zvara Edinának és Zsádon Bélának. Külön köszönettel tartozom Muckenhaupt Erzsébetnek a csíksomlyói és Fáy Zoltánnak a budapesti ferences gyűjteményekben található kéziratok fotóiért és segítségükért, Kovács Zsuzsának, hogy felhívta figyelmem az Aberdeeni Ábécére, és köszönet jár azoknak is, akik a szakirodalom – olykor nem könnyű – beszerzésével segítették munkámat: Bogár Editnek, Nagy Györgyinek és Varga Lászlónak. Köszönöm Bőjte Mihály OFM, a Csíksomlyói Ferences Kolostor házfőnöke szíves támogatását, valamint Nagyillés Jánosnak a latin, Kocić-Zámbó Larisának és John K. Coxnak a szerb szövegek értelmezésében nyújtott segítségét. Köszönettel tartozom Horváth Balásznak szervező munkájáért és támogatásáért és Jutai Péternek gondos szerkesztői munkájáért.

A MORVA REJTÉLY

A Nikolsburgi Ábécé keletkezésének története. A kézirat jellemzői, az ábécé jellegzetességei, párhuzamai, lehetséges kapcsolatai. Mikor és hol készült a kézirat, mi segít ennek megállapításában? Lehet-e a szerzője valóban Janus Pannonius? A Nikolsburgi Ábécét tartalmazó ősnymtatvány megkerülésének története – hogyan befolyásolta ez a szerző személyére vonatkozó kutatásokat? Miért van egy héber ábécé a székely alatt? A Nikolsburgi Ábécé kötődése Mátyás udvarához.

1933. október 28-án, szombaton este a Varázsfuvolát mutatták be az Operában – a premiert nagy várakozás előzte meg, mert a darab öt év szünet után került újra színre, megújított rendezéssel. A sztori kedvéért csábító volna azt írni, hogy az ifjú Ranschburg György is oda készült, valójában azonban nincs hírünk arról, hogy volt-e jegye rá vagy sem. Nap közben mindenesetre dolgozott: a leghíresebb bécsi könyvkereskedés, a Gilhofer és Ranschburg friss katalógusát lapozgatta. Ranschburg György a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának régiségszakértője volt, már csak ezért is érdekelhette, milyen kéziratokat és ősnymtatványokat bocsátanak árverésre hamarosan egy hercegi család, a Dietrichsteinek nikolsburgi várának gazdag könyvtárából. De ettől függetlenül sem hagyták hidegen az értékes könyvek: gyerekkorát csupa kincs között tölthette, minthogy apja az ország leghíresebb antikváriusainak egyike volt. Ranschburg Gusztáv 1895-ben nyitotta meg könyvkereskedését, és könyvkiadással is foglalkozott: 1900-ban ő jelentette meg az 1473-ban kiadott, igazi könyvritkasággá vált Budai Krónika első hasonmás kiadását – az eredeti mű az első Magyarországon nyomtatott könyv, Hess András nyomdájából került ki. Kereskedése katalógusaiban leginkább magyar ritkaságokat mutatott be, neves gyűjteményeket és tudósok könyvtárait vásárolta meg, s nagy névre és tekintélyre tett szert külföldön is.²

Ranschburg György ebben a közegben nőtt föl, s maga is igyekezett gyarapítani tudását – jó okkal volt az OSZK szakértője. A bécsi katalógust böngészgetve a 105. oldalon olyan bejegyzésre akadt, amely egészen fölvilányozta. A katalógus 529. tétele egy ősnymtatványt ismertetett, Bartho-

² Mészáros 1997.

lomaeus Anglicus munkájának nürnbergi kiadását 1483-ból. A könyv elég csinos lehetett, kék és piros iniciálék díszítették, s első szövegoldalán még egy arannyal és élénk színekkel festett címer is ékeskedett. Az izgalmat mégis az okozta, amit az alapos ismertetés a kötet pergamenből készült hátsó védőlapjának hátoldaláról közölt: a katalógus szerint negyvenhét „rovásforma” betűt írtak rá, címként pedig azt írták föléjük latinul, hogy *Littere Sicularum quas sculpunt vel cidunt in lignis*. Azaz: „A székelyek betűi, amelyeket fába rónak vagy metszenek”.³

Ranschburg azonnal fölkereste a hírrrel Jakubovich Emilt, a nemzeti könyvtár igazgatóját.

A pergamen megvan, a kötet eltűnik

Ranschburgnak nem volt nehéz fölleskesítenie az igazgatót: Jakubovich egész életében magyar nyelvemlékekkel foglalkozott, ráadásul a székely írás dolgaiban is járatos volt. Ő készítette a mutatót Sebestyén Gyula 1915-ben megjelent, a székely írás kutatásának történetében mérföldkőnek számító kötetéhez, az addig előkerült emlékek teljes leírásához, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*-hez,⁴ s a megelőző két évben ő maga ismertette a székely írás újonnan előkerült emlékeit, a bögözi, illetve a derzsi feliratot.⁵ Pontosán tudta tehát, micsoda érték minden új emlék – akkoriban mindössze három székelyföldi feliratot ismertek, az imént említett kettőt, amelyeket ő maga publikált és az énlaki templomból valót. Ez utóbbit *A Székelyföld leírása*-hoz végzett adatgyűjtés közben lelte föl Orbán Balázs.⁶ Jakubovich azonnal fölmérte annak a jelentőségét, hogy a jeleket tartalmazó lapot egy 1483-ban készült ősnymtatványhoz kötötték, és a katalógus szerint egykorú cseh bőrborításos fatáblás kötésben volt – ez azt jelentette, hogy ha a székely betűket nem később írták a pergamenre, akkor az új emlék korábbi a Sebestyén által kiadott összes kéziratnál.

Jakubovich Emil arra kérte hát Ranschburg Györgyöt, hogy a bécsi cégtől szerezzen fényképet a pergamenről. Azt remélték, hogy ez nem okoz majd nehézséget, hiszen a pesti és a bécsi Ranschburg könyvkereskedők rokonok voltak. Ranschburg Gusztáv is Bécsben, Heinrich Ranschburgnál tanulta a szakmát, abban a kereskedésben, amelynek katalógusával fia az OSZK igazgatóját fölkereste. A Gilhofer és Ranschburg 1883-ban kezdte működését, akkor még csak Hermann Gilhofer jegyezte, egy évvel később

³ Bibliothek 1933.

⁴ Sebestyén 1915.

⁵ Jakubovich 1931 és 1932.

⁶ A feliratot Szabó Károly publikálta 1864-ben.

társult hozzá Ranschburg. Elsősorban az ő ötletei, tehetsége révén vált a kereskedés világhírűvé és Európában piacvezetővé, ő terelte az üzletet egyre inkább a régiségekkel való kereskedés irányába.⁷ Aukcióikon szép számmal vettek részt az ingyenc – és tehetős – gyűjtők, érthetően, hiszen a cég igazi csemegéket kínált nekik: II. Katalin cárnő, Miklós és Sándor cár könyvtárának könyveihez is hozzájuthattak árveréseiken, ezeket Bécsen kívül Párizsban, Londonban és más európai nagyvárosokban rendezték.⁸

1933-ban tehát éppen egy luzerni árverésre készült a cég, ismét valódi finomságokkal: a Dietrichstein hercegi család középkori gyűjteményét szerezték meg, ennek könyveit ismertette a katalógus, amelyet Ranschburg György azon a bizonyos októberi szombaton böngészgetett.

Noha Heinrich Ranschburg 1914-ben meghalt, a két antikvárius kereskedés természetesen továbbra is jó viszonyban maradt egymással. Ennek köszönhetően hétfőn már Pesten volt a fénykép, Jakubovich pedig lelkesen állapította meg, hogy valószínűleg a székely írás addig ismert egyik legkorábbi emlékének fotómásolatát tartja a kezében.

Jakubovich persze nem szerette volna, ha az ősnymtatványt elárverezik: teljes joggal úgy vélte, a kötetnek a székely jeleket tartalmazó hátsó pergamennel együtt az Országos Széchényi Könyvtárban a helye. Késlekedés nélkül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordult segítségért. Ott akkoriban a történészként elismert, oktatáspolitikusként kétes, politikusként pedig gyalázatos szerepet vállaló Hóman Bálint volt a miniszter, az ifjabbik Szily Kálmán pedig az államtitkár. Szily édesapja nemcsak jelentős fizikus volt, de nyelvészként is működött, sőt, a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik alapítója volt. Hóman történészként középkorász volt, oktatáspolitikusként is a „nemzeti szellem” központosított terjesztésének kezdeményezője,⁹ egyikük sem tiltakozott hát az ellen, hogy a kívánatos régiség az OSZK birtokába kerüljön. Ellenkezőleg: a minisztérium még aznap Bécsbe küldte Ranschburg Györgyöt, fölszelve a szükséges iratokkal, útlevéllal, valutával, hogy az ősnymtatványt szerezzék meg a nemzeti könyvtár számára. A nagy sietség sokszorosán indokolt volt: ugyan az árverést csak november 21-ére tervezték, de az antikvárius cég a luzerni árverés előtt még Londonban, s aztán Luzernben is ki akarta állítani az aukcióra bocsátott könyveket.

Hiába volt azonban a gyorsaság és a jó kapcsolatok: az ősnymtatvány kikiáltási ára ötszáz svájci frank volt, és bár ennyit még tudott volna az OSZK a kötetre áldozni, a hercegi család jogtanácsosa az árverés előtt csak a kikiáltási ár kétszereséért lett volna hajlandó eladni a könyvet. Ransch-

⁷ Eisenstein 1910: 67.

⁸ Tauber 1983.

⁹ Oktatáspolitikusi tevékenységéről l. Nagy 1992.

burg napokig próbálkozott jobb belátásra téríteni, de nem ment, így néhány napi hiábavaló kérések után abban egyeztek meg, hogy leválasztják az ábécét tartalmazó lapot az ősnymotatványról, s azt megkaphatja az OSZK háromszáz frankért. November 4-én végre a könyvtár tulajdonába került a székely ábécét tartalmazó hártylevél.¹⁰ Az árverésen megpróbálták az ősnymotatványt is megvenni, de a kötethez más jutott hozzá, az OSZK számára megfizethetetlenül borsos áron. A luzerni árverés után a pergamenlapra írt ábécé „anyakötetének” egy jómódú ismeretlen gyűjtő örülhetett.

Amit mégis tudunk

Mielőtt a tehetős régikönyvkedvelő hazaviszi az ősnymotatványt – s ezzel szem elől is veszítjük –, nézzük meg közelebbről mindazt, amit a katalógusból tudunk róla.

Az ősnymotatvány tehát a 13. században élt Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* (A dolgok természetéről) című munkájának 1483-ban, Nürnbergben, Anton Koberger sajtója alól kikerült példánya volt.

Angliai Bertalan ferences szerzetes nevével a párizsi egyetem tudós tanárai között találkozunk először, 1230-ban innen kérte át Magdeburgba a rend, hogy a továbbiakban Szászföldön tanítson. Enciklopédikus munkájában valóban mindenről írt, ami a középkori műveltséghez szükséges volt: Istenről, az angyalok és a démonok természetéről, az emberi lélek működéséről, a családról, életkorokról, betegségekről, mérgekről, megtaláljuk benne korának csillagászati és az ezzel akkor még összefüggő asztrológiai ismereteit, külön fejezeteket kapott benne a tűz, az időjárás és a levegő állatai, a vizek és állataik, a föld domborzati formái és a földi állatok, írt a földrészekről és a kereskedelemről, fontos városokról és nagyobb tájegységekről. Könyvét tulajdonképpen ifjú tudósoknak és az „átlagolvasónak” írta 1240-ben. El is érte célját, munkája igen népszerűvé vált, tankönyvként használták, ezért már kéziratban is sok másolata maradt fenn például francia, olasz, német és angol gyűjteményekben. Franciára már a 14. században lefordították, később más nyelvekre, németre, hollandra, spanyolra, angolra is átültették.¹¹ Ősnymotatványként

¹⁰ A székely írás legrégebbinek tartott emlékének megszerzéséért folytatott küzdelemről Jakubovich Emil számolt be a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1934. november 13-i ülésén, ahol az emléket is részletesen bemutatta (Jakubovich 1935). Jakubovich vásárlással kapcsolatos, a publikált anyaghoz képest valamivel több részletet eláruló följegyzései megvannak az MTA Könyvtárában, Ms 4820/276–291 jelzet alatt. Az ábécét tartalmazó hártylevél ma is az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona, jelzete MNy 70.

¹¹ Thorndike 1923: 401–435.

is rendkívül elterjedt volt: 1471 és az 1500-as évek legeleje között több nyomda is kiadta, ma is számtalan példánya található világszerte.¹²

Nyugodtan mondhatjuk hát, hogy az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonképpen peches volt a magas árral: a megvásárolni vágyott ősnymtatvány egyáltalán nem ritkaság. Igaz, az egyik leghíresebb korai „tőkés nyomdász”, a hatalmas műhelyt működtető nürnbergi Anton Koberger sajtója alól került ki. Koberger fölmenői eredetileg pékek, majd ötvösök voltak, ő pedig korának vezető nyomdász- és kiadóüzemét hozta létre: huszonnégy nyomdagépén száznál több saját munkása dolgozott, sőt más nyomdákknak is adott megbízást. A bibliákon és egyéb vallásos tartalmú munkákon kívül népszerű irodalmat is adott ki, utazó ügynökei bejárták Európát, de állandó fiókkereskedéseket létesített számos nagyvárosban, többek között Budán. Sikerét a jó üzleti érzéken kívül az garantálta, hogy könyvei kiváló minőségűek voltak – nem egy könyvéhez Michael Wolgemut, Albrecht Dürer mestere készítette az illusztrációkat.¹³ Minthogy azonban az 1483-as nürnbergi ősnymtatványból is fennmaradt jó néhány példány, tulajdonképpen nem önmagában a mű különleges, talán inkább az első lapra festett színpompás családi címer és a 15. századi tulajdonosi bejegyzés miatt lehetett értékes a vevőnek.

A könyvet papírra nyomtatták, de az elárverezett példány lapjait elől és hátul pergamenlap védte, kötése bélyegzővel díszített, bőrbe kötött fatábla volt, és egykor csatokkal fogták össze – ez utóbbiak időközben elvesztek. Az első lapon nemcsak egy családi címer, hanem piros tintával írt, díszes bejegyzés hirdeti csupa nagybetűkkel, hogy a könyv egykor Philipus de Pencicz tulajdona volt.¹⁴

A Nikolsburgi Ábécé

Mit tartalmaz az az egyetlen lap, amelyet Jakubovich Emil „a székely rovásírás ... hasonlíthatatlan becsű tanúbizonyágának” nevez?¹⁵

Az elárverezendő ősnymtatványból háromszáz svájci frank ellenében kiemelt pergamen az ősnymtatvány védőlevele volt: elől és hátul is ilyen választotta el a lapokat a kötéstől. A kötetet védő pergamen különösen akkor lehetett hasznos, mikor a lapokban vásárolt könyvet még nem

¹² A British Library ősnymtatvány-katalógusa huszonnégy kiadását ismeri az 1471 és 1500 közötti időből, valamennyi kiadásból szép számmal maradtak fenn példányok a világ különböző könyvtáraiban. A katalógus: <http://www.bl.uk/catalogues/istc/index.html>

¹³ Funke 2005: 147, 323; Barbier 2006: 117.

¹⁴ Jakubovich 1935: 4.

¹⁵ Jakubovich 1935: 11.

kötötték be – a tulajdonos kedve szerint készíttethetett rá borítást –, és bár a hártya elsődleges szerepe ez a védelem volt, ezt az ősnymtatványt egy finom kidolgozású, fehér pergamenbe kötötte a gazdája. A kötetből kiemelt pergamenlap 30x21 centiméter, és a följegyzéseket nem a védőhártya első (*recto*) oldalára, hanem hátoldalára (*verso*) írták. A pergamenlap jobb oldalán, a kötet gerince felé eső részen széles margót hagytak, a bal oldalon viszont egészen a lap széléig futnak a betűk. Szintén a bal oldalon lyukak és rozsdás foltok láthatók, a lapon hosszanti irányban végigfut egy gyűrődés, és ragasztónyomok is vannak rajta.¹⁶

A hártya levél tartalma másnak talán pusztán krikshkraksznak tűnt volna, Jakubovichnak azonban ismerős és fontos volt.

A pergament megcímezték, piros tintával, gondosan kivitelezett „tört-sarkú gót írással”¹⁷ áll rajta közepén a felirat: *Littere Siculorum quas sculpu(n)t / vel cidunt in lignis*. Azaz: 'A székelyek betűi, amelyeket fába rónak vagy metszenek.' A cím alatt két egész és egy rövidebb sorban futnak a székely jelek, a rövid sornak és a betűsorrendnek köszönhetően azonnal látjuk, hogy tudták, a székelyek jobbról balra írják betűiket. A betűk fölött apró latin betűkkel áll az egyes székely jelek hangértéke. A negyedik sorban, közepén egy furcsa, hatlábú rovarhoz hasonlító jel látható – ez okozott is bonyodalmat, erről majd később beszélünk. A fölsorolt negyvenhat – valójában tehát nem negyvenhét – jel után, kissé elkülönítve még további négy székely jel áll: az *amen* szó betűi, a szerző ezzel fejezte be munkáját. A betűk sorrendje és a följük írt latin betűs föloldás a következő:¹⁸

1. sor

ecz encz
 a eb ecz encz eczk ech ench ed and eÿ e f egh ég eng athÿ echech eh
 A B C NC CK (CS) N(CS) D (AND) J E F G (GY) (NY)(GY) (TY) (TY) H

2. sor

i ac unc l elÿ m n enÿ nÿe o ep emp ek er eÿch ÿ eth
 I (AK) ? L (LY) M N (NY) (NY)I O P (MP) K R (ZS) S T

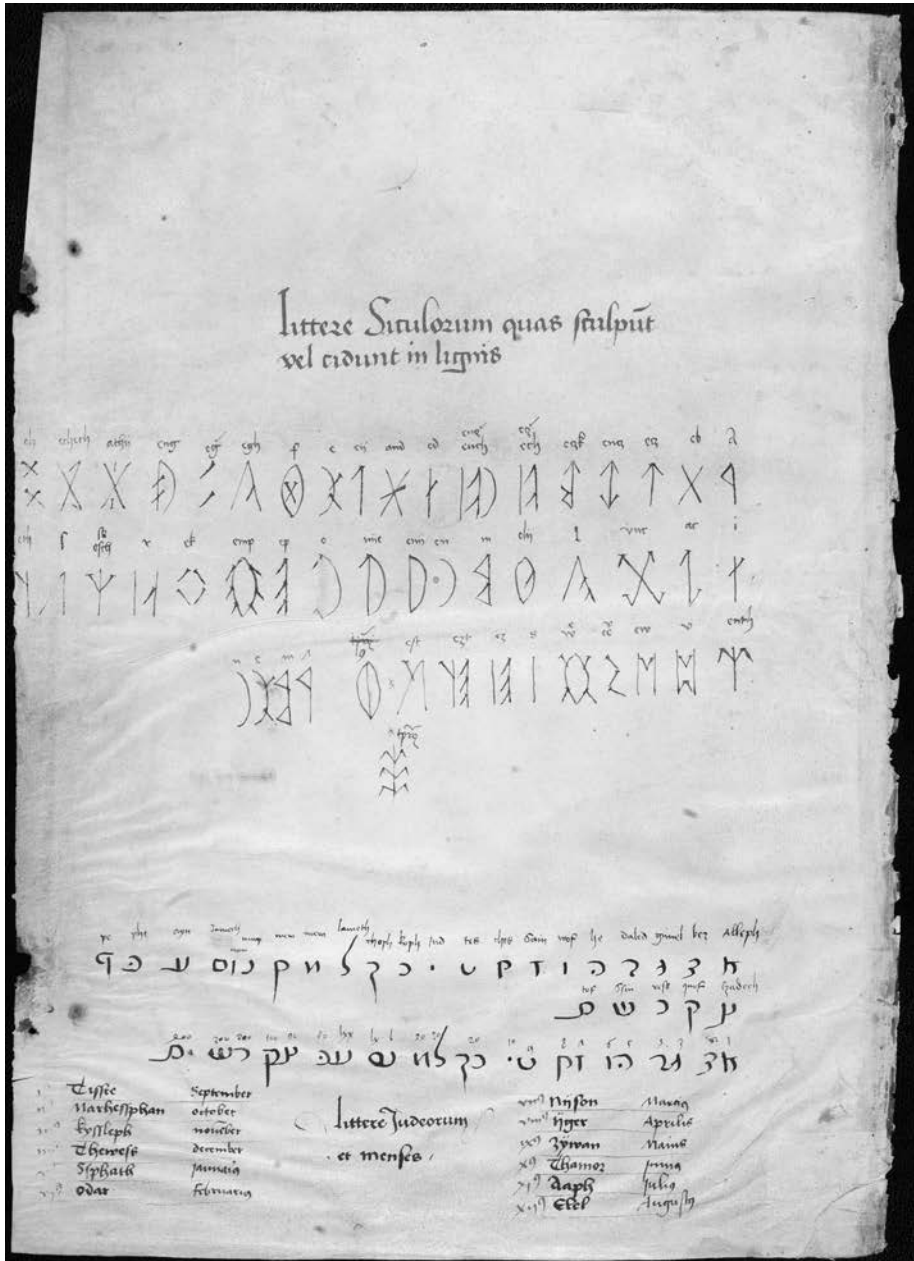
3. sor

enth v we ^e ^v s ez ezt eft t(m)pr(us) a m e n
 (NT) U V Ö Ü (SZ) Z ZT ST ? AMEN
 t(m)pr(us)
 NT?

¹⁶ Jakubovich 1935: 4–5.

¹⁷ Jakubovich 1935: 5.

¹⁸ Az előszóban írottaknak megfelelően: nagybetűkkel a székely jel átbetűzése, fölötte a latin betűkkel írt föloldás, az aláhúzás ligatúrát jelöl. (A továbbiakban is ugyanezt az átbetűzést alkalmazom.)

1. ábra: a Nikolsburgi Ábécé

Az utolsó sorban árválkodó egyetlen jel előtt apró, keresztszerű jel látható, a fölötte lévő két betű között álló párja jelzi, hogy az ábécé lejegyzője eltévesztett valamit, s hogy a negyedik sorban látható jel valójában betoldás, amelyet a szerző az áthúzott föloldású jel helyett akart írni.

A székely betűk érdekessége, hogy a rövid mellékvonalak csaknem mindegyikét úgy írták, hogy egyik végét „kiszélesítették”: vagy megvastagították, vagy – nyilván az egyszerűség kedvéért – egy kicsike vonallal zárták le. Erre a sajátosságra már Jakubovich is fölfigyelt, s úgy vélte, a lejegyző a fába rovott jelek alakját akarta minél inkább visszaadni.¹⁹ Véleményét a szakirodalomban senki nem vitatta – már csak azért sem, mert az ábécének adott cím szintén kifejezetten hangsúlyozza, hogy a székelyek fába róják betűiket.

A lapra más is került, nem csak a székely ábécé. A pergamen alsó negyedére a héber betűsört jegyezték két sorban, szintén jobbról balra haladva, fölöttük ugyanúgy megadták latin betűkkel a héber jelek hangértékét, ahogyan a székelyekét. A héber betűk latin átbetűzésükkel a következők (a felső sorban az ábécé lejegyzőjének átbetűzése, alatta zárójelben a héber betű neve):

1. sor

Alleph bez gimel daled he wof Sain ches tes Jud koph choph /
(álef) (bét) (gimel) (dálet) (hé) (váv) (zajin) (hét) (tét) (jod) (khaf) (kaf) /

lameth mem mem nun nun Jamech ayn phe pe
(lámed) (mém) (mém) (nun) (nun) (számeh) (ajin) (fé) (pé)

2. sor

Czadech quof rejs Sjin tof
(cádi) (kof) (rés) (sin) (táv)

A harmadik sorban ismét héber betűk következnek, párokba csoportosítva, ebben a sorban a betűk számértékét jelezték fölöttük arab számokkal – három fölött római számmal (l, lx, lxx).

A héber ábécé alatti területet három hasámban írták tele: középre a fönti címmel azonos gót betűkkel, de fekete tintával azt írták címként, hogy *Littere Judeorum / et menses*, vagyis 'A zsidók betűi és hónapjai'.

A cím két oldalára valóban a héber hónapneveket írták, latin betűkkel és szintén fekete tintával, melléjük pedig az adott hónap latin nevét. A hónapnevek elé piros római számokat írtak, és szintén piros tintával sorokat vonalaztak nekik. Az emlék héber részét részletesen elemző Dán Róbert

¹⁹ Jakubovich 1935: 8.

szerint a lejegyzőnek csak az ábécé és a hónapnevek lejegyzése után támadt az az ötlete, hogy a héber résznek is címet ad.²⁰ Ez azonban nem látszik valószínűnek, mert az ábécé alatti pergamenrész a hónapnevek két oszlopa és a címnek fennhagyott középső rész nagyon szabályosan harmadolja.

A hónapnevek olvasását a bal oldali oszloppal kell kezdenünk, legalábbis a hónapnevek elé pirossal odaírt római számok²¹ rendjét követve.

I	Tiſſre	September	VII	Nÿson	Marci(us)
II	Marcheſſphan	october	VIII	ÿger	Aprilis
III	Kyſſleph	noue(m)ber	IX	Zÿwan	Maius
IIII	Theweſs	december	X	Thamoz	Juni(us)
V	Sſphath	janua(r)i(us)	XI	Aaph	Juli(us)
VI	Odar	februari(us)	XII	Elel	August(us)

A piros vonalazás és a számozás azonban később kerülhetett a papírra, mint a hónapnevek, erre nemcsak a számok elhelyezkedéséből lehet következtetni,²² hanem abból is, hogy a piros vonalak többször megtörnek, két vonásból állnak, és a november héber megfelelőjében, a *Kyſſleph*-ben a piros vonalazás kihagyja a *k* felső hurkát.

A héber betűk és a föléjük írt föloldások sötétebb tintával készültek, mint a székely ábécé és az ahhoz készült latin betűs részek – erre már Dán is fölhívta a figyelmet, s arra is, hogy ebből az következik, hogy a székely betűket a héber előtt írták a papírra.²³ Ebben egészen biztosak lehetünk, s abban is, hogy nem is közvetlenül a székely ábécé után kerültek a héber részek a pergamenre: nemcsak a tinta más, de a két szövegegység elhelyezése is azt mutatja, hogy eredetileg csak a székely ábécét szánták ide. Ha a függőleges elhelyezést nézzük, a székely ábécé a pergamenen nagyjából középen van. Sorvégi jelei a későbbi kötéskor csaknem áldozatul estek a lapok körbevágásának, a héber részek viszont láthatóan már a bekötött, megkisebbitett oldal arányaihoz illeszkednek. A székely ábécét az AMEN is lezárja.

²⁰ Dán 1964: 150.

²¹ A számok mögötti 9 'us' rövidítést a számoknál nem jelzem, a hónapneveknél zárójelben oldom föl.

²² A bal oldali hónapnévoszlopot láthatóan hozzáillesztették a héber betűsor bal széléhez, a piros számok kilógnak ebből az illesztésből.

²³ Dán 1964: 151.

A három különböző stílusú latin betűs írás – a címekben használt gót betűs, a betűk hangértékének megadásában használt apró latin betűs és a hónapnevek héber és magyar nevében használt nagyobb latin betűs – Jakubovich szerint ugyanattól a kéztől származik,²⁴ s ezt a későbbiekben sem vitatta senki. Mint látni fogjuk: kár is lett volna vitázni vele ebben.

Hüllő és bogár? A Nikolsburgi Ábécé betűkészlete

A Nikolsburgi Ábécében összesen – a katalógusban tévesen szereplő negyvenhéttel szemben – negyvenhat székely jel látható. A többségükkel semmi nehézség nem adódik, ugyanolyan formában szerepelnek itt is, mint a székely írás többi emlékében.

Az ábécé harminckét egyszerű betűjelet tartalmaz, de ezek csak harmincegy hangot jelölnek: a *ty* jelölésére két betűt találunk. Jakubovichnak nem volt igazán jó ötlete rá, hogy ez miért lehet, Németh Gyula viszont, noha némi bizonytalankodással, de azt tartotta legvalószínűbbnek, hogy az egyik az *ety*, a másik az *aty* hangkapcsolatot jelölte.²⁵ Éppenséggel ez is lehet. Nem valószínű azonban, hogy ilyen jelentőséget kellene tulajdonítanunk a kétféle *<ty>*-nek: a *<ty>* a székely írás egyik legkésőbb kialakult jele, az emlékekben sokféle alakváltozatban fordul elő. Inkább arról lehet szó, hogy a még kevésbé megszilárdult betűt a Nikolsburgi Ábécé készítőjének forrása több változatban is föltüntette. Ráadásul ez a két jel a *<h>* előtt áll, a jelsorban elfoglalt helyük és latin betűs föloldásuk alapján arra lehet következtetni, hogy vagy a Nikolsburgi Ábécé forrása, vagy a másolója szerint ez a németből ismerős *ach*, illetve *ich* jele volt, így értelmet nyerne az is, miért szerepel két alakváltozatban: a magyarul gyengén tudó beszélő füle számára talán ismerősebb volt a két német hang (ezek közül az *ich*-ben hallható fonetikailag közel áll a *ty*-hez), és a két alakváltozatnak rögtön kétféle jelentést is tulajdonított.²⁶

Némiképpen szokatlan a *<h>* alakja, mert a középső vonalak más emlékekben rombuszt zárnak be. De egyrészt az itt álló betűalak könnyen összefüggésbe hozható a *<h>* megszokottabb változataival, másrészt a vonalak a Nikolsburgi Ábécében más esetekben sem mindig érnek össze, amikor a többi emlékekben igen: a *<k>* négy vonala nem éri el egymást,

²⁴ Jakubovich 1935: 6.

²⁵ Jakubovich 1935: 10, Németh 1934: 4.

²⁶ A Nikolsburgi Ábécé forrásában viszont nem azért kerülhetett erre a helyre a betűrendben, mert a német hangokkal tévesztették össze, hiszen a végső forrás készítői nyilván magyarok voltak, hanem azért, mert így a *<gy>* mögött áll, és a latinból hiányzó magyar hangokat jelölő székely betűket más helyen is zöngésség szerinti párjuk mellé írták (pl. a *<zs>* az *<s>*, az *<sz>* a *<z>* mellett áll, l. alább).

az \emptyset ⟨f⟩ középső keresztvonalai nem futnak ki a betű keretvonaláig, az H ⟨r⟩, H ⟨cs⟩, H ⟨z⟩ rézsútos vonalai sem érintik a bal oldali betűszárat. Jakubovich ezt azzal magyarázta, hogy ha nem így lett volna, az egymást elérő vonalak közötti farészek könnyen kieshettek volna, amikor rótták a betűket²⁷ – ez a magyarázat tetszetős, de megbicsaklik azon, hogy más betűknél (pl. az f ⟨a⟩, f ⟨m⟩, D ⟨ny⟩) miért nem okozott ez gondot.

Igen furcsa az ábécé f ⟨gy⟩ betűje: hiányzik a függőleges szára. Németh szerint ez nem tévesztés lehet, noha, teszi hozzá, az ⟨nyg⟩ ligatúrában megvan a ⟨gy⟩ szára is.²⁸ A mondat első felében igaza lehet, a másodikban inkább nincs: valójában ez nem ⟨nyg⟩ ligatúra, hanem – a kiejtést követő módon – ⟨nygy⟩, azaz a függőleges egyenes nem a ⟨gy⟩, hanem az ⟨ny⟩ része. Az ⟨nyg⟩ ligatúra az ⟨n⟩ köríve volna két rézsútos vonallal, ahhoz hasonlóan, ahogyan az ⟨nd⟩ látható a Bolognai Emlékben.²⁹ Az viszont nincs kizárva, hogy az ábécé valamelyik forrásának szerzője éppen ebből az ⟨nygy⟩ ligatúrából vonta le azt a téves következtetést, hogy a ⟨gy⟩-nek nincs függőleges szára, merthogy az itt világosan az ⟨ny⟩ tartozéka. Látjuk majd azonnal: az ⟨nd⟩-vel sem igazán sikerült megbirkóznia.³⁰

A \emptyset ⟨ly⟩ sem egyezik meg teljesen más emlékek ⟨ly⟩ betűivel, de ebben semmi kirívó nincs: ennek a betűnek a székely írásból több alakváltozata ismert, ezek csak minimálisan különböznek egymástól.³¹

A Nikolsburgi Ábécé és a Bolognai Emlék közös tulajdonsága, hogy az ⟨ö⟩ és az ⟨ü⟩ jelek hangértéke éppen fordítottja a más emlékekben lévőknek. Azaz: ami máshol az ü hangot jelöli, az ebben a két emlékekben az ö-t, és fordítva – erre visszatérünk.

Nézzük a ligatúrákat. Hét „valódi” – azaz világosan elemeire bontható – betűösszevonást tartalmaz az ábécé, ezeket főntebb, az átbetűzésben, aláhúzás jelzi. Jakubovich szerint az ábécében szereplő ligatúrák a leg-

²⁷ Jakubovich 1935: 8.

²⁸ Németh 1934: 4. Jakubovich (1935: 9) szintén így véli.

²⁹ Sándor 1991: 69.

³⁰ Elképzelhető, hogy a Bolognai Emlékből és Telegditől ismert „kis r”, azaz az r ⟨r⟩ függőleges szárák nélküli, csak az őket összekötő rézsútos vonallal jelölt alakja is hasonló téves elvonás eredménye, olyan helyzetből, amikor az H ⟨r⟩ mindkét oldalán egyenes szárú betű állt.

³¹ A Bolognai Emlékben a középső mellékvonal szintén a középpontból indul ki, de nem jobbra fölfelé fut, mint a Nikolsburgi Ábécében, hanem balra lefelé. A 13. század végére keltezett Vargyasi Feliratban a \emptyset ⟨ly⟩ mellékvonala a betű bal oldali félkörének bal alsó részéből indul, és jobbra fölfelé fut, a jobb oldali félkör vonaláig (azaz teljes egészében végigfut a mandula alakú jel fővonalai között). Ebből a betűformából mind a Nikolsburgi Ábécé, mind a Bolognai Emlék változata könnyen levezethető – legkényelmesebben egy olyan alakból, amely nem érinti a félköríves oldalsó vonalakat, hanem középen van, ez kiindulópontja lehet az egészen rövid, írásban lényegében pontszerű középső mellékvonalnak is, amellyel szintén találkozunk a székely írás emlékeiben.

gyakoribb hangkapcsolatokat jelölik³² – de ez nem így van, hiszen például a *ck* vagy a *nyi* hangkapcsolat biztosan nem tartozik a leggyakoribbak közé. A könnyen elemekre bontható betűösszevonások szerepeltetésének egyébként sem igen lehet sokkal több szerepe, mint hogy mintát adjon a székely írást használóknak – a ligatúrák használata valójában mindig az adott emlék készítőjének egyéni fölismerése, ízlése, meglátása szerint történik.

A Nikolsburgi Ábécé forrása szerzőjének ráadásul nem volt nagy erőssége a ligatúrakészítés. Az <nc> ligatúra valószínűleg tévedés: alul nem kellene nyílban végződnie, viszont félkörívesnek kellene lennie (mint az <n>-nek) – talán a félkörív alsó, balra futó részét nézte a fölső „nyílhegy” tükörképének. (És adott hozzá egy fölösleges mellékvonalat.) A <ck> szintén furcsa, mert csak a ◊ <k> felét tartalmazza, de van rajta egy fölösleges mellékvonal. Az <ncs> valójában nem is ligatúra: mindkét betűnek megvan minden vonala, egyszerűen csak érintkeznek egymással a jelek – noha az) <n>-t és a ꞑ <cs>-t akár lehetne is éppenséggel ligálni: ha a <cs> jobb oldali függőleges szára helyett állna az <n> köríves vonala. Mind Jakubovich, mind Németh elfogadta az <ny> után álló jel hangértékét annak, ahogyan a latin betűs föloldás értelmezi, azaz egyszerűen egy másik <ny>-nek.³³ Azonban sokkal inkább <nyi> ligatúrának látszik ez a jel: az <i> eredeti alakja az 1 formájú jel volt, amit a Nikolsburgi Ábécé már a *j* jeleként tüntet föl, de a Bolognai Emlékben még mindkét hangot, az *i*-t és a *j*-t is ugyanez a betű jelölte.³⁴

Az *and* hangkapcsolattal átírt ligatúra szintén hibás. Ha valóban <and> volt valaha, aminek a latin betűs föloldás alapján lennie kellene, akkor egy jobb oldali rézsútos vonal, az <a> kis háromszögének fölső vonala minden bizonnyal elmaradt, az X alakú jel jobb alsó szára pedig fölösleges. Azaz egy valódi <and> ligatúra alapja az) <n> volna, ez venné át az 1 <a> függőleges szárának a szerepét, az <a> fölső háromszöge pedig ez esetben jobbra fordulna, ezzel jelezve a betűk sorrendjét.³⁵ A † <d> függőleges szárának szerepét szintén az) <n> köríve töltené be, ezt metszené a † <d> mellékvonala. Az is lehet viszont, hogy eredetileg egy egyszerű <nd> ligatúra állt itt, ebben az esetben a körív megint csak tévedésből törik meg, és az X forma mindkét jobb oldali szára fölösleges. Ezek a tévesztések természetesen nem föltétlenül a Nikolsburgi Ábécé forrásának készítőjétől származnak, az emlék másolója is hibázhatott, de az utóbbi kevésbé valószínű, éppen mert úgy látszik, nem sokat konyított a székely ábécéhez, ezért nagy gonddal rajzolgatta át valahonnan a betűket.

³² Jakubovich 1935: 10.

³³ Jakubovich 1935: 5; Németh 1934: 4.

³⁴ Sándor 1991: 62, 64.

³⁵ Ahogyan a bolognai naptár *Albert* nevében ligálták (l. Sándor 1991: 131).

Van az ábécében két nehezen értelmezhető jel is. Az egyik az, amelyik eredetileg az utolsó volt, és az áthúzott *tprus* van fölé írva. Ez leginkább az <ly> betűhöz hasonlít, de az ábécében a megfelelő helyen szerepel egy <ly>, amelynek a formája sokkal jobban emlékeztet a többi emlék <ly> betűire.

Az emlék belső logikája szerint az <ak> után következő, *unc* föloldású jelnek elvileg valóban lehet köze az <ak> jeléhez. Az ʃ <ak> eredete egyelőre tisztázatlan, mindenesetre a ʄ <k>-val az egyetlen olyan betűpárt alkotják, amely emlékeztet a keleti ötörök írás párhuzamos magas–mély mássalhangzóparjaira.³⁶ Egyáltalán nem meglepő, hogy éppen a <k> és az <ak> az egyetlen magas–mély megkülönböztetésben részt vevő páros, a kettősség nyilván nem a székely ábécé újítása, hanem az arameus örökség megőrződése.³⁷ Minthogy ennek a megkülönböztetésnek a magyarban (de akár korábban a törökben) fonematikus funkciója nem volt, a mély hangrendű szavakban használatos ʃ <q> idővel az *ak* hangkapcsolatot kezdte jelölni. Bizonyos elhomályosult ligatúrákban azonban megőrződhetett a betű eredeti, mély hangrendű *k* funkciója. Ezzel együtt sem tudjuk elemeire bontani az *unc* alatt álló betűösszevonást: az <n> még belemagyarázható, de az <u> csak igen nagy képzelőerővel.³⁸

A legtöbb fejtörést a kutatóknak a legvégül betoldott, negyedik sorban álló furcsa jel okozta. A jel alakja egy hatlábú rovarhoz hasonlít, Telegdi és Kájoni ábécéjébe is bekerült.³⁹ Fölötte a *tprus* föloldás olvasható – ez azért különös, mert Telegdinél és a Telegdire visszamenő Kájoni-ábécében egy másik, bár szintén bogárszerű jel latin betűs megfelelése a *tpru*, illetve *Pthru*. Föltűnő viszont, hogy Nikolsburgi Ábécé hatlábú rovarjának kitépott lábú változata szintén ott szerepel a gömbölyded „bogár” mellett. Ezekről a jelekről Telegdi azt írta, hogy „van ezeken kívül még néhány hullőkhöz hasonló szótagjegyük, amelyek nincsenek valódi betűkből összetéve. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik.”⁴⁰ A jelek így néznek ki:⁴¹

³⁶ A keleti türk írás sajátosságairól és az írás eredetére vonatkozó nézetekről magyarul l. Sándor 2014a: 71–75.

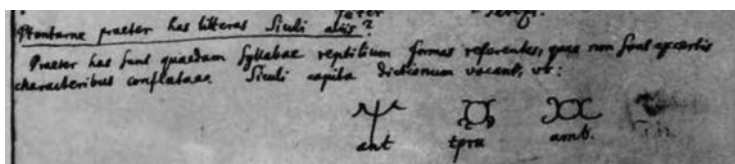
³⁷ Sándor 2014a: 118.

³⁸ Ha az ʃ <u> két, egymás felé néző belső csúcsa összeér, a betűszárak viszont jórészt eltűnnek – de akkor az ʄ <n> tűnik el a ligatúrából.

³⁹ Telegdi János 1598-ban írt ábécéskönyvet a székely betűsor tanítására *Rudimenta Priscaae Hunnorum [s. Sicularum] linguae breuibis quaestionibus ac responsionibus comprehensa* címmel. Eredetiye elveszett, de több kézirat is ismeretes, l. Sándor 2014a: 236–246. Kájoninak két ábécéjét ismerjük, ezek közül az egyik Telegdi munkájára megy vissza, alább mindkettőt részletesen tárgyaljuk majd.

⁴⁰ Sebestyén 1915: 103. Az eredeti: *Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant.* A magyar szöveg Sebestyén Gyula fordítása.

⁴¹ Sebestyén 1915: XVII. melléklet.

2. ábra: A „szavak fejei” Telegdi giesseni kéziratában

Kájoni csaknem azonosan emelte át Telegditől ezeket a jeleket, nála a rövidítéseket felsoroló jelsor végződik velük:⁴²

3. ábra: A „bogar” alakú jelek Kájoninál

A fura „hüllőszerűségekkel” – vagy bogarakkal – a szakirodalom sokáig nem tudott mit kezdeni, ezért Jakubovich nyomán elfogadta azt az egyébként igen meglepő véleményt, hogy a szokatlan jelek a régi magyar nyelvben meglévő bilabiális tremulánst (azaz két ajakkal képzett pergőhangot) jelölték volna.⁴³ Azaz: ahogy a gyerekek berregnek, mikor autót utánoznak. Ennek a nézetnek a terjedése nemigen magyarázható mással, mint a kutatók zavarával a szóban forgó betűt illetően: a bilabiális tremuláns ugyanis ismereteink szerint soha nem volt önálló fonéma a magyarban. Németh Gyula nem osztotta a berregélméletet, de csak addig jutott, hogy van közös a felsorolt jelekben, mindegyik egy nazális (*m*, *n*) és egy vele azonos helyen képzett zárhang (*t*, *p*, *b*) kapcsolata, de igazából mégsem tudjuk, miért került egy csoportba ez a néhány jel, talán csak furcsa alakjuk miatt sorolták egybe őket. Ez a jelsor „valami tréfás eleme az írásnak”, tette még hozzá.⁴⁴

⁴² Hájos kéziratából, l. alább.

⁴³ Jakubovich 1935: 10–11. Szerinte az olyan hangutánzó szavakban, mint a *ptrücsök*, *ptrüsz-szentés*, szintén ezt ejtették egykor.

⁴⁴ Németh 1934: 23.

Az elegáns – és meggyőző – megfejtéssel végül Máté Zsolt állt elő. Kiindulópontja az volt, hogy Telegdi és Kájoni ábécéjében, illetve a Nikolsburgi Ábécében eltérő jelek mellett látjuk ezt a furcsa hangértékföldoldást. Innen indulva jutott arra a következtetésre, hogy a Nikolsburgi Ábécében még jól, Telegdinél és Kájoninál már torzultan olvasható *tprus* a 'korábban' jelentésű latin *temperius* vagy *temporius* rövidítése: a Nikolsburgi Ábécében még megvan a ki nem írt nazálist jelző kis hullámvonal, s azzal együtt a rövidítés valójában *tmprus*-ként értelmezendő. Azaz: Telegdinél a „kétlábú csápos bogár” formájú <mb> jel újabb, egyszerűbb változat, mint az eredeti néglábú csápos. Kájoni némiképpen túlzásba esett a bogárjelekkel, nála az új hat-, a régi tízlábú – igaz, csápjuk meg nincs. A Nikolsburgi Ábécében azonban nem ugyanerre a jelre, hanem az <nt> jelére vonatkozik a kitétel, hogy régebben más, bonyolultabb volt: vagyis a betoldott „hatlábú” rovar az <nt> régebbi változata.⁴⁵ Ez azt is jelenti, hogy a negyedik sorba betoldott jelet a másolónak a sor elején, az <nt> után, s nem a sor végén kellett volna pótolnia.⁴⁶

Ki írta, mikor írta, miért írta? És hogyan került Morvaországba?

Már tudjuk, mi áll a Nikolsburgi Ábécében – de hogyan került egy székely ábécé Morvaföldre? Ki írta, miért írta, mikor írta? Milyen forrást használt, és azt honnan vette? Miért kapcsolta össze a székely ábécét egy héber ábécével és a héber hónapnevekkel? Valóban fáról másolta az ábécét?

E kérdések egy része – ki, miért, mikor jegyezhetette le az ábécét, és hogyan került Nikolsburgba – elválaszthatatlan egymástól, s megválaszolásukat igen megnehezítette, hogy az a bizonyos gazdag könyvgyűjtő nemcsak jóval többet tudott fizetni az ősnymtatványért, mint a nemzeti könyvtár, hanem el is tűnt a zsákmányával, így aztán a közelmúltig nem tudtuk, kinek a polcán büszkélkedik piros-kék iniciáléival és színes családcímereivel az egykori „gazdakönyv”, amely évszázadokon át megőrizte nekünk a székely írás ma ismert első ábécéjét. Eladták-e újra, magángyűjteményben van-e, könyvtárhoz került-e? Azt természetesen nem lehetett biztosra tudni, hogy az ősnymtatvány mesél-e majd nekünk valamit az ábécéről, sőt erre kifejezetten kicsi volt az esély, hiszen a gyakorlott filo-

⁴⁵ Máté 2001.

⁴⁶ Máté (2001: 190) tévesen írja, hogy jó helyen, az <nt> után áll a régebbi változat. Ennek azonban Máté megoldása szempontjából nincs jelentősége, hiszen a másolót megzavarhatta a latin írás iránya – a bal oldali első, nem a jobb oldali első jel után írta a betoldást –, s minthogy nem ismerte a székely írást, nem is vette észre a hibát.

lógus Jakubovich Emil úgy ítélte meg, hogy az ősnymotatvány és az ábécé „semmiféle tárgyi összefüggésben” nem volt egymással.⁴⁷

Mindenesetre sokáig csak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egy szál pergamen alapján és az árverési katalógus Jakubovich által publikált leírását segítségül hívva lehetett keresni a válaszokat. Azért úgy is fölsejlett egy-két dolog.

Jakubovich az emlék latin betűs részeiből két fontos következtetést vont le. Az egyik az volt, hogy az átbetűzés nem magyar anyanyelvű embertől származhat. Azért gondolt erre, mert a Nikolsburgi Ábécé lejegyzője a cs hangot *c*z-vel, azaz mellékjeles betűvel írta le, és mind az *s*, mind az *sz* hangot *s* betűvel, a *zs*-t pedig *ss*, illetve *sch* betűkapcsolattal, s ez Jakubovich szerint nem volt jellemző a 15. századi magyar helyesírási gyakorlatra. Másrészt a székely írást sem ismerte az illető, ezért szinte rajzolta, s nem – lendületesebb vonalvezetéssel – írta a betűket.⁴⁸

Jakubovich úgy vélte, teljesen hiábavaló azon töprengeni, vajon valaki Morvaföldre vitt-e magával egy székely ábécét tartalmazó rováspálcát, vagy Magyarországon másolta át róla kódexébe a székely betűsort, s csak a könyvet vitte magával. Szerinte a 15–16. században olyan szorosán összekapcsolódott a két ország történelme, hogy e kapcsolatokat könnyen magyarázhatnak ilyesféle jelenségeket, de a legvalószínűbbnek mégis azt tartotta, hogy az Erdélyben s főként Székelyföldön népszerűvé vált huszita mozgalom később Moldvába menekült magyar híveinek cseh–morva kapcsolatai révén kerülhetett Morvaországba az ábécé. Jakubovichot nyilván befolyásolta véleménye kialakításában a huszita helyesírásra jellemző mellékjelezés fölbukkanása a latin betűs részekben.

A latin betűs átírásokból levont másik következtetése az volt, hogy a Nikolsburgi Ábécé korábbi lehet, mint az ősnymotatvány, amelybe bekötötték, mert a latin betűk formája inkább a 15. század közepére jellemző. Így rögtön magyarázatot talált arra is, miért vannak ragasztómaradványok, gyűrődés, lyukak, rozsdás foltok a pergamenen: úgy vélte, a pergamen korábban már egy másik kódex belső borítólapja lehetett, ezzel magyarázhatók a sérülések.

A későbbiekben a székely írás emlékeit bemutató tanulmányok lényegében mind Jakubovich megállapításait vették át. Elsőként Róna-Tas András próbált meg továbblépni annál, amit Jakubovichtól már tudtunk, legalábbis azt illetően, hogy hogyan került Morvaországba a székely emlék. Minthogy az ősnymotatvány Mátyás korából származik, és első tulajdonosa egyértelműen morva származású volt, Róna-Tas azt nézte meg, hogy Mátyás udvarából kinek voltak közvetlen morva kapcsolatai. Nem sokáig

⁴⁷ Jakubovich 1935: 3.

⁴⁸ Jakubovich 1935.

kellett keresgélennie, mert Mátyás egyik bizalmasa, a váradi püspök, Filipec János morva volt. Filipec később Olmütz püspöki kormányzója lett – a kötet tehát Róna-Tas szerint Filipec közvetítésével akár Váradról is kerülhetett Olmützbe.⁴⁹

Csak nem Janus Pannonius?

Mátyás udvarában próbálta megtalálni a Nikolsburgi Ábécé készítőjét Vékony Gábor: rendkívül vonzó, kerek történettel válaszolt meg minden fontos kérdést, amely a Nikolsburgi Ábécével kapcsolatban korábban nyitva maradt, azaz hogy ki és miért készítette az ábécét, s hogyan került oda, ahol megtalálták. Vélekedése merőben új minden korábbihoz képest, és igen meglepő is: nézete szerint a Nikolsburgi Ábécét Janus Pannonius készítette egy naptárhoz, a naptárt pedig az általa írt grammatika részének szánta, s az ábécé Janus olmützi kapcsolatai révén került lelőhelyére.⁵⁰

Az alapötletet Baranyai Decsi Jánosnak a Telegdi János tankönyvéhez írt megjegyzése szolgáltatta, e szerint Janus Pannonius írt egy magyar nyelvtant, csak ez sajnos – „őseink gondatlansága folytán” – elveszett. Vékony hosszan kanyargó érveléssel próbálta bizonyítani, hogy valójában sok minden megőrződött ebből az elveszett grammatikából, még hozzá a – mai tudásunk szerint az első magyar nyelvtant író – Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című nyelvtanába⁵¹ átemelve. Erre három fő „nyomból” következtetett.

Vékony egyik kiindulópontja az, hogy Janus Pannonius Guarino Veronese tanítványa volt, és Sylvester grammatikadefiníciója Guarinóét követi – nyilván Janus időközben elveszett grammatikájának közvetítésével. A másik az, hogy Sylvester folyónévlisái nem elég letisztultak, látszik belőlük, hogy volt egy forrása, és azt egészítgette ki. A harmadik pedig az, hogy Sylvester hónapneveknél olvasható, a hónapok jellemzésére idézett versrészleteinek egy része Janustól származik. E versidézetek alapján Vékony úgy véli, hogy Janus 1467 végén dolgozhatott nyelvtanán, s amikor nem sokkal később Mátyással tartott a király morvaországi hadjáratára, még nála lehettek forrásai. S ha már Morvaországban volt, elküldött egy nyelvtant egykori padovai diáktársának, a közben olmützi püspökké lett „Boskovič Protaziusnak”, aki egyébként évekkorábban, 1461-ben kérte tőle Lorenzo Valla *De Elegantis Latinæ Linguae* című művét, azaz egy latin nyelvtankönyvet. Ebben a püspöknek kölcsönzött kötetben

⁴⁹ Róna-Tas 1985–1986.

⁵⁰ Vékony 2004: 62–96.

⁵¹ Kiadása: Balázs 1958a.

lehetett az a pergamen, amely a Nikolsburgi Ábécét tartalmazza, s eredetileg éppen a magyar nyelvtanhoz tervezett naptárhoz készítette Janus. A kölcsönzött kötet azonban soha nem került vissza Janushoz, Protasius halála után nyilván a püspöki hagyatékba került, s aztán pergamenből készült előlapját újra fölhasználták az ősnymtatványba kötve.

Vékony még a székely ábécé forrását is azonosíthatónak gondolta: minthogy Janus 1465 áprilisában Nyujtódi Székely Miklóssal, a zágrábi főesperessel vett részt egy padovai doktori vizsgán, a székely ábécé forrása szerint Nyujtódi Székely Miklós. A héber ábécé később került a lapra, ez magyarázható azzal, hogy Janus csak 1465 júniusában találkozott Marsilio Ficínóval, aki kabbalával is foglalkozott, s van munkája, amelyben héberül idézi a Talmudot – Janus egyébként egy 1465 végén írt levelében megfenyegette az őt állandóan könyvekért ostromló Galeotto Marziót, hogy a végén héberül fog tanulni, s héber könyvtárt hoz létre, hogy azt, barátai nem tudván héberül, már ne kunyerálják el tőle. Vékony szerint a Corvina héber kötetei is Janus hatására kerültek a gyűjteménybe, s mindebből levonta a következtetést, hogy ezek szerint Janus elkezdett héberül tanulni. A székely és héber betűk fölött látható mellékjeles latin betűs átírások pedig még gyerekkora emlékei: egy forrás szerint apjától tanulta a betűvetést, márpedig apját Ludovicusnak hívták, tehát cseh vagy német lehetett, s akkor nyilván huszita is, ezért vannak a latin betűs részekben a huszita helyesírásra jellemző mellékjeles betűk.

Végül összegzésképpen is értelmezhető a következő néhány mondat – közben megfigyelhetjük, Vékony milyen mesterien fűzi össze hipotézisláncainak szemeit: „Janus Pannonius tehát 1467-ben írt volna egy grammatikát, amely a munkát felhasználó Sylvester János nyelvtanából ítélve latin–magyar grammatika volt. Ha tehát ugyanebből a korból egy grammatikához készült jegyzetlapot is ismerünk, nagy a valószínűsége, hogy ez a jegyzetlap éppen ehhez a grammatikához készült. Mivel a nikolsburgi feljegyzés ilyen jegyzetlap, alapos okunk lehet azt éppen Janus Pannoniushoz kötni. Nos, minden okunk megvan rá, hogy a feljegyzéseket Janus saját kezű munkájának tartsuk.”⁵²

Kétségtől csábító gondolat, hogy a Nikolsburgi Ábécé eddig titokzatos szerzője egyenesen Mátyás udvarának legünnepelebb magyar humanistája. Nemsokára kiderül majd, hogy a történetből a részleteken kívül semmi nem igaz, a részletek viszont nincsenek összefüggésben egymással, a Nikolsburgi Ábécéhez meg végképp semmi közük. Elég volna akár annyit mondanunk, hogy ezt onnan tudjuk, hogy megvan a tényleges szerző – de ne intézzük el Vékony nagy erudícióval összerakott képét ennyivel.

⁵² Vékony 2004: 84.

Egyrészt mert a székely írás emlékeivel bíbelődve az óvatosság az egyik legfontosabb alapbeállítódás, amit érdemes megtanulnunk, hiszen összehasonlíthatatlanul több csacskaság jelenik meg e témában, mint amennyi komolyan vehető írás. Vékony Gábor azonban nem dilettáns volt, hanem képzett régész, aki pontosan ismerte a szakirodalom használatának szabályait. Másrészt azért is érdemes közelebbről megnéznünk néhány érvet, mert akármikor áthidalható a szépen fölépített elmélet és a valóság közötti szakadék azzal, hogy az időközben megkerült szerző egyszerűen lemásolta Janus ábécéjét – vagyis Vékony teóriája bármikor fölbukkanhat újra.

Kezdjük tehát azzal: Baranyai Decsin kívül tud-e más is arról, hogy Janus Pannonius írt egy nyelvtant, amely aztán elveszett? Nemigen. Bod Péter irodalomtörténetében, a *Magyar Athenas*-ban teljes terjedelmében idézte Decsi János Telegdi székely ábécéskönyvéhez írt előszavát, s később egy kevésbé ismert testőríró, a magyar nyelv ügyét a szívéen viselő Nalácz József egy *Athenas*-példányba ehhez a helyhez odaírta, hogy „Én ezt a ’ grammaticát láttam katonakoromban Bécsben.” Erről a bejegyzésről Ponori Thewrewk József értesítette a magyar közvéleményt,⁵³ s ettől kezdve folyik arról a vita, hogy mennyi hitelt adhatunk ennek az adatnak – a forrásokra érzékeny 18. században mindenesetre furcsa volna, ha egy ilyen szenzációt Nalácz titokban tartott volna. Egy harmadik forrás is előkerült, amely egyszerre említi Janus és Sylvester nyelvtanát – azaz itt nem lehet szó a Janus-nyelvtan létezését tagadóknak egyik ellenérvként fölhozott föltételezéséről, arról, hogy a későbbi korok valójában Sylvester János nyelvtanáról beszéltek, csak összetévesztették Janusszal.⁵⁴

Legalábbis nem lehetne szó erről, de ebben korántsem lehetünk biztosak. Az említett forrás a Soproni Magyar Társaság 1794 decemberében kelt levele, amelyet az Erdélyi Magyar Társaság megkeresésére írtak válaszul. A marosvásárhelyiek magyar nyelvtant terveztek összeállítani, s ehhez kérték a soproniak véleményét az általuk ismert magyar nyelvtanokról. A soproni társaságból egy e célra alakult testület készítette elő azt a jelentést, amelyet végül elküldtek Erdélybe, az ezzel kapcsolatban tartott ülésekről jegyzőkönyv tanúskodik.⁵⁵ A hattagú bizottság kivonatokat akart készíteni, de erről aztán tanácsadójuk javaslatára lemondtak, noha a kivonatokat igazolhatnák, hogy minden egyes tételre igaz a soproniak levelének az a kitétele, hogy a levelükben felsorolt huszonkét grammatikát maguk nézték át, s nem elégedtek meg „tsupán csak a’ mások itéletével”. Ezt a nagyon határozott megjegyzést ugyanis a szakirodalomban alig valaki

⁵³ Erről a korábbi irodalom ismertetésével l. Bartók 2007: 71–72; Bartók 2011: 174–175.

⁵⁴ A Janus Pannonius föltételezett nyelvtanával kapcsolatos vitát Bartók (2007: 57–85) részletesen ismerteti.

⁵⁵ A leveleket és a jegyzőkönyvet Peéry (1957) adta ki.

értelmezi úgy, hogy a Társaság tagjai valóban mind a huszonnégy tételt személyesen látták, csaknem mindenki arra gondol, hogy a soproniak valójában nem láttak Janus-grammatikát, csak a levél fogalmazása félrevezető.⁵⁶

Nem mindenki osztja azonban ezt a véleményt. Bartók István szerint talán még előkerülhet a soproniak munkanaplója, s ez döntheti el véglegesen a vitát. Ő mindenesetre hajlik arra, hogy az alapos munkálatokat végző társaság tagjai valóban láthattak Janus által írt, de legalábbis neki tulajdonított nyelvtant, sőt szerinte akár még összefüggés is lehet a Naláczi által Bécsben látott, föltételezett Janus-grammatika és a soproniak által említett között: a soproni Magyar Társaság 1790-ben, két évvel Naláczi bécsi tartózkodásának (1766–1788) vége után alakult, és sok könyvajándékot kaptak Bécsből, s bár a soproniak ajándéklistája Janus-grammatikát nem tartalmaz, lehetséges, hogy csak azért, mert nem ismerjük valamennyi nekik küldött ajándékot.⁵⁷

Érdemes azonban fölfigyelni arra, hogy a soproni Magyar Társaság nyelvtanlistájában bizonyos tételek pontos leírással szerepelnek, néhány viszont nem, s a Janus-grammatika éppen ezek közé tartozik. Ráadásul a lista negyedik tétele meglehetősen elnagyoltan szerepel – *Joannis Telegdy Rudimenta* –, ez sok mindenről árulkodik, és azt a gyanút kelti, hogy a soproniak nem láttak Telegdi-kéziratot, csak Bod Péternél olvastak róla, ahogy Bod Péternél olvashatták Baranyai Decsi megjegyzését is Janus nyelvtanáról. Nemcsak mert hányaveti módon írták le a címet, nemcsak mert Sopronból nem ismerünk Telegdi-kéziratot, nemcsak mert a szerző nevét sem úgy írták, ahogy a kéziratokon – és egyébként Bodnál is – szerepel (*Telegdi-ként*), hanem mert a *Rudimenta* nehezen sorolható be a magyar nyelvtanok közé, ez nyilvánvaló annak, aki kézbe veszi.⁵⁸

⁵⁶ A kételyeket már Balázs János (1958a: 66, 1958b: 120) megfogalmazta, később sokan osztották véleményét – a soproniak leveléről a korábbi irodalom részletes ismertetésével l. Bartók 2007: 73–85. A soproniak levelük végén javaslatot tettek arra, hogy a marosvásárhelyiek melyik nyelvtant használják magyar anyanyelvűeknek, idegeneknek, illetve a helyesírást illetően, s följajánlották, hogy elküldik azokat a nyelvtanokat, amelyek esetleg nincsenek meg Marosvásárhelyen. Sólyom (1962: 74) szerint e följajánlás csak a kiválasztott nyelvtanokra vonatkozik, Bartók (2007: 79) szerint nem föltétlenül, márpedig a soproniak nem ajánlottak volna föl olyasmit, amivel nem rendelkeznek. Ez nyilván igaz, a szövegösszefüggésből azonban egyértelműen kiderül, hogy Sólyom értelmezése a helyes, a soproniak csak az általuk kiemelt nyelvtanok kölcsönzését ajánlották föl.

⁵⁷ Bartók 2007: 72.

⁵⁸ Telegdi János könyve a korabeli nyelvtanok mintájára készült, de a székely írás, s nem a magyar nyelv jellegzetességeit tárgyalja. Sem Sopronból nem ismerünk *Rudimenta*-példányt, sem az OSZK-ból. (A soproni Magyar Társaság tanácsadója a líceum rektora, Wietorisz Jonatán volt, ha az ő könyvtárába kerültek volna kéziratok és könyvek a líceumi könyvtárból, azok az OSZK-ban lennének, mert Wietorisz gyűjteményét a professzor halála után, 1802-ben Széchényi Ferenc vásárolta meg, l. Bartók 2007: 82.)

A Sylvester-irodalomban tehát változatlanul az az általános vélemény, hogy az első magyar nyelvten szerzőjének őt kell tartanunk, mert Janus esetleges nyelvtenának föltételezése nem áll erős lábakon, és főként nem látta soha senki – Naláczit kivéve. A Janus-ügyben kevésbé elutasító Bartók István is elfogadja ezt az álláspontot, legalábbis míg elő nem kerül a föltételezett Janus-nyelvten egy példánya, vagy amíg biztosabbat nem tudunk róla. Vékony arra vonatkozó véleményét, hogy Sylvester nyelvtena magába olvasztva őrizte volna meg Janus munkáját, ő sem fogadja el.⁵⁹

Miért gondolta Vékony, hogy Sylvester János (1504 k.–1541 u.) munkája Janus elveszett művére alapul? Úgy vélte, Sylvester nyelvten-definíciója – amely szerint a grammatika „a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és prózáírók tekintélyére támaszkodó művészete”⁶⁰ – az itáliai Guarino meghatározását követi, s ezt Sylvester a Guarino-tanítvány Janus közvetítésével ismerte meg. A definícióban az volt a korábbi szemlélethez képest az újítás, hogy normatív erejűnek nyilvánította a klasszikus szerzők gyakorlatát. Guarino Veronese (1374–1460) – azaz Giovanni Battista Guarino – valóban nagyhatású ferrarai humanista tanár volt, s valóban tanítványai közé tartozott Janus Pannonius (1434–1472) és Galeotto Marzio (1427–1497 k.) is, de az a nyelvten-meghatározás, amelyet később szokás volt tőle idézni, valójában később, munkájának egyfajta aktualizálásával került nyelvtena későbbi kiadásaiba. Sylvester valószínűleg inkább német forrásokat használhatott, a meghatározáshoz pedig számos úton hozzájuthatott, mert az Niccolò Perottinál (1429–1480) jelent meg először. Az egyébként szintén Guarino-tanítvány, később bolognai retorikaprofesszor Perotti *Rudimenta Grammatices* című, 1473-ban kiadott nyelvtenkönyve akkori (és akár mai) viszonyok között irdatlan példányszámban fogyott el, csaknem hatvanezret adtak el belőle három évtized alatt. Annyira magától értetődött, hogy az ő meghatározását kell használni, hogy ezzel frissítették föl az újabb kiadások alkalmával Guarino nyelvtenát is.⁶¹

Vékony még egy érvet hoz fel amellet, hogy Sylvester nyelvtena lényegében tartalmazza Janus elveszett nyelvtenának jelentős részét: szerinte Sylvester nyelvtenában a nem latin klasszikusoktól (leginkább Ovidiustól) vett idézetek Janustól valók. A Vékony által Janus-verseknek vélt részletek mellől hiányzik a forrás megjelölése, helyette a Nos, azaz a 'mi' szó áll. Ezeknek a verseknek a szerzőjét többnyire ismeretlennek tartották, de

⁵⁹ Bartók 2006: 7, 2002: 486.

⁶⁰ Balázs János fordítása (1958a: 192).

⁶¹ Bartók 2004; Bartók 2007: 122–130. Ács (2014: 49–52) hívta föl a figyelmet arra, hogy Sylvester nem csak német közvetítéssel juthatott e meghatározáshoz, mert a definíció előzményei az antik irodalomban is megtalálhatók, Sylvester onnan is megismerhette a gondolatot, hogy a „helyes” nyelvhasználat a tekintélyes írók, költők mintáját követi.

a szöveg belső utalásai alapján valószínű, hogy e verseket tényleg maga Sylvester írta.⁶²

Mínt hogy Vékony teljes további építménye erre a süppedős alapra épült, nem is érdemes tételesen cáfolni többi érvét. De arra a sajátosságra érdemes még föl hívni a figyelmet, amely érvelésének gyakori vonása: az adatok létező személyekre vagy dolgokra vonatkoznak, de ez még nem jelenti, hogy összefüggésben volnának egymással – ebben az esetben Janusszal és a Nikolsburgi Ábécével. Igaz például, hogy egy Galeottónak írt levelében Janus azon zsémbelődött, hogy túlságosan sok könyvet kérnek tőle kölcsön, még szerencse, hogy görögül nem tudnak barátai, mert így legalább a görög nyelvű könyvekért nem kuncsorognak, s ha netán megtanulnak görögül, akkor ő majd héberül tanul, és héber könyvtára lesz.⁶³ Hiába találkozott tehát a héberül tudó Ficinóval – sőt hiába voltak barátok⁶⁴ –, a hébertanulást mint valami abszurdumot emlegeti, egyértelműen tréfa-ként.

Igaz az is, hogy Janus Mátyás morva hadakozásainak idejére újra közelebbi viszonyba került egykori padovai diáktársával, Protasius Boskowitzzal, aki 1457-ben tényleg olmützi püspök lett,⁶⁵ sőt az is igaz, hogy 1461-ben egy levelében elkérte Janustól Lorenzo nyelvtanát⁶⁶ –, de ebből még nem következik, hogy egy hat évvel később neki küldött könyvben (s már az is föltételezés, hogy Janus küldött neki könyvet) lett volna a senki által nem látott nyelvtanhoz írt, Vékony föltételezése szerint egy naptárhoz készített ábécé. Különben arra az alapvető kérdésre sem kapunk választ, miért lett volna szükség egy naptárhoz a székely ábécére.

Az előbbiekhöz hasonlóan: Janus valóban találkozott egy bizonyos padovai doktori vizsga alkalmából Nyujtódi Székely Miklóssal⁶⁷ – de vélhetően találkozott életében más székelyekkel is, miért éppen a zágrábi pap lett volna a székely ábécé forrása? A föltételezéseken kívül mivel igazolható, hogy Janus édesanyja azért özvegyült meg korán, mert férjét a délvidéki huszitaüldözések során vesztette el? Igaz, ebben a korban nagy a valószínűsége, hogy ha valaki esetleg cseh (persze csak föltevés, hogy az), akkor huszita is, de még ha mindez igaz volna, az egyébként kiművelt és jelentős latin írásbeliséget hátrahagyó Janus miért gyermekkorában huszita mellékjeles betűit vette volna elő, amikor felnőtt korában föloldotta egy ábécé jeleinek hangértékét?

⁶² Bartók 2002; Bartók 2007: 166–185.

⁶³ Huszti 1931: 245.

⁶⁴ Huszti 1931: 237, 258.

⁶⁵ Tas z Boskovic, németesen Protasius von Boskowitz (1446?–1482). 1457-től haláláig Olmütz püspöke (életrajza részletesen Gatz 1996: 668–670).

⁶⁶ Huszti 1931: 152, 218.

⁶⁷ Huszti 1931: 229, 357, 380.

Vékony szín pompás képét tehát akkor sem fogadhatnánk el valóságnak, ha egyébként nem került volna elő – nem is a koronatanú, hanem maga a tettes. De szerencsére előkerült. S mielőtt rátérünk, hogy ki ő, egyetlen mondat még Janusról: mindaz, ami cáfolja Vékony elméletét, nem zárja ki annak az elméleti lehetőségét, hogy Janus tudott a székely írás létéről. De biztosra természetesen nem mondhatjuk, hogy tudott a létezéséről, azt különösen nem, hogy ismerte is, mert Janus 1472-ben meghalt, s nem tudjuk, hogy a Mátyás-udvarban mikor kezdődött a székely írás kultusza. Csak azt, hogy az 1480-as évek végén már jelen volt – de erről később.

Az ősnymtatvány megkerül

2011 valami delejes év lehetett a Nikolsburgi Ábécé szempontjából, mert pár hónap eltéréssel két publikáció is megjelent arról, hogy megkerült a bujdosó ősnymtatvány.⁶⁸ Tulajdonképpen, ha belegondolunk, akkor nem is bujkált annyira, csak különösebben nem kereste senki – a székely írás emlékei jó ideje mostohagyerekei a magyar művelődéstörténetnek.⁶⁹ 2009-ben aztán Szelp Szabolcsnak egy bécsi antikváriumban véletlenül a kezébe akadt az 1933-as árverési katalógus, s ettől indítatva úgy döntött, nyomába ered az ősnymtatványnak. Nem kellett sokáig bogarásznia az ősnymtatvány-katalógusokat, máris eredménnyel járt: kiderült, hogy a kötetet nyomtatása helyén, Nürnbergben őrzik, a Germanisches Nationalmuseum könyvtárában.⁷⁰ Azon a bizonyos luzerni árverésen egy bibliofil báró, Ferdinand von Neufforge vette meg, s az ő halála után került 1961-ben a Germanisches Nationalmuseum tulajdonába.⁷¹

A nürnbergi könyvtár ősnymtatványokat ismertető katalógusa⁷² segített föltárni a kötet vándorlásának történetét. Mint kiderült, nem valami szövevényes sztoriról van szó. Azt már a luzerni árverésre készített jegyzék is elárulta, hogy Bartholomaeus Anglicus könyvének volt egy Philipus de Penczicz nevű tulajdonosa, a nürnbergi leírásból az is kiderül, hogy

⁶⁸ Szelp 2011; Horváth et al. 2011. Horváth és munkatársai csak képeken tanulmányozták az ősnymtatvány meghatározott oldalait, Szelp kézbe is tudta venni, s mint kiderült – lényegében mindig így van –, ez jelentős új ismereteket hozott. Horváth korábban (2006: 205–206) fölvetette, hogy a Nikolsburgi Ábécéről az ősnymtatvány nélkül nem lehet megállapítani, hogy valódi vagy – akár 20. századi – hamisítvány. Később (Horváth et al. 2011: 86) már a megkerült kötetről készült képek tanulmányozása után maga is elvetette, hogy a Nikolsburgi Ábécé „modern hamisítvány” volna.

⁶⁹ Erről részletesebben a székely írás kutatásának történetében, Sándor 2014a: 289–314.

⁷⁰ N15 jelzet alatt.

⁷¹ Szelp 2011: 409.

⁷² Hellwig és Matthey 1970.

a kötet később Ferdinand Hoffmann von Grünpichlnek (1540–1607),⁷³ Stájerország örgrófjának a tulajdonába került. Ez utóbbinak hatalmas – úgy tízezer kötetes –, nevezetes könyvgyűjteménye volt, melyet 1586-ban kezdett építeni. Alapját egy örökség képezte, de aztán maga is lelkesen és igen hatékonyan gyarapította a könyvtárát – a könyv- és műkincsrajongó II. Rudolf udvari főkamrásaként a példát közelről láthatta. Grünpichl gyűjteménye 1669-ig a családban öröklődött tovább, akkor a család két utolsó sarja gyámjának, Ferdinand von Dietrichsteinnek engedte át.⁷⁴

Az ősnymtatvány kézbevételekor kiderült, hogy Jakubovich tévedett a rongálódások eredetéről alkotott véleményével: a foltokat és lyukakat, ragasztómaradványokat valóban a kötés hozta létre, de nem egy korábbi, hanem a kötet saját borítása. Az ábécét tartalmazó pergamen eredetileg is ennek az ősnymtatványnak volt a védőhártyája, s minthogy több más lapon is pontosan ugyanott láthatók a sérülések, mint a pergamenen, nyilvánvalóvá vált, hogy ezeket a kötet csatjai, illetve a fatábla vereteinek túlságosan hosszú szögei okozták. A pergamenen a székely betűk azért haladnak egészen a bal oldali lapszélig, mert a lapokat a kötéskor vágják körbe, s tulajdonképpen szerencsénk van, hogy nem esett ennek áldozatul néhány szélső betű – az ősnymtatvány más lapjaira kézzel írt bejegyzések egynémelyike megcsonkult a körbevágáskor.⁷⁵

Mindebből a Nikolsburgi Ábécére nézve két fontos következtetés adódik: az egyik, hogy nem készülhetett az ősnymtatvány megjelenése – azaz 1483 – előtt, csak utána – az, hogy az ábécétet a pergamen hátlapjára írták, valószínűsíti, hogy a székely betűsor akkor került a lapra, amikor már borítóként használták, a megvásárolt ősnymtatványt védendő. (Elvi esélye van annak is, hogy korábban másik könyv lapjait fogta össze, de ennek semmi nyoma.) A másik dolog, amit tudhatunk: a székely ábécét valószínűleg már a végleges kötés előtt a pergamenre írták, mert a betűk a körbevágás miatt egészen a lapszélre kerültek. Úgy tűnik viszont, a héber ábécét csak a kötés után jegyzték le, ez jóval arányosabban helyezkedik el a lapon.⁷⁶

⁷³ Az Ex Librisben *Grünpüchel* szerepel, a nevet *Grünbüchel* és *Grünpühl* alakban is írták.

⁷⁴ Fabian 2003: <http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Mikulov>.

⁷⁵ Szelp 2011, 414–415.

⁷⁶ Horváth és munkatársai (2011: 88) szerint azért a pergamen versójára írták a székely jelsort, hogy a majdani kötés ne takarjon le betűket – ez lehetséges. Életszerű Szelp (2011: 415) érve is, hogy kényelmesebb volt a bekötött könyv utolsó lapjának versójára írni – minthogy azonban tudjuk, hogy a székely ábécé még az oldalak körbevágása (tehát a kötés) előtt került a pergamenre, ezt legfeljebb módosítva használhatnánk, azaz hogy egy vaskos kötet hátsó védőlapjára kényelmesebb a verso oldalra írni, csak ez esetben le is emelhetette volna Penczicz a pergament.

Az elkövető

A krimikben előfordul, hogy a végén kiderül, az író tényleg azzal ölette meg szegény áldozatot, aki a leginkább a gyilkosnak látszott már az elején, mert ezzel lepheti meg azokat az olvasókat, akik megszokták, hogy ne a legkézenfekvőbb megoldásra gyanakodjanak.

A Nikolsburgi Ábécét illetően mindenesetre működik ez a logika: annyira kézenfekvő lett volna, hogy a Philipus de Penczicz nevű tulajdonos írt bele saját könyvébe, hogy ez gyakorlatilag föl sem merült a szakirodalomban. Van persze mentség, mert mégis ki gondolná, hogy egy egyébként ismeretlen morva nemes székely betűkkel firkálja tele a drága védőhártyát?

Az ősnymtatvány előkerülése után mégsem marad kétség, hogy a Nikolsburgi Ábécé lejegyzője a kötet első tulajdonosa. Az emlék latin betűs szövegeiben fölismerhető háromféle latin írásmód mindegyike szerepel a kötet más lapjain, az ábécé föloldásában látott rövidítéseket szintén használja máshol is.⁷⁷ A könyvbe írt glosszákból kiderül, hogy a könyvet birtokló Philipus de Pencziczet különösen érdekelte a csillagászat és a húsvét kiszámolásának módja, de élénken érdeklődött bizonyos betegségek – a vizesedés, a szem és az ízületek betegségei, az aranyér – iránt, és megjegyzéseket fűzött többek között a mérgekről és ellenmérgekről szóló fejezethez is. A széljegyzetek túlnyomó többsége latinul van, de pár cseh nyelvű megjegyzés is előfordul, sőt a bivalyról szóló részhez két helyen is odaírta, hogy csehül *zubr*, magyarul viszont *belin* (azaz *bövény*). A magyaroknak egyébként is kitüntetett figyelmet szentelt – ebben az ősnymtatványban a magyarokról szóló fejezethez, amely az „Ungariának nevezett Pannonia” címet viseli, a lapszélre elég nagy betűkkel írta, hogy „Hungaria”.⁷⁸

Nem pusztán ez az egyetlen cím és a *belin* igazolja, hogy a magyarok dolgai érdekelték: van egy beszédes bejegyzése s egy másik könyve is egykori könyvtárából, amely ezt bizonyítja. A bejegyzés az aranyérral foglalkozó résznél olvasható, nevezetesen úgy szól, hogy e betegséget érdemes hamuval kezelni, mert a sebet szárítja és gyógyítja, s hogy ezt a módot egy bizonyos Bornemissza tanította neki.⁷⁹

⁷⁷ Szelp 2011: 412–413.

⁷⁸ Szelp 2011: 412, 414–416.

⁷⁹ Szelp 2011: 416–417. Penczicz latin szövege Szelp (2011: 416) szerint: *restrictio flux[us] Emoroidus et sanatio [!] R[ecip]e Ani t[e]r[re]r[um] sat cine[r]is bene eo[dem] succendo et apponas loco emoroi[dis?]. excicat [!] et sanat t[er]ti[u]m rodit inopinis modicu[m]. docuit me Bornemissa viathez[am?].*

A magyar kapcsolatra bizonyíték egy másik kötet, amely egykor szintén Penczicz könyvszekerényében állt, és a Nikolsburgi Ábécé történetének kutatása közben került elő. Jó, hogy előkerült, mert így megnyugodhatnak azok, akik esetleg – nem teljesen alaptalanul – azt mondták volna az előző bekezdést olvasva, hogy az ábécék feloldásakor használt betűk és a kötet többi részében látható írásmódok azonossága pusztán annyit bizonyít, hogy azonos kéz írta őket, de azt nem tudhatjuk biztosan, hogy ki volt ennek a kéznek a gazdája. Kiderült azonban, hogy a stockholmi Királyi Könyvtárban is őriznek egy ősnymtatványt, amelynek egykori tulajdonosa a possessor bejegyzés szerint Philipus de Penczicz volt.⁸⁰

Ezt a könyvet szintén 1483-ban nyomtatták Leuvenben. Címe *Imago Mundi*, Pierre d’Ailly⁸¹ (1350/51–1420) francia csillagász-teológus írta 1410-ben. A könyv a Földet gömbölyűnek írta le, és számításokat tartalmazott a földrészek és a világtengerek méretéről. Ettől vált történelmi jelentőségűvé – merthogy Pencziczen kívül sokan mások is olvasták. Egy sűrűn megjegyzetelt példányát őrzik Sevillában a Biblioteca Colombinában: ez volt ugyanis az egyik könyv, amely nagy hatással volt Kolumbusz Kristófra, s amelynek segítségével nyugat felé indulva tervezte meg útját Indiába.

A Stockholmban őrzött könyvnek a kötése ügyetlenebb, mint Penczicz másik megismert kötetéé, s ennek okát is megtudjuk a tulajdonosi bejegyzésből:

Liber Philippi de Penczicz. Emptus Parisius [sic]. die Octobris vndecima Anno dom[in]i octuagesimo septimo /. manu p[ro]pria ligat[us] in Wyssaw et signatus in Budesin. die Aprilis. 28. Anno &c 89.

’Philip de Penczicz könyve. Vásárolva Párizsban 87. október 11-én. Saját kezűleg bekötve Vyškovban, és jegyezve [bejegyzéssel ellátva] Bautzenben 89. április 28-án’

Eszerint a tulajdonos 1487. október 11-én vásárolta a könyvet Párizsban, saját kezével kötötte be Vyškovban, Morvaországban, és készítette a possessor bejegyzést 1489. április 28-án Bautzenben. Itt is megtaláljuk a családi címet, de nem olyan díszes kivitelben, mint a másik könyvben, hanem egyszerű tollrajzként, mellette egy fölirattal: *Arma nobilis Philipi de Penczicz*.⁸² Penczicz már a bekötés előtt használni kezdte ezt a kötetet is – csakúgy, mint a Nikolsburgi Ábécét tartalmazó másikat, Bartholomaeus Anglicus munkáját –, és szintén bőven jegyzetelte d’Ailly művét, ismét

⁸⁰ Szelp 2011: 418.

⁸¹ Latinos nevén Petrus Aliacensis, Petrus de Alliaco.

⁸² Szelp 2011: 409.

csak kitüntetett figyelmet szentelve a húsvét időpontjának kiszámítását tárgyaló résznek, ehhez odaírta, hogy *pařcha*, azaz a *pászkaünnep*, a zsidó húsvét nevét.⁸³

Penczicz magyar kapcsolatainak újabb nyomát találjuk a Stockholmban őrzött ősnymtatványban. D'Ailly nagy kedvvel morfondírozott az égi jelenségek és a földi események összekapcsolásán, azaz az égi jeleket a földi események előjeleként értelmezte. Az egyik, nem éppen kedvező égi előjelet 889-re teszi, és azt jegyzi meg, hogy ez volt az az idő, amikor a magyarok kijöttek Szicíliából – ez Szkítiából lett volna helyesen –, Pannóniába mentek, annak lakóit elűzték, s a mai napig ott laknak. Ennek a szakasznak Penczicz emlékeztető címet adott: *Ingreffus Hūgaro[rum] in pānoniā (Hungarorum in pannoniam)*, azaz „A magyarok bejövetele Pannóniába”.⁸⁴

A Penczicz tulajdonosi bejegyzésével fölkatatott kötet legnagyobb értéke talán mégis az, hogy végleg eldöntötte, ki jegyezte be az ősnymtatvány védőlevelére a székely ábécét. A stockholmi kötetben látható jegyzeteket és a tulajdonosi bejegyzést ugyanaz a kéz írta, mint amelyik Bartholomaeus Anglicus könyvét jegyzetelte, és amelyik a Nikolsburgi Ábécé latin betűs föloldásait – s minden bizonnyal magát a székely ábécét – írta. Ezzel egyértelművé vált, hogy a Nikolsburgi Ábécé lejegyzője egy morva nemes, Philipus de Penczicz. Ez megmagyarázza, miért keveredik a székely ábécé átírásában a betűkapcsolatokat alkalmazó németes, valamint a mellékjeleket alkalmazó, huszita helyesírás.⁸⁵

Mit tudunk Philipus de Penczicről?

Kár sokat köntörfalazni: lényegében semmit. Legalábbis azon kívül, ami e két, általa birtokolt kötetből kiderült róla.

A stockholmi könyvben lévő címeréhez írt bejegyzéséből tudjuk, hogy nemes volt (*arma nobilis*-t ír), neve pedig elárulja származási helyét: Penčice Morvaországban, Brünntől nyolcvan-kilencven, Olmüztől úgy tizenöt kilométerre van.⁸⁶ Ezek valamivel több mint száz kilométerre esnek Nikolsburgtól, mai nevén Mikulovtól, ahonnan a székely ábécé

⁸³ Szelp 2011: 419–421.

⁸⁴ Szelp 2011: 422. D'Ailly szövege ugyanott: Circa hec te[m]pora [= circa annu[m] .889.] genus hungariorum a Sicilia egressa pannonia[m] primicus venit & inde reiectis incolis ibi vsq[ue] hodie perma[n]sit.

⁸⁵ Horváth és munkatársai (2011: 84) szerint ez a keveredés jelen lehetett a 15. század végi elmagyarosodó német értelmiség helyesírási gyakorlatában – ez természetesen lehet igaz, de a Nikolsburgi Ábécé esetében ezek szerint nem erről van szó.

⁸⁶ Ma Přerov-Penčice.

előkerült.⁸⁷ Penčicét egy ősi morva család birtokolta, a forrásokban már 1381-ben fölbukkan az egyik águk, a másik, egy Otik nevű családtag, és két fia, Mikulaš és Bartoš 1480-ban tűnik föl.⁸⁸ Sőt, 1402-ben és 1418-ban előkerül egy Philipus is⁸⁹ – ő természetesen nem lehet azonos a század végén élt Philipusszal, de lehet a nagypja, dédnagypja.

Tudjuk, hogy érdekelte a csillagászat és a magyarok történelme, volt valamilyen magyar kapcsolata, beszélt valamicskét – valószínűleg csak pár szót – magyarul, sőt egyik bizalmas magyar ismerősének, Bornemisszának is tudjuk a nevét. Tudjuk azt is, hogy 1487 őszén Párizsban járt, és szerethette a könyveket – erre nemcsak büszke possessori bejegyzéseiből és igényesen köttetett és iniciáltatott könyvéből következtethetünk, hanem abból is, hogy maga is próbálkozott könyvkötéssel. Ez nagyjából minden.

Vagy talán mégsem minden. Szelp Szabolcs úgy véli, egészen rövid időszakra le lehet szűkíteni azt a periódust, amelyben a Nikolsburgi Ábécé keletkezhetett, sőt még arra is jó eséllyel tippelhetünk, kiknek a közvetítésével ismerte meg Penczicz a székely és a héber ábécét.

Szelp nem fejt ki, hogy miért, de Penczicz halálát „nagyjából 1526-ra” teszi. 1487-es párizsi útját kétféleképpen tartja magyarázhatónak: vagy diák volt ott, s ez esetben nyilván ifjú volt még, vagy követként ment a franciákhoz, akkor nyilván nagyobb tapasztalattal rendelkező, érettebb férfiként járt ott. Aztán a diákoskodást alapul véve halad tovább: „Ha 1487-ben [Penczicz] fiatal lett volna (és »szegény diák« volta miatt kötötte volna be a »De imago mundi«-t saját kezűleg), a »De proprietatibus rerum« pedig kötésével, de főleg gazdag illuminációjával már sikeres emberről tanúskodik, akkor valószínűsíthető lenne, hogy határozottan 1490 után vásárolta e második könyvet. Mivel alig elképzelhető, hogy a székely ábécét a morvaországi vidéki Viškovban vagy a távoli lausitzi Bautzenban ismerte volna meg, minden bizonnyal a reneszánsz budai udvarban ismerkedett meg valakivel, aki megtanította rá. Akkor pedig ez már legfeljebb II. Ulászló vagy II. Lajos alatt történhetett meg (Mátyás †1490).” Szelp szerint az aranyérkezelés kapcsán emlegetett „Bornemissza vitéz” Bornemissza János lehetett, aki Mátyásnak is, később II. Ulászlónak is belső embere volt: 1481-től a kincstárt szolgálta, később Ulászló fiának nevelője lett. Ez utóbbi feladatában Piso Jakabot váltotta, aki Szelp szerint még Medgyesről, az egykori székely területről hozhatta a székely írás ismeretét, a székely ábécét tőle ismerhette meg Penczicz. Bornemisszán keresztül kerülhetett kapcsolatba Szerencsés (Fortunatus) Imrével, aki szintén volt alkincstartó. Fortunatus szefárd zsidó volt, 1492-ben üzték el

⁸⁷ Jakubovich 1935: 4.

⁸⁸ Róna-Tas 1985–1986: 175.

⁸⁹ Szelp 2011: 423.

Spanyolországból, de Magyarországon askenázi környezetbe került, s ez Szelp szerint jól magyarázza a székely ábécé alá írt héber hónapnevekben fölfedezhető szefárd–askenázi kettősséget.⁹⁰

Ezzel ismét megnyugtatóan lekerekedett a Nikolsburgi Ábécé keletkezésének története. Tudjuk, kik közvetítették Penczicznek a székely, illetve a héber ábécét, hol és hogyan ismerhette meg őket, és hogy ezek szerint az emlék Mátyás halála után készült. Sőt még meggyőzőbb az elmélet, ha a föntieket azzal is kiegészítjük, hogy az említett urak valóban szoros kapcsolathálót építettek ki egymással: Szalkai László, aki szintén szolgálta a kincstárt is, 1500-tól Bornemissza János mellett dolgozott, és Szalkai volt aztán Piso Jakab legfőbb magyarországi pártfogója, valamint ő keresztelte meg a kitért Szerencsés Imrét, aki egyébként bizalmasa volt.⁹¹

Van azonban némi baj ezzel a csábítóan gömbölyű történettel: a gondolatmenetet elindító mondat *ha*-val kezdődött – és sehol sem látjuk alátámasztva, hogy e mögött a *ha* mögött szilárd bizonyítékok állnának. Ráadásul ettől az el nem hanyagolható körülménytől függetlenül is vannak ennek a történetnek gyenge pontjai. Nézzük sorban.

Penczicz nemes volt, családjának birtokai voltak Morvaországban – semmi okunk azt föltételezni, hogy a két könyv bekötése közötti különbséget a pénzhiány okozta, azaz hogy Penczicz „szegény diák” lett volna Párizsban. A tulajdonosi bejegyzés nagyon pontosan tudósít arról, hogy mikor, hol kötötte be saját kezével a könyvet, sokkal inkább büszkélkedésnek tűnik ez, mint szükségből kovácsolt erény fölmutatásának. Könyvkötéssel próbálkozni nemcsak kényszerből, hanem szenvedélyből – mondhatjuk könyvimádó kalandvágyból – is lehetett, s ezzel már önmagában elesik az az érv, hogy Penczicznek Bartholomaeus Anglicus könyvét már idősebb korában, életének tehetősebb szakaszában, azaz 1490 után kellett vásárolnia. Elesik ugyanez az érv azért is, mert az illuminálásra és a kötésre akár évekkal a könyv vásárlása után is sor kerülhetett, bármelyik „szegény diák” megvárhatta, míg elkezd jobban menni a sora.

Abban valószínűleg igaza van Szelpnek, hogy az aranyér megszűntetésére hasznos tanácsokkal szolgáló magyart Bornemissza Jánosként azonosítja. Bornemissza (?–1527) alacsonyról indult, és magasra ért: jobbágycsaládba született, s befolyásos udvari emberként halt meg. 1481-ben került jegyzőként a szintén jobbágysorból származó, de addigra már nagyhatalmú embernek, Mátyás központosító pénzpolitikája egyik vezetőjének, az akkor éppen győri püspök Nagylucsei Orbánnak a szolgálatába. Az ő révén vált a kincstár alkalmazottjává, 1487-től 1493-ig alkincstartó, 1500-tól 1504-ig kincstartó volt. 1506-tól 1526-ig ő volt a budai várnagy,

⁹⁰ Szelp 2011: 422–424. Az idézett szöveg a 423. oldalon olvasható.

⁹¹ Jankovits 2009; Jankovits 2010.

közben 1514 és 1516 között még pozsonyi főispán is. Az ország legnagyobb hatalmú urai, a gazdag és befolyásos, majdnem pápává lett Bakócz Tamás, az ország nádora, Perényi Imre és az akkor erdélyi vajda Szapolyai János sem volt – finoman szólva – barátja. II. Ulászló bizalmát azonban mindvégig élvezte, a király nem sokkal halála előtt rábízta fia, a későbbi II. Lajos nevelését.⁹² Bornemissza azonban nemcsak a Jagellók, hanem Mátyás udvarában is otthonosan mozgott, Penczicz ott is megismerhette, nem csak II. Ulászló uralkodása alatt.

Piso Jakab (1478 e.–1527) diplomata, befolyásos udvari ember és humanista költő volt, Erasmus barátja.⁹³ 1515-ben lett Lajos herceg nevelője, s valóban több szálon kapcsolatban állt Bornemisszával.⁹⁴ Székely viszont nem volt: noha Medgyes egykor rövid ideig valóban egy kisebb székely szék központja volt, a 13. század közepétől már szászok lakták, Piso maga is szász volt, és Medgyesnek egyébként még a környékéről sem ismerünk székely emléket. Nem valószínű tehát, hogy Piso *von Haus aus* ismerte volna a székely ábécét.

A szépirodalmi hőssé is vált Szerencsés (Fortunatus) Imre (1450-es évek közepe–1526)⁹⁵ szintén sokat forgolódott a kincstár körül, alkincstárnokként felügyelte a királyi javakat, II. Lajos és Mária királyné pénzügyi tanácsadója volt. Szerencsés – eredeti nevén Selómo ben Efraim Seneor (Snéor) – az 1490-es évek közepén érkezett Magyarországra, miután 1492-ben kiűzték a zsidókat Spanyolországból. Budán telepedett le, és magyar nevet választott magának, nem is akármilyet: az *Etil*-t, amelyet az *Attilá*-val (*Etele*) szoktak azonosítani.⁹⁶ Nem sokkal később ismét nevet változtatott, mert kikeresztelkedett, s minthogy keresztapja Perényi Imre, az ország nádora (1504–1519) volt, az Imre nevet vette föl, s a Szerencsés nevet is Perényitől kapta.

Az áttérés háttérében nőügy húzódozott: Szerencsés két fiát elhagyva elvált zsidó feleségétől, és egy kolozsvári keresztény nővel házasodott össze. Nemigen tehetett mást, mert előtte házasságon kívül állt vele viszonyban, s minthogy a keresztények és zsidók közötti – mint Kohn Sámuel írta – „nemi közlekedést” a korabeli törvények akár halállal is büntethették, mikor

⁹² L. a Magyar életrajzi lexikon *Bornemiszta János* szócikkét. Online: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/02120.htm>.

⁹³ Piso verseiről, valamint Erasmus és Piso levelezéséről l. Klaniczay 1993; Jankovits 2006 és Jankovits 2007.

⁹⁴ Jankovits 2009.

⁹⁵ Többek között Jókai, Szigligeti, Móricz, Móra, Krúdy műveiben is szerepel főhősként vagy szereplőként.

⁹⁶ Mint Komoróczy (2012: 346, 1202. j.) megjegyzi, Engel Pál szerint ebben az időben még nem volt használatos ez a név, de más etimológiát nem sikerült találni neki. Az *Ethele* névalak azonban már Kézainál is megtalálható, sőt már 1263-ból adatható (az *Attila*, *Atila* 1138-tól, l. Györffy 1993: 137).

a viszony kitudódott, nem maradt más választása, ha a büntetést el akarta kerülni, mint kikeresztelkedni és keresztény egyházi frigyét kötni.⁹⁷ De mint a fiai ügyében a konstantinápolyi, illetve a padovai rabbinak írt levelek elmesélik, Szerencsés a zsidóság különböző ügyesbajos dolgaiban ezek után is sok jót cselekedett: például leleplezett egy korai „tiszzaeszlári vádat”, azaz segített annak földerítésében, hogy a budai zsidókat vérváddal vádló rágalmozó valójában maga rejtett el vért a zsidóknál, hogy bűnösnek higgyék őket; megakadályozta a prágai zsidók elüldözését; a szombat beállta előtt rendszeresen alamizsnát osztott a szegény zsidóknak, és több elítélt zsidót megmentett a haláltól. A leveleket, amelyekből minderről értesülünk, a budai zsidó hitközség írta a nagytekintélyű rabbiknak azzal a kérdéssel, hogy Szerencsés zsidó fiainak a Tórához szólításakor mondhatják-e az apai nevet.⁹⁸

Szerencsés az 1520-as években vált igazán bennfentes udvari emberré, igaz, korábban is jó kapcsolatokkal rendelkezett – magas rangú keresztapján kívül közeli kapcsolatban volt Szalkai Lászlóval is, aki az udvarba bevezette. Alkincstartóként szolgált, ezért őt tették felelőssé azért a pénzrontásért, amit a király rendelt el, hogy törökellenes harcainak költségeit előteremtse, s a haragvó rendek Werbőczy vezényletével máglyára akarták vettetni. A király el is fogatta, de végül kéthetes fogság után ismét szabadon adta tanácsait, például hogy az udvar kobozza el a Fuggerek magyarországi ércbányáit, egy évvel később pedig ő kölcsönzött a királynak tízezer aranyat – nem rossz üzletet kötve (a pozsonyi harmincadot kapta zálogba érte).⁹⁹

Szerencsés tehát valóban belső ember volt az udvarban, de ne feledkezzünk meg arról, hogy csak mert ő vált a leghíresebbé-hírhedtebbé, a 15. század végének Magyarországon több ezer zsidó élt, jelentős részük Budán. Külön utcájuk volt (a mai Táncsics Mihály utca), a régi, kisebb zsinagógával szemközt az 1460-as években vagy 1471-ben új, nagyobb, pompázatosan kivitelezett zsinagóga épült.¹⁰⁰ Nem Szerencsés volt az egyetlen kikeresztelkedett, magas tisztséget viselő budai zsidó, sem az egyetlen szefárd származású¹⁰¹ – ráadásul ez utóbbinak nincs sok jelentősége, mert az emlék héber részei alapvetően askenázi dialektusban íródtak, csak nyomokban található bennük szefárd hatás.¹⁰²

⁹⁷ Kohn 1884: 272.

⁹⁸ A leveleket Kohn (1881: 75–81) közölte, később további kommentárokat fűzött hozzá (Kohn 1884: 387–393) – fölhívta például a figyelmet arra, hogy jótétemények ide vagy oda, Szerencsés kapzsisága sok bajba keverte egykori hittársait (Kohn 1884: 271–286).

⁹⁹ Szerencsés részletes életrajza: Kohn 1881: 75–81 és Komoróczy 2012: 344–358.

¹⁰⁰ Komoróczy 2012: 322–325. A zsinagógákat föltáró régészeti munkákról l. Zolnay 1987.

¹⁰¹ Kohn 1881: 78, Kubinyi 1969; Kubinyi 1996; Kubinyi 2009.

¹⁰² Dán 1964: 151.

Az új zsinagóga tehát még Mátyás idején épült, és magas rangú kikeresztelkedett zsidók akkor is éltek az udvarban. Ilyen volt Mátyás kincstartója, Ernuszt János (?–1476), akinek vezető szerepe volt abban, hogy Mátyás megerősített hadseregét föl lehetett építeni, és fenn lehetett tartani. Ernuszt pénzügyi reformjai – központosító pénzpolitikája, új adók kivevése, új pénz verése – hatékony eszköznek bizonyultak. A kor tekintélyes, messze földön emlegetett gazdagságú budai zsidó személye volt Mendel, a zsidók előljárója.¹⁰³

Visszatérve a Nikolsburgi Ábécé héber betűsorára: abban sem lehetünk biztosak, hogy a héber ábécé nem Morvaországban került alá, hiszen bizonyosan később írták a lapra, mint a székely betűsört – s ez a „később” akár éveket is jelenthet.

Hogy egyáltalán miért került oda, az egyelőre talány.

Miért van egymás alá jegyezve a székely és a héber ábécé?

Érdemes először is számba venni, mit tudunk a Nikolsburgi Ábécé héber részéről. Jakubovich már az emlék első közlésében idézte Löwinger Sámuel megállapítását: a rabbiképző nagynevű tanára szerint a héber ábécé lejegyzője nem volt járatos a héberben, a betűket hiányosan és hibásan másolta valahonnan, és inkább bizonytalanul rajzolta, mint írta.¹⁰⁴

Ugyanezt erősítette meg később Dán Róbert: szerinte sem tudott héberül az ábécé lejegyzője, pontosabban átrajzolója, s az emlékből sorjázó bizonytalanságok arra utalnak, hogy talán nem is zsidó volt az interpretátor, aki Penczicznek segített a héber részek értelmezésében. A héber részek ugyanis alapvetően askenázi hatást mutatnak, de szefárd nyomokkal – a hónapnevek sorrendje is azt támasztja alá, hogy sem a lejegyző, sem a segítő nem mozgott otthonosan a hebraisztikában, merthogy a hónapok felsorolását nem a szokásos rendben kezdte. Nála nem Niszánnal, a tavasz első hónapjával (márciussal) kezdődik az év, hanem Tisrivel, az első őszi hónappal (szeptemberrel).¹⁰⁵

Ez utóbbi érvet illetően azonban Dán Róbert részben tévedni látszik, pontosabban érve megáll, csak egy kis csavarral. A felsorolás első hónapja ugyanis a Niszán (az emlékből Nyson): ez áll a jobb oldali oszlop tetején. Penczicz forrásában tehát még jó sorrendben szerepeltek a hónapok, csak éppen jobbról balra kellett volna tartania az irányt a hónapok másolásában és megszámozásában. A számozást egészen biztosan eltévesztette, hiszen

¹⁰³ Komoróczy 2012: 304–307.

¹⁰⁴ Jakubovich 1935: 11.

¹⁰⁵ Dán 1964.

a bal oldali oszloppal – valóban szeptemberrel – kezdte, de valószínűleg már másolni is így másolt, a latin írásbeliségen kialakult reflexek szerint: legalábbis úgy tűnik, mintha a bal oldali oszlopot valamelyest hozzáillesztette volna a héber ábécé első sorának utolsó, azaz a bal szélén álló betűjéhez. De ez csak megerősíti Dán gyanúját, hogy Penczicz nem volt tisztában a héber hónapok sorrendjével.

Mi okból másolhatta Penczicz a székely ábécé alá a hébert? Dán Róbert szerint gyűjtötte az érdekességeket.¹⁰⁶ Róna-Tas András úgy véli, hogy ebben a korban divat volt az ábécék gyűjtése, és hivatkozik egy 1489-ből származó emlékre, amely az ujgur, az ószír és a héber ábécét tartalmazta.¹⁰⁷ Horváth Iván és munkatársai szerint a Nikolsburgi Ábécé „a magyar nyelvről való elméleti gondolkodásnak Sylvester előtti egyetlen számottevő fennmaradt emléke”.¹⁰⁸ Szelp Szabolcs arra gyanakszik, hogy Penczicz talán a húsvét iránti kiemelt érdeklődése miatt írta le a héber naptárt – mert a héber hónapneveket Bartholomaeus Anglicus könyvének csillagászati részébe is beleírta.¹⁰⁹

Mindez akár egyszerre is igaz lehetne – kivéve, hogy a magyar nyelvről való elméleti gondolkodás lenyomata volna a Nikolsburgi Ábécé, hiszen a morva nemes aligha foglalkozott ilyesmivel. Érdekességekre vadászó gyűjtő viszont éppenséggel lehetett volna: nemrégiben előbukkant egy olyan emlék, amely kísértetiesen emlékeztet a Nikolsburgi Ábécére.

2010 januárjában Kovács Zsuzsa az Aberdeeni Egyetem Könyvtárának középkori kéziratait listázó katalógusával dolgozott, amikor egy kódex leírásában a Nikolsburgi Ábécé ikertestvérének látszó emlékre bukkant.¹¹⁰ A katalógus szerint a kötet Gergely pápa homíliáit és Szűz Mária csodáit tartalmazza. A Mária-csodák után van még néhány, vegyes tartalmú följegyzés, többek között Keresztelő Szent János fővesztéséről, a Szent Kereszt megtalálásáról és az ítélet napját megelőző tizenöt jelről, amelyet Szent Jeromos a zsidók könyveiből olvasott ki. Ez utóbbinál a katalógus jelzi, hogy gyakran idézett, a *Legenda Aurea*-ban is szereplő történetről van szó. A héber ábécét is tartalmazó egység a szintén héber vonatkozású jeromoszi intések előtt található.¹¹¹ A katalógus szerint a minket érdeklő egység egy huszonhét jelből álló rúnaábécét tartalmaz néhány szótagjellel, illetve egy elég jól írt héber ábécét, szintén a betűk latin föloldásával.¹¹²

¹⁰⁶ Dán (1964: 150) az ábécék lejegyzőjét *collector of curiosa*-nak nevezi.

¹⁰⁷ Róna-Tas 1985–1986: 177.

¹⁰⁸ Horváth et al. 2011: 85.

¹⁰⁹ Szelp 2011: 422, 412.

¹¹⁰ Köszönöm, hogy fölhívta a figyelmem erre az adatra.

¹¹¹ Montague 1932: 40–46.

¹¹² „Runic alphabet (27 letters) with equivalents, a-u, then egh, eth, ge, huz, ea, ene, and. Hebrew alphabet fairly well written, with equivalents.” (Montague 1932: 46.)

Az Aberdeeni Egyetem Könyvtárából másolatot kértem a kódex megfelelő oldaláról,¹¹³ és amikor az elektronikus kép – a századelejihez hasonló gyorsasággal – megérkezett, kiderült, hogy valóban a Nikolsburgi Ábécé „ikerábécéjével” van dolgunk – legalábbis ha eltekintünk attól, hogy itt nem külön lapra került a két ábécé, hanem a latin betűs szövegek közé van illesztve. Igaza volt a katalógusnak, a héber ábécé sokkal ügyesebb kézre vall, mint amilyennel Penczicz rendelkezett, és a másik jelsor valóban a germán rúnaábécé. A könyvtár katalógusa szerint a kötet 13. századi, és Thomas Reid, az egyetem egykori diákja hagyta örökül alma materére 1624-ben számos más értékes könyvvel és szép summával együtt, hogy megalapozhassák vele könyvtárukat. Reid nem hiába volt hálás egykori iskolájának, hiszen egyszerű tanítóként kezdte pályáját, s végül – francia és német tanulmányok után – I. (Skóciában VI.) Jakab latin titkára lett. A szóban forgó kötet korábban a Szt. Pál-székesegyház egyik papjának, Thomas Gasgoigne-nak a tulajdona volt.¹¹⁴ Az aberdeeni kódex esetében tehát kevesebb a titokzatosság, mint a Nikolsburgi Ábécé körül: elég valószínű, hogy Jeromos zsidó könyvekből készített jövedőlései miatt került a kéziratba a héber ábécé – hogy a rúna hogyan került oda, az nem derül ki a kéziratból, de szerencsére ezen nem nekünk kell törnünk a fejünket. Annyit mindenesetre elárul a lelet, hogy ebben az időben valóban többeket kezdtek egyre inkább érdekelni a különféle írások.

Térjünk vissza arra, mit keres a héber és a székely ábécé egy oldalon a nikolsburgi emlékekben. A csillagászat erősen érdekelte Pencziczet, talán ezért volt szüksége a héber ábécére és a hónapnevekre, s az is valószínű, hogy nem pusztán véletlenül másolta éppen a székely ábécé alá a hébert, hanem mert valamiféle hasonlóságot talált köztük. Erre utal, hogy a címet ugyanolyan betűkkel írta a héber rész fölé, amelyet a székely ábécét megcímezve használt, tehát próbálta valamiképpen egységesíteni az oldalt, amikor az eredetileg odamásolt székely ábécét utólag kiegészítette a héberrel. A kérdés az, hogy már a humanista szellemiség jegyében érdekelte-e a héber és a magyar viszonya – minthogy a magyar nem volt az anyanyelve, erre kicsi az esély, mégsem zárhatjuk ki, hiszen a magyaroknak kitüntetett figyelmet szentelt –, vagy egyszerűen észrevette a két írás közötti hasonlóságot, nevezetesen hogy mindkettő jobbról balra halad.

Semmi gondunk nem volna, ha a Nikolsburgi Ábécé néhány évtizeddel később keletkezett volna: akkor jó szívvel mondhatnánk, hogy ízig-vérig

¹¹³ Köszönöm a könyvtár munkatársainak segítőkészségét.

¹¹⁴ Az Aberdeeni Egyetem könyvtári különgyűjteményeinek katalógusa, Ms. 137. <http://calms.abdn.ac.uk/Dserve/dserve.exe?dsqIni=Dserve.ini&dsqApp=Archive&dsqDb=Catalog&dsqCmd=show.tcl&dsqSearch=%28RefNo==%27MS%20137%27%29>

humanista alkotás, ezért hozza kapcsolatba egymással a székely és a héber írást. Két-három évtizeddel a Nikolsburgi Ábécé föltételezhető keletkezését követően, Reuchlin és Melanchthon tanainak elterjedése után már az lett volna furcsa, ha nem figyeltek volna föl a székely és a héber írás jobbról balra haladó irányára, arra a közös tulajdonságra, amely a székely írást a latinnal és a göröggel szemben – a korabeli felfogás szerint – egyértelműen a héberrel „rokonítja”. De a Nikolsburgi Ábécé minden bizonynyal korábbi, mint ahogyan ez a humanista divat széles körben elterjedt Magyarországon.

A humanizmus hébercentrikussága nem volt előzmények nélkül való. Már az egyházatyák számára sem volt kétséges, hogy ha egyszer minden ember Noé gyermekeitől származik, akkor kezdetben csak egyetlen nyelv létezhetett, a héber, s ennek a boldog, paradicsomközeli állapotnak csak a bábéli tévelygés okán bekövetkezett isteni megtorlás vetett véget. A zsidókkal folytatott hitvitákban már a 6–7. században is többen érveltek eredeti ószövetségi idézetekkel, de a héber fontosságának tételes megfogalmazására csak a 13. században került sor, amikor az angol ferences skolasztikus filozófus Roger Bacon (1214 k.–1294) állást foglalt amellett, hogy a héber szövegértelmezés megértése, elsajátítása lehet a zsidók megtérítésének a kulcsa, és ehhez bizony jól kell tudni héberül, sőt a hébert minden nyelv fölött állónak tekintette.

Bacon saját századában sem volt egyedül azzal, hogy a héber ismeretét kiemelten fontosnak vélte, a középkorban azonban csak néhány kiváló tudós tudott héberül. Nem sokkal később a hébertanulás ellenzői már ebben a csekély tudásban is növekvő veszélyt láttak, mert a Biblia eredeti szövegének és fordításának összevetése sokszor nem egyezett – e fölismerés elterjedése pedig a szent szövegek hitelességét áshatta volna alá. Továbbra is voltak azonban, akik egyrészt kiválóan megtanultak héberül, másrészt a kereszténység melletti érvelésben és a hitvitákban jól használható eszköznek tekintették az Ószövetség szövegeinek első kézből értelmezését. A zsidó családból származó, szintén ferences francia Nicolas de Lyre (Nicolaus Lyranus 1270 k.–1349), akinek hermeneutikája szorosan szövegközpontú volt, a Biblia értelmezését mindenekelőtt a szöveg szó szerinti jelentésére alapozta. A 14. század harmincas éveiben mindezt kibővítette még azzal, hogy nem pusztán a héber nyelv ismerete, hanem a zsidó bibliamagyarázatok egy része is jól használható a keresztény bibliaértelmezésekben. Elveit többek között a nem sokkal később elterjedő bibliafordítási mozgalom hasznosította a Biblia népnyelvi – német, francia, angol – fordításainak elkészítésében. Husz János (Jan Hus 1369 k.–1415), a későbbi reformerekhez hasonlóan, az Ószövetség szövegeit korának egyháza ellen használta föl, de a héberből közvetlenül is ihletett merített,

amikor a cseh nyelv lejegyzésére csak csökevényesen alkalmas latin ábécét a héber mellékjelezés mintájára alakította át.¹¹⁵

Annak ellenére, hogy a középkorban a hébert a latinnal és a göröggel együtt szent nyelvnek (*lingua sancta hebraica*) tekintették, még a 15. század végén is csak szűk tudósi kör ismerte. Igaz, a héber irodalom tekintélye viszont szélesedett abban az értelemben, hogy már nem pusztán vallási, hanem természettudományos (matematikai, földrajzi, orvosi) ismeretek kedvéért is használni kezdték a héber könyveket, a század végére keresettségük lassan fölzárkózott a görög forrásoké mellé. Volt olyan nagyra becsült tudós – a humanizmus kiemelkedő teoretikusa, Pico della Mirandola (1463–1494) –, aki a héber mellett az arámit is elkezdte tanulni, és Jézus isteni mivoltának a bizonyítására a mágiát és a kabbalát tartotta a legkiválóbb eszköznek. A humanizmus talán legismertebb alakja, Rotterdami Erasmus (1466–1536) maga ugyan nem tudott héberül, de folytonosan hangsúlyozta a héber nyelv megismerésének fontosságát. A 16. század elején aztán nagyot változott a helyzet: Madridban, Leuvenben, Párizsban létrejöttek a kifejezetten a három szent nyelv tanulmányozására alapított intézmények, a héber tekintélye soha nem látott módon megerősödött, a szent nyelvek között is elsővé, minden nyelvek ősvé, *lingua primigenia*-vá vált.

A héber iránti érdeklődés igazi föllendülése a reformációhoz köthető. Jelentős részben Pico della Mirandola hatására kezdett a kabbalával foglalkozni Johannes Reuchlin (1455–1522). Szerinte a héber nem egyszerűen az isteni kinyilatkoztatás nyelve, hanem minden tudás alapja is. 1506-ban jelent meg héber nyelvtana, a *Rudimenta Hebraica*, amelyben a latin nyelvtan terminusaival tette immár szélesebb köröknek elérhetővé a héber nyelvtanulást. Művét később további héber nyelvtanok követték, és szaporodtak a héber szövegek kiadására is berendezkedett nyomdák. Luther Márton (1483–1546) kezdetben maga is az egyház elleni támadásra használta a héber bibliamagyarázatokat, később azonban – a protestantizmus erőteljesebb irányzatainak megjelenésekor, minthogy azok képviselői szintén gyakran hivatkoztak a héber és a héber szövegek fontosságára – szembefordult saját korábbi véleményével, és a keresztény hebraistákat veszélyesnek minősítette a kereszténységre – a héber mint megismerendő nyelv fontosságát azonban ekkor sem tagadta. Később többek között a zürichi főreformátor Ulrich Zwingli (1484–1531), a Héber Bibliát (a protestáns Ószövetség alapjául szolgáló héber szövegek gyűjteményét) össze szerkesztő Sebastian Münster (1489–1552) és a több egyetemen is hébert tanító Johann Forster (1496–1558) munkássága révén a hangsúly a Biblia

¹¹⁵ Dán 1973: 13–17.

héber szövegeinek értelmezéseire, a korábbi félrefordítások javítására helyeződött. Jóllehet más teológiai megközelítéssel és következtetésekkel, de mind Kálvin János (1509–1564), mind az unitárius (antitrinitárius) irányzat alapítója, Szervét Mihály (1509–1553) kiemelt jelentőséget tulajdonított a hébernek és az Ószövetségnek. Az 1520-as, 1530-as években az egyetemi oktatás egyik legfőbb tárgyává vált a héber tanulmányozása.¹¹⁶

A héber presztízse korábban elképzelhetetlen magasságokba emelkedett, s általánossá vált az a vélekedés, hogy a héber a szent nyelvek legszentebbike, mert nem érintette a bábéli átok – más vélemény szerint kevésbé érintette –, s ezért legtisztábban ez őrizi az ősi, tiszta édenkerti nyelvet. Az Európában éledő nyelvi öntudat pedig versenyeztetni kezdte egymással a nyelveket: melyik áll közelebb a héberhez. Az alapgondolat az volt, hogy minél közelebbi a kapcsolat egy nyelv és a héber között, annál értékesebb az adott nyelv, hiszen annál közelebb áll az egykori isteni nyelvhez. A héberrel való – minél szorosabb – közelség kimutatása és a nyelvek héberből való származtatása egészen a 17. századig a nyelvek eredetmagyarázatának meghatározó irányzata volt, s később is csak fokozatosan szorult ki a nyelvek eredetét kutató munkálkodásból.¹¹⁷

Magyarországon az európai szellemi irányzatok – ha csenevészebben és nagyon szűk körben is – jelen voltak a külföldi egyetemeken tanulók révén, de ennél sokkal többet nem tudunk mondani a héber nyelv középkori magyarországi használatáról. Azt már láttuk, hogy Janus Pannonius azzal viccelődött, ha örökösen könyveket kérincselnek tőle barátai, hát majd nem latin, hanem görög nyelvű köteteket fog gyűjteni, s ha megtanulnak görögül, akkor átvált héber könyvek gyűjtésére. Ez arra utal, hogy a korabeli értelmiség krémjének számító barátai csak latinul tudtak a három szent nyelv közül. Ugyanakkor a Corvinában voltak héber nyelvű kötetek, és Mátyás 1481-ben korának egyik leghíresebb, de erősen zsidóellenes hebraistáját, a dominikánus Peter Nigert (Nigri 1434–1481 és 1484 k.) hívta meg, hogy irányítsa a képzést a frissen egyetemmé emelt budai dominikánus iskolában. Igaz, Niger nem sokáig maradt Budán, vélhetően azért, mert nézetei a reneszánsz udvar szemében kínosan középkorinak számítottak: a hébert továbbra is a zsidók megtérítésének eszközeként tartotta fontosnak, maga sokszor prédikált héberül ennek érdekében, s elvetett minden olyan kísérletet, amely héber nyelvű bibliamagyarázatokat is fölhasznált a szent szövegek értelmének kiókumlálásához. Niger

¹¹⁶ Dán 1973: 17–24. A héber nyelv kitüntetett szerepének gondolata nem törölte el a keresztény gondolkodók – és hétköznapi emberek – erős zsidóellenességét, sőt ez a protestantizmus vezéralakjainak nézeteit is meghatározta, erről l. Csepregi 2004.

¹¹⁷ A különféle nyelvek héberből való származtatásáról l. Hegedűs 2003: 44–48; a héber magyar-rokonság tanáról l. szintén Hegedűs 2003 és Tóth 2012.

ódsi elveit már csak azért sem viselték jól az udvarban, mert Mátyás környezetében tekintélyes zsidó polgárok is megfordultak. Niger hébertudása különben sem volt kuriózum, az Itáliában végzett értelmiségiek között nem egy lehetett, aki tanult héberül.¹¹⁸

Mindent összevetve: a héber írás nem volt ismeretlen Mátyás udvarában, és azt is nyilvánvalóan fölismerték, hogy van egy közös vonása a székely írással. Penczicz tehát elvileg használhatott olyan forrást, amely mindkét ábécét tartalmazta, mégpedig azért egymás alatt, mert e hasonlóságot fölismerték, esetleg hangsúlyozták. Ha azonban így lett volna, akkor az oldal vélhetően arányosabban volna elosztva, és annyira nem fáradhatott el Penczicz keze sem, hogy ne tudta volna egyszerre lemásolni a két jelsort – láttuk, a héber ábécé jóval később, valószínűleg már a kötés után került a pergamenre. Figyeljünk arra is: ha azt gondoljuk, hogy Penczicz forrásában mindkét ábécé szerepelt, kizárjuk annak lehetőségét, hogy a székely ábécét fáról másolta.

Összegezve: úgy tűnik, a héber ábécé nem véletlenül, de mégis esetlegesen került az oldalra. Nem véletlenül, mert az azonos írásirányról Penczicznek is volt tudomása, hiszen mindkét jelsort jobbról balra írta maga is – de esetlegesen, mert a héber rész valószínűleg jóval később került a pergamen üresen maradt alsó részére, mint a székely ábécé. A két ábécé papírra vetése között akár évek is eltelhettek: a székely jelsort valószínűleg a kötés előtt, a hébert inkább a kötés után másolta a lapra. Az ötletet, hogy a héber ábécét lemásolja a székely alá, talán éppen az adta, hogy a csillagászati részhez beírta a hónapneveket – végső soron tehát nem a humanista hébermánia, hanem saját csillagászati érdeklődése hozhatta létre a Nikolsburgi Ábécét (kivéve, ha forrása szintén mindkét ábécét tartalmazta, de ez csak elvi lehetőség, mert ez esetben nem tudnánk magyarázni a két ábécé másolása közötti időbeli eltérést).

Tollal rajzolt „fába rovás”

Széltében ünneplik, hogy a Nikolsburgi Ábécé utánozza a „fába rovás” technikájával készített betűket. A lelkesedés oka, hogy a székely írásról a közvélemény úgy tudja, eredetileg fába rótták – ezért is nevezik *rovásírásnak*¹¹⁹ –, márpedig a közvélekedés ebben a vonatkozásban történetesen a szakirodalmat követi. Az egykori fába rovásnak három koronatanúját szokás idézni. Az egyik a híradások sora, amelyek arról szólnak, hogy a székelyek fába rójják a betűiket – az első ilyen följegyzés a 15. század

¹¹⁸ Dán 1973: 26–28.

¹¹⁹ A *rovásírás* terminus történetéről: Sándor 2014a: 18–23.

végéről, Thuróczy János krónikájából való, s aztán többször találkozunk vele, egészen a 16. század végéig emlegetik. A másik koronatanú a székelly írás jelenleg ismert leghosszabb emléke, a Bolognában őrzött naptár, amelynek kézírata elé a naptárt megmentő Luigi Ferdinando Marsigli gondosan odaírta, hogy egy négyoldalú „botról” másolta a jeleket. Erről az emlékről bőségesen lesz még szó. A harmadik koronatanú pedig a Nikolsburgi Ábécé a maga szögletesre rajzolt, fába rovást utánzó betűivel.

Mindhárom tanút érdemes alaposan kikérdezni annak érdekében, hogy tisztábban lássuk, miért nincs egy szál fába rótt székelly emlék sem, ha a fába rovás olyan elterjedt volt a székellyek körében – akkor is furcsa ez, ha tudjuk, hogy a fa nem a legtartósabb anyag, elkorhad, elég, eltörik, nem őrizgetik könyvtárakban. A válaszban csak mindhárom bizonyíték szemrevételezése után reménykedhetünk. Kezdjük a Nikolsburgi Ábécével.

A szögletes betűformákra természetesen már az emlék első közlője, Jakubovich Emil is fölfigyelt: szerinte az ábécé betűformái minden ismert emléknél eredetibb formákat tükröznek, és lejegyzője fáról másolt: „Midőn a Nikolsburgi Rovásábécé másolója a XV. század derekán egy kódex első táblájának belső borítójára a székelly rovásábécét a maga számára feljegyezte, ez az írásmód a székellység szűk területén még eredeti, ősi formájában, rovásbotra rovókéssel rótt, eleven használatú, élő írás volt. Minden jel arra utal, hogy írónk ily eredeti rovásbotról másolta le a székelly ábécét. S mivel ő maga – mint a jelekből kitűnik – korábban ezen írást nem ismerte s természetesen róni nem tudta, nem elégedett meg azzal – mint Marsigli vagy fentemlített XVI–XVIII. századi tudósaink –, hogy a betűjegyek alakját, formáját megörökítse, de jó megfigyelőképességgel, nagy gonddal és aprólékossággal szinte lerajzolta rovásuk módját is. S épen ez teszi felbecsülhetetlen értékűvé és hitelessé emlékünket. A harmadfélsoros rovásábécé nemcsak a székelly rovásírás betűinek legrégebb, hiteles formáit, hanem rovásuk technikáját is megőrizte.”¹²⁰

Ez a technika Jakubovich szerint sok mindent fölfed. Az írás azért halad jobbról balra, mert bal kézben tartották a fát, jobb kézben a rovókést, s kényelmesebb volt jobbról balra haladni, a betűk iránya pedig az írásiránynak felel meg. Véleménye szerint azért nincs a székelly ábécében kör, azért rövidebbek a körívek a félkörívnél, mert a kör alakot nehéz róni; azért kerüli ez az írás a négyszöggel bezárt területeket, mert a kimetszett vonalakkal közrezárt darabkák könnyen kiesnének, illetve azért nincsenek vízszintes vonalak, mert ilyenek kivágásával könnyen nagyobb részek hasadnának le a rovásbotról.

¹²⁰ Jakubovich 1935: 8.

Jakubovich itt Sebestyén nézeteit ismételte,¹²¹ s úgy látta, a Nikolsburgi Ábécé betűformái tökéletesen alátámasztják a rovástechnikáról korábban megfogalmazott véleményt. Az emlék ék alakú mellékvonalairól szólva annyit tesz mindehhez hozzá, hogy ezek eredetije valószínűleg úgy jött létre, hogy az éles rovókést belesúrták a fába, az így létrejött formát próbálta megörökíteni az ábécé lejegyzője. Jakubovich szerint nem nehéz magyarázatot találnunk arra, miért nem maradtak fába rótt emlékei a székely írásnak: mert az olcsó papír, a könyvnyomtatás, az iskolák és a latin írásbeliség terjedése, valamint a humanizmus és a protestantizmus hatása „rohamosan kiszorították ezt a nehézkes írásmódot”. A pálcákra rótt üzeneteket egyébként sem tartották érdemesnek megőrizni, mert ezek rövidebb, hétköznapi üzenetek lehettek, s nem voltak olyan fontosak, mint a pergamenre írt törvénykönyvek – a pálcák aztán természetesen elkorhadtak.¹²² Németh Gyula is osztotta Jakubovich véleményét: szintén úgy gondolta, hogy a bolognai naptárral ellentétben, amelynek betűit másolója már kerekítette a lejegyzéskor, a Nikolsburgi Ábécé még megőrizte a fába rovott írás szögletességét.¹²³

Lehetséges, hogy így van, de nem árt óvatosnak lennünk az emlékekben tükröződő szögletes betűformák érvével: ha Penczicz egy kéziratban látott volna ilyen szögletes jeleket, vélhetően akkor is hasonlóan rajzolgatta volna át őket, hiszen láthatóan nem ismerte a székely írást.

Az ábécében egyébként nyomott hagyott a latin írásbeliség. Az <s> és a <zs> egymás mellé került, és ez rendjén is van, a sorrendjük nem okoz gondot (a <zs> áll előbb), mert mindkettő latin betűs megfelelője s vagy ss a korabeli magyar helyesírásban. A latin sorrendben a t előtt álló s (sz hangértékkel) viszont az ábécé végére szorult, tulajdonképpen szintén megfelelő helyre, a <z> elé – aki az ábécé sorrendjét fölállította, jó hangtanász volt, a latinból hiányzó magyar hangokat jelölő betűket úgy helyezte el, hogy zöngéesség szerinti párjuk mellett legyenek. Ezért áll a <ty> a <gy> mellett, az <s> a <zs> mellett és az <sz> a <z> mellett. A <gy> viszont a <g> után áll, és nem a fonetikailag hozzá közelebb álló <d> mellett, ez nyilvánvalóan a megszokott latin jelölési mód hatása, és más székely ábécékben is így van. A ligatúrák szokás szerint valamelyik tagbetűjük mellett állnak, kivéve az <st>-t, amely nem az <s> vagy a <t> után került, hanem az ábécé végére, és ezzel megzavarta szegény Pencziczet, aki az <nt> korábbi alakját nyilvánvalóan a harmadik sor elején álló <nt> ligatúra mögé akarta beszúrni, nem az <st> mögé.

¹²¹ Sebestyén 1915: 136–137.

¹²² Jakubovich 1935: 7–8.

¹²³ Németh 1934: 14–16, 25.

Segít ez valamit annak eldöntésében, hogy papírról vagy fáról másolt Philipus? Nemigen. Igazság szerint nem jutottunk sokra a betűk sorrendjén való filozofálással. A ránk maradt székely ábécék betűrendje alapvetően a latint követi, csak ott volt szükség különmegoldásokra, ahol a székely ábécének volt önálló jele a latinból hiányzó valamely magyar hang jelölésére, miközben a latin betűs magyar ábécének nem volt. Az említett keveredések könnyebben magyarázhatók, ha abból indulunk ki, hogy a székely jeleket latin betűk mellé írták, de ebből túlzás lenne azt a következtetést levonni, hogy *tehát* a Nikolsburgi Ábécé közvetlen előzménye maga is kézirat volt, nem fa. A Nikolsburgi Ábécében megfigyelhető apróbb zavarok ugyanis előállhattak a közvetlen forrásban, de előállhattak jóval korábban is, a forrás valamelyik forrásában – ilyenből bármennyi lehetett, talán egy sem volt, de lehetett akár tíz is, és lehetett köztük kézíratos előzmény is, nemcsak fába rótt. Sajnos ugyanez vonatkozik a Nikolsburgi Ábécé „bogárjelére”, amely „korábbi” alakjában és új változatában is szerepel az ábécében – a latin rövidítés nem igazít el, mert az nyilvánvalóan a betűk hangértékének föloldásához tartozik.

Kaphatunk-e segítséget a „fa vagy papír” kérdésének eldöntéséhez a latin betűs föloldásoktól? Kapnánk, ha tudnánk, hogy Penczicz másolta a latin betűkkel megadott hangértékeket is, hiszen a latin betűs föloldásokat nyilvánvalóan nem másolhatta fáról, csak papírról. De ha így lett volna, akkor talán pontosabban követte volna a forrás helyesírását, s nem változtatta volna meg a saját gyakorlatának megfelelően. Az, hogy máshol is megszokott írásmódjait használta, sokkal inkább amellett szól, hogy szóban mondták meg neki a székely betűk hangértékét, de ez nem zárja ki azt a jóval kevésbé valószínű lehetőséget sem, hogy ezeket is másolta, csak szokásainak megfelelően módosítva.

Egyetlen dologban lehetünk biztosak: Penczicz nem a maga fejéből írta le a székely ábécét, hanem másolta. Hogy fáról vagy papírról másolta, azt egyelőre nem tudjuk eldönteni – talán majd a másik két tanú meghallgatása után. Mindenesetre nem árt leszögeznünk, hogy a nikolsburgi kézirat szögletes betűformái nem igazolják minden kétséget kizáróan, hogy Penczicz fáról másolt.

Hogyan tovább?

A morva rejtély megoldódott – egyáltalán mi értelme van még ennek a kérdésnek, hogy hogyan tovább? Megkerült az elkóborolt ősnymotatvány, megismertük az útvonalat, ahogyan Nikolsburgba került a hozzákötött pergamennel együtt, tudjuk, ki másolta le a székely jeleket, kiderült,

nagyjából mikor történhetett ez, van sejtésünk arról, miért írta alá később a héber ábécét, kiderült, hogy kapcsolatban állt a budai udvarral, s a székelly ábécét is nyilván onnan szerezte.

A keletkezés idejére vonatkozó megfontolásokat azonban nem zártuk még le: azt ugyan végiggondoltuk, milyen gyengeségei vannak Szelp Szabolcs egyébként tetszetősen kiépített elméletének, de ez önmagában nem jelenti, hogy ezzel a datálás kérdését szintén megoldottuk volna. Egyetlen biztos pontunk, Bornemissza János ugyanis Mátyás, II. Ulászló, sőt II. Lajos alatt is udvari ember volt – ez az ábécé keletkezésében évtizedes eltéréseket jelenthet, ezért jó volna kideríteni, melyik király idejéhez kötődhet legnagyobb valószínűséggel a Nikolsburgi Ábécé.

Róna-Tas András vetette föl, hogy a Nikolsburgi Ábécéhez lehet valami köze Filipec Jánosnak.¹²⁴ Az ugyan már bizonyos, hogy Filipec és az ősnymtatványt egykor birtokló Filip nem azonos személy, de lényegében abban is biztosak lehetünk, a Nikolsburgi Ábécé nem jött volna létre Filipec nélkül. S bár Filipec is tevékenykedett még egy rövid ideig a királyi udvarban Mátyás halálát követően, mégis elsősorban a reneszánsz uralkodó palotájában mozgott otthonosan.

Vegyük arra az irányt.

¹²⁴ Róna-Tas 1985–1986.

A MÁSODIK ATTILA

Mátyás Párizsba küldött követsége. A székely írás említései a krónikás hagyományban. Mit ír a székelyek írásáról Kézai Simon, s hogyan változik ez meg Thuróczy Jánosnál? A hunhagyomány és Mátyás mint második Attila. Székely jelek egy eretneknek tartott orosz diplomata kéziratában? Mátyás reneszánsz udvarának szerepe a székely írás kultuszában.

1486-ban a pápa és Hunyadi Mátyás egyszerre keveredett emberkereskedelmi ügyletbe – ugyanazt a herceget akarták megszerezni maguknak, egyikük a johanniták, másikuk a franciák segítségével.

Nevezetesen arról volt szó, hogy VIII. Ince pápa (1484–1492) ajánlatot tett a johannita rend nagymesterének: évi tízezer arannyal fejeli meg azt a negyvenötezret, amelyet a török szultán, II. Bajazid (1481–1512) fizetett a johannitáknak, hogy a rodoszi rend fogva tartsa öccsét, Dzsem herceget, csak hadd vigye a török foglyot Rómába. A furcsa üzleti ajánlat előzménye a szultáni családon belül megszokottnak mondható ellenségeskedés volt: Bajazid ugyanis a szultánfik közt szinte törvénytörő testvérharc után került hatalomra. Egyáltalán nem ok nélkül félt attól, hogy Dzsem szövetségeseiket kerít magának, és ellene fordul, hiszen korábban ez többször is megtörtént, és öccse újra erre készült.

Dzsem éppen azért kért menedéket Rodoszon, mert a bátyja elleni második föllépése is sikertelenül végződött – az első után, 1481-ben még Egyiptomba tudott menekülni, a második után az oda vezető utakat már a szultáni sereg ellenőrizte, ezért kényszerült máshol védelmet keresni. A herceg tehát maga kért otalmat Rodoszon a johanniták nagymesterétől, Pierre d'Aubusontól 1482-ben. Uralkodói vágyairól továbbra sem mondott le: azt tervezte, hogy összefog a francia és a magyar királlyal, és visszafoglalja a trónt bátyjától. A johannitáknak azt ígérte a védelemért cserébe, hogy ha ez sikerül, gazdag jutalomban és csábító kiváltságokban részesíti a rendet. A rodoszi nagymester pontosan tudta, hogy a herceggel vagyont érő kincset szerzett, azt is tudta, hogy az Oszmán Birodalom uralkodójával nem akarja összerúgni a port, ráadásul a szultán még jó pénzt is ígért szolgálataiért. Így hát, mint-hogy jobban szerette aznap a verebet, mint másnap a tűzokot, jobban bízott az azonnal érkező szultáni pénzben, mint a több, de csak ígéretként létező

jutalomban és kiváltságokban, titokban megegyezett Bajaziddal, hogy Dzsemet örökre fogságban tartja.

D'Aubusson a herceget – megőrzés céljából – előbb a Savoyai Hercegségbe, majd 1483-ban a johanniták franciaországi birtokára vitette, és hogy biztos őrizetben legyen, egy külön neki épített, kényelmes, ám jól őrzött lakótoronyban tartották fogva Bourganeufben. A vagyont érő szultánfira ugyanis a pápán kívül hamarosan mások is szemet vetettek: magának akarta a német császár, az egyiptomi szultán, a francia és a nápolyi király, valamint Velence is. És nagyon szerette volna megszerezni Mátyás.¹²⁵

Hunyadi Mátyásnak azért volt szüksége a hercegre, mert azt remélte, hogy sakokban tarthatja vele a szultánt, és így nagyobb biztonságban tarthatja a déli határvidéket. Magáról egyébként azt híresztelte, hogy Dzsemmel vérrokonságban áll, lényegében másodunokatestvérek: a velencei követnek 1489-ben előadott sztorija szerint nagyanyjának a nővére török fogságba esett, háremhölgy lett, Dzsem pedig az ő utóda. Hogy Mátyás elhitte-e saját meséjét, vagy csak politikai célzattal terjesztette, azt nem tudjuk,¹²⁶ a herceg megszerzésében mindenesetre sokkal inkább motiválhatta az Oszmán Birodalom fékentartásának a vágya, mint a rokoni érzületek.

Mátyás hercegszerzési akciójának előfeltétele volt, hogy Dzsem ne kerüljön más karmaiba, a pápáéba sem, azaz Mátyásnak meg kellett akadályoznia, hogy a herceget Rómába vigyék. Ennek érdekében 1486-ban a ferrarai uralkodóval szövetségben megpróbálta megszöktetni, s miután ez a kísérlet kudarcba fulladt, idejét látta közvetlenül a francia uralkodóhoz fordulni, különösen mert a Dzsem-akción túl is tervezett vele közös lépéseket.¹²⁷

Filipec János párizsi követsége

Karácsony után Mátyás hozzá is látott a követség fölállításához. Vezetésével jó emberét, főkancellárát és egyben titkárát, a váradi püspököt bízta meg, a Nikolsburgi Ábécé kapcsán már emlegetett Filipec Jánost. Jan Filipec 1431 körül „alacsony állású szülőktől” született Prostějovban, Olmützhöz közel, apja huszita volt. Filipec hivatalnokként dolgozott, míg Mátyás meg nem hódította a morva területeket, akkor állt a király szolgálatába. Kezdetben elsősorban morva ügyekkel foglalkozhatott, egyházi karrierje pedig a Mátyás elleni összeesküvés után, 1471-től lódult meg. 1476-ban már váradi püspök és Bihar megye örökös főispánja, 1484-től főkancellár és Mátyás egyik legfontosabb diplomatája. A király

¹²⁵ Berkovits 1945: 22–23; Hegyi 1992: 24.

¹²⁶ Kubinyi András (2001: 9) szerint az előbbi, E. Kovács Péter (2008: 131) szerint az utóbbi.

¹²⁷ Hegyi 1992: 24; Berkovits 1945: 23.

a különösen érzékeny külügyekkel rendre őt bízta meg: például ő kísérte Budára Beatrixot Nápolyból, többször tárgyalta a német császárral, nagyon sokat a cseh tartományok vezetőivel. 1484-ben olműtzi püspökké választották, de a pápa nem iktatta be, mert huszitizmussal vádolták. Mátyás ekkor püspöki helytartóvá nevezte ki.

Filipec a király halála után is hűséges maradt egykori urához: az utódlási harcokban Corvin Jánost támogatta, csak akkor segített végül II. Ulászlónak megszerezni a trónt – a Fekete Sereg megvásárlásával –, mikor egyértelművé vált, hogy Mátyás fiának a megkoronázása kivitelezhetetlen. Nem sokkal Ulászló trónra lépése után azonban minden tisztességét otthagya, vagyonát szétszétva bevonult az obszerváns ferencesek boroszlói (wrocławwi) rendházába, melyet Kapisztrán János a huszitizmus elleni katolikus összefogás szimbólumának szánva alapított.¹²⁸ Később a saját maga alapította magyar-hradisi (Uherské-Hradiště-i) kolostorba költözött, és 1509-ben bekövetkezett haláláig ott élt.¹²⁹ A kolostori lét alatt kisebb diplomáciai szolgálatokkal még megbízták, de egy híradás szerint leginkább kódexek írásával, festésével töltötte idejét. Van, aki vitatja, hogy hatvanévesen kezdett volna kódexpingálásba, de az nem kétséges, hogy a könyveket korábban is nagy becsben tartotta, a kor egyik jelentős gyűjtője volt. Váradai püspökként díszes szerkönyvekkel látta el a székesegyházat, és ő alapította az első morva nyomdát Brünnben – ott nyomtatták ki Thuróczy János krónikáját.¹³⁰

Bonfini szerint Filipec „kiváló tehetséggel, megfontoltsággal és szorgalommal rendelkezett”, és „mérhetetlen bőkezűség és nagyvonalúság volt benne”. Külseje is igen megnyerő volt, „kedves és tiszteletet parancsoló ábrázata” és „fáradhatatlan testének ereje és szépsége” még kifogástalan erkölccsel, nyájassággal, derűvel s „végtelen közvetlenséggel” párosult.¹³¹ Nem csoda tehát, hogy Mátyás szintén kedvelte, és sikereket várt tőle a legnehezebb ügyek intézésében is. 1487-ben mindjárt két fontos és nehéz feladatot kapott a morva kancellár: párizsi útja mellett még egy ügyletet kellett nyélbe ütnie, nevezetesen Corvin János és Bianca Sforza milánói hercegnő házasságát.¹³²

Filipec és kísérete 1487 elején indult VIII. Károly (1483–1498) párizsi udvarába.¹³³ A követség kiállítása Bonfini szerint káprázatos volt: a főkancellár tudta, hogyan lehet lenyűgözni másokat. „Mindenekelőtt kiválasz-

¹²⁸ Kalous 2008: 72–73.

¹²⁹ Varga 2008: 403.

¹³⁰ Csapodi 1967; Balogh 1966: 673–676.

¹³¹ Bonfini 1995: 876–877 (4.7.180–190).

¹³² Berkovits 1945: 24.

¹³³ Berkovits 1945: 24.

tott háromszáz azonos színű és termetű paripát, az egész főúri és nemesi rendből háromszáz ifjút, hogy díszruhában lépkedjenek végig minden városon, és mindannyian bíborköntöst viseljenek; valamennyi hosszú hajú, egyformán nyúlánk, egyforma korú. Soknak volt nyaklánc; a többiek fejére pedig, akik aranyhaját viseltek, drágaköves koszorút illesztett. Emellé járult egy több mint főpapi étkészlet, amelyet bárhol rakott is ki, a királyi felség vendéglátására emlékeztetett.”¹³⁴ A követség először Anger-ban szállt meg hosszabb ideig. Az ottani beszámolók szerint csak kétszáz körül volt a lovasok száma, míg az egyébként rivális Velence követe szerint neki Filipec személyesen százharminchat ifjú lovas vitézről beszélt¹³⁵ – de a követség pompázatosságát senki nem vitatja. Az ajándékokkal sem fukarkodtak, huszonötezer aranynál is többet ért – ez egy nemes éves bevételének felelt meg – a huszonöt török mén, parádés ló, a dáciai versenylovak, drágakövekkel ékített aranyedények és lószerszámok, aranyozott szobabútor, perzsa ruhák, arannyal átszőtt köntös, miegymás, amit a még csaknem gyermek francia király és a hatalmat helyette régensként gyakorló nővére, Anna (1461–1522) számára vittek. A párizsi lakomákhoz a követség időnként úgy kifosztotta a halpiacot, hogy „a királyi sáfárok is kénytelenek voltak összekoldulni a halat”.¹³⁶ A pompa azonban nemcsak Dzsem megszerzését célozta, Mátyás egy füst alatt a Habsburgok ellen is hatékony szövetségest keresett.

A megcélzott szövetség azonban nagyon lassan formálódott, Dzsem kiadását pedig végképp nem sikerült elérnie Filipecnek, hiába töltött két hét helyett hónapokat Franciaországban: a francia uralkodó ódzkodott határozottan válaszolni arra, mi a szándéka a török herceget illetően.¹³⁷ A vacillálásnak egyébként az lett a vége, hogy a szultánfit 1489-ben Rómába csempészték, s mire 1494-ben Károly kikényszerítette kiadását, sorsa már eldőlt, a szultán báty és a pápa lassan ölő mérge javában pusztította szervezetét.¹³⁸ De visszatérve 1487-be: Filipec végül dolgavégezetlenül kényszerült elhagyni Párizst október második felében, hogy odaérjen Milánóba, Corvin János és Bianca Maria Sforza esküvői ünnepségeire, ahol november 25-én Filipec Corvin János képviselőjében meg is kötötte a házasságot.¹³⁹

¹³⁴ Bonfini 1995: 877 (4.7.185–190).

¹³⁵ Berkovits 1945: 24, Kalous 2008: 72.

¹³⁶ Bonfini 1995: 877–878 (4.7.190–200).

¹³⁷ Ebben Kubinyi (2001: 112) szerint szerepe lehetett annak, hogy bár Magyarország és Franciaország természetes szövetségesek voltak a jócskán megerősödött (Németalföldet és Burgundiát is birtokló) német-római császársággal szemben, a franciák szerették volna a nápolyi trónon saját jelöltjüket látni, ám az ott regnáló I. Ferdinánd (1458–1494) Mátyás apósa és így szövetségese volt. A Pápai Állam ebben a kérdésben a franciák oldalán állt.

¹³⁸ Hegyi 1992.

¹³⁹ Kubinyi 2001: 115.

Mégsem egészen üres kézzel indult haza Franciaországból: a francia király viszonzta Mátyás bőkezű ajándékát. Van, aki szerint a viszontajándékok egyike a Budapesten őrzött legdíszesebben illuminált Corvina, a *Graduale*, mások szerint a könyv nem ajándék volt, hanem talán vette volna Mátyás számára Filipec, aki, mint szó volt róla, maga is könyvgyűjtő ember volt. Megint mások szerint azonban a gazdagon díszített misekönyvnek nincs köze a francia úthoz.¹⁴⁰

Azt viszont egészen bizonyosra vehetjük, hogy a követség párizsi tartózkodása közben, nem sokkal annak hazaindulása előtt, 1487. október 11-én egy fiatalember Párizsban vásárolt magának egy könyvet, az *Imago Mundi*-t – a dátumot ő maga jegyezte be a zsákmányba másfél évvel később. Ez a könyvedvelő ifjú, ezt már tudjuk az előzőekből, Philipus de Penczicz volt, a Nikolsburgi Ábécé lejegyzője. Aligha véletlen, hogy az Olmütz környékén született Filipec püspök földije épp akkor járt Párizsban, amikor a követség: minden bizonnyal a nyalka ifjú vitézek egyike volt ő is.¹⁴¹

A követség leírása ismeretében végképp elvethetjük az előző fejezetben emlegetett „szegény diák” teóriát, és ezzel elvesztettük a fő érvet, amely alátámaszthatta volna azt a föltételezést, hogy Philipus de Penczicz a Nikolsburgi Ábécét tartalmazó ősnymtatványt már később, módosabb korában vette és köttette be, azaz hogy a Morvaföldről előkerült ábécé Mátyás halála után született.¹⁴² Nyilvánvaló, hogy Penczicz valamilyen előképről másolta a székely ábécét, és akár Mátyás halála után jött létre az általunk ismert kézirat, akár nem, a kiindulópontul szolgáló eredeti sokkal nagyobb valószínűséggel készülhetett a hun hagyományra nagy hangsúlyt fektető Mátyás udvarában, mint Ulászlóéban. Csaknem biztosak lehetünk benne, hogy a Nikolsburgi Ábécé a székely írás udvari kultuszának egyik maradványa. Merthogy nem ez az egyetlen nyom, amely Mátyás palotájába vezet.

Mátyás történetírói

Mátyás uralkodása (1458–1490) a magyar történelem legfényesebbre csiszolt korszakainak egyike, részletes bemutatására itt nincs szükség, még akkor sem, ha a mondákból ismert királyalak nemcsak cselekedeteiben volt más, mint amit a történeti hűség megkívánna, hanem

¹⁴⁰ A *Graduale* kiadása és a történetére vonatkozó nézetek összefoglalása: Soltész 1980.

¹⁴¹ Ugyanerre a következtetésre jut Szelp 2011: 25.

¹⁴² Szelp (2011) erre vonatkozó további érveinek ismertetését és kritikáját részletesen tárgyaltuk az előző fejezetben.

jellemében is.¹⁴³ Nekünk most inkább az a kettősség fontos, amit uralkodásával kapcsolatban több vonatkozásban is emlegetnek: hogy egyszerre volt a kor Európájának egyik legütőképesebb hadseregét megszervező hódító és művelt művészeti pártoló; hogy palotáiban egyszerre voltak jelen a reneszánsz szökőkutak és a későgótikus építészeti; hogy udvarában egyaránt megfordultak a kifinomult reneszánsz poéták, nagyműveltségű tudósok és bárdolatlanabb hadvezérek, selymes beszédű diplomaták és a legenda szerint malomkövön vizet fölszolgáló erős emberek.¹⁴⁴ Krónikaírója sem egy volt: alig kezdte el munkáját a nyersebb hangú felvidéki hivatalnok, máris megbízást kapott egy másik krónika írására egy antiki-záló itáliai tudós.

A történeti érdeklődés nem pusztán a krónikaírásra adott királyi megbízásokban mutatkozott meg. A reneszánsz udvarban korábban alig tapasztalt pezsgésnek indult a szellemi élet: a maga idejében legfeljebb Könyves Kálmán és Nagy Lajos környezetére volt jellemző, hogy az udvarban több olyan írástudó is működött egyszerre, akik egymásnak inspirációt jelenthettek. A Mátyás által teremtett legendás szellemi légkörben a történeti érdeklődés fölélénkült, és többféle műfajt is áthatott: megjelent Vitéz János leveleiben, Janus Pannonius verseiben, Temesvári Pelbárt prédikációiban, Mátyás irataiban, leveleiben.¹⁴⁵ Az udvari emberek közül többet különösen érdekelt a magyar történelem, Drágyi Tamás bizonyosan birtokolt egy ebben az időben készült, magyar gyártmányú világkrónikát, de talán még a szerkesztésében is részt vett; Bornemissza János római kori érméket gyűjtött.¹⁴⁶ A történetírás központja a korábbi hagyományt folytatva a királyi udvar volt. Mátyáséban mindjárt három krónika is született: Thuróczy János nyelvezetét tekintve középkoriasabb, a legkorszerűbb humanista vonásokat mégis mutató munkája; Antonio Bonfini vérbeli humanista műve; valamint Pietro Ransanónak szintén a kor szellemi élvonalához tartozó históriája.¹⁴⁷

¹⁴³ 1990-ben, Mátyás halálának 500. évfordulóján, illetve 2008-ban, amelyet Mátyás trónra lépésének 550. évfordulója tiszteletére a reneszánsz évének nyilvánítottak, számos összegző tanulmánygyűjtemény, katalógus készült, a további irodalomról l. pl. Kubinyi 2007: 83, 1. és 2. j.

¹⁴⁴ E szembeállításnak inkább retorikai funkciója van, hiszen mint Marosi (2008: 113) fölhívja rá a figyelmet, a stílusok különbségeit a kortársak nyilván nem úgy látták, ahogyan mi utólag visszavetítjük, értelemszerűen nem egymás mellett élő homogén kultúrák ütköztek egymással, hanem heterogén volt az akkori élet és a királyi udvar kultúrája is.

¹⁴⁵ Kulcsár 2008: 73.

¹⁴⁶ Tringli 2008: 505; Bonfini 1995: 714 (3.9.300).

¹⁴⁷ Mátyás alatt készültek további krónikaszerkesztmények is: a Hess András műhelyében 1473-ban nyomtatott *Budai Krónika*, illetve a Mátyást kifejezetten rossz színben föltüntető *Dubnici Krónika* (Kulcsár 2008: 74; a Mátyás-kori krónikákról l. Tringli 2008.) Szintén ebben a korszakban keletkezett a Drágyi-féle világtörténet.

Thuróczy János a 15. század harmincas éveinek közepén született felvidéki birtokos családból, és a föltételezések szerint 1488 végén vagy 1489 elején halt meg. Egyetemre nem járt, valószínűleg hazai egyházi iskolát végzett, s kiválóan megtanult latinul. Világi írástudóként tevékenykedett: először az ipolysági monostor prokurátora, alkalmi ügyvédje volt, majd jegyző Pálóczi László országbíró hivatalában. Később néhány évre újra a sági premontrei konvent jegyzője lett, míg Báthori István országbíró ítélmestere, Hásságyi István vissza nem hívta az udvarba, 1476-tól ismét ott jegyzősködött. Közben szívélyes viszonyba került az imént említett Drágyi Tamással, aki később igen magas pozíciót töltött be Mátyás mellett: 1486-ban nevezték ki személynökké – a király személyét helyettesítő bírónak –, s ő egyik ítélmesterévé Thuróczyt választotta, ezzel Thuróczy a jegyzők előljárója lett.¹⁴⁸

Thuróczyt hivatali felettesei biztatták arra, hogy egészítse ki a magyarok 1342-ig elkészült krónikáját az azóta eltelt idő történéseivel. Először Hásságyi István ösztökélésére készítette el munkájának középső, 1382-től 1386-ig terjedő részét, majd a magyarok korai története iránt élénken érdeklődő Drágyi Tamás biztatására írta meg az első, az ősidőktől 1382-ig tartó szakaszt. Ez után készült el munkájának harmadik része, amely az 1387–1487 közötti eseményeket összegzi. Thuróczy mindhárom egységhez külön ajánlást, illetve előszót írt, ezek első szavainak kezdőbetűi a *Iohanes Tvroci* nevet adják ki.¹⁴⁹

Thuróczy a legnagyobb figyelmet az első részre fordította, különösen az őstörténeti fejezetekre. Lelkiismeretesen fölkészült a munkára. Ismerte a korábban összeállított magyar krónikafolyam mindkét 14. századi alapkéziratát, az I. Károly- és a Nagy Lajos-korit is, s pontosan látta a kettő közötti legfontosabb különbséget: az Ósgesza hagyományát követő Károly-kori alapkézirat megtartotta a Nimródtól, végső fokon pedig Kámtól való származtatást, s ezzel együtt a ködös, undok, kietlen, vad őshaza képét, Kálti Márk viszont Nimródot elhagyva Jáfettól származtatta a magyarokat, s ennek megfelelően őshazájukat is gazdag, idilli vidéknek írta le. Thuróczy alaposan körülnézhetett Mátyás könyvtárában, klasszikusokat olvasott, ismerte és beépítette munkájába Aeneas Sylvius Piccolomini (később II. Pius pápa) Európáról és Ázsiáról szóló leírását és Antonius világhkrónikáját.¹⁵⁰

Thuróczy az 1480-as években dolgozott krónikáján, a kéziratot 1487 augusztusában zárta le, s könyve, a *Chronica Hungarorum* 1488 tavaszán,

¹⁴⁸ Mályusz 1967: 81–100.

¹⁴⁹ Kristó 2001: 455–456, 458–459; Kristó 2002: 109–112.

¹⁵⁰ Kristó 2001: 458; Kristó 2002: 112.

negyvenegy fametszettel ellátva jelent meg Brünnben.¹⁵¹ A krónikát Theobald Feger budai könyvkereskedőnek köszönhetően néhány hónap múlva kétszer is újra kiadták Augsburgban, Erhard Ratdolt nyomdájában. E két változat némiképpen eltér egymástól, mert az egyiket német területre szánták, s ebből kihagyták Mátyás ausztriai hadi sikereinek méltatását. Thuróczy krónikájának valamennyi kiadásához csatolta Rogerius *Siralmas ének*-ét, mely a tatárjárás borzalmait örökítette meg.¹⁵²

Thuróczy jóval saját kora átlagos szellemi szintje fölött állt, hiszen jól olvasott és írt latinul. Viszont annak ellenére, hogy Mátyás korában töltött be magas hivatalnoki rangot, mentalitását és történelemszemléletét Engel Pál „ízig-vérig középkori”-nak nevezte, hozzátevé azonban azt is, hogy az itáliai kultúra, a humanista eszmék követése Mátyás korában az uralkodón kívül még az udvarra sem volt általánosan jellemző, a főnemességre és köznemességre pedig különösen nem.¹⁵³

Az „ízig-vérig” azonban talán kissé szigorú ítélet. Igaz, forrásait, a 14. századi krónikakompozíciókat, Küküllei János Nagy Lajos-életrajzát, Rogeriust lényegében változtatás nélkül építette munkájába, s az sem tagadható, hogy a klasszikus latin stílusban nem volt olyan járatos, mint az itáliai vándorhumanisták – noha a reneszánsz történetírás egyik legfontosabb jellemzője éppen a történetírás művészetté emelése volt a mesterembereskedő középkori szerzőkkel szemben, s ezt leginkább stilisztikai és retorikai eszközökkel érték el, az elokvencia és az invenció, azaz az ékesszólás és a találékonyság – a hiányzó adatok kifinomult és ötlettel pótlása – által, a „romlott” középkori latin helyett a klasszikus latint favorizáló nyelven.¹⁵⁴

Ugyanakkor a saját maga által írt részekben Thuróczy már humanista tudós vonásait is mutatta.¹⁵⁵ A humanista divat szerint kapott nála a fátum és a fortuna, azaz a végzet és a szerencse nagy szerepet a történelmi események alakításában.¹⁵⁶ A reneszánsz történetírói kelléktár harmadik elemét, a virtust mint a jó uralkodó szükséges tulajdonságát ugyan nem említette,¹⁵⁷ de körülírásban már megjelent nála, hogy a birodalomszervező erő tette nagygyá Attilát és Mátyást, s avatta Attilát lényegében a 15. századi fejedelmek ideáljává, aki okos, dicsőségre vágyó, megtör-

¹⁵¹ Magyarul: Thuróczy 1986 (hasonmás kiadással) és Thuróczy 2001, valamint V. Kovács (szerk.) 1984. A krónika irodalmáról Kristó 2001.

¹⁵² Kristó 2001: 454.

¹⁵³ Engel 1986: 409.

¹⁵⁴ Kulcsár 2008: 70–71.

¹⁵⁵ Mályusz 1967: 156.

¹⁵⁶ Mályusz 1967: 149.

¹⁵⁷ Ezekről l. Kulcsár 2008: 63–64.

hetetlen, kitartó, bátor, jól ismeri a cselvetést és a hadi tudományokat.¹⁵⁸ Reneszánsz vonás az is, hogy szereplői érzelmeik által vezérelt, egyedi karakterek.¹⁵⁹

Thuróczyval szemben Antonio Bonfini (1427/1434–1502) már vitathatatlanul humanista tudós volt. Bonfini gazdag közép-itáliai családban született Patrignonéban vagy Ascoliban, iskoláit Ascoliban végezte. Korán nevelősködni kezdett Firenzében, Padovában, Ferrarában és Rómában. Megházasodott, majd 1478-tól Recanatiban működött professzorként. Már korábban is gyakran járt szónokolni a szomszédos Loretóba, itt mutatták őt be a helyiek büszkélkedve a városon átutazó Beatrixnak 1476-ban. Bonfini nem ekkor került kapcsolatba a nápolyi uralkodóházzal, hanem már három évvel korábban, s az udvar egyre inkább elismerte tudományos munkáját is – latint, görögöt, grammatikát, retorikát és poétikát tanított, klasszikus görög retorikai munkákat fordított latinra, és megírta Ascoli történetét. Nem volt hát véletlen, hogy Beatrix öccse, Aragóniai Ferenc 1485-ben őt bízta meg, hogy írja le budai látogatásának krónikáját. A *Symposion* címet viselő mű elkészülte után kissé átalakította az ajánlást, összeszedte addigi munkáit, s városától három hónap szabadságot és úti költséget kérve 1486 őszén a magyar udvarba indult.¹⁶⁰

Mátyás elismerte az olasz tudós munkálkodását, még fordítással is megbízta, és Beatrix mellett alkalmazta felolvasónak – így lett a tervezett három hónapból jó egy év, Bonfini csak akkor tért vissza Itáliába. Távozásának oka nem ismeretes, de talán része volt benne annak a viszálynak, amely ekkorra már elhatalmasodott Mátyás és Beatrix között: 1485-ben Mátyás lemondott arról, hogy felesége trónörökösöt szül neki, ezért utódává nyilvánította törvénytelen fiát, Corvin Jánost, Beatrix pedig nehezményezte a királynak ezt a lépését. Az udvar két pártra szakadt, Beatrix aragóniai környezete a királyné mellé állt – ám Bonfini úgy érkezett az udvarba, hogy vitte magával Corvin Jánosnak ajánlott epigrammáit, így besorolták a királyt támogatók táborába, nem is véletlenül, hiszen Mátyáshoz való hűsége mindvégig megmaradt. Ez azonban ellehetetlenítette a helyzetét Beatrix közvetlen környezetében. A nápolyi udvar sem lehetett elégedett vele, 1488-ban a hasonlóan kiváló tudóst, Pietro Ransanót küldték az udvarba, hogy képviselje a nápolyi királyné érdekeit.¹⁶¹

Mátyás azonban, amint egy kissé csendesültek az ausztriai csatározások, visszahívatta Bonfini. Az új meghívás közvetlen okát Thuróczy krónikája szolgáltatta: a reneszánsz király méltatlanul középkoriasnak, elavult

¹⁵⁸ Mályusz 1967: 155.

¹⁵⁹ Mályusz 1967: 151.

¹⁶⁰ Kulcsár 1995: 1009–1011.

¹⁶¹ Kulcsár 1995: 1011–1013.

szemléletűnek tartotta János főjegyző frissen kiadott munkáját, s másfél hónappal a megjelenés után már azzal bízta meg Bonfini, hogy készítsen méltó magyar történetet, humanista stílusban, reneszánsz szemlélettel, a kor legmodernebb tudományos módszereivel. Bonfini azonnal Bécsbe indult – akkor már ott volt az udvar –, és munkához látott, immár Mátyás udvari történetírójaként. Hiába iparkodott azonban, 1490 áprilisáig, azaz a király haláláig munkájában még Mátyás uralkodásának kezdetéig sem jutott el. II. Ulászló (1490–1516) megbízásából azonban folytathatta a munkát, művét Mátyás halálával fejezte be. A krónika elkészülte után, 1492-ben nemesi rangot kapott az új királytól, mégis visszament Itáliába, de aztán 1494-ben ismét Magyarországon találjuk: arra kapott megbízást, hogy dokumentálja Ulászló uralkodását is. 1496 végéig, talán az új év első napjaiig tudott dolgozni – 1497 elején agyvérzést kapott, 1502-ben halt meg.¹⁶²

A *Rerum Ungaricarum decades*, azaz *A magyar történelem tizedei* igen tekintélyes mű: mai, nyomtatott kiadása vaskos ezer oldal.¹⁶³ Négy teljes tizedből áll – egy „tized” tíz könyvet foglal magába –, a negyedik tized utolsó két könyve már a Mátyás halála utáni időszakot tárgyalja Ulászló koronázásáig, az ötödik, csonkán maradt tized öt könyve pedig Ulászló korát.

A korai századok történetét illetően Bonfini alapvetően Thuróczyt követte, ez volt fő forrása, de jelentősen kiegészítette más munkák alapján – ötvennél több különböző forrást használt a hunokra, a tatárjárásra, a világtörténelem eseményeire, a szentek életére vonatkozóan, és ha nem volt elég anyaga, hosszas csataleírásokat, beszédeket alkotott, így az egyes krónikaegységek arányossá váltak.¹⁶⁴ A szerző nemegyszer kritikusan újraértelmezte az elődök írásait – például a magyarok származását illetően. Bonfini a magyar történelmet a világtörténelem szerves részévé tette: úgy vélte, a magyarságnak, mint minden népnek, saját adottságainak megfelelő küldetése van a világon, ha betölti ezt a szerepet, a magyarság és a világ egyaránt boldogabb lesz. A Bonfini munkáját talán mindenkinél jobban ismerő Kulcsár Péter szerint „nincs a XV. században még egy nemzeti történet, amely mind gyakorlati, mind elméleti, mind pedig erkölcsi tekintetben annyira tudatában lenne a szóban forgó nemzet európai jelentőségének, mint a *Rerum Ungaricarum decades*”, a magyar történetiszemlélet szempontjából pedig azért fontos Bonfini műve, mert nála jelenik meg először „a nemzeti hivatástudat mint a magyar történelem alapeszméje”.¹⁶⁵

¹⁶² Kulcsár 1995: 1013–1015.

¹⁶³ Kiadása: Bonfini 1995.

¹⁶⁴ Bonfini forrásairól részletesen l. Kulcsár 1973.

¹⁶⁵ Kulcsár 1973: 204–205.

A reneszánsz szemléletű történetírónál a király már nem isteni akaratból, hanem saját virtusa okán uralkodhat, s Mátyás és Attila között Bonfini nem egyszerűen párhuzamot mutat, hanem belső kapcsolatot – Thuróczyval szemben Bonfini már fölismerte „a hagyomány perfektuálásának jelentőségét” –,¹⁶⁶ a történelem pedig természeti folyamatként zajlik ciklikusan a születéstől a kibontakozáson át a halálig, majd az újjászületésig. Ennek a ciklikusságnak a része a hun–avar–magyar periódus létrejötte¹⁶⁷ – erre alapul a későbbiekben igen elterjedtté vált, a nyugati krónikairódalomban részleteiben egyébként akkor már évszázadok óta ismeretes hun–avar–magyar folytonosság elmélete.¹⁶⁸

A kortársak ünnepelték az itáliai tudós művét, s mind Mátyás, mind Ulászló politikai iratnak szándékozta használni a magyar trónra áhítózó Habsburgokkal szemben, ezért számos másolat készült róla. 1515-ben azonban a Jagellók lemondtak a magyar trónról a Habsburgok javára, így Bonfini harcos Habsburg-ellenessége krónikáját is nemkívánatossá tette. Kellett hozzá néhány évtized, hogy Mátyás a kortársak emlékezetéből átkerüljön a kulturális emlékezetbe, s először a középnemesség törekvéseinek, majd a polgárságnak, végül az egész nemzetnek a szimbólumává váljon. 1543-ban Bázelen még csak az első három tized jelent meg, tehát a Mátyás uralkodása előtti rész, ezt németre, részleteit franciára fordították, Hans Sachs pedig kiemelte belőle Bánk bán történetét. Heltai Gáspár találta meg a Mátyásról szóló negyedik könyv nagyrészét tartalmazó kéziratot, ezt 1565-ben tette közzé. Zsámboki János három évvel később a teljes anyagot megjelentette, ebből ismét Heltai készített magyar kivonatot. A 17. és 18. században több alkalommal újra kiadták Bonfini művét. Meglepő viszont, hogy bár Heltai kivonatolt fordítását többször is megjelentették, újabb részfordítások csak a 20. században készültek¹⁶⁹ – a teljes anyag pedig csak 1995-ben jelent meg magyarul.¹⁷⁰

Bonfini monumentális művével párhuzamosan egy másik magyar történet is készült, szintén humanista felfogásban, szintén itáliai tudós alkotásaként, szintén az udvar megbízásából: ebben az esetben azonban nem Mátyás, hanem Beatrix királyné volt a megbízó. A fölkerést 1488 őszén kapta Pietro Ransano, alig néhány héttel az után, hogy a nápolyi királyság követeként Mátyás udvarába érkezett. Mindössze hét hónap telt el Thuróczy krónikájának megjelenése óta, és csak öt hónappal voltak az után,

¹⁶⁶ Kulcsár 1973: 208.

¹⁶⁷ Kulcsár 1973: 206, 211; Kulcsár 1995: 117–118.

¹⁶⁸ Így szerepel például a Fuldai Évkönyvben (l. Kristó et al. szerk. 1995: 188–193). A hun–avar–magyar, illetve az avar–magyar azonosítást tartalmazó forrásokról l. Kulcsár 1973: 204–205 és Kulcsár 1987–1988: 527, 533–534.

¹⁶⁹ Kulcsár 1995: 115–116.

¹⁷⁰ Kulcsár Péter fordításában, l. Bonfini 1995.

hogy a király megbízta Bonfiniét ugyanazzal a feladattal, amit Ransano is kapott – írjon humanista szemléletű magyar történelmet.

Pietro Ransano (1428–1492) Palermóban született, tizenhat évesen lépett be a domonkos rendbe, firenzei és perugiai tanulmányok után. Huszonnyolc évesen, 1456-ban a pápa megbízásából már a törökellenes szicíliai hadjáratot szervezte, előtte Hunyadi Jánosról írt egy munkát. 1458-tól a nápolyi udvar diplomatája, valamivel később a fiatalabb herceg nevelője, 1476-tól Lucera püspöke volt. Magyarországi követjárása előtt már nemcsak jelentős diplomáciai múltat tudott maga mögött, könyvei és beszédei révén elismert tudósként tisztelték. 1458 után kezdett hozzá *Minden idők évkönyvei* című munkájához, ebből hatvan kötet állt már készen, amikor a magyar udvarba indult – látszólag azért, hogy tolmácsolja a nápolyi udvar jókívánságait Corvin János és a milánói Sforza Bianca (1472–1510) házasságkötése alkalmából,¹⁷¹ valójában pedig azért, hogy rávegye Mátyást, biztosítsa Beatrix elsőségét a trónutódlás során. Ransanonak minden ékesszólása ellenére sem sikerült teljesítenie e küldetését – de Mátyás halálakor őt találták a legméltóbbnak arra, hogy kiváló rétoriként gyászbeszédet mondjon az uralkodó fölött.¹⁷²

Ransano Bonfinival ellentétben munkáját még a király halála előtt be tudta fejezni. Bő egy év alatt végzett *Epithoma rerum Hungarorum*, vagyis *A magyarok történetének rövid foglalata* című művével.¹⁷³ Bonfinihez hasonlóan ő is Thuróczy krónikájából indult ki, azt kivonatolta, de körültekintő tudóshoz illően sok más írott forrást is használt, alaposan ismerte a klasszikus szerzőket, s természetesen a középkori keresztény írókat is. A magyar történet elé illesztett földrajzi leírása elsősorban az udvarban szerzett ismeretek alapján készült – s egyenetlenségeiből kiderül, az udvari hivatalnokok bizony igen keveset tudtak az ország távolabbi vidékeiről, de akár az Alföldről is, csak a Dunántúlt és Északkelet-Magyarországot ismerték kielégítően. Ransanus saját kora eseményeinek leírásában vélhetően szintén szóbeli tájékoztatást kért az udvar főrangú embereitől. Egyházi ember lévén számba vette a püspököket, egyházi ingatlanokat, püspöki székhelyeket, humanista szokás szerint beépítette művébe Magyarország dicséretét, a városokat ókori településekre vezette vissza, s a reneszánsz szellemiségnek megfelelően – Bonfinihez hasonlóan – ő szintén egy Dáciába helyezett régi római nemzetség, a Corvinusok föltámadását látta Hunyadi János, Mátyás és Corvin János hármában.

¹⁷¹ A pápa 1493-ban érvénytelenítette a közvetítők által kötött házasságot, 1494-ben Bianca Sforza I. Miksa (1493–1519) német–római császár felesége lett, Corvin János pedig 1496-ban Beatrix közeli rokonát, Frangepán Beatrixot (1480–1510) vette feleségül.

¹⁷² Blazovich és Galántai 1985: 7–10, 31.

¹⁷³ Ransanus 1985.

Humanista műveltségébe, szónoklataiba és stílusába keverednek azonban középkori elemek is, elsősorban valláscentrikussága ilyen.¹⁷⁴

A három krónikás közül kettő a székelyek írását is megemlíti, még hozzá nem teljesen azonos módon – és mindkettő eltér a székely írás korábbi leírásától. Ahhoz, hogy az újítások jelentőségét megértsük, vázlatosan érdemes áttekinteni a korábbi krónikairodalom jellemzőit, különös figyelemmel a székelyek betűit elsőként említő Kézai Simon munkájára, minthogy Mátyás és Kézai királya, IV. László között volt egy, a székely írás szempontjából fontos hasonlóság: mindketten hangsúlyosan fölvállalták a hun örökséget.

Az „igricek fecsegő énekeitől” a Képes Krónikáig

A magyarok történetmondása természetesen nem az első írott magyar történeti munkával kezdődött, hanem valószínűleg a magyar etnikum kialakulásával. A szájhagyományban élő mondák és legendák az írásbeliség megjelenésével sem tűntek el, s még azok a szerzők is merítették belőlük olykor, akik – mint Anonymus – egyébként lenézték a történeti emlékezetnek ezt a válfaját. Ennek köszönhetően a mondák egy része fennmaradt, s beépült az írott krónikába – ilyen a csodaszarvas története, a turul és a fehér ló mondája, Lehel, illetve Botond hőstettének meséje.

A nemzetségek leszármazását, többnyire mitikus ősökkel kezdve a láncot, számontartották, de mire a szájhagyomány által őrzött legendákat írásban is kezdték volna lejegyezni, kitüntetett szerepet kapott az éppen uralkodó dinasztiát alapító nemzetség genealógiája, a többi családé pedig javarészt egyszerűen elveszett, feledésbe merült.

Ami a középkori magyar történelem írott forrásait illeti, többségük nem önálló kéziratban maradt ránk, hanem beépülve két 14. században készült krónikakompozícióba. A különböző korokban élő szerzők az általuk ismert korábbi munkákat hol kevesebb, hol több változtatással dolgozták bele krónikájukba, s megtoldották a közelmúlt és saját koruk eseményeinek leírásával, pontosabban ezen eseményeknek azzal az interpretációjával, amely leginkább szolgálta megrendelőjük aktuálpolitikai érdekeit, s ugyanennek az elvnek megfelelően módosították a forrásul szolgáló korábbi krónikákban írottakat is. A *krónika* tehát a történeti forrásokra vonatkozóan többértelmű kifejezés: jelenti egyrészt a sok szerző által alkotott közös munkát, amely elsődleges forrása mindannak, amit az Árpád- és az Anjou-kor történetéről tudunk, és tartalmazza mondáinkat

¹⁷⁴ Blazovich és Galántai 1985: 11–21, 27, 30.

a csodaszarvastól Botondon át Lehelig. Másrészt jelentheti azokat az egyes műveket, amelyek e krónikafolyam részei.

A *krónika* egyben műfajt is jelöl: olyan elrendezést, amelyben az események leírása viszonylag szikár és időrendben halad – az évkönyv műfajából alakult ki, ennek nyomait viseli még akkor is, ha annál szabadabban bánhat tárgyával, időnként megelégszik az évszámok jelzése nélküli, relatív időrenddel, és megengedi, hogy a kommentárok részletezőbbek legyenek. A krónikához képest a geszta több mesélést, anekdotát, írói fantáziát enged meg, az időrend helyett az oksági összefüggésekre figyel, célja a geszta tárgyának – egy személynek, népnek – a kiemelése, az ő „viselt dolgainak”, „ügyeinek” a bemutatása (innen a műfaj neve is). A hangsúly az eseményeken, történeteken, földrajzi leírásokon, leszármazási összefüggéseken van, a középpontjában álló kiemelkedő hősöket sokszor anakronisztikusan melléjük helyezett társak vagy legendás személyek veszik körül. A geszta francia változata, a regényes geszta mindezeket a jellemzőket méginkább fölerősítette.¹⁷⁵

A magyar krónikafolyamban az egyes korszakok dokumentálása egyenetlen. Voltak időszakok, például Kálmán, Nagy Lajos és Mátyás kora, amikor élénkebb volt a történeti érdeklődés, és volt is olyan ambíciózus egyházfi, később akár világi írástudó, aki szívesen magára vállalta a krónika folytatását. Máskor szűkszavúbb leírások készültek, s volt, hogy egyáltalán nem akadt jelentkező erre a feladatra.¹⁷⁶ Pedig a krónika a középkorban a magyar írásbeliség egyik csúcsteljesítménye, s ráadásul igen fontos dokumentum volt: ezt használták legitimációs kérdések eldöntésére, jogi eligazodásképpen, kézikönyvként, példatárként – különösen a 15. század vége felé élt obszerváns ferences prédikátor, Laskai Osvát kedvelte –,¹⁷⁷ de természetesen tanulásra és egyszerűen szórakoztatásra is. Nem mellékesen pedig: nemcsak a későbbi magyar, hanem a külföldi történetírók is forrásként kezelték őket.

A magyarok krónikájának¹⁷⁸ első elemét, az ún. *Ósgesztá*-t valamikor a 11. században állították össze, talán I. András (1046–1060) vagy Salamon (1063–1074), esetleg Kálmán (1095–1116) uralkodása alatt. Egyes vélemények szerint ugyanaz a Miklós püspök a szerzője, aki az első magyar közzavakat tartalmazó, 1055-ben készült Tihanyi alapítólevelet is írta. Az

¹⁷⁵ Kristó 2002: 41.

¹⁷⁶ Kristó 2002: 125.

¹⁷⁷ Elsősorban Thuróczyt használta, némiképpen rövidítve, de saját hozzátoldásokkal (l. Kertész 2005).

¹⁷⁸ A krónikára vonatkozó összegzés Mályusz 1967, Györffy 1993, Kristó 1986, Kristó 2000 és Kristó 2002, Bollók 2000, Szovák 2004, Veszprémy 2005 és Veszprémy 2009 alapján készült. További irodalom a fősorolt munkákban. Köszönöm Almási Tibornak a fejezethez fűzött szíves megjegyzéseit.

általános vélekedés szerint az Ősgesztának nevezett, de sokkal inkább krónikaszerű munka szerzője magyar világi pap lehetett, szerény latin grammatikai műveltséggel és hiányos tárgyi tudással, munkájának fő forrása pedig valószínűleg elsősorban Regino prümi apát krónikája volt.¹⁷⁹

I. (Szent) László (1077–1095) alatt vélhetően folytatódott a krónikaírás, ebben az átdolgozásban részletesen szerepelt Imre herceg erényeinek katalógusa – ez a történészek szerint valójában Lászlót dicsőíti, rá vonatkoztatták.¹⁸⁰ A kisebbik István-legendá egy megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy már László uralkodása idején kialakult egy szűk, jól képzett literátus réteg, de Kálmánt tartják az első olyan királynak, akinek udvarában élénk szellemi élet folyt: uralkodása alatt jelentősen átdolgozták a korábbi krónikarészeket, ekkor vált a történet fő alakjává László király – hogyan védte országát a keleti támadások ellen, hogyan kezelte a véres csaták ellenére is érzékeny lélekként a Salamonnal fennálló viszálykodást, s miért volt ő az egyébként törvény szerinti uralkodóval, Salamonnal szemben alkalmasabb az ország kormányzására.¹⁸¹ Ezért nevezik a Kálmán-kori krónikás által írt bővítést *Gesta Ladislai regis*-nek, *László király gesztájá*-nak. Kálmán megrendelésére készült a nem a krónikafolyamba illeszkedő, de később sokat használt Szent István-életrajz is, a győri Hartvik püspök munkája.

II. István (1116–1131) korában bizonyosan folytatták a krónikát, ennek nyomait az ún. *Acephalus Kódex*, a *Képes Krónika* családjába tartozó munka őrizte meg. A krónikafolyamot megőrkítő többi forrás viszont már azt a változatot tartalmazza, amelyet II. István után készítettek, a család másik ágának, az Álmos-ágnak az utóda, valószínűleg III. István (1162–1172) alatt. A II. Istvánt követő II. (Vak) Bélának (1131–1141), illetve II. Gézának (1142–1162) valószínűleg szintén volt krónikása.

A krónika 1152-ig igen részletes, s még az 1152–1167 közötti korszakot is bőven tárgyalhatta, ezt egy német mesterdalnok-írónak, Heinrich von Mügelnek (1300 k.–1369 u.) köszönhetően tudjuk, akinek a magyar történelemről szóló *Chronicon*-ja megőrizte az 1167-ig tartó periódust is.¹⁸²

Van, aki szerint a krónikafolyam egyes megjegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy III. Béla (1172–1196) alatt is készült egy folytatás, mások szerint ez nem igazolható. A 12. század végétől azonban hosszú időre szinte csak évszámok és rövid kommentárok következnek, noha

¹⁷⁹ Regino munkájának magyarokra vonatkozó része: Kristó et al. (szerk.) 1995: 194–200.

¹⁸⁰ Bollók 1986.

¹⁸¹ A Kálmán-kori László-gesztáról és László legendájáról l. Bollók 2000. A Kálmán idején írt *Gesta Ladislai regis*-szel szemben a *Képes Krónika*-ban egy átdolgozott, Salamon-párti változat maradt fenn (Gerics és Ladányi 1996).

¹⁸² Mügelnek egy másik munkájában, 1361 körül *Chronicon Rhythmicum* címmel, Nagy Lajosnak ajánlva meg is verselte a magyar történelmet, de ennek 1071-nél vége szakadt.

ebben az időszakban sem volt éppen megrendítő események híján a magyar történelem: ekkorra esik II. András (1205–1235) keresztes hadjárata és a tatárjárás. Ekkortájt, valamikor a 12–13. század fordulóján alkotta meg Gestáját Anonymus is, s bár ismerte a krónikát, ő más hagyományt örökített tovább, munkája nem része a krónikafolyamnak, utódai közül azok sem építették be a magyarok krónikájába, akik ismerték.

Ebben az időben fontos átalakuláson ment át a magyar történetírás: a hazai krónikások naprakészebben vették át a nyugati mintákat, mint korábban, s így követték azt is, hogy a lovagkultusznak megfelelően a szentek életének történetei is „lovagszerűre” sikerültek, akkor is, ha az illető szent semmi ilyesféle tulajdonságot nem mutatott – hát még, ha mutatott. Közben a leszármazás fontossága helyett újra az alkalmasság vált a király uralkodását igazoló legfontosabb szemponttá, ennek köszönhetően avathatták szentté Lászlót, s ekkor alakították ki – a föltételezések szerint a krónika alapján – a legendáját is, melyben a daliás László már minden egyéb lovagi erénnyel fölvértezve jelenik meg. A legenda kiindulópontjául szolgáló krónikaátdolgozás műfaji értelemben olyan mértékben megváltoztatta a magyarok történetét, hogy inkább gesztának, s nem krónikának volt nevezhető. Szerzője valószínűleg francia földről hozta haza a lovagi kultúra alapos ismeretét, ennek láthatóan nagy híve volt, és jártas volt a római jogban is. Vélhetően a királyi kancellárián tevékenykedett. Többet nemigen tudunk róla, talán valamelyik nagyúri család tagja lehetett, az idegeneket pedig nagyon nem szívelte. Írt viszont, ha röviden is, a keleten maradt magyarokról, ez volt az a bizonyos „keresztény magyarok gesztája”, amelyet az őshazában maradt magyarok keresésére induló domonkos barátok tanulmányoztak.¹⁸³

A keresztény magyarok gesztájának megszületése után legalább két kéz formálta tovább a krónikát. Mindketten elsősorban törlésekkel, betoldásokkal alakítottak a meglévő részekben, de épp ellenkező szemléleti beállítottsággal – alább visszatérünk majd erre.

Érdekes módon nem került be a krónikaszerkesztménybe a tatárok dúlásának legrészletesebb leírása – csak alig észlelhető nyomok utalnak arra, hogy a krónika folytatói fölhasználták. A művet azért ismerhetjük mégis, mert Thuróczy János harmadfél évszázaddal a munka születése után függetlekként csatolta saját krónikájához. A leírás a *Siralmas ének* címet viseli, 1243 körül keletkezhetett, és a dél-itáliai születésű Rogerius alkotása. Rogerius 1205-ben született, és 1232-ben érkezett Magyarországra, Pecorari Jakab pápai követ káplánjaként, s huzamos ideig maradt: a tatárjárás idején váradi főesperes volt, 1249-ben a magyar koronához tartozó adriai

¹⁸³ Kristó 2002: 44–48.

Spalato érseke lett, 1266-ban bekövetkezett haláláig ő töltötte be ezt a tiszteket. A szörnyű mongol támadás történetét Pecorari Jakabhoz címzett fiktív levelekként írta le, szavait „bármely olvasóhoz” intézve, leginkább a geszta műfajában.¹⁸⁴

A következő jelentős fordulatot az 1272-ben elhalt Ákos nembeli Ákos mester átdolgozása jelentette. Ákos fényes egyházi pályát futott be, IV. Béla (1235–1270) és V. István (1270–1272) udvarában is fontos szerepet játszott. 1244-től már a királyi kápolna tagja, aztán fehérvári örkanonok és kincstárnok, 1254-től budai prépost, valamivel később a Nyulak szigetén lévő domonkos apácakolostor procuratora. Az addig összeállított alapkronikához képest jelentős szemléleti módosulást hozott az átdolgozása, mivel a bárók érdekei is megjelentek a munkájában – erről esik még szó.

Ákos mester munkáját Kézai Simon, V. István fiának, IV. Lászlónak az udvari papja folytatta. Kézai a magyar nemzettudatot azóta is meghatározó újítást vezetett be, mikor a magyarok elődeinek megtette a hunokat – ezzel alább részletesen foglalkozunk majd –, ettől eltekintve elsősorban Ákost kivonatolta, hol részletesebben, hol kevésbé, megtoldva saját királyának dicséretével. Kézai huntörténete átütő, máig ható sikerré vált, a későbbi krónikások a hun rokonság tekintetében mind követték. Nem így a saját uráról szóló megjegyzéseit: a pogánykodó Kun Lászlóról szóló szakaszokat a király rossz híre miatt egyszerűen kihagyták, és a Kézait folytató szerző vagy szerzők, akiktől az 1272 és 1333/1334 közötti események tárgyalása származik, lényegében ott vették föl a fonalat, ahol Ákos elhagyta.

Van olyan vélemény, amely szerint ezt a részt egyetlen szerző, János budai minorita barát, a magyarországi ferences rendtartomány főnöke írta, mások több szerző munkáját vélik fölfedezni a folytatásban. Akárhogy is, a Kun László idejéről szóló részt átható királyellenes indulatok azt sugallják, hogy a szerző – vagy, ha többen írták, egyikük – megtapasztalhatta László országlását, részben kortársa volt. Az sem kétséges, hogy a ferencesek keze nyomát viseli ez a rész: a kisebb testvérek nem oklevelekben búvárkodtak, mikor történeteiket meg akarták írni, sokkal inkább kortársaik visszaemlékezései, elbeszélései alapján dolgoztak. Így ezeknek a részeknek a stílusa jóval mesélősebb, legendaszerűbb, s a rend hazai történetével kapcsolatos utalások sem hiányoznak belőle – ezért nevezték ezt a szakaszt Budai Minorita Krónikának. Vannak viszont olyan egységei is ennek a résznek, amelyekben nem találunk ferences vonatkozásokat – például Záh Felicián bosszújának leírása – ezek szerzője talán nem a ferencesekhez, hanem a királyi udvarhoz tartozott.

¹⁸⁴ Kristó 2001: 461.

A 14. században a krónikának két alapkézirata létezett: az egyik I. Károly (közismertebb nevén Károly Róbert, 1301–1342), a másik I. (Nagy) Lajos (1342–1382) idején készült. Fontos különbség a kettő között, hogy a korábban készült alapkézirat megtartotta elődei származási tábláját, és a magyarokat Nemprot (azaz Nimród–Ménrót) és egyben Jáfet leszármazottainak mondta, a Nagy Lajos-kori kézirat szerzője viszont hosszasan tárgyalta, miért nincs igazuk azoknak, akik szerint a magyarok Nemprot utódai, hiszen a Bibliából tudható, hogy ő valójában Noé fiai közül a megátkozott Kámnak volt az utóda. A szerző a magyarokat nem óhajtotta ilyen örökséggel ellátni, amellett érvelt hát, hogy a magyarok ősei a Tanaisz (Don) melletti Szkítiában éltek, s Jáfet utódai voltak.

A 14. századi alapkéziratok eredetije nem maradtak fenn, de szerencsére mindkettőt megőrizte öt-öt forrás – és ezzel fennmaradtak a beléjük illesztett, másolt, átdolgozott korábbi krónikarészek is. A Károly-kori szerkesztmény volt a kiindulópontja azoknak a kéziratoknak, illetve ösnyomatványnak, amelyeket a *Budai Krónika családja* néven szokás emlegetni. Az emlékegyüttes szövegei közel állnak egymáshoz, s eltéréseikkel együtt lehetővé teszik, hogy a történészek jó megközelítéssel rekonstruálják az elveszett alapkéziratot. Ebben legnagyobb mértékben a 15. század végén készült *Zsámboki (vagy Sambucus) Kódexre* támaszkodhatnak – Zsámboki János, a nagy magyar humanista Itáliában bukkant erre a 16. századi olasz másolatra. A krónikacsalád a nevét az első Magyarországon nyomtatott könyvről, a Hess András budai nyomdájából 1473-ban kikerült *Budai Krónika*-ról kapta. Ide tartozik még a II. István fényes hírét bemutató változat torzója, az elején is csonka, vagyis 'fej nélküli' *Acephalus Kódex*, s két 15. századi forrás, a *Római (Vatikáni)* és a *Dubnici Krónika*, a két utóbbi a *Képes Krónika* kódexcsoportjával is sok egyezést mutat.

A Nagy Lajos-kori szerkesztmény készítője nem csak a magyarok származását illetően tért el a Károly-kori alapkézirattól, az ő verziója a korábbi időszakokat illetően részletesezőbb, mint az. Egyéb forrásaiból újra beillesztette azokat a 11. század végére, a 12. század első felére vonatkozó részeket, amelyeket elődje kihagyott a krónikából. Az így előállt alapkézirat szerzőjének sokáig Kálti Márkot tartották, Baranyai Decsi János azon megjegyzésére alapozva, hogy az ő kéziratát használta forrásul Thuróczy. Márk egyes föltételezések szerint ferences szerzetes volt, mások ezt vitatják, s egy Káltról elszármazott udvari pappal azonosítják, aki élete jelentős részét a királyi udvar közelében töltötte: 1352-től a királyi levéltárat kezelte, 1358-tól fehérvári őrkanonok volt, az ott fölhalmozott ereklyék, kincsek, királyi dokumentumok voltak rábízva. A Nagy Lajos-kori krónikaszerkesztmény szerzője saját följegyzése szerint éppen ebben az évben, 1358. május 15-én kezdett hozzá munkájához. Mivel azonban Baranyai

Decsi megjegyzése nem a legstabilabb alap, többen máshol keresték a szerzőt. Volt, aki a kancellárián, azt gyanítva, hogy azonos Lajos király bizalmi emberével, a magasan képzett, egyházi méltóságot is viselő kancelláriai főjegyzővel, Küküllei Jánossal (1320–1394), aki egyébként az első ismert magyar életrajz, Nagy Lajos király vitájának szerzője.¹⁸⁵ Más ferences barátoknak vélte, minthogy a szerző uralkodószemlélete sok szempontból nagyon korai, 11. századi ízlést tükröz: eszerint a király feladata az isteni törvények tisztelete, megítélésében saját kiválósága nem játszik fontos szerepet – ez élesen szembenállt a kor királyképével, melyben az uralkodó személyes érdemei, illetve vétkei sokat nyomtak a latban országglásának megítélésekor. Ugyanakkor a szerzőről tudjuk, hogy ismerte Nicolaus de Lyra friss ferences bibliamagyarozatát.¹⁸⁶ A szöveg más textusokkal fölismerhető párhuzamai, illetve a szerző jogi ismeretei azonban leginkább arra utalnak, hogy a Nagy Lajos-kori krónikakompozíció megalkotója egy Párizsban tanult, magas szintű teológiai ismeretekkel rendelkező, az udvarba is bejáratos ágostonrendi szerzetes volt.¹⁸⁷

A Nagy Lajos korában készült krónika eredetije szintén nem maradt ránk, de egy másik emlékcsoport, a *Képes Krónika családja* sokat megőrzött belőle. A család méltán legismertebb tagja a névadó *Képes Krónika*, mely a magyar kódexirodalom egyedülállóan gazdagon illusztrált kötete: száznegyvenhét festett, arannyal is gazdagon díszített miniatúrája egyetlen mester vezetésével készülhetett valamelyik könyvillusztráló műhelyben. A krónika minden, a magyar nemzettudat kialakításában fontos mondát tartalmaz, de úgy tűnik, a szöveghez képest mégis a képek elsődlegeseek: ezek önálló, zárt szerkezetet alkotnak, nem pusztán illusztrációk, nemcsak kísérik, hanem helyenként kiegészítik a szöveget, s az is előfordul, hogy jócskán többet adnak, mint az írott szöveg.

E krónikakompozíciónak, mint mindig, aktuálpolitikai célja is volt. Egyrészt annak bizonyítása, hogy az Anjouk az Árpád-ház szerves folytatását jelentik – ez valóban így volt, hiszen I. Károly V. István dédunokája volt: István Mária nevű lánya a nápolyi királlyal lépett házasságra, I. Károly az ő fiuknak, Martell Károlynak volt a gyermeke. Másrészt az előszó, amely

¹⁸⁵ Holler 2003. Küküllei János Nagy Lajosról szóló életrajza a Budai Krónika családjából a Budai és a Dubnici Krónikában, a Képes Krónika családjából csak Thuróczynál őrződött meg – nála a legteljesebben, ő közli Küküllei előszavát is, innen tudjuk a szerző nevét. A Dubnici Krónikában lévő vátozatba beillesztettek egy Nagy Lajos életéről szóló gesztát. Ennek szerzője ismeretlen, de stílusjegyeiből arra következtetnek, hogy ferences lehetett: műveltsége kisebb, mint például Kükülleinek, szerkesztésmódja is következetlenebb, de elbeszélésmódja szívesebb, szenvedélyesebb, és a humor sem hiányzik belőle (Trencsényi-Waldapfel 1960).

¹⁸⁶ Mályusz 1966, Tarnai 1974.

¹⁸⁷ Bácsatyai 2015: 614.

miatt a szerző királyképét konzervatívnak tartják, s amely a magyar királyokat minden más uralkodónál istenfélőbbnek írja le, elsősorban a magyar szent királyok kultuszát akarta erősíteni.¹⁸⁸ A 14. századi nápolyi eredetű uralkodóház tagjai az Attilát nem kifejezetten kedvelő itáliai hagyományok ellenére egyáltalán nem tagadták meg a hun király feltételezett örökségét sem: ha így lett volna, nem került volna be a hantörténet a krónikába, s nem ábrázolták volna Attilát még képen is.

A *Képes Krónika* családjába további három 15. századi, és egy 15–16. századi forrás tartozik. Legkorábbi a *Csepreghy Kódex* (1431) – ezt vagy ennek nagyon közeli szövegváltozatát használhatta Thuróczy János saját krónikája megírásához. Későbbi a *Teleki* vagy *Nagyenyedi Kódex* (1462), ezt közvetlenül a *Képes Krónikáról* másolták.¹⁸⁹ A 15. század végéről származik a *Thuróczy Kódex*, amely nem azonos Thuróczy János krónikájával, megtévesztő nevét annak köszönheti, hogy a kódex egy 17. századi használója tévesen a Thuróczy-krónika kéziratával azonosította. A legfiatalabb tagja a kódexcsaládnak a 16. század elején készült, többszörösen is csonka *Béldi Kódex*.

A krónikán és a gesztákon kívül történeti forrásként értelmezhetők az életrajzok – az első Nagy Lajos életéről szól, főntebb említettük – és korlátozott mértékben a szentek legendái.¹⁹⁰ Amint I. István valós alakja és csöppet sem finom eszközeinek emlékezete kezdett feledésbe merülni, három legenda is született életéről, nem kis mértékben azzal a céllal, hogy az akkor éppen uralkodó király, I. László, illetve Kálmán legitimációját megerősítse. István fiát, a kifejezetten uralkodónak nevelt, szívesen vadászó Imre herceget 1083-ban, két hónappal apja után avatták szentté. Legendája a 12. század közepe táján készült, jóval azután, hogy a herceg 1031-ben vadászat közben meghalt. A föltételezhetően életteli fiatalembert az önmegtartóztatás mintaképeként állítja elénk, vagyis e legenda valójában a cölibátus melletti propagandairat – ahogyan a legendák többsége szintén nem a szentté avatott ember életét, hanem szentté

¹⁸⁸ Bácsatyai 2015: 610.

¹⁸⁹ A történészek Teleki Kódexnek nevezik, az irodalmárok Nagyenyedi Kódexnek. A *Teleki Kódex* elnevezés azonban egy másik, a klarisszák számára 1521 és 1531 között készített, legendákat, imákat, regulát tartalmazó gyűjteményes kötet neve is, sőt Horváth Cyrill (RMKT I²: 480) ugyanezt a kötetet nevezi Thuróczy Kódexnek, ezért javasolta Csapodi (1973: 9) a *Nagyenyedi Kódex* elnevezést. Ez a kódex tartalmazza a ma ismert legkorábbi magyar csíziót – erre később visszatérünk.

¹⁹⁰ Az első hazai gyártmányú szentéletrajz szerzője a pannonhalmi bencéseknel tanult Mór pécsi püspök volt, hőse pedig két magyarországi vértanú, a lengyel Szórád és tanítványa, Benedek. 1083-ban három magyar vonatkozású szentet is kanonizáltak, Gellért püspököt, István királyt és Imre herceget, s egy idő után legendáik is kialakultak. Gellértről két legenda született, az egyik mai formájában a 14. században készült, de 11. századi alapra épült.

avatásának okait szándékozta megörökíteni. A hagiográfiai irodalom nem életrajzgyűjtemény, hanem az egyház kiemelt értékeit reklámozó példatár¹⁹¹ – ennek ellenére a László-legendából, amely 1192 után íródott, a szerző aktuálpolitikai céljairól is sok mindent megtudunk.

Segíti a történészek munkáját a magyar oklevélirodalom egy különlegessége: az európai gyakorlattól eltérően a magyar jogi iratok sokszor tartalmazzák történeti események leírását. Ez nem csak a korai időszakokban volt jellemző, például Zsigmond korából is nagy mennyiségben maradtak fenn olyan oklevelek, amelyek részletes narrációt tartalmaznak.¹⁹² Ez azért is szerencsés, mert a magyar történetírás egyébként nagyon szorosan az udvarhoz kötődött, nincsenek család- és várostörténetek, püspökéletrajzok.¹⁹³ Később, a 15. század közepén jelent meg az önéletírás, a 16. század legelején az annotált naptár – azaz a napló – műfaja, és csak a 16. század első felében terjedt el a rendtörténetek írása, bár ennek kezdeményei már száz évvel korábban megjelentek.¹⁹⁴

Törésvonalak a középkori történelemszemléletben

A magyarok históriájának keletkezési körülményei – vagyis hogy a krónikaírók szoros kapcsolatban álltak az udvarral – önmagukban magyarázzák, hogy a szerzők történelemértelmezésének legfőbb szempontja talán egyetlen kivétellel az éppen uralkodó király dicsőségének fényezése, legitimitásának igazolása volt. Ez azonban nem jelenti, hogy ne lennének törésvonalak az egyes szerzők nézőpontjai és törekvései között. Jelentős különbséget jelenthet, hogy mit tekintettek a király uralkodói fölhatalmazása alapjának, a leszármazást vagy az alkalmasságot; hogy a királyi érdekek mellett a bárók, illetve a középnemesség képviselője megjelenik-e valamilyen formában; hogy hogyan tekintenek az idegenekre s hogyan viszonyulnak a pogány múlthoz.

Arról, hogy a király uralkodásának jogosultságát a vérségi leszármazás (*legitimitas*) vagy saját személyének alkalmassága (*idoneitas*) biztosítja-e, nemcsak a magyar, hanem az európai irodalomban is sokat vitáztak. A magyar krónikaszerzők természetesen mindig azt az elvet képviselték, amelyik a királyukat hatalomra juttatta, sőt nem ritkán a krónika korábban készült, ellentétes szemléletet tükröző részeit is saját szemléletüknek megfelelően szabták át.

¹⁹¹ Vö. Kristó 2002: 20–24, 27.

¹⁹² Kristó 2002: 18, 99.

¹⁹³ Tringli 2000: 669.

¹⁹⁴ Kristó 2002: 101–102, 107, 126–127.

A két elv ütközésébe a 10–11. században még a szeniorátus elve is belejátszott: eszerint a trónt az uralkodó család legidősebb tagjának kellett örökölnie. Koppány lázadása azért tört ki, mert Géza után ő, s nem István következett volna, és István is megsértette ezt az elvet, mikor Imrét, majd unokaöccsét, Orseolo Pétert jelölte ki utódául. I. András kezdetben követte a régi szabályt, ezért nevezte ki trónörökössé öccsét, Bélát, csakhogy aztán fiai születtek, s az idősebbiket, Salamont még életében megkoronáztatta. Béla ebbe nem nyugodott bele, és András halála után visszavette a trónt, nem sokkal később azonban újra Salamoné volt a hatalom, mert Béla halála után Salamon gondosan kiválasztott apósa, IV. Henrik császár visszahelyezte vejét a trónra. Ennek következtében erősen megnőtt az udvarban a német befolyás, s ezt a magyar arisztokrácia nem nézte jó szemmel: 1074-ben fegyverrel űzték el Salamont, s trónra ültették Béla idősebb fiát, Gézát, majd Géza halála után I. Lászlót. Jogilag azonban kétségkívül Salamont illette volna a trón, s ezen a Lászlót dicsőítő Kálmán-kori krónikaszerző, a *Gesta Ladislai regis* írója azzal tudott felülemelkedni, hogy az alkalmasság elvét emelte ki: Lászlót kivételes embernek, uralkodásra termelt királynak mutatta be – lényegében olyanak, amilyenek Szent István *Intelmei* lefestették az ideális uralkodót. Minthogy a krónika korábbi részei a *legimitas* elvét követték, ezt is átértelmezte: szerinte István, Imre és László kivételével egyetlen magyar király sem teljesítette maradéktalanul az eszményi uralkodóval szemben támasztott elvárásokat.¹⁹⁵

Ezeket az átalakításokat fordította vissza II. István uralkodása után az a 12. századi szerző, aki viszont Salamon trónigénylésének jogosságát hangsúlyozta. Ez azért állt érdekében, mert II. István halála után a Kálmán által megvakíttatott – s így az uralkodásra alkalmatlanná tett – II. (Vak) Béla (1131–1141) következett a trónon, Kálmán szintén megvakíttatott öccsének, Álmosnak a fia. Béla és utódai uralkodását csak a *legimitas* elve szentesíthette, s a krónikás ennek megfelelően dolgozta át a Salamon és Géza, illetve László közötti viszály történetét úgy, hogy újra Salamon trónigénylése tűnt elfogadhatónak. A krónikás csúnyán megbosszulta Kálmán tettét is: ekkor vált a leírásban „jelentéktelen külsejű”, de „ravasz és tanulékony, borzas, szőrös, félszemű, púpos, sánta és hebegő” szörnyszülötté.¹⁹⁶

A hazai főurak és az idegen betelepülők megítélése is eltért az egyes szerzőknél. Mint fentebb említettem, 1240 után legalább ketten, teljesen eltérő szemlélettel alakították át a krónika korábban megírt részeit. Egyikük hevesen támadta a Magyarországon élő idegeneket, s ezzel beilleszkedett a 13. század elejétől kezdve egyre erősödő szellemi áramlatba. Ő volt az, aki aktuálpolitikai célja érdekében elkövette „a középkori

¹⁹⁵ Bollók 2000.

¹⁹⁶ Kristó 2002: 39.

magyar történelem egyik legnagyobb szabású átszínezését, egyszersmind legádázabb hamisítását”: saját királynéját, II. András feleségét, a merániai Gertrúdot nem marasztalhatta el azért, mert idegenekkel árasztotta el az udvart, ezért szegény Gizellának, I. István feleségének a nyakába varrta István Vazul-ellenes kegyetlenkedéseit, noha a krónika korábbi kéziratában Gizella jámbor asszonyként volt ábrázolva. Az ő idegenbarát Gizellája segítette hatalomra a fivérének mondott Pétert – aki valójában István unokaöccse volt, s kifejezetten ellenséges viszonyban állt a királynéval.¹⁹⁷

A másik interpolátor viszont, egyfajta válaszként, beillesztette a krónikafolyamba az „idegenek listáját”, bizonyítva ezzel, hogy sok nagy tekintélyű család – például a Hontok, Pázmányok, Jákok, Gutkeledék – ősei sem Árpáddal érkeztek a Kárpát-medencébe, az ország mégis sokat köszönhet nekik.¹⁹⁸

Az idegenellenesség azonban nem szűnt meg, ellenkezőleg: a *Budai Minorita Krónika* egyik – a vélhetően nem ferences – szerzőjének köszönhetően végül Gertrúd krónikabeli figurájának sorsa is beteljesedett. Abban a részben, amely Záh Felicián királynéellenes merényletét meséli el, nem lehetett leírni a szájhagyományban széles körben elterjedt okot, nevezetesen hogy Erzsébet királyné, I. Károly felesége maga keltette haragra Záhot, merthogy segédkezett testvérenek, a lengyel Kázmér hercegnek Záh Klára megbecstelenítésében,¹⁹⁹ de Gertrúd kísértetiesen hasonló gaztettét megírva legalábbis lehetett rá utalni, s ezzel megszületett Bánk története.²⁰⁰

Az idegenellenesség később is jellemezte a történetírókat: megtaláljuk Anonymusnál, Kézainál pedig nemcsak nemzetelmélete miatt kapott különös hangsúlyt, hanem azáltal is, hogy teljesen szétválasztotta a hunokat–magyarokat és az idegeneket, az utóbbiak nem kaptak részt a magyar történetben, csak egy listában sorolta föl őket a krónikás.

A középkor történetírói különböztek egymástól abban is, hogy a király központi szerepe mellett mennyire vették figyelembe más társadalmi szereplők szempontjait. Erre jó ideig nem kerülhetett sor: amíg nem volt erős nagybirtokos réteg, addig a király központi és lényegében kizárólagos hőse volt a történelemnek. Anonymus munkája már annak érdekében is született, hogy kielégítse az előkelő családok igényeit, akik a történetiséget jogforrásként használva legitimálhatták kiváltságaikát és vagyonukat.

¹⁹⁷ Kristó 2002: 64–65, az idézet a 65. oldalon.

¹⁹⁸ Kristó 2002: 66–68.

¹⁹⁹ Záh Klára történetének hitelességéről l. Almási 2000. A királyné elleni merénylet megtorlása különösen kegyetlen volt: a megölt Záh testrészeit szétküldték az országban, Záh Klárát megcsonkítva lóra ültették, s amerre járt, bűnösnek kellett kiáltania családját, az ősi családot harmadíziglen kiirtották, távolabbi rokonaikat teljes jogfosztással szolgásgába vetették.

²⁰⁰ Horváth 1954: 276; Kristó 2002: 83.

A Névtelen ideális államában a birtok és a hatalom jogos forrása az, ha valamely család őse a hét vezérrel együtt foglalt hont, s vetette meg ezzel az állam alapjait.²⁰¹ A néhány évtizeddel később alkotó Rogerius a kívülálló objektivitásával vette számba a tatárok pusztításához vezető okokat, teret adva nemcsak a király, hanem a főúri elit szempontjainak is.²⁰²

II. András (1205–1235) mértéktelen birtokadományozásai annyira megerősítették a gazdasági elitet, a bárókat, hogy igényeik a krónikában minden korábbinál markánsabban tűntek föl. Ákos olyan határozottan jelenítette meg az oligarchák legitimációs törekvéseit, hogy szemlélete csaknem királyellenes volt, ezzel összhangban Árpád szerepét is kicsinyíteni próbálta. Ennek megfelelően a krónika szövegébe bekerültek a főúri családok történeti tudatát konstruáló családi hagyományok, mondák, a kalandozások korát visszaidéző történetek.²⁰³ Nem sokkal később Kézai Simon viszont a bárók ellen a király és a köznemesség idealizált szövetségét tette meg a kiegyensúlyozott uralkodás mintájának.

A fölsorolt, szembenálló szempontok egymással is kombinálódhatnak, hiszen egy-egy király leszármazáson alapuló uralkodása megvalósulhatott idegenek segítségével, s ez értelemszerűen növelte a krónikaíró idegekkel szembeni lojalitását – például amikor a német császár segítségével trónt szerző Salamon megítéléséről volt szó. Vele szemben az alkalmasság folytán uralkodó Géza és főként László dicsőítőjének hangja kifejezetten idegenellenes.

Nem volt viszont ellenséges a *Gesta Ladislai regis* szerzője sem a mondákkal, sem a pogány hagyományokkal szemben. A mogyoródi csata leírása több kutató szerint olyan művészi elemeket mutat föl, amelyek tudatos szerkesztésre vallanak, a leírás képisége is arra utal, hogy a szerző talán egy jokulátoreposzt dolgozott bele gesztájába.²⁰⁴ Másrészt úgy tűnik, hogy bár keresztény köpenybe burkolva, de leírta a csodaszarvas néphagyományból ismert történetét is. A Salamonnal végleg leszámoló mogyoródi csata után a testvérpárnak ugyanis egy csodálatos jelenés, egy agancsai közt ragyogó gyertyákat tartó szarvas mutatja meg, hol építsenek kápolnát Szűz Mária tiszteletére. A látomást László fejti meg: valójában nem agancsok azok, hanem szárnyak, s nem gyertyák ragyognak rajta, hanem szárnytollak, angyal jelent meg hát nekik, hogy kijelölje az építendő egyház helyét.

A történet kétségkívül lehetne a kelta mitológiából átvett, s aztán Krisztus-szimbólummá vált hím szarvas meséje is Szent Euszták, illetve

²⁰¹ Kristó 2002: 51–53, 59–60.

²⁰² Kristó 2001: 462; Kristó 2002: 62–63.

²⁰³ Kristó 2002: 68–70.

²⁰⁴ Négyesy 1913; Klaniczay 1964.

Szent Hubertusz legendájából,²⁰⁵ de annak agancsai között kereszt fényeskedik, s üldözőjét megtéríteni érkezett.²⁰⁶ Lászlóék szarvasa nem keresztet hordoz, és megtérítenie sincs kit, ezért valószínűbb, hogy két, összemossott pogány hagyomány kereszténnyé alakítását látjuk (amelybe belejátszott az említett két szent megtéréseinek története). Az egyik hagyomány a csodaszarvas jól ismert legendája: a szarvas itt is testvérpár előtt jelenik meg, és vezetőállatként viselkedik, csak nem új hazába vezet a fivéreket, hanem szakrális helyet jelöl ki számukra. A másik a regösénekből ismert, már krisztianizált Csodafiú-szarvas, amely eredetileg csillagkép volt, ezért ragyognak agancsai között a Tejút csillagait szimbolizáló gyertyák.²⁰⁷ A testvéreket új hazába vezető csodaszarvas mondáját azonban eredeti formájában nyilvánvaló pogány mivolta miatt – nemcsak totemisztikus ős, de még nőrablás is van benne²⁰⁸ – Kézai Simonig senkinek nem volt bátorsága lejegyezni.²⁰⁹

A kereszténységre tért ország hivatalos történetírása sokáig igyekezett teljesen figyelmen kívül hagyni a pogány múlt örökségét, különösen a kereszténység felvételét közvetlenül követő, pogánylázadásokkal teli időkben, ezért csak akkor kezdett megjeleni az írásbeliségben a múlt, amikor már volt saját, keresztény történelem, amiről írni lehetett.²¹⁰

A 11. századi őskronika a kutatók szerint vonalas keresztény munka lehetett: a magyarok kereszténység előtti történetét a nyugati források „vad barbár”-képeinek megfelelően tárgyalta, s igen rossz véleménnyel volt a Nyugaton a magyarok őseinek tartott szkítákról. Elfogadva a nyugati krónikák nomádokról kialakított, meglehetősen elmarasztaló véleményét, a magyarok ősapjának a Noé fiai közül legkevésbé előkelő Kámot tette meg – mivel a Biblia szerint az özönvízben Noé családján kívül mindenki elpusztult, a középkorban csak az volt értelmezhető, ha a népek őseit Noé három fia közt keresik. Hármuk közül a legelegánsabb elődnek Jáfet számított, tőle származtatta magát valamennyi európai nép, míg Sémét az ázsiaiak, Kámot pedig az afrikaiak őseinek nevezték ki. Így aztán az Ősgeszta szerzője a magyarok történetét valójában a kereszténység fölvetelétől

²⁰⁵ Györffy (1993: 36) így vélte.

²⁰⁶ Mind Hubertusz, mind Euszták legendájában Krisztus jelenik meg szarvasbika alakjában a még pogány üldözőknek, és ők a hozzájuk intézett szózat hatására térnek meg.

²⁰⁷ L. még Sándor 2011: 345–347. A keresztény szarvas-szimbolikáról, a Csodafiú-szarvasról és az eurázsiai nőstény csodaszarvas legendájáról l. Jankovics 1997: 286–292.

²⁰⁸ Horváth 1954: 14; Györffy 1993: 12–13.

²⁰⁹ A szarvas mondája egy ideig más szempontból sem volt alkalmas krónika-alapanyag: nem kapcsolódott semmilyen, az antik-keresztény legendákból ismert néphez, nem volt kapcsolata a keresztény történeti világgéppel, s nem volt benne semmiféle legitimációs elem a magyarok Kárpát-medencei lakóhelyének elnyerésére sem.

²¹⁰ Kristó 2002: 19.

mint fordulóponttól kezdve tartotta fontosnak, s egyébként is minden történeti eseményt aszerint osztályozott, hogy elősegítette-e a magyarok között a kereszténység erősödését vagy sem. A nagyobbik István-legenda szerzője szintén éles határvonalat húzott a pogány és keresztény idők között²¹¹ – érthetően, hiszen István szentté avatását szándékozott indokolni.

A pogány múlt negligálása sokáig tartott: a 13. század első harmadában keletkezett keresztény magyarok gesztája az első átdolgozás és bővítés, amelyik már nem becsmérelte a kereszténység előtti magyar történelmet. Őstörténeti bevezetője ugyan rövidke volt, de mint főntebb szó esett róla, ebben olvasták a keleti magyarok keresésére induló domonkosok az 1230-as években, hogy az „őshazában” maradt egy magyar néptörök.²¹² Ákos mester sem ózdkodott annyira a pogány ősidőktől, mint elődei: megtaláljuk nála a hét vezér történetét, valamint Lehel és Botond mondáját.

A pogány korszak tárgyalása azonban nem jelentett egyben pogánykultuszt is: a középkori keresztény szerzők – többségükben magas rangú egyházi személyek – semmiképpen sem dicsőítették a pogány ősök bűnös vallástalanságát. A kereszténység előtti történelem azért kapott nagyobb hangsúlyt, mert a főúri családok kedvéért egyre több „ősi család” alapítóját kellett beleszőni a korai magyar történelembe, s ellátni megfelelő mennyiségű, a család nemességét megokoló hősi tettel. Ez a szándék a krónikától függetlenül Anonymusnál teljesedett ki, ezért nála a krónikafolyamánál jóval korábban hangsúlyos szerepet kapott a pogány időszak. Eljárásával nem aratott azonnali sikert: nem lehet véletlen, hogy a krónika folytatói, bár ismerték Anonymus gesztáját, nem sokat törődtek vele, nem építették be a saját művükbe.

A Névtelen Jegyző és Attila

A pogány múlt vállalhatóságának megteremtésében az első nagy lépést Anonymus tette meg. Műve, a *Gesta Hungarorum* a köztudatban talán a magyar történelem legismertebb forrása.²¹³ Jóllehet ez a munka a közhitel szerint a magyar honfoglalás „pontos” leírása, a történészek két és fél évszázadnyi forráskritikai munkálkodás után másnak tartják: „az 1200 körül rendelkezésre álló helynevek, mondák és nyugati krónikák alapján megírt regényes gesztának, egy történeti igényű, de alapjában szépiro-

²¹¹ Kristó 2002: 31, 24.

²¹² Kristó 2002: 46.

²¹³ Az összefoglalás Györffy 1993, Györffy 1996a és Györffy 1996b, Benkő 1996, Veszprémy 1999 és Veszprémy 2006 alapján készült. A korábbi irodalom áttekintése: Thoroczkay 1994–1995.

dalmi alkotásnak, aminek csak áttételesen, meglehetősen véletlenszerűen van köze a honfoglalás valós eseményeihez, még inkább a honfoglaláskor Kárpát-medencéjének etnikai viszonyaihoz.”²¹⁴

Anonymus művének csak egyetlen, a 13. század második felében készült másolata került elő, ezt 1764-ben adta ki Bél Mátyás előszavával Schwandtner Márton. Szinte azonnal óriási kultusza alakult ki a rövidke történetnek, nem kis részben azért, mert más hagyományt követett, mint a krónika: tőle értesültünk a már említett turulmondán kívül Árpád megválasztásáról, a vérszerződésről, a honfoglalás mikéntjéről és útvonaláról. Bár Anonymus gesztája hosszú ideig rejtőzködött, Kézai Simon és a későbbi krónikaszerzők még minden jel szerint ismerték.

A mű előszavából kiderül, hogy a szerző európai egyetemen tanult – általában Párizsra gondolnak –, s munkáját volt diáktársa, „N.” ösztönzésére készítette el.²¹⁵ Ezen kívül mindössze annyit tudunk róla, hogy „a jó emlékezetű Bélának, Magyarország dicső királyának egykoron jegyzője” volt. Hosszas viták után mára általánosnak mondható a vélemény, hogy III. Béláról (1172–1196) van szó, a *Gesta Hungarorum* pedig valamikor a 12. század legvége és 1210 között keletkezhetett. A mű első mondatának nyitását – *P. dictus magister* – a kutatók többsége „a mesternek mondott P.”-nek értelmezi: van, aki szerint a jegyző Pál erdélyi, mások szerint Péter győri püspökkel lehet azonos (vagy egyikükkel sem, de a neve P-vel kezdődött). Az említett latin mondatkezdésnek egy másik, kevésbé valószínű olvasata az lenne, hogy „az említett P. mester” – vagyis a szerző korábban megnevezte volna magát, a P. ennek a korábban megadott névnek lenne a rövidítése, s mindez azt jelentené, hogy a kézirat csonka, az eleje hiányzik.

Béla király jegyzője saját bevallása szerint azért alkotta meg történetét, hogy kortársai ne dédelgessenek a múlttól szőtt „álomképeket”, s ne „a parasztok hamis meséiből” és „a regősök csacsogó énekéből” ismerjék meg a magyarok korai történetét, hanem az ő történeti források alapján készített munkájából. Anonymus kétségtelenül művelt volt: irodalmi, diplomáciai és birtokjogi ismeretei arra vallanak, hogy vagy kiváló könyvtár állt a rendelkezésére, vagy olyan műveltségű társadalmi körökben mozgott, ahol mindezt elsajátíthatta – így még föltűnőbb, hogy klasszikus szerzők munkáiból viszont nem merített. Ezzel szemben, bármennyire tiltakozott is előszavában az igricek fecsegése ellen, szóbeli forrásokat szép számmal használt, legalábbis a *Gesta* névanyaga erre utal. Forrásai

²¹⁴ Veszprémy 1999: 79.

²¹⁵ Anonymus nyugati forrásairól a korábbi irodalom idézésével l. Bácsyati 2013. Valószínűleg semmilyen diáktársat nem kell keresnünk „N.” (*nemo*) mögött, hanem Anonymus jól ismert toposzt alkalmazott. (Ötvös Péter megjegyzése, köszönöm.)

között minden bizonnyal ott voltak a Keletre utazó kereskedők beszámolóí is, tőlük értesülhetett a keleti magyarokról.

Az északkeleti részek, Verecke, Munkács és Ung kiemelt szerepéből következtetnek arra, hogy Anonymus a Felső-Tiszavidékről származott – ezt a területet ismerte legalaposabban –, és szoros kapcsolat fűzte az ott birtokokkal rendelkező Abákhoz. De nemcsak az Abákat dicsőítette: mivel szándéka a honfoglaló főurak feudális jogainak igazolása volt, saját korának ismert családjaival végeztette a honfoglalást, az ellenfelek neveit pedig rendkívül találékonyan földrajzi nevekből gyártotta – például a Zala folyó nevéből Zalánt. Anonymus azonban, Ákostól eltérően, nem a király kárára biztosította a főúri családok ősiségét: nála, mint korábban érintettük, a király és a honfoglalók utódai utópisztikus egységben osztoznak a gazdasági és politikai hatalmon.

Annak bemutatásában, hogy a magyarok az ősiség jogán birtokolják területüket, Attila kapta a kulcsszerepet, de a szerzőnek kellett valamit kezdenie azzal a nézettel is, hogy a magyarok Szkítiából származnak. Az Ősgesztában és Reginónál a szkíták földje nem éppen vonzó vidék, népe pedig kimondottan vérszomjas és kegyetlen, márpedig ilyen ősökkel nem lehet dicsekedni. Anonymus úgy hidalta át ezt a kényelmetlenséget, hogy a szkíta király, Magóg népét – e névből vezette le a *magyar* nevet –, valamint utódai, Ügyek és Álmos népét is jámbornak, Szkítiát valóságos kánaánnak írta le, a nyugati források által leírt vadságot pedig azzal magyarázta, hogy szegény szkíták a sok háborúba fásultak bele, attól váltak vérivóvá.²¹⁶

Anonymus jónéhányszor elmondja, hogy Árpád apjának, Álmosnak az ősei Attila király leszármazottai voltak, így Árpád seregei csak visszavették jogos örökségüket. Attila tökéletesen megfelelt az uralkodóház előkelő ősenek s a területi jogosultság megteremtőjének – és egyébként is jelen volt már akkoriban az Árpád-háziak történeti tudatában.²¹⁷ A hunok azonban Anonymust láthatóan nem érdekelték, egy árva szót sem szólt róluk és a magyarokkal való rokonságukról. A *hun* népnév nem fordul elő a Gestában, még a magyarok *Hungari* nevét sem a kézenfekvő *Hun* népnévből, hanem az Ung folyó nevéből vezette le, noha a hunok és a hungarusok összekapcsolása az ő korában Európában általános volt. Anonymust még valószínűleg éppen a hunokról nyugaton kialakult barbárkép ijesztette el attól, hogy a magyarokat a vad hordákhoz kösse, Attilára viszont egyszerűen szüksége volt a magyar honfoglalás jogszerűségének bemutatásához.

²¹⁶ Anonymus 1999: 10–11.

²¹⁷ Az Árpád-házi királyok kétségkívül Attilától eredeztették magukat, de máig tartó vita tárgya, hogy mikortól: a nyugati források azonosítását vették-e át, esetleg a honfoglaláskor már magával hozta a vezető réteg ezt a hitet. Összefoglalóan I. Sándor 2011: 333–338.

Valamiféle hun–székely eredetmondát azonban talán mégis ismerhetett Anonymus, legalábbis a Gesta egy rövidke, szinte odavetett megjegyzése erre utal. Anonymus szerint a székelyek „előbb Attila király népe voltak”, a honfoglaló magyarok népét és Árpádot köszöntve „békés szándékkal elébe jöttek”, s a magyarok előtt elsőként indultak harcba.²¹⁸ Ez az értesülés tehát a székelyeket mint népcsoportot kötötte össze Attilával, és tartalmazta azt a motívumot is, amely Kézainál már részletesen kifejtve jelenik meg, miszerint a székelyek Erdélyben csatlakoztak újra a magyarokhoz, s mentek velük harcba.²¹⁹

Nem esik azonban szó semmiféle különleges írásról a székelyeket illetően, s Anonymus a magyarokról sem állítja, hogy „Attila király népe voltak”. A magyarok és a hunok rokonságáról csak jó néhány évtizeddel később születik meg az a legenda, amely azóta kiirthatatlan részévé vált a magyar eredettudatnak. Ebbe ágyazva bukkan föl először a székelyek furcsa írása is.

Kézai Simon Gesta Hungarorum

Az egykori Kézáról (ma Ginza-pusztá, Bicske határában) származó Simon – mint maga írja, „László király hű papja” – valószínűleg alacsony származású, de világiárt ember volt: Padovában, talán Bolognában tanult, Itálián kívül francia, esetleg német területre is elkerült. Igen alapos római jogi és skolasztikus műveltséggel rendelkezett. *Gesta Hungarorum* című krónikáját királya, IV. (Kun) László (1272–1290) politikai törekvéseinek megfelelően alkotta meg 1282–1285 között.²²⁰ A munka egyike az önállóan is megőrződött forrásoknak, s bár nem maradt fenn középkori kézírata, Cornides Dániel a 18. században még ismert ilyet.

²¹⁸ Anonymus 2004: 43. Anonymusnál még nem Erdélyben, hanem Biharban csatlakoznak a székelyek a honfoglaló magyarokhoz – azon a területen, amit ő a kazárokhoz köt (Györffy 1993: 211), s amely korábban valóban a székelyek szállásterülete volt, de Anonymus idejére már Erdélybe települtek.

²¹⁹ A részlet egyben arról is tanúskodik, hogy Anonymus idején a székelyeket továbbra is a csatlakozott etnikumok jegyeivel jellemezték (ők mentek elől a harcban). Ez a székelyek legkorábbi említéseiben is így van, és a székelyeket ettől eltekintve is a különálló etnikumok sajátosságaival írják le nemcsak magyar, hanem cseh és német források is (l. Kordé 1993: 30; Kordé 2016: 96–98; vö. még Sándor 2014a: 166–167).

²²⁰ Magyar fordítása: Szabó 1862, Bollók 1984 és Kézai 1999; a legfontosabb részletek: Györffy 1986: 182–194. A munkának természetesen óriási a szakirodalma, erről a Gesta fordításához írt jegyzetekben és utószóban l. Veszprémy 1999. Az összegzés elsősorban Szűcs Jenő (1972a, 1973, 1992), Veszprémy (1999) és Horváth (1931) alapján készült, Kézai történelemszemléletéről l. még Ács (2001: 153–154). A hunhagyomány irodalma nagyon bőséges, összegzően l. Bozóky 2012: 201–249 és Sándor 2011: 321–412.

Kézai a kor szokásai szerint korábbi gesztákra, krónikákra alapozta munkáját, de jelentősen átformálta az elődök műveit a szemléletet és a tartalmat tekintve is. Munkája meghatározóvá vált a későbbi magyar nemzettudat számára: egyrészt azzal, hogy a *nemzet* fogalmába a király szövetségesének óhajtott köznemességet is bevonta, másrészt azzal, hogy megalkotta a huntörténetet, amely a 19. századig történelmi értelmezésben is a magyar eredettudat alapja volt, s noha a történelmi háttér valódiságának hite a 19. században lefoszlott róla, eredetlegendaként továbbra is a magyar nemzettudat része az irodalmi, művészeti hagyományban továbbörökítve.²²¹

Kézai Simon nagy gonddal dolgozta ki a régi magyarok, azaz a velük azonosított hunok legkorábbi történetét. Megismerte a hunokról tudósító forrásokat, a gót Jordanest,²²² a Nibelung-ének Attila-hagyományát, a franciaországi és az itáliai hunlegendákat,²²³ és tudott azokról a hunokhoz kapcsolt mondákról, amelyek az általa igen jól ismert Dunántúlon egyes dombokhoz, tárgyakhoz, római romokhoz fűződtek. Az Itáliában tanult Simon az *interpretatio classica* szellemében, azaz a klasszikus korok történelemszemléletéhez igazítva alkotta meg a nemzeti történelem nagy alakjainak képét, így Attila alakját a római történelemből idomítottá hozzá a magyar történelemhez.²²⁴ Tette ezt azzal az aktualizáló szándékkal, hogy a nemzet a dicső múltban a fényes jövőt lássa meg. Mályusz Elemér szavaival: arra adott példát, „miként lehet a múlt tükrében a sóvárgott jövőt felismerni”.²²⁵

Elődeihez hasonlóan, középkori szokás szerint a szakrális, bibliai történelem részévé tette a magyar történetet: genealógiája Noétól indul, Jáfeten keresztül jut el a Bábel tornyát építő Ménrót óriásig, s aztán a szkítáig, majd a hunokig. Átvette tehát az Ősgesztában szereplő téves eredeztetést, s akaratlanul összemosta a Kámtól (Ménrótól) való származást az előkelő jáfetita utódlással.

Ezután tért rá a hunok történetére: ez a csodaszarvas legendájával kezdődik, benne a magyarok átköltözésével a Meótság környékéről a nagyobb-részt klasszikus toposzokkal bemutatott Szkítiába, ahol aztán száznegyven nemzetségben éltek. Mint említettem, Kézai a hunok történetéhez használt nyugati forrásokat, ismerte Jordanest, és az európai tudományosságban is az volt az általános nézet, hogy a magyarok a hunok utódai. Sőt,

²²¹ L. Sándor 2011: 321–435.

²²² Fordítása: Iordanes 2005.

²²³ A nyugati hunképről l. a Bäuml és Birnbaum (1993) által szerkesztett kötet tanulmányait, valamint Sándor 2011: 303–320 és Bozóky 2012: 71–200.

²²⁴ Ács 2001: 154.

²²⁵ Mályusz 1967: 52.

a csodaszarvas legendája a magyarok eredetmondájaként szerepel egy 13. századi forrásban. Innen vette volna át Kézai a szarvasmondát?

Vincent de Beauvais (Vincentius Bellocensis, 1190 k. – 1264 k.) domonkánus tudós, a középkor legtöbbet használt enciklopédiájának, a *Speculum Maius*-nak a szerzője írta munkájának *Speculum Naturale* kötetében, a földrészek és országok leírásában a következőt:

Európa egyik országa Magyarország, amelyet – mivel hajdan a hunok foglalták el, e népről – Hungariának neveznek és Orosius szerint két része van: Hungaria Maior és Hungaria Minor. A nagyobb Hungaria a távolabbi Szíria²²⁶ táján, túl a Meotisz mocsarain fekszik. Innen jöttek valaha azok a hunok, akik mocsarak meg földek végtelen területein vadászva, és szarvasok és vadállatok nyomait követve végül is ráleltek Pannónia földjére. Ezek azután saját népes seregükhöz megtérve Pannoniába visszajöttek, és kiűzve az itt lakókat saját ősi nemzetségük nevét adták a népnek és a hazának.²²⁷

Ez egyértelműen a csodaszarvas-monda pogány szakralitásától megfosztott, pragmatikussá szelídített változata. Nem valószínű azonban, hogy a magyarok mondájáé – akkor ez lenne a monda első ismert írásos említése –, sokkal inkább lehet a hunok Jordanesnél olvasható²²⁸ eredetmondájának leírása, elvégre a szerző a hunokat és a magyarokat a korabeli európai szokás szerint azonosnak tartotta, és abban is Jordanest követte, hogy a hunokat Orosius nyomán halirunna-boszorkányok és (az erdei szellemek helyett) faunok nászából eredeztette.²²⁹

²²⁶ A Syria elírás lehet Scythia helyett.

²²⁷ Mészáros (1982: 19) fordítása, a latin szöveg ugyanott: *Pannonia Europe est provincia, que ab Hunis quondam occupata ab eodem populo Hungaria vulgariter est vocata, que duplex est secundum Orosium, Maior scilicet et Minor. Maior quidem est in ulteriori Siria ultra Meotides paludes constituta, a qua Huni venationis gratia primitus exeuntes per longissima paludum et terrarum spacia et cervorum et bestiarum vestigia insequentes tandem solum Pannonie invenerunt. Qui reversi ad propria collecto agmine in Pannoniam redierunt et expulsis incolis a primeva sua origine nomen genti et patrie indiderunt.*

²²⁸ Jordanes 2005: 67 (XXIV 123–126).

²²⁹ A nyugati irodalomban Jordanes nyomán elterjedt nézet szerint a hunok „rút népe” halirunna-boszorkányok és szellemek nászából született (Jordanes 2005: 66–67, XXIV 121–122). Jordanes nem maga találta ki ezt a mesét, Paulus Orosius (380 k. – 417 u.) hispániai történetíró az 5. században fogalmazta meg. Később Vincent de Beauvais faunokra változtatta az apákat, táptalajt adva Attila kecskeszakállas faunként való ábrázolásainak (Attila faunként ábrázolásáról l. Rózsa 1993: 34) – a keresztény művészet ördögei egyébként az antik szatírok alakját öltötték magukra (Mikó 1991: 152). Vö. még Sándor 2011: 307; Bozóky 2012: 76.

Azért nem valószínű, hogy Kézai innen kapta az ötletet, hogy a hunok eredetmondáját a magyarokra vonatkoztassa, mert a magyar mondának vannak olyan elemei, amelyek nem származhatnak nyugati forrásból, sokkal inkább a néphagyományból. Ilyen többek között a fivérek neve, a *Hunor* és a *Magor*, pontosabban ezek régebbi változata: *Magor* párja eredetileg az *onogur* népnévből származó *Onur* lehetett,²³⁰ s vélhetően Kézai alakította át *Hunor*-rá, hogy jobban illeszkedjen a magyarok és hunok azonosságát valló elméletébe. Ehhez nem is nagyon kellett csalnia, elvégre a nyugati írásokban a magyarok *ungarus* és *hungarus* névvel is szerepeltek, s egyébként is, a hunok Jordanesnél olvasható eredetmondája és a néphagyományból ismert magyar csodaszarvas-legenda lényegében megegyezett egymással, Kézai tehát joggal hihette, hogy a két nép is azonos.²³¹

Ugyanakkor érdemes figyelni arra, hogy de Beauvais szövegében a Meótisz melletti Magna Hungaria említése és Pannóniának mint a hunok egykori földjének visszafoglalása kifejezetten a magyar mondakör eleme. Talán megkockáztathatjuk, hogy de Beauvais nemcsak Jordanes hun szarvasmondáját ismerte, hanem a magyar hagyomány bizonyos elemeit is. A régi, keleti Magyarországról az ő művénel nem sokkal korábban készült keresztény magyarok gesztája is beszélt, s ki tudja, a szarvasmonda rövid változatát az nem tartalmazta-e – érthető lenne, hogy ez nem maradt benne a krónikakompozícióban, hiszen Kézai jóval kidolgozottabb, részletesebb, átfogó keretbe illesztett története fölülírta volna.²³²

Kézai a hunok történetét nagyon részletesen adta elő, honfoglaló harcaikat, Buda és Attila – nála Etele – kiválóságát majd viszályát, Buda meggyilkolását, Attila mesésnek képzelt kincseit, győzelmes harcait, igen alaposan tárgyalva az itáliai vonatkozású mondákat, világuralmi terveinek véget vető hirtelen halálát, fiai testvérharcát, a kisebb fiú, Csaba mene-

²³⁰ Györfly 1993: 29–31. Szintén magyar elem a mondában Enéh neve, valamint Belár és Dula említése (Györfly 1993: 12–14). Györfly szerint (1993: 207) a monda a 750 körüli időkre utalhat, amikor a magyarok nézete szerint a Dontól nyugatra, bolgárok és alánok lakta területre költöztek. Ugyanakkor Kézai Jordanesből is merített, például azt, hogy a vadászok a Meótiszon átkelve a szkíta Alprus népére találtak (Györfly 1993: 206).

²³¹ A csodaszarvasmonda különféle változatokban egész Euráziában elterjedt volt, Kézai erről értelemszerűen nem tudhatott. Valószínűleg nem is tudatosan hamisított, l. Sándor 2011: 341–342. A monda Jordanesnél: Jordanes 2005: 67.

²³² Györfly (1993: 38) korábbi, először 1948-ban publikált nézete szerint a szarvasüldözés motívuma megvolt már az Ősgesztában, de akkor még – Domanovszky (1902: 829) és mások véleményét követve – úgy vélte, Kézai a huntörténetet is csak átvette, s annak valódi szerzője Ákos volt (Györfly 1993: 145–160). E nézetét később módosította (Györfly 1993: 189) azzal, hogy csak bizonyos elemei, például a szolgák eredetére vonatkozó származik korábról, azt viszont továbbra is fenntartotta, hogy a szarvas vezetőállatként már az Ősgesztában is előkerült, Gyula vezért vezette Gyulafehérvár romjaira, illetve Anonymusnál Bors vezért Zólyom várához (Györfly 1993: 206).

külését. A huntörténet szereplőit saját szempontjából természetes módon magyar nevekkal látta el, neki köszönhető a *Bendegúz* és *Buda* nevek elterjesztése a *Mundzsuk*, illetve *Bléda* helyett és az *Etele* bevezetése az *Attila* mellett. Az ő találmánya „Honorius császár” – Attila Honoria hercegnővel való meghiúsult házasságából vehette a nevet. A történeti szereplőket egyébként kortól, akár évszázadtól függetlenül szerepeltette, a középkori történetmondásban megszokott módon a későbbi történelmi eseményeket és neveket szabadon helyezte vissza Attila korába.

A huntörténet nem pusztán epikai és történelemírói céllal született, hanem egyben a Kézainál megjelenő alapvető szemléleti váltás megjelentője volt, erőteljes aktuálpolitikai üzenettel. E szemléleti váltást a *natio* fogalmának kidolgozása jelentette: ez az eredeti és koherens elméleti keret, amelyben az eredetközösség a teljes nemességre, azaz a köznemesiségre is vonatkozott.

Nem Kézai próbálkozott először a nemzettudat átértékelésével, hiszen mint láttuk, már Anonymus és Ákos mester is saját korának birtokos családjait tette meg honfoglalóknak, de a köznemesi réteg származáselmélete első teljes formáját Kézaitól nyerte el. Ez volt a legnagyobb változás: korábban csak az uralkodóházat származtatták Attilától, Kézai viszont a köznemességre is kiterjesztette a nagyhírű örökséget azzal, hogy nála már nemcsak Attila a magyar királyok előde, hanem a hun nép is a magyar nép ősvé válik. Így a honfoglalás már nem pusztán az uralkodó legitim földvisszavétele, hanem a szabad nemességé is. Ezzel megteremtődött az a nemzetfölfogás, amely a honfoglalás előtti magyarság nemzeti származáson – fiktív vérközösségen – nyugvó, Szűcs Jenő által gentilitudatnak nevezett származáselméletét a feudális magyar államban új eredettudattal helyettesítette.²³³ Kézai nemzetelmélete – a székelyek és írásuk megítélése szempontjából ez fontos lesz – ezzel együtt vérségi elven alapult, s hiába volt a vérközösség pusztán fiktív, a népek keveredését rossznak tartotta.

Kézai ideális államában az erős központi hatalmat fenntartó király az egyházra és a nemesekre támaszkodva uralkodik, az utóbbi nem rétegződik tovább bárókra és köznemességre. Ez az elmélet a bárók hatalmának legitimitását kérdőjelezte meg, de pusztá vágyálom maradt a tényleges viszonyok között. A Kézai által megteremtett múlt lényegében az ideális jelent – és a kívánt jövőt – mintázta: a királyi hatalom ebben a modellben az eredetközösségben élő szabadok akaratából, döntéséből származik, fenntartását szintén az ő együttműködésük, támogatásuk teszi lehetővé. Történetében a magyarok ősei (a hunok) valamennyien szabad emberek

²³³ Szűcs 1973.

voltak, közösségük (*communitas*) ruházta föl az uralkodót jogokkal. Egykor nem volt különbség a szabadok között, de akik nem engedelmeskedtek a *communitas* szavának – például megtagadták a hadba szólító parancsot –, vagy halálra ítéltettek, vagy megfosztattak közösségi jogaik gyakorlásától. Így alakultak ki az azonos eredetű és jogú magyarok között a társadalmi, jogi különbségek.²³⁴

A hantörténet tehát elsődlegesen politikai célokat szolgált, Kézai nemzetelméletét jelenítette meg, s nem az volt a szándéka, hogy sok évszázadig élő nemzeti mitológiát hozzon létre. A történet maga viszont kiválóan alkalmas volt erre: egyszerre értelmezhető európai keretben és illeszthető bele a magyar eredetmonda a csodálatos szarvasról; nagytekintélyű, mindenki által ismert elődöt biztosít a magyar uralkodóháznak, s egyben legitimálja a magyarok Kárpát-medencei földfoglalását. Sajátos, hogy a nomád helyett születő feudális nemzettudat kerek egészé formálását éppen az tette lehetővé Kun László udvari papja számára, hogy anyai ágon nomád származású király²³⁵ számára vállalható volt az európai hagyományban rettegett és megbélyegzett örökség, amelyet egyébként a nyugati krónikások a *Hunus-Hungarus* népnevek hasonlósága, a Kárpát-medencei megtelepedés és a honfoglaló magyarok nomád kultúrája alapján már évszázadokkal korábban is vallottak,²³⁶ s amely részlegesen, csak a hun fejedelmekre és az Árpádokra vonatkozóan már korábban is jelen volt az udvar történeti gondolkodásában.

László zaklatott és korán véget ért gyermekkor után, mindössze tizenegy évesen örökölte a romokban lévő országot. A királyi tekintély és a királyhoz való hűség régesrég a múlté volt már, néhány nagyúr hatalma az uralkodóéval vetekedett, a kiskirályok adták-vették egymás közt az udvari tisztségeket. Lászlót tizenöt évesen a Rákos mezejére összehívott gyűlésen résztvevő egyházi személyek, főurak és a nemeseket képviselő megyei küldöttek, valamint a kunok képviselői nagykorúvá nyilvánították, s meghatározták, mi a teendő az országban a rend visszaállítása, illetve a „közjó” érdekében.

Az ifjú király kemény kézzel fogott hozzá a gyűlés határozatainak végrehajtásához, s jelentős sikereket ért el a hatalmaskodók leverésében és az elkótyavetyélt királyi birtokok visszaállításában, mindaddig, amíg a III. Miklós pápa (1277–1280) által küldött legátus meg nem érkezett. A központi hatalom már erősödőben volt, nem kis mértékben a király

²³⁴ Kézai Simon *natio*-felfogásáról Szűcs Jenő (1972a és 1973) írt alapvető tanulmányt.

²³⁵ László nagyapja IV. Béla volt, aki a kunokkal való szövetség megerősítésekképp a kun fejedelem lányával, Erzsébettel házassította össze fiát, a későbbi V. Istvánt.

²³⁶ Már a 10. században is megjelenik ez az azonosítás, de még szórványosan, a 11. században egyre gyakrabban, a 12. századra pedig általánossá válik (Györffy 1993: 129–132).

ütőképes kun katonai kíséretének köszönhetően – ez volt László legfőbb eszköze a főurak hatalmaskodásának visszaszorítására. A pápai követ figyelmét viszont elsősorban a kunok szokásai kötötték le, s kierőszakolta, hogy a király tegyen esküt a kunok megrendszabályozására: a tétényi gyűlés 1279-ben ezt írásba is foglalta. A kunok megkapták azokat a területeket, ahová IV. Béla annak idején telepítette őket, vezetőik a nemességgel azonos jogokat nyertek, sőt kedvükre viselhették hajukat, szakállukat és ruhájukat, ám hívó keresztényként kellett élniük, föladvá „bálványimádó” szokásaikat, a vándorló legeltetést, és állandó házakra kellett cserélniük nomád sátraikat. László nem akart tengelyt akasztani legfőbb szövetségeseivel, ezért nem siettette a kun törvények foganatosítását, de ezzel kivívta a Szentszék haragját, olyannyira, hogy kiátkozták, s a pápa fölhatalmazta az országot, hogy fölkeljen saját királya ellen. Ezzel hosszas viszálykodás vette kezdetét a király, a pápai követ és a kunok között, aminek a vége az lett, hogy a kunok egy része végleg kivonult az országból, Fülöp püspök távozott, de addigra szétzilálta László konszolidációs törekvéseit, és átmenetileg szembefordította őt a kunokkal.

A király azonban hamarosan újra a kunoknál talált menedéket, sőt maga is „kun módra, s nem katolikus szokás szerint” élt, ágyast tartott, és szívesebben forgott kun főemberei között, mint a nagy hatalommal rendelkező magyar főurak társaságában. Uralkodói kötelezettségeivel egyre kevesebbet törődött, az 1285-ös mongol betörés után az esztergomi érsek egyenesen azzal vádolta meg, hogy a mongolokat maga László hívta be, ezért ismételten kitagadta a királyt, sőt arra kérte a pápát, hogy indítson ellene keresztes hadjáratot. Végül a balsorsú, akkor 28 éves Lászlót 1290-ben megölték, elterjedt nézet szerint a kunok, de a történészek zöme azt gyanítja, hogy a gyilkossághoz László korábbi lovászmesterének, a bihari kiskirálynak, Borsa Kopasznak volt köze.

IV. László egész élete arról szólt, hogy az országot szétrabló oligarchák hatalmát visszaszorítsa, s ebben két szövetségesre támaszkodhatott: a megyék nemességére, akik szintén megszenvédtek a bárók teljhatalmát – így a király érdeke a köznemesség befolyásának erősítése volt –, és a pogány, nomád kunokra, akik közé anyja révén tartozott. Érthető, miért lett Kézai nemzetelméletének alapja a király és a köznemesek szövetsége, s miért vállalta büszkén a hun örökséget.

Kézai Simon munkája példátlan hatással volt az utódokra, annak ellenére, hogy a Lászlóról szóló részeket nem vették át tőle. Már saját korában is ismerték Itáliában és németföldön, a magyar krónikák pedig innentől kezdve az ő huntörténetével kezdődtek. Később erre épült a köznemesi öntudat, aztán bekerült a népi hagyományba, s bár Anonymus művének fölfedezése után sokan próbálkoztak Árpád népszerűsítésével, a párducus ős soha nem

tudott olyan erővel hatni, mint a hun fejedelem. Különösen vészterhes időkben jött jól az egykori dicsfény – ilyen korszakból pedig nem volt hiány a magyar történelemben. A huntörténet irodalmi művek, képzőművészeti alkotások tömegének adott témát, évszázadok óta része a közoktatásban a tananyagnak, és a 20–21. század új kifejezőformáiban is megtaláljuk: terjed mesekönyvben, képregényben, dia- és rajzfilmen, van népzenei ihletésű és rap-földolgozása egyaránt, honlapok tömege foglalkozik vele, komolyabb és teljesen komolytalan hagyományőrző körök szerveződnek köré.

A siker kezdetben a Kézai által kidolgozott nemzetfölfogásnak volt köszönhető: Werbőczy István (1458 k.–1541) Kézai huntörténetére és nemzetfogalmára alapozva erősítette meg és rögzítette a köznemesség jogait *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae* (Nemes Magyarország Szokásjogának Hármaskönyve) című munkájában, s bár az általa összegyűjtött szabályokat Erdélyen kívül a Dózsa-fölkelés miatt hivatalosan nem szentesítették – éppen 1514-ben készült el a munka –, szokásjogi alapon sokáig használták. Werbőczy továbbfejlesztette a király és a nemesség közötti kölcsönösség elméletét, amelynek alapja megvolt Kézainál: a szabad nemesség választja a királyt, s ezzel a királyságot szimbolizáló koronának adja át a nemesség adományozásának jogát, kölcsönösen függenek tehát egymástól. A korona által megtestesített együttes tehát Kézai huntörténetében gyökerezett: a nemesi szabadság, sarkalatos jogaik tiszteletben tartása és a királyválasztás jogának megóvása, ugyanakkor a kölcsönösséget megtartó király joga arra, hogy ő adományozza a nemesi rangot. A magyar nemesség féltve őrzött jogosítványai tehát voltaképpen a hun származás ideájából fakadtak.

Abban, hogy a huntörténet a magyar nemzeti identitás alapjává válhatott, a köznemesi ragaszkodás mellett egy talán még fontosabb körülmény játszott szerepet: Attila és a hunok története kiválóan alkalmasak epikus tárgyakra. Szentek, városok, német lovagok, a rettegett kegyetlenség és a katonai nagyság együttese, az érthetetlen, bizonyos szempontból barbár, de mégis nagyot alkotni képes keleti nép azóta is foglalkoztatja a világ íróit, forgatókönyvíróit és játékgyárosait – természetes, hogy még inkább így van ez, ha saját régmúltunknak tudjuk ezt a termékeny mondaegyüttest. Horváth János szerint Kézai krónikája írói teljesítményként ugyan egyenetlen színvonalú, de a huntörténet epikus kompozíciója kiemelkedik: „ez tagadhatatlanul érdekes, célja felé izgatva haladó *conceptio*, az elképzelés figyelemre méltó műve s tragikus költői sugalmak rejtekeznek benne. Hogy ily értelemben lett is következménye, azt Arany hún-éposza magában is eléggé bizonyítja”.²³⁷

²³⁷ Horváth 1931: 49–50.

A székelyek írása Kézai krónikájában

Kézai a huntörténetbe, közelebbről a székelyek származásáról szóló részbe ágyazva írt a székelyek sajátos írásáról.

Története szerint Attila halála után fiai, a Honorius görög császár lányától származó Csaba és a német hercegnő Krimhild fia, Aladár egymás ellen fordultak Ditricus, azaz „a veronai Detre” és a német fejedelmek ármánykodása folytán, ezért „a hunok közössége különböző pártokra szakadt”. A „józanabb rész” a fiatalabb Csabát támogatta, „az idegenek” azonban Aladár mellé álltak. A gyilkos testvérháborúban mindkét oldalon rengeten haltak meg, a Duna napokig vértől áradt. Végül Aladár győzött, „Csaba tizenötezer hunnal Görögországba menekült Honoriushoz”, onnan ment tovább Szkítiába, apja földjére, s kezdte övéit biztatni, menjenek vissza Pannóniába, bosszút állni a németeken. Ez azonban sosem következett be: csak Csaba egyik fia tért vissza Pannóniába, hogy visszavegye jogos jussát – ez volt a magyarok második bejövetele.²³⁸ Itt tér ki Kézai a székelyek eredetére:

„Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csige mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták. Ezek a székelyek ugyanis a hunok maradékai, akik midőn értesültek arról, hogy a magyarok ismét Pannóniába költöznek, Ruténia határainál elébük mentek a visszatérőknek, miután együttesen meghódították Pannóniát, részt nyertek belőle, de nem Pannónia síkján, hanem a vlachokkal együtt a határvidék hegyei között kapták meg részüket, így hát a vlachokkal elkeveredve állítólag azok betűit használják.”²³⁹

A székely írás kutatásának hagyománya szerint ez a székely írás első említése. Azonban nem mindenki fogadta el, hogy Kun László krónikása valóban a székely ábécéről beszélt, kiindulva abból, hogy Kézai szerint azt a népet, amellyel a székelyek keveredtek, *blak*-nak (*blaci*) hívták. Az általános elfogadott vélemény szerint a korábban a romanizált népekre, aztán a Kárpát-medence frank népességére vonatkozó népvét Anonymus és Kézai már egyértelműen a románok megjelölésére használta, a később

²³⁸ Thuróczy 2001: 56–58.

²³⁹ Kézai 1999: 101–102.

általánossá vált *vlah* (> *oláh*) népnévvel azonos jelentésben.²⁴⁰ Erre alapozva vélte Püspöki Nagy Péter, hogy Kézai följegyzése valójában az ortodox kereszténységre tért vlahok (románok) által használt ószláv írásra vonatkozik.²⁴¹ Ez a föltételezés azonban erősen valószínűtlen. Először is Kézai értesülései igen pontatlanok, maga írja, hogy a székelyek betűit sosem látta, csak hallott róluk. Másrészt semmi nyoma annak, hogy a székelyek valaha a latin és a székely betűkön kívül bármilyen más ábécét használtak volna. A 13. század végéről – tehát Kézai idejéből – viszont a székely írásnak már van emléke, túl sok érv szól tehát az ellen, hogy Kézai, ha csak értesülésből és pontatlanul is, de ne a székely ábécéről beszélt volna. Mivel más egykori írásbeliségnek nincs nyoma a székelyeknél, Kézainál viszont identitásjelölő jegynek látszik, hogy a székelyeknek a latin írástól eltérő ábécéjük van, ráadásul a székely ábécé egy jelentősebb reform által éppen a 13. században nyerte el az emlékekből megismert formáját,²⁴² nincs okunk abban kételkedni, hogy Simon mesterben a székely írás első említőjét tisztelhetjük.

Figyeljünk nagyon még valamire: Kézai a székelyek írását nem a szkíta–hun származással kapcsolta össze. Nem is tehetette, hiszen nemcsak a székelyeket tartotta hunnak, hanem a magyarokat is. Sőt: Kézai nemzetkonceptiója éppen a vérségi származáson alapult, a keveredésről határozottan elítélő véleménnyel volt: még Csabának is fölírta, hogy a szkítáknak anyja nemességével kérkedett, ezért aztán, mint nem „igazi” szkíta, hanem keverék, „jöttment” (Attila legitim utódáról van szó!) nem is kaphatott magának szkíta feleséget. A székelyekről pedig világosan azt írta, hogy keveredtek a vlahokkal, írásuk e keveredés nyoma, nem pedig szkíta örökség. Kézai tehát bizonyosan nem a szkíta–hun–magyar-kontinuitás elméletéből következtette ki, hogy a székelyeknek volt valamiféle írásuk, hiszen minden magyart hunnak tartott, nemcsak a székelyeket, ráadásul róluk kifejezetten leértékelően nyilatkozott.

Mint látjuk, Kézai kizárólag a székelyekhez kötötte az általa említett írást, és a székely írás emlékeinek származási helye is egyértelműen azt mutatja, hogy eredetileg valóban csak a székelyek ismerték: nem tudunk arról, hogy Székelyföldön kívül nem tudós használatban bármikor alkalmazták volna a 19. század előtt, Székelyföldön kívüli tudós használata is csak a 15. század végén kezdődött.

²⁴⁰ Rásonyi László (1981) szerint a *blak* a *bulak* nevű, török eredetű törzsnek a neve, amely a bolgárokkal együtt kerülhetett a Balkánra – ezt a nézetet azonban a szakirodalom lényegében egyöntetűen elutasítja.

²⁴¹ Püspöki Nagy 1984: 22. Ugyanígy vélekedett Hunfalvy Pál (1881a: 183).

²⁴² A székely ábécé történeti rétegeiről Sándor 2014a: 137–146.

Érdemes viszont megemlíteni, hogy Kézainál is találunk egy elmosódott nyomot a székelyek önálló hunhagyományára vonatkozóan, hasonló ahhoz, amilyenre Anonymusnál fölfigyelhettünk. Mindkét szerzőnél kitapinthatóan szétválik a magyarok és a székelyek származása – a székelyek természetesen magyarok, de mégis „mások”: a honfoglaláskor a magyarok elé mentek, Anonymusnál „Attila király népe voltak”, miközben a magyarok nem. Kézainál nem Csaba tizenötezres, Keletre vonult népéből, azaz a későbbi honfoglalókból, hanem az Erdélybe menekülő háromezerből származtak. A székelyek e különállósága más forrásokban úgy jelentkezik, hogy őket és a besenyőket hibáztatják egy-egy balsikerű csata miatt.²⁴³ A székelyek eredetéről sokan, sokat és sokfélet írtak, a vita csomópontja az, hogy önálló népként csatlakoztak-e a magyarokhoz a honfoglalás előtt, vagy pedig a magyarság többi részéből szervezték őket határvédő feladatokra – az érveket és ellenérveket itt még röviden sem tudjuk áttekinteni.²⁴⁴ De a mi szempontunkból csaknem mindegy is: a lényeg, hogy a 12–13. század fordulóján Anonymusnál és a 13. század végén Kézainál egyértelmű nyomokat találunk arra, hogy a székelyeknek saját eredetmondájuk lehetett.

Ezek a saját hagyományok pedig talán már az előtt tartalmazták a hunoktól való származás legendáját, mint ahogyan azt Kézai a magyarság egészére vonatkoztatva kidolgozta.²⁴⁵ Mindenesetre meghökkentő, hogy Kézai idéz egy szólást, amelyet szerinte a székelyek mondogatnak, amikor valaki útra kel: hogy a távozó akkor térjen vissza, amikor Csaba. Azt nem tudjuk, ezt pontosan hogyan értették, van, aki szerint úgy, hogy sohanapján, mások szerint úgy várják őt vissza, mint Csabát. Kézai a székelyeket csak közvetve tarthatta Csaba népének, hiszen éppen ők nem mentek Csabával, de nem zárhatjuk ki, hogy Csabát éppen azért avatta Attila fiává, mert összekapcsolta a székelyeknél hallott szólást és a székelyek esetleg már akkor meglévő hun származástudatát. Ettől még ne vegyük késpénznek, hogy a székelyek Csabája és a székelyek hun eredettudata mindig összefüggött: meglehet, csak Kézai alkotói fantáziája fűzte össze a kettőt. Föltűnő például, hogy a Csaba-mondakörbe tartozó elemek egy

²⁴³ Összefoglalóan vö. Sándor 2014a: 166–167 (további irodalommal).

²⁴⁴ Több ilyen összefoglalás is van, például Kordé 1991, Kordé 1993a, Kordé 2009 és Kordé 2016: 107–117, valamint kifejezetten a székely írás történetéhez kapcsolva Sándor 2014a: 151–174.

²⁴⁵ Hasonlóképpen Kristó 1996: 24. Kordé szerint a székelyek rendelkeztek önálló eredethagyománnyal, de ez nem a hunoktól való származás volt, ezt szintén Kézaitól vették át, mint a magyarság többi része (Kordé 1993). A székelyek huntutáról az irodalomban hosszú ideje vitáznak (ennek irodalmából Kordé 1993 nyújt jó válogatást), összefoglalóan l. Sándor 2014a: 161–166.

része a Szent László-mondakörből származik.²⁴⁶ Akárhogy is, a 15–16. századra Csaba már egészen biztosan hun őse a székelyeknek, ha kell, akkor gyógyít és népe segítségére siet (mint László király), s nemcsak a tudákos krónikáknak, hanem a székely népi mondavilágnak is hőse.

Óvatos összegzéssel – s így is túlmerészkedünk azon, amit a források alapján egészen biztosan adathatóknak tarthatunk – azt mondhatjuk, hogy a székelyeknek léteztetett olyan eredetmondájuk, amelyben magukat a hunoktól származtatták, mégpedig az előtt, hogy Kézai megalkotta volna a maga huntörténetét. Erre Anonymus és Kézai hasonló ellentmondásaiból következtethetünk: mintha mindkét krónikás valamiféle székely eredetmondát akart volna munkájába illeszteni, s ez azért okozott gondot mindkettejüknek, mert a székelyek különállását mégsem magyarázhatták ugyanazzal – nevezetesen hogy Attila, illetve a hunok utódai –, amit nemcsak a székelyekre, hanem valamennyi magyarra érvényesnek tartottak.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy maguk a székelyek saját betűiket hun eredetűnek gondolták volna, legalábbis a 13. században aligha. Az viszont csaknem biztos, hogy már akkor is székely identitásuk jelzésére használták.²⁴⁷

A székelyek írása Mátyás krónikásainál

Térjünk vissza Mátyáshoz és történetíróihoz: mit találunk náluk a székelyek írásáról?

Volt már szó róla, hogy a Kézai utáni krónikaszerkesztések átvették a huntörténetet, ennek megfelelően a Képes Krónika is tartalmazza, benne a székelyek eredetéről szóló résszel. Lényegében szó szerint követi Kézai munkáját, így változtatás nélkül megismétli azt is, amit Kézai a székelyek írásáról és annak létrejöttéről írt.²⁴⁸

Thuróczy János, mint Kézai után valamennyi magyar krónikás, szintén a magyarok közvetlen elődeinek tekintette a hunokat. Thuróczy a huntörténetben az ókori szerzőktől származó értesülésekkel, saját betoldásokkal kiegészítve jócskán kibővítette Kézai Simon Gestáját, és jóval többet tett hozzá forrásához, mint krónikája más részeiben.²⁴⁹ Az Attila halála utáni eseményeket tárgyaló részekben azonban alig tér el az alapszövegtől, és minimális színezéssel, sokkal szorosabban követi Kézait, mint máshol. Így

²⁴⁶ Hóman 2010: 125–127.

²⁴⁷ A székely írásnak már a legkorábbi emlékekben is elsődlegesen identitásjelölő, s nem ismeretközlő funkciója volt (Sándor 2014a: 258–260; Sándor 2014b: 329).

²⁴⁸ Képes Krónika 2004: 23–24.

²⁴⁹ Mályusz 1967: 109.

fölkelti a figyelmet, hogy teljesen hiányzik Kézainak az a megjegyzése, miszerint a székelyek a vlahokkal keveredtek, s tőlük nyerték betűiket. Helyette éppen ennek szöges ellentétét olvassuk:

„A mi időnkben nem is vonja kétségbe senki, hogy ezek a székelyek azoknak a hunoknak a maradékai, akik az első vonalban jöttek be Pannóniába, és minthogy az ő népük – úgy látszik – azóta sem keveredett idegen vérrel, mind erkölcsükben szigorúbbak, mind pedig a földek felosztásában nagyon különböznek a többi magyartól. Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, nem is használnak tintát és papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára.”²⁵⁰

Már korábban, műve előszavában is említi a fába rótt betűket, amikor azon méltatlankodik, hogy Attiláról és hősi tetteiről csak torzan, a rosszat kiemelve emlékeztek meg a források:

„Úgy tetszett ugyanis, hogy még a nagy Attila király dicsőséges tetteiről is – sekélyes stílusban írván meg csupán – szinte hallgatnak, pedig nem kevésbé méltók a dicsőítésre. De nem a régi magyaroknak kell felrónunk azt a vétket, hogy tetteik emlékezetét a feledés mély tengerébe hagyták merülni. Azt a nemzedéket, amelyik ez eseményekkel egy időben élt, inkább a fegyverek zaja, mint az írás tudománya foglalkoztatta. Hiszen a mi korunkban is ugyanennek a népnek egy része, amely az erdélyi vidékeken él, valamilyen jeleket vés fába, s az efféle rovást úgy használja, mint a betűket.”²⁵¹

Három figyelemreméltó újdonságot is találunk itt. Az egyik az az igyekezet, amellyel Thuróczy kiemeli a székelyek szigorú erkölcsseit, és hogy „nem keveredtek idegen vérrel”. Ezzel a székelyeket éppen Kézai eredetközösség-elméletébe illesztve értékeli nagyra, ellenkezőjére fordítva Kézai vélekedését, aki a székelyek által használt betűket kifejezetten a vlahokkal való keveredésükből származtatta. Betűiket nem holmi oláh írásnak tartja, hanem a hun örökség hű megőrzésének. Thuróczy ezzel bizonyítva látja, hogy a hunoknak volt írásuk – hiszen ezt őrizték meg a székelyek –, s ezt érvként használja az ellen a vád ellen, hogy a hunok bárdolatlan barbárok lettek volna.

A másik két újdonság: Thuróczy az első, aki a székelyek által használt írásrendszert kifejezetten fába rótt írásnak nevezi, és a szkíta–hun hagyományhoz köti. Kézainál az írás említése esetleges volt, a krónikás

²⁵⁰ Thuróczy 2001: 58.

²⁵¹ Thuróczy 2001: 9–10.

egy hallomásból ismert kósza hírt jegyzett föl. Thuróczynál viszont a hunhagyomány szerves része, a hunoktól való származás és a székelyek kiválóságának és rendíthetetlen hagyományörzésének egyik bizonyítéka a saját, ősi írás.

A Mátyás udvarában általánosan elfogadott nézet szerint a magyar irodalom Janus Pannoniusszal kezdődik, s a magyarok mind Bonfini, mind Ransanus szerint sokkal inkább törődtek a hadakozással, mint a tollforgatással,²⁵² mégsem lehetetlen, hogy a székelyek és a hunok egykori írásának emlegetésével Thuróczy bizonytalan kísérletet tett, hogy valamiféle előzményt teremtsen a Mátyás-udvar kiemelkedő humanistái szerint is éppen csak sarjadó magyar írásbeliségnek – különösen, ha figyelembe vesszük a hunok mentegetését, azaz hogy nem volt idejük a harcok miatt irodalom létrehozására.

Bonfini alapvetően Thuróczy krónikájára építette saját munkáját, de Thuróczynál nagyobb önállóságot mutatott, forrásait nemcsak kiegészítette a korábbiaknál sokkal bőségebb nyugati irodalommal, hanem át is értelmezte. A magyarokat ő is a hunok utódainak tartotta, a hunokat azonban a heftalitáktól származtatta, akik szerinte igen jámbor népek voltak Perzsia határán, s buzgó vallásos érzületük kiütözik magyar utódaikban is. Így elvetette Jordanes és az őt követők „halandzszását” arról, hogy a hunok a Filimer gót király által elűzött varázslónők és erdei gonosz szellemek öllekezéséből származó kegyetlen, makogó emberfajta volna,²⁵³ de elutasította azt is, hogy Hunortól és Magortól erednek. Ez utóbbit lényegében tudatlanságnak nevezi, amelyet „egy évkönyvíró” mond, aki a „népek eredetéről csak fecseg, mert a zsidó histórián kívül semmit sem olvasott.”²⁵⁴

„Némelyek pedig, akik a zsidók, nem tudom, milyen meséi nyomán ábrándozgatnak, azt írják, hogy a szkíták Jáfet fiától, Magógtól erednek, a hunoknak meg Nimród fiai, Hunor és Magor voltak az elei. Mi azonban inkább a roppant tekintéllyel rendelkező ősi forrásokat akarjuk követni akár még tévedéseikben is, mintsem ezekkel akár igazságukban is egyetérteni.”²⁵⁵

A székelyekről és írásukról szóló rész előtt Bonfini elmesélte, hogy a források szerint mi történt Attila halála után, majd hozzátette, hogy a magyarok másképp tudják, s elmondta Aladár és Csaba Kézaira visszamenő történetét, ám Thuróczy módosításával:

²⁵² Tarnai 1969: 24–25.

²⁵³ L. főntebb.

²⁵⁴ Bonfini 1995: 61–62 (1.2.185).

²⁵⁵ Bonfini 1995: 46–47 (1.2.10).

„Ezek [a székelyek] idegenekkel ma sem kötnek házasságot, hogy a vérüket ne korcsosítsák el. Kemény szokásaikat máig megtartották, és erősen különböznek a többi magyartól. Szkíta betűik vannak, amelyeket nem papírra írnak, hanem rövid pálcikába rónak, és kevés jellel sok gondolatot fejeznek ki.”²⁵⁶

Az aprócska hozzátoldás, amellyel Bonfini kiegészítette a Thuróczytól származó értesüléseket – azaz hogy a székelyek írása kevés jellel sok értelmet fejez ki –, vagy a magánhangzók elhagyásának lehetőségére, vagy a betűk összevonására utalhat (de akár mindkettőre), s arra enged következtetni, hogy Bonfini Thuróczyt kívül más forrásból is tájékozódhatott a székelyek írásáról, vagyis az udvarban nyilvánvalóan nem Thuróczy volt az egyetlen, aki tudott és beszélt róla.

A későbbi híradásokban az utódok sokáig Thuróczy újonnan bevezetett megjegyzéseit ismételték a székelyek kiválóságáról és a fába rovásról. Thuróczy toposzteremtő újításait egyrészt az teszi különösen fontossá, hogy a munkájához fölhasznált forrásain általában alig módosított, figyelemfölkeltő tehát, hogy a székelyek írását illetően mégis ezt tette. Másrészt az udvarhoz köthető még egy olyan emléke a székely írásnak, amely nem pusztán a külön írás meglétére hívja föl a figyelmet, hanem kifejezetten azt állítja a középpontba, hogy a székelyek betűi hun eredetűek, és fába róják őket: a Nikolsburgi Ábécé mintha csak Thuróczy megjegyzéseinek illusztrációja lenne, sőt Bonfini „keves jellel sok gondolat” megjegyzéséé is, hiszen több ligatúrát is bemutat.

Azt már láttuk: Philipus de Pencziczet érdekelte a magyar történelem, pár magyar szót is megtanult, és legalább egy bensőséges kapcsolata a budai udvarban is volt, Bornemissza János személyében. E barátságot minden bizonnyal Filipec segítségével építette ki, hiszen Bonfini, Filipec és Bornemissza egyaránt ahhoz a körhöz tartozott, amely a magyar történelemről rendszeresen eszmét cserélt. Bonfini említi, hogy amikor a Corvinus-ház címerének ősi mivoltáról értekeztek az udvarban, Bornemissza mutatott neki olyan Pannóniában és Dáciában talált érmeket, amelyeken egy holló volt gyűrűvel a csőrében, s amelyek hite szerint azt igazolták, hogy a Corvinus-ház római eredetű, jelvénye nem friss kitaláció, hanem ősi jelkép.²⁵⁷ Már Zsigmond korából is adatolható, hogy gyűjtötték a római időkből származó régiségeket, divattá azonban Mátyás udvarának itáliai humanistái emelték, éppen Bornemissza, Filipec és még egy-két udvari

²⁵⁶ Bonfini 1995: 154 (1.7.110–120)

²⁵⁷ Bonfini 1995: 714 (3.9.300).

ember hathatós közreműködésével,²⁵⁸ de Bornemissza ettől eltekintve is egyike volt azoknak, akik sokat tettek a reneszánsz tudomány meghonosításáért.²⁵⁹ Bonfini és Filipec szoros kapcsolatára utal, hogy az itáliai szerző különösen alapos tájékozottságot mutatott a váradi püspökség két vezetőjének, Farkas Bálintnak, s főként Filipecnek a dolgaiban, s Filipecet egyébiránt is kedvezően, olykor valós szerepét talán eltúlozva ábrázolta.²⁶⁰

Filipec személye azonban nemcsak Pencziczet, Bornemisszát, Bonfinit és az udvart kapcsolja össze, hanem a Nikolsburgi Ábécét és Thuróczy krónikáját is. A székely ábécé e másolata aligha jöhetett volna létre, ha Filipec nem viszi magával Pencziczet Párizsba, és nem vezeti be az udvarba. Thuróczy munkáját pedig a Filipec által 1486-ban alapított brünni nyomdában készítették 1488-ban, és a föltételezések szerint Filipecnek kiemelkedő szerepe volt a krónika megjelentetésében és abban, hogy csatolták hozzá Rogerius munkáját a tatárjárásról.²⁶¹

Az udvar harmadik történetírója, Pietro Ransano nem emlegette a székelyek betűit – igaz, a magyarok származásának tárgyalásában sem Thuróczyt követte, s különben sem volt tagja az imént emlegetett társaságnak. A hun rokonságot megtartotta, de nem közvetlenül a szkítáktól, hanem a szarmatáktól származtatta őket, igaz, a szarmatákat a szkíták utódainak tekintette. A hunok vezére szerinte Hunnus volt, a magyaroké „Hungár”, ez utóbbi az Attila-fiak testvérharca után a Csabával Szármáciába menekült hunok utódainak az élén ment volna Pannóniába 744-ben, mert „gyalázatos dolognak” tartották, hogy elfeledjék őseik vérrel megvívott földjét, a helyet, ahol Attila nyugszik, „akinél soha nem volt és lesz hadi erényekben kiválóbb, aki nemzetének, amelyben született, halhatatlan nevet és dicsőséget szerzett, amelyet sohasem lehet eltörölni”.²⁶² Ransano udvariasan hozzátette azonban, hogy semmiképpen nem akar vitába szállni azokkal, akik másként gondolják el a magyarok származását, különösen nem a magyarokkal, akik nyilván „sokkal hitelesebben ismerik övéik történetét”. A hősiecs Attila-képpel pedig kétségtelenül a magyar uralkodó kedvét kereste: úgy látszik, abban nem volt pardon, ha valaki Mátyás – akár szimbolikus – Attila-utód mivoltát kérdőjelezte volna meg.

²⁵⁸ Balogh 1966: 683. A palotákban szaporodtak a kőtárok (Kulcsár 2008: 69), Kulcsár Péter azt sem tartja lehetetlennek, hogy a római feliratok kataszterét is megpróbálták összeállítani (Kulcsár 1973: 170).

²⁵⁹ Kulcsár 1973: 195.

²⁶⁰ Kulcsár 1973: 192–193. Filipec Bonfinitól származó, nagyon elismerő jellemrajzáról fon-
tebb esett szó.

²⁶¹ Fitz 1959: 148–150. Elképzelését nem mindenki fogadja el, de például Csapodi (1967: 244) szerint Fitz érvelése meggyőző.

²⁶² Ransanus 1985: 100.

Attila secundus

De miért lettek az udvarban hirtelen ilyen fontosak a székelyek „fába rótt betűi”? Mint főntebb szó esett róla, részben talán azért, mert a magyar kultúrát az antikvitásig vihették általuk vissza, még hozzá dicsőségesen, hiszen saját, mások által nem használt írást biztosított. A korabeli nemzetkarakterológia szerint a magyarok nem éppen írásművészetükről voltak ismertek: Bonfini büszkének, harciasnak tartotta őket, akik sokat törődnek ruhájukkal, lovukkal, fegyverükkel, de történetíróik nincsenek; Ransano szerint tehetségesek ugyan, de a tudomány és az irodalom hidegen hagyja őket. Úgy tűnik, Magyarországon nem volt jellemző az a szellemi küzdelem, ami a németeknél igen. Utóbbiak tiltakoztak az ellen, hogy csak az itáliai reneszánsz rendelkezik komoly előzményekkel, Mátyás udvara viszont beletörődött, hogy az írásbeliség velük kezdődik, s hogy az első magyar költő Janus Pannonius.²⁶³ Láttuk, némi ellenkezés éppen Thuróczy nál mutatkozott, aki büszkén fogadta el, hogy a magyarok elődei kiváló harcosok voltak, de azt nem, hogy tudatlan illiterátusok lettek volna – ezért hangsúlyozta, hogy már Attila idejében is volt saját írásuk. A hunok egykori írásbeliségének igazolására fölmutatható különleges ábécé egyben bizonyította, hogy a hunok szeljtében elterjedt rossz híruk ellenére mégsem tanulatlan horda voltak.

Másrészt a székely írás létezése a korabeli gondolkodásban perdöntő bizonyítékot jelentett arra nézve, amit egyébként sem vont kétségbe Európa, azaz hogy a magyarok a hunok utódai.

A Kézaitól kezdve folyamatosan fenntartott hunhagyomány Mátyás udvarában ugyanis kiemelt szerepet kapott. Erről tanúskodik többek között Bonfini megjegyzése, amely szerint „a magyarok elődeinek, a hunoknak a históriáját Mátyás király bízta rá”.²⁶⁴ Még inkább ezt tükrözi Thuróczy eljárása, amikor krónikája végén, a bécsi győzelem apropóján elbeszéli, hogy még a „nagy Mohamed” – II. (Hódító) Mehmed (1451–1481), a török szultán – sem mert szembezállni az ő királyával, mindenki féli a kardját, mert hogy „egy második Attilát adott a sors ebben a diadalmas vezérben”.²⁶⁵

Ugyan az *Attila secundus*, azaz ’második Attila’ megnevezés csak a krónika második, német területre szánt augsburgi kiadásában olvasható, a brünniben és az ezzel azonos augsburgiban is szerepel helyette egy vers, melynek „prózai változata”, tulajdonképpen tartalmi fordítása az imént idézett sor. A verset Thuróczy szerint Mátyás „tetteinek dicsőségére szerezték”:

²⁶³ Tarnai 1969: 24–25.

²⁶⁴ Bonfini 1995: 6 (Előszó.20).

²⁶⁵ Thuróczy 1957: 185. A latin szöveg: *victoriosum quidem hunc hominem ut secundum Attylam reddidere fata* (Thuróczy 1988: 433–434).

„Sors kegye: eljött újra a húnok hajdani fényes korszaka, melyben Attila király aratott diadalmat.”²⁶⁶

A német terjesztésre készített augsburgi változat *Attila secundus* megnevezése elméletileg származhatna a német mutációt előállító augsburgi nyomdásztól, Erhard Ratdolttól, de ha így volna is, teljes összhangban van az eredeti szöveggel, amely sokszorosan összekapcsolja Attilát és Mátyást – és minden bizonnyal teljes harmóniában van Mátyás akaratával.

Thuróczy János előtt a krónikaszerkesztők pusztán másolták Kézai huntörténetét, de egyébként nem foglalkoztak vele, szemben Mátyás történetírójával. Thuróczy nem véletlenül válogatott tendenciózusan a hunok és a szkíták leírását illetően, azaz mindent kihagyott, ami rossz színben tüntette föl őket, és mindent megtartott, ami hízelgő volt rájuk nézve.²⁶⁷ Nem véletlenül fordított nagy figyelmet a huntörténetre, és zsörtölődött amiatt, hogy a hunokról csak rosszat írtak néhai kollégái, s nem véletlenül volt olyan megértő Attilával szemben, hiszen királya szívesen vette, ha a világhódító elődhöz hasonlították. Az augsburgi kiadás első képén Attila a magyar királyok megszokott baldachinos trónján ül, jobbában a csodás isteni karddal, baljában egy turulos zászlós lándzsával – Mátyás budai szobra szintén lándzsát tartott a kezében. Thuróczy krónikája a hunoktól Mátyás trónralépéséig tart, ennek megfelelően a könyvet Mátyás képe zárja, keretbe foglalva a magyar történelmet, s egyértelművé téve, hogy Mátyással a hunok dicsősége, Attila nagysága tért vissza.²⁶⁸ Máshol is előfordulnak párhuzamok: a krónikában az idegen követek például ugyanúgy rácsodálkoznak Mátyás palotájának pompájára, ahogyan annak idején Attiláéra.²⁶⁹ Talán éppen ezért magasztosultak föl Thuróczynál a székelyek is, mint az a magyar népcsoport, amelyik a leghívebben őrzi a hun örökséget.

Bonfini a II. Ulászlóhoz szóló előszóban azért kérte, hogy ne a legszigorúbban ítéltessék majd meg a műve, mert „olyan história megírására” kapott utasítást, amely a szkíták történetét is tárgyalja, márpedig erről jóformán csak „ostobaságokat” írtak, s azt is „barbár stílusban”, noha a szkíták – kiknek utódai a hunok, s az övéik a magyarok – történelme igen fontos.²⁷⁰ Nála nem Mátyás lett Attila, hanem Attilából lett a katonáinak hosszú reneszánsz szónoklatokat tartó, érzékeny lelkű, kifinomult hős.

²⁶⁶ Thuróczy 2001: 335 (a vers Horváth János fordítása, Thuróczy 1986: 324). A latin szöveg: Thuróczy 1985: 292.

²⁶⁷ Mályusz 1967: 119–121.

²⁶⁸ Mikó 1991: 152–153.

²⁶⁹ Ács 2014: 164.

²⁷⁰ Bonfini 1995: 7 (Előszó 25–30).

De Mátyás környezetében már jóval a két krónika megszületése előtt is szokás volt Mátyást Attilával közvetlen párhuzamba állítani. Janus Pannonius több versében használta a hun–magyar-rokonság motívumát,²⁷¹ már az előtt a követjárás előtt is, amikor az Attila-örökség fölemlegése diplomáciai célokat szolgált. 1465-ben királyi küldöttség látogatta meg a frissen beiktatott II. Pál pápát (1464–1471). Az üdvözlő látogatásnak egyik célja az volt, hogy segítséget kérjenek a török elleni harcokhoz. A követséget Janus Pannonius vezette, aki két beszédet mondott Rómában, egyet magánkihallgatáson, egyet nyilvánosan, s ezek egyikében Janus a hunok és a magyarok rokonságával hozakodott elő, nevezetesen hogy egykoron Attila Leó pápa kérésére kímélte meg Rómát – ez közkeletű legenda volt –, s a magyar királyok Szent Istvántól kezdve a pápának, s nem a császárnak a szavát figyelik.²⁷² A retorikai keret tehát Attilára és Mátyásra, s az aktuális pápával való viszonyukra épült: Attila teljesítette Leó kérését, s most utóda – ha tetszik, új megtestülése –, Mátyás kér valamit a pápától. Janus beszédének sok eleme újra előkerült Mátyás 1475-ben Rómába küldött követének, Vetési Lászlónak a pápához intézett beszédében is.²⁷³ Ugyancsak az 1460-as és 1470-es években íródott az az ismeretlen szerzőtől származó latin nyelvű himnusz (*De Sancto Ladislao*), amely a nagy uralkodókat jellemző virtussal szintén rendelkező Szent László királyt dicsőítette, s amely a magyarokat következetesen hunoknak nevezte – és amely Kulcsár Péter szerint „a vallásos és politikai propaganda összefonódását mutatja”.²⁷⁴

Ez a fajta visszatérés, a történelem ciklikussága – az „újjászületés” – egyébként is alapeleme volt a humanista gondolkodásnak. Korábban említettük már, Bonfininél három ciklusa volt a magyar történelemnek, a hunok, az avarok és a magyarok történeti idejében megtestesülve. Mátyás kardja ugyanolyan rettegett, mint Attilaé, s ugyanúgy legyőzhetetlen uralkodó, de a Rómának megkegyelmező Attilából a Rómától segítséget kérő Mátyás lesz. Van ebben az összekapcsolásban még egy szokatlan elem: Attila és a hunok örökségének föl vállalása – az *interpretatio romana* szellemében – úgy vezet vissza a magyar történelmet az antik Róma

²⁷¹ Pajorin 2009: 33 és 2015.

²⁷² Szörényi 2009.

²⁷³ Erre Pajorin (2015) is föl hívta a figyelmet. Vetési beszédéről a korábbi irodalommal l. Mályusz 1967: 161.

²⁷⁴ Kulcsár 2008: 30. A vers magyar változata (*Ének László királyról*) a századforduló táján készült, a Peer Kódex (307–325), illetve a Gyöngyösi Kódex (1–2) őrizte meg, az ének dalama is fennmaradt, ebben a *magyarok, Magyarország* felel meg a hunoknak és Hunniának. Kritikai kiadása: Gerézdi 1962: 162–164. A magyar és a latin változatot párhuzamosan közli a régi magyar irodalom történetéhez készült szöveggyűjtemény (Madas szerk. 1992). L. még Vekerdí 1979; Kovács és Medgyesy-Schmikli (szerk.) 2012; Mózes 2013.

idejébe, hogy Róma ellenségével azonosul,²⁷⁵ miközben a jelenben éppen a kereszténységet szimbolizáló Róma ellenségével, a törökkel szemben kér segítséget. Ugyanakkor az első és a második Attila fő ellensége egyaránt a császár volt, az első a római, a másodiké a német-római.²⁷⁶

Az Attilával való azonosulás egyáltalán nem zavarta a királyt abban, hogy egyidejűleg a római császárok utódának hirdesse magát: ránk maradt arcképei többnyire antikizáló portrék, a Corvinák egy részében szereplő M A rövidítés föloldása *Mathias Augustus*, és az sem volt idegen tőle, hogy a második Traianusnak tartsa magát, sőt szívesen vette azt is, ha az új Herkulesként ábrázolták, akinek történetesen az a munkája, hogy a török alakjában támadó fenevadat legyőzze.²⁷⁷ A hun és a római származás még egybe is olvadhatott: a Pápai Állam kancelláriáján írkokoskodó Alessandro Tommaso Cortese (Alexander Cortesius, 1460–1490), éppen Thuróczy krónikájának megjelenése táján, 1487-ben vagy 1488-ban készítette dicsőítő versét Mátyásról *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis* címmel,²⁷⁸ s ebben Mátyás a *Corvinus* névnek köszönhetően egyrészt római felmenőket kapott, másrészt a *Hunyadi* név révén – a *Hunyad* és a *hun* hangzásának hasonlósága miatt – a hunokhoz kapcsolta, és persze Attilától származtatta őt Cortese.²⁷⁹

A Mátyás által büszkén föl vállalt hun örökség és attilaság külhonban nem föltétlenül ugyanazt a hatást váltotta ki, mint amit Mátyás szánt neki: az azonosulást elfogadva rá lehetett játszani Attila vadságának emlékeztére, kutyafültre, és arra, hogy Isten ostorként használva csapott végig vele Európán – azaz lehetett kíméletlen akarnoknak látni és láttatni, de nemcsak őt, hanem rajta keresztül Mátyást is.

A legnevezetesebb Attila–Mátyás párhuzam Callimachus *Experiens* (Filippo Buonaccorsi, 1437–1496), a lengyel királyt szolgáló itáliai humanista szerző munkája volt. Callimachus 1470-ben kötött ki a lengyel udvarban, miután végigbolyongta fél Európát – pontosabban menekülnie kellett Rómából, mert részt vett egy pápaellenes merénylet előkészítésében. Abban az időben nem éppen a „lengyel–magyar, két jó barát” összeborulás hangulata uralkodott Lengyelországban. A magyar király egyik legfőbb ellensége Lwów érseke, az a Grzegorz z Sanoka (1404–1477) volt, aki korábban a Hunyadi-fiúk tanítójaként működött, s jó barátságban volt Vitéz Jánossal (1408 k.–1472), Mátyás atyai támogatójával, aki azonban később az 1471-es Mátyás-ellenes összeesküvés egyik kulcsszereplője lett, s éppen

²⁷⁵ Ács 2014: 165.

²⁷⁶ Mályusz 1967: 162; Mikó 1991: 152.

²⁷⁷ L. Mikó 1991: 151–153 és Pajorin 2009.

²⁷⁸ Részletesen l. Szörényi 1993: 23–32.

²⁷⁹ Nagy 2011b: 647. A Corvinus-legendáról l. Kulcsár 1990 és Nagy 2011b.

az ő segítségével szándékozták a lengyel herceget a magyar trónra ültetni. Callimachus gyorsan alkalmazkodott a lengyel udvari hangulathoz, s ahol csak lehetett – diplomataként többfelé is tehetett –, áskálódott Mátyás ellen. Mátyás ellenlbasait összefogva egy osztrák–velencei–lengyel szövetség létrehozásán ügyködött, s ebben kapóra jött neki Mátyás föl vállalt Attila-kultusza. Az egykori, hunoktól fenyegetett velenceieket a lengyelekhez, a hunokat a magyarokhoz hasonlította, a velenceiek megnyeréséhez föl idézte nekik városuk alapításának mondáját – eszerint a hunok által lerombolt Aquileia népe kényszerült a lagúnák közé menekülni.²⁸⁰

Callimachus Attiláról írott művében markánsan jelent meg a hun fejedelem és Mátyás azonosítása: az Attila-életrajz tulajdonképpen Mátyás-paródiaként is értelmezhető, a magyar király hataloméhségét és békétlenségét gúnyolja. A két uralkodónak közös szimbólumot adott, a hollót, és az antik források szövegeibe egyértelműen Mátyásra utaló betéteket szúrt be.²⁸¹ Callimachus simulékony természetéből adódott, hogy a Mátyás udvarában töltött idő alatt, 1483-ban és 1484-ben egyáltalán nem volt ellenére a király erőteljes kisugárzása és uralkodói habitusa, erről akkoriban írt versei tanúskodnak. Attila-könyvében 1486-ban kezdett dolgozni, és a mű 1489-ben látott napvilágot. A hadvezéri erényeket – Attiláét vagy Mátyásét – ebben sem vonta kétségbe, sőt *Consilia* című, 1492-es munkája kifejezetten elismerően szól ezekről az erényekről, ebben az értelemben Machiavelli előzményének is tekintik.²⁸² A magyar királyt azonban épp azért vádolta törökbarátsággal – minthogy szerinte nem a német–római császár, hanem a szultán ellen kellett volna hadakoznia –, mert végső soron rokonnak minősítette az egyként Attilától származtatott magyarokat és törököket.²⁸³

A nagyravágyó, vad, veszélyes Mátyás és az ördögi Attila egybekapcsolása egy elterjedt nézet szerint máshol is megjelent, ahol a magyar király szintén nem tartozott a kedvencek közé. Johannes Lichtenberger, III. Frigyes (1440–1493) német–római császár udvari csillagásza-csillagjosa 1488-as jóslatai között szerepelt például, hogy Mátyás halála után birodalma elenyészik és ellenségei kezére jut, s itt a magyar királyt keskeny, hosszúkás arcú, szakállas, bolyhos hajú ábrázattal jelenítették meg – éppen olyan „faunarccal”, ahogyan az ördögi származásának vélt Attilát volt szokás ábrázolni a 15. század végi Itáliában.²⁸⁴ Újabban azonban vitatják,

²⁸⁰ Birnbaum 1993: 84–85.

²⁸¹ Kardos 1931; Szörényi 2002.

²⁸² Birnbaum 1993: 86.

²⁸³ Nagy 2011b: 648, 73. j.

²⁸⁴ Vayer 1967. Ilyen faunarcú ábrázolást láthatunk a Budapesti Történeti Múzeum katalógusában (Farbaky et al. szerk. 2008: 228, 4.4 sz. kép), Vayer nézetének megismétlésével.

hogy a szakállas Mátyás-portrék valóban kortárs festő képeinek másolatai, s hogy a szakáll Attila faunképű ábrázolására utalna.²⁸⁵

Ezzel együtt elmondhatjuk, hogy Mátyást a kortársak közül sokan nem szívelték, de láthatóan őt sem zavarták az ellenséges udvarok értelmezései: hatalomtechnikai szempontból ugyanis mindegy, hogy azért rettegenek-e valakitől ellenségei, mert kiváló hadvezérként tisztelik, vagy azért, mert kíméletlen, de egyben legyőzhetetlen bestiának tartják: az eredmény elvégre ugyanaz. A vágyott párhuzam, az antik előkép, a dicsőséges előd, a történelmi folytonosság és a terjeszkedés legitimációja nyilvánvalóan fontosabb volt, mint hogy ellenfelei szeressék. A hun rokonság kívánatosnak minősült, és a hun rokonság egyik kézzelfogható bizonyítéka éppen a székely írás lehetett.

A moszkvai eretnek titkos jelei

Az ellenséges magyar–lengyel viszonynak volt még egy következménye, aminek köszönhetően talán még egy elmosódott nyomunk van arról, hogy Mátyás udvarában volt valamiféle kultusza a székely írásnak. Mátyás 1482-ben követet küldött az egyre erősödő orosz nagyfejedelemhez, III. Ivánhoz (1462–1505), hogy „szeretetet, testvériséget és szövetséget” kínáljon neki. Erről Moszkvában szerződést is írtak, és nem sokkal később orosz követ érkezett Mátyáshoz, hogy az oklevelet ő is aláírja, és szövetségesi esküt tegyen.

A nagyfejedelem követe az uralkodó legbizalmasabb embereinek egyike, Fedor Kuricyn (?–1500 u.) volt, III. Iván vezető diplomatája, aki arról is nevezetes, hogy nevéhez kötik azokat az orosz történeteket, amelyek a kegyetlen havasalföldi vajda, Vlad Ťepeš (1448, 1456–1462, 1476), a Drakulaként elhíresült karóbahúzó uralkodó horrorcselekedeteiről²⁸⁶ tájékoztatták a világot. Az elterjedt nézet szerint Kuricyn róla annak apropóján írt, hogy egyfajta irodalmi példát nyújtson a minden személye elleni (vagy általa annak tartott) föllépést azonnal kíméletlenül, erkölcsi fenntartások nélkül megtorló feudális uralkodó viselkedésére, de lehetséges, hogy ezt az értelmezést egy későbbi másoló adta a szöveghez, éppen mert a korabeli uralkodói ideológia alátámasztását látta benne.²⁸⁷ Akárhogy is, a Drakula-történeteket Kuricyn szállította orosz földre, s elképzelhető, hogy a rémséges anekdotákat nem pusztán az udvari szájhagyományt elsajátítva, hanem esetleg írásban is magával vitte – e nézet szerint e királyi

²⁸⁵ Szentesi 2008: 219, 18. j.

²⁸⁶ A vajdáról és történetének kialakulásáról I. Sz. Farkas 1989.

²⁸⁷ Sashalmi 2010.

udvarban megismert írott változatot szerb deákok készíthették.²⁸⁸ Kuricyn megismerkedett a havasalföldi vajda fiainak sorsával is: apjuk halála után Mátyás anyjukat is, a három fiút is magához vette, egyiket Corvin János mellé, a másikat a váradi püspökhöz küldte (ez a Ţepeş-fiú az orosz követ-ség látogatásakor már nem élt), a harmadikkal, Mihneával viszont Kuricyn Budán találkozott. Mátyás ugyanis rokona volt az özvegynek: Vlad Ţepeş korábban jó ideig a magyar király tartotta luxuskörülmények között házi őrizetben,²⁸⁹ s később unokahúgát, Szilágyi Jusztinát adta hozzá feleségül.²⁹⁰

Kuricyn a Drakula-sztorik hazaszállításán túl is sikerrel járt a budai udvarban, de útja mégis szerencsétlenül végződött: út közben még diplomáciai feladatot teljesített III. (Nagy) István (Ştefan cel Mare 1457–1504) moldvai vajda udvarában, de onnan hazafelé aztán Akkermennél oszmán fogságba esett. Mivel a törökök nem szívesen láttak volna egy erős magyar–oroszl szövetséget, szegény Kuricyn elég hosszú idő után, valamikor 1485 augusztusa előtt keveredett haza, s akkor is csak az orosz nagyfejedelem kérésére adták át a krími tatár kánnak, Mengli Girejnek (1467, 1468–1475, 1478–1515), aki egyszerre volt a nagyfejedelem szövetségese a lengyelek ellen és a szultán vazallusa, ezért közvetített köztük.²⁹¹ Némi kárpótlást jelenthetett Kuricynnak, hogy a nagyfejedelem a sikeres magyarországi tárgyalások után a legfontosabb diplomáciai feladatokkal bízta meg, belső tanácsadója – nyugati értelmezés szerint kancellárfélféje – lett, és fontos adminisztratív feladatokat is kapott, még az 1490-es évek második felében is meghatározó törvények megalkotásában vett részt. 1501 körül halhatott meg, akkortájt tűnt el a neve a forrásokból.²⁹²

Fényes diplomáciai karrierje azonban nem végződhetett valami jól, bár erről keveset tudunk. Novgorod érseke, Gennadij a moszkvai metropolitának és az összehívandó moszkvai szinódusnak már 1490-ben panaszkodott, hogy eretnokség dúl a birodalomban, s minden baj azzal kezdődött, hogy Kuricyn hazatért Budáról, ráadásul még egy magyart is hozott magával.²⁹³

²⁸⁸ Zoltán 1984 (és 2010).

²⁸⁹ Ágoston 1975: 110.

²⁹⁰ Kubinyi 2007: 83. Bonfini és a velencei követ, Petrus de Tomasius szerint korábban kötött meg a házasság (Nagy 2010: 22–23), egy pécsi ingatlanvételi szerződés azonban az orosz követ beszámolóját erősíti meg, azaz hogy Szilágyi Jusztina Drakula fogsága után lett a vajda felesége (Fedele 2010). A fiúk nem Szilágyi Jusztinától születtek, hanem a vajda korábbi házasságából.

²⁹¹ Ágoston 1975: 110; Tardy 1980: 43; Howlett 1976: 169.

²⁹² Ágoston 1975: 110; Goldfrank 2004.

²⁹³ A leveleket I. Kazakova és Lur'e 1955, 18-as és 19-es dokumentum.

Kuricy-n – legalábbis egy pap fiának kínzás alatt tett vallomása szerint – 1485-ben szervezte meg eretneknek minősített körét, ahol az ortodox egyház számára túlságosan szabad gondolatokat fogalmaztak meg. A Volok Lamskij-i (később Volokolamszk) kolostor vezetője, Joszif Volockij (1439 v. 1440–1515) vádjai szerint csillagászatot és rengeteg irodalmat, asztrológiát és titkos tudományt tanulmányoztak, és ezzel sok embert tévelygésre csábítottak.²⁹⁴ A novgorodi–moszkvai, Gennadij és Volockij szerint zsidózó eretnekséget többféle szellemi irányzattal – zsidózó, humanista, reformer, huszita, valdens, unitárius – összefüggésbe hozták. Ezek nem föltétlenül zárják ki egymást, de az eretnekséghez kapcsolt szövegeket egyenként érdemes vizsgálni a tekintetben, hogy melyik minősíthető az ortodox egyház korabeli szempontjai szerint egyáltalán eretneknek.²⁹⁵

Volockij – aki az ortodox egyház fontos teológusa és egyben birtokaik hathatós védelmezője volt – csak az 1500-as évek elejére tudta maga mellé állítani az uralkodót, aki végül hozzájárult, hogy Kuricy-n fivérét, a szintén magas állami pozíciót betöltő Ivan Volkot 1504-ben eretnekség miatt megégessék.²⁹⁶ A vád ellenére a valódi ok inkább az lehetett, hogy Kuricy-nék szerint jobban szolgálta volna az egyház Istent s a híveket, ha birtokairól lemond, így hát kivégeztetésük oka sokkal inkább a politikai és a gazdasági hatalom megtartásának vágya, semmint a vallási buzgalom volt.²⁹⁷

Szomorú történet – de miért érdekes nekünk a Mátyás-udvar és a szé-kely írás kapcsolatának föltárásában? Mert Kuricy-n hátrahagyott²⁹⁸ egy később sokszor lemásolt kéziratot, amely a *Laodiceaiakhoz írt levél* címet viseli.²⁹⁹ Ennek első része egy hol „vers”-nek, hol „előszó”-nak nevezett

²⁹⁴ Howlett 1976: 2.

²⁹⁵ Lilienfeld 1976; Taube 1995: 673; a héber iratok lehetséges hatásainak újraértelmezése és a korábbi irodalom szintén Taube tanulmányában olvasható. Howlett (1976) szétválasztja az oroszországi zsidózókat és a Kuricy-n-féle csoportot (jóllehet az utóbbiakat is megvádolták zsidózással), sőt abban is kételkedik, hogy a kortársak és a közvetlen utódok eretneknek tartották volna Kuricy-n gondolatait, legalábbis úgy véli, akkor nem volna a *Laodiceaiakhoz írt levél*-nek ilyen sok 16. századi másolata, különösen nem kolostori könyvtárakban.

²⁹⁶ Taube 1995; Goldfrank 2004.

²⁹⁷ Howlett 1976: 63.

²⁹⁸ A szakirodalom szinte egységes abban, hogy Kuricy-nt a kolofón miatt a munka szerzőjének tartja, de Zoltán András szerint a tikosítva írt név előtt álló megjegyzés – „ha valaki meg akarja tudni annak a nevét, aki *A laodiceai levelet* hozta” – arra utal, hogy Kuricy-n valójában nem a szerzője, hanem az „importőre” volt a kéziratnak (Zoltán 1984: 162 és Zoltán 2010: 44). Ugyanezt a részt mások általában úgy értelmezik, hogy „ha valaki meg akarja tudni annak a nevét, aki *A laodiceai levelet* fordította” (Kazakova és Lur’e 1955: 270, 278), és ez az interpretáció jogos lehet, ha Kuricy-n kabbalisztikus héber forrást használt a betűtábla létrehozásakor, mint Lilienfeld (1976) föltételezi.

²⁹⁹ Kiadása és filológiai földolgozása Kazakova és Lur’e 1955: 256–276. Köszönöm Varga Lászlónak a kötet beszerzésében nyújtott segítségét. A *Laodiceaiakhoz írt levél* eredetileg egy Szent Pálnak tulajdonított szövegre vonatkozott (Mills főszerk. 1990: 500).

szöveg, amelyben a lélek hitbe zártságáról, a bölcsességről, az istenfélelemről, az erkölcsös életről, a prófétákról és mindezek egymáshoz való kapcsolatáról filozófál a szerző. A nehezen érthető elmélkedésben némely kutatók a héber vallásfilozófia, mások a bizánci grammatikák, ismét mások a nyugati előreformáció humanista áramlatainak hatását látják, s van, aki kifejezetten kabbalista szövegnek véli.³⁰⁰

A tízsoros „verset” a kéziratok többségében egy betűket tartalmazó táblázat, illetve előbb az ehhez írt bevezetés követi. A betűtáblák mezőiben fekete és vörös betűk állnak, a táblák elé írt használati útmutató elmondja, hogy a fekete betűk a „rétorok”, a vörösek a „történészek”. A mezők mindenféle információt tartalmaznak egy-egy betűről: egy hozzárendelt számértéket, további információkat arról, hogy az adott betű esetleg rendelkezik-e valamilyen névvel, megfeleltethető-e valamilyen szónak, sőt mondatnak. A szerző egyébként a magánhangzókat szimbolikusan a léleknek, a mássalhangzókat a testnek feleltette meg.

Az emlék negyedik egysége egy kolofón, amelybe szám-titkosírással elrejtve írták a *Feodor Kuricyn diak* nevet – a *diak* vagy *d'jak* itt titkárt jelenthet.³⁰¹ Talán Kuricynhez köthetők azok a névtelen iratok is, amelyek a paléozott elme szabadságáról szólnak, és arról értekeznek, hogy a betűket Isten ajándékozta az emberiségnek a tudomány, az emlékezet, a bölcsesség és az előrelátás (jóslás) forrásaiként. Mindez szintén emlékeztet a zsidó „titkos tudományokra”, azaz a kabbalisztikus elgondolásokra.³⁰²

Nekünk elsősorban a betűtábla érdekes, legalábbis Róna-Tas András szerint: úgy vélte, hogy a mezőkbe írt piros betűk a cirill ábécé betűi, a „feketék eredetileg nem azok voltak”, hanem egy titkosírás jelei, amelyek a kézirat későbbi másolataiban egyre inkább a cirill jelekre kezdtek hasonlítani, ám Róna-Tas szerint még így is fölfedezhetőek néhányban a székely betűformák, legalábbis kellő fantázia segítségével.³⁰³ Nehéz lenne elmenni amellett, hogy ha ez a föltételezés igaz, akkor újabb nyom bizonyítaná, hogy Mátyás udvarában kultusza volt a székely írásnak, s ez esetben ismét ott lehet Filipec a háttérben, hiszen mint Mátyás vezető

³⁰⁰ Pl. Lilienfeld 1976. A többi nézetről összefoglalóan l. Lilienfeld 1976: 1.

³⁰¹ A kéziratjegységek összetartozásáról és a vers értelmezéséről l. Taube (1995) tanulmányát. Taube (1995: 674) szerint a kolofón tartalmaz még egy *k*-t, ami a 'nemes, fejedelem, herceg' jelentésű *knyáz* rövidítése volna. Mint Zoltán András fölhívta rá a figyelmem, Kuricyn nem volt előkelő, így nem illethették volna a *knyáz* címmel, de egyébként sincs ott ez a *k*: Taube tévesen olvasta a kolofónba (valójában az emlék kiadásában az előző oldalon föloldott számsorból kiolvasott, de a *diak* végén álló *k* tévesztette meg). A Kuricyn név végén viszont van egy *z* is, ezt a szövegkiadás átírata sem jelzi. Köszönöm Zoltán Andrásnak ezeket a kiegészítéseket, és az alfejezethez tett egyéb megjegyzéseit.

³⁰² Goldfrank 2004.

³⁰³ Róna-Tas 1985–1986: 176.

diplomatája nyilván találkozott az orosz nagyfejedelem csúcscsúcsdiplomájával.³⁰⁴

Kétségtelenül jól jönne a Mátyás udvarában élő székelyíráskultusz igazolására, ha bizonyosnak mondhatnánk, hogy Fedor Kuricyn nemcsak Drakula rémtetteinek meséit meg azt a bizonyos Martinkó nevű magyart vitte magával Budáról Oroszországba,³⁰⁵ hanem a székely ábécét is, s különösen örülhetnénk, hogy valamilyen módon megint összekapcsolódik az udvar, a székely és a héber érdeklődés, valamint Filipec személye, csakúgy, mint a Nikolsburgi Ábécénél.

De bizonyosságról szó sincs. Ellenkezőleg: ezt az elméletet nehéz volna alátámasztani. Igaz, hogy Filipec találkozhatott Kuricynnal Mátyás környezetében, de a héber érdeklődéssel már gondok vannak, még akkor is, ha Kuricyn és eretnek köre zsidózó minősítését többen indokoltnak tartják, mert továbbra sem mindenki osztja ezt a véleményt.³⁰⁶ Azt se felejtjük el, hogy a Nikolsburgi Ábécé héber része valószínűleg Penczicz személyes, talán csillagászati érdeklődése folytán keletkezett, s eredetileg vélhetően nem volt köze a székely betűsorhoz. Arra tehát nincs bizonyítékunk, hogy az udvarban – vagy az eredeti, Penczicz által lemásolt székely ábécét tartalmazó forrásban – összekapcsolták volna a székely és a héber ábécét. A legsúlyosabb ellenérv azonban az, hogy Kuricyn betűtáblái nem tartalmaznak olyan jeleket, amelyek – bármilyen képzelőerővel – a legkisebb mértékben is emlékeztetnének a székely írás jeleire.³⁰⁷

A *Laodiceaiakhoz írt levél* betűtáblái valóban egy titkosírás kódtáblái: mint a táblákhoz írt bevezető mondja, a fekete betű – a „rétor” – mond valamit, de az értelmet a „történész”, a vörös betű tárja föl.³⁰⁸ Egy-egy mezőbe így valóban két betűt írtak – de mindkettő cirill (illetve néhány héber jel is van közöttük). Az egyik éppen négyhelynyi távolságra van a másiktól az ábécében, a betűtáblák tehát valójában egy betűsor-eltolódásos, monoalfabetikus³⁰⁹ titkosíráshoz készült kulcsot tartalmaznak. Ez a fajta titkosírás és a fekete és vörös jelek használata megfelel a korabeli humanista titkosírási gyakorlatnak, sőt már a középkorban jól ismerték. Kuricyn titkosírása

³⁰⁴ Erre Róna-Tas (1985–1986: 178) is fölhívta a figyelmet.

³⁰⁵ „ugrjanin Martinkom zovut” (Kazakova és Lur’e 1955: 381, l. még Róna-Tas 1985–1986: 176 és Zoltán 1984:162; Zoltán 2010: 44).

³⁰⁶ L. Taube 1995, Howlett 1976. Ugyanakkor Lilienfeld (1976) kifejezetten kabbalista munka fordításának látja a betűtáblákat, l. alább.

³⁰⁷ A betűtáblákat l. Kazakova és Lur’e 1955: 266–275.

³⁰⁸ A szöveget l. Kazakova és Lur’e 1955: 265, az itt bemutatott értelmezés Lilienfeldé (1976: 4).

³⁰⁹ A monoalfabetikus titkosírásokban egy betűnek mindig ugyanaz a betű – vagy szám, esetleg egyéb írásjel – felel meg. Kuricyn táblázata lényegében két cirill ábécésort tartalmaz, amelyben a „történészi”, tehát a dekódolás után értendő betűnek mindig a hozzá képest (az adott betűt is beleszámolva) negyedik előtte álló betű felel meg.

csak minimálisan bonyolítja a kódfejtők dolgát azzal, hogy még egy lépést beiktat, amikor a betűknek számokat feleltet meg.³¹⁰

Fairy von Lilienfeld szerint a betűtábla nemcsak a Kuricyn által bemutatott titkosírás megfejtéséhez nyújt segítséget, hanem az első egység, a „vers” értelmezéséhez is: Lilienfeld a betűk leírásában, a hozzájuk rendelt lélek–test megfeleltetésben, a táblázatok négyszer tízes tagolásában és az „előszó” szövegében is kabbalista hatást lát, egészen pontosan úgy véli, hogy Kuricyn a szóban forgó munkában a kabbalista–hermetikus betűmágiát ültette át a cirill ábécére. Ugyanakkor fölhívja a figyelmet, hogy ez még nem bizonyítja Kuricyn zsidózó voltát, sőt azt sem, hogy bármilyen értelemben eretnek lett volna, mert a kabbalista érdeklődés a reneszánsz Európát széles körben jellemezte, s nemcsak zsidó, hanem neoplatonista és keresztény változatai is voltak.³¹¹

Kuricyn titkosírása és Mátyás udvara – Lilienfeld szerint – mégis kapcsolatba hozható egymással: ha a székely írást nem is, de a reneszánsz udvari kancelláriák diplomáciájában megszokott titkosítási módokat Kuricyn Budán sajátíthatta el.³¹²

Mi volt Mátyás udvarának szerepe a székely írás életében?

Ezt a kérdést már Réthy László is fölvetette, s bár ő még nem ismerhette a Nikolsburgi Ábécét, válasza szerint a székely ábécét valamilyen humanista székely teológus állíthatta össze, méghozzá „tudákosságból” archaizálva a minden nyelv őséneke tartott héber írás mintájára, a krónikások pedig nem írásról, hanem a számrovásról beszélhettek.³¹³ Réthy nézete igen hasonlít Hunfalvy néhány évvel korábban megjelent véleményéhez, amely szerint a székelyek hun származása csak mese, sőt a székelyek soha nem voltak önálló népcsoport, a magyarság többi részéből szervezték őket határvédelemre, de amikor dogmává vált a székelyek hun eredete, a mese igazolására gyártottak egy székely ábécét is, valamikor a 17. században.³¹⁴

Hunfalvy véleménye viszont mintha Révai Miklós nézeteinek radikalizált változata volna. Révai nem tagadta, hogy a hunoknak saját írásbeliségük volt, s azt is elfogadta, hogy a székelyek a hunok utódai, ugyanakkor a székely írást nem az egykori, föltételezett hun írás utódának tartotta,

³¹⁰ Erre már Freybank is rámutatott 1966-ban, idézi Lilienfeld (1976: 4).

³¹¹ Lilienfeld 1976.

³¹² Lilienfeld 1976: 5.

³¹³ Réthy 1888.

³¹⁴ Hunfalvy 1881a: 183.

hanem a székelyek saját találmányának, amelyet „már itt laktokban” ötlöttek ki, merthogy „ez a régi és magát a többi magyaroktól igen megkülönböztető nemzet különös betűk nélkül sem akart lenni”. Magyarul a székelyek szerinte is csak kérkedésből, saját különlegességük igazolására találták ki a székely ábécét.³¹⁵

Révai, Hunfalvy és Réthy nézete nem aratott különösebb sikert, többek között azért sem, mert az utóbbi kettő publikálása után nem sokkal megjelentek a keleti türk feliratokat, és így a korábbinál biztosabb – török – háttér került a székely írás mögé. Ezzel a kétkedés is eloszlott, s a humanisták szerepét a kezdetektől Mátyás-korinak vélt, 1933-ban talált nikolsburgi emlék fölbukkanása sem vetette föl újra.

Csak néhány évtized múlva, jócskán megszeliidített változatban került ismét elő a humanisták szerepének latolgatása. Püspöki Nagy Péter szerint Hunyadi Mátyás udvarában „a reneszánsz divatáramlatok hatására” újjították föl az avarok által 558 és 670 között a Kárpát-medencébe hozott írást, amelyet Cirill 872-ben Velencében még élőként emlegetett.³¹⁶ Hogy ez pontosan hogyan történt – honnan ismerték az írást, miért újjították föl, miért éppen azokat a hangértékeket adták a betűknek, amiket stb. – Püspöki Nagy nem fejtette ki részletesen.³¹⁷

Róna-Tas András Püspöki Nagynak erre a véleményére utalhatott, amikor azt írta: „nem fogadható el az a nézet, hogy az egész írást Mátyás király udvarában találták ki. Azt azonban több adat is bizonyítja, hogy Mátyás udvarában ismerték, és ott népszerű volt. Lehet, hogy ekkor divatba hozták, és betűkészletét kiegészítették.”³¹⁸ Egy korábbi írásában valamivel bővebben is kifejtve: „a régiségek iránt oly fogékony humanisták bányászták ki valahonnan, és kezdték el, ha kis körben is, de használni. Amit addig, évszázadokig, csak fára róttak, s e fára rótt emlékek sajnos elpusztultak, azt most már kőbe vésték, téglába karcolták, freskóra festették, sőt, mint az 1515 utáni időből származó isztambuli felirat, titkosírásként is használták”.³¹⁹

Réthy kategorikus véleménye azonban nemrégiben új életre kelt, s főképp irodalmár körökben népszerűvé vált. Horváth Iván vetette föl, hogy a székely írás keletkezhetett a 16. században, úgy, hogy a korabeli humanisták jóhiszeműen megalkottak egy ábécét a hun utódnak tartott székelyeknek tulajdonítva, s minthogy az akkori általános vélekedés vala-

³¹⁵ Révai 1833: 60.

³¹⁶ Püspöki Nagy 1984: 17.

³¹⁷ Püspöki Nagy egy korábbi munkájában a székely írás eredetéről meglehetősen zavaros, egyetlen elemében sem igazolható elméletet dolgozott ki (Püspöki Nagy 1977), erről l. Sándor 2014a: 130–131.

³¹⁸ Róna-Tas 1996: 338.

³¹⁹ Róna-Tas 1985–1986: 178.

mennyi nyelv őséne a hébert tartotta, ehhez a nézethez illesztették az írás irányát, ezért haladnak a székely írás betűi jobbról balra.³²⁰

Horváth érvelésének kiindulópontja szerint a középkori krónikások egymás munkáit másolták, így aztán említéseik nem egymástól független bizonyítékok a székely írás használatára. Valamennyien Kézait követték, és elképzelhető, hogy „deduktívan” jártak el, azaz ismerték azt a hagyományt, miszerint a hunoknak volt írásbeliségük, s mivel a székelyeket a hunoktól származtatták, úgy vélték, hogy a székelyeknek örökölniük kellett a régi hun írást. Másrészt Horváth szerint a székely írásnak nincs olyan hitelesen datálható emléke, amely a 15. század vége vagy a 16. század előtt készült volna, sőt a korai emlékek körül is vannak gyanakvásra okot adó körülmények. A korai Isztambuli Feliratot azért tartja gyanúsnak, mert egy olyan követség találta meg, amelynek négy tagja rajongott a régi feliratokért, így ezt a feliratot afféle „célba érő palackpostának” látja.³²¹ Horváth megkérdőjelezi azt is, hogy a Kárpát-medencében talált avar- és honfoglaláskori feliratok kapcsolatban volnának a székely írással, abból kiindulva, hogy ezek eddigi török vagy magyar megfejtései kétségesek.

Horváth Kézaira vonatkozó érvelése ellentmondásos: Kézai nem beszélhetett volna a székelyek írásáról, ha csak két-háromszáz évvel később találták volna ki a humanisták a székely ábécét. Másrészt Kézai hüntörténetének éppen az a lényege, hogy nemcsak a székelyek, hanem a teljes magyarság a hunok utóda – miért csak az általa nem különösebben sokra becsült székelyeket ajándékozta volna meg a hunoktól örökölt írással? Az ellentmondás csak akkor oldható föl, ha föltételezzük, hogy Kézai nem arról az írásról beszélt, amelyet később székely ábécéként ismertek, hanem valami másról – ilyen írásnak azonban mindeddig nem találtuk nyomát.

Ami a székely írás és a nyugati törökség írásainak a kapcsolatát illeti: ez egyelőre valóban nem nevezhető tisztázottnak (a keleti türkkal való közvetlen kapcsolatról már régen nem beszél senki), hiszen a kazárai emlékek, a dunai bolgár és az avar ábécék megfejtetlenek. Nem székely betűkkel készült, de nem hagyható figyelmen kívül az eddigi egyetlen ismertté vált, honfoglaló sírból előkerült feliratos emlék sem.³²² Nagyon valószínű, hogy a székely írás valamilyen módon ezekhez az írásokhoz is köthető, sőt az is elképzelhető, hogy a keleti türk ábécével szorosabb

³²⁰ Horváth 2006: 196, 198; Horváth 2010; Horváth et al. 2011.

³²¹ Horváth 2006-os (és az ezzel azonos 2007-es) munkájában a 15. század végére keltezett Nikolsburgi Ábécét is gyanúsnak találta, merthogy megtalálása körül szerinte túl sok a tisztázatlanság, s így akár még hamisítvány is lehet. Később (Horváth et al. 2011) a Nikolsburgi Ábécére vonatkozó kitélt elvetette.

³²² Dienes 1992a és Dienes 1992b; Vékony 1992; Sándor 2014a: 97–103.

a kapcsolata, mint az utóbbi évtizedekben gondoltuk.³²³ Különösen érdekes lehet a továbbiakban – bár rövidege miatt egyelőre nehezen boldogulunk vele – a székely jelekkel megegyező alakú jeleket tartalmazó, 10. századból származó alsóbüi lelet.³²⁴ A legfontosabb ellenérv azonban a „humanista koholmány” elmélete ellen az, hogy a székely írásnak vannak a 13–14. századból származó emlékei: a Vargyasi, a Homoródkarácsonyfalvi és a Dályai Felirat.³²⁵

Térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy mi lehetett Mátyás udvarának szerepe a székely írás történetében. Úgy tűnik, Róna-Tas András sejtette jól: Mátyás udvarában nem kitaláltak egy új írást, hanem megismertek egy régit. Az ugyan nem valószínű, hogy a 15. században az udvarban kiegészítették volna a székely ábécét, mint Róna-Tas vélte – a ma ismert ábécé legnagyobb reformja valószínűleg a 13. században történt,³²⁶ de ha később következett be, akkor sem az udvarban, sokkal inkább valamelyik ferences kolostorban – erre még visszatérünk. Az a nézet sem tartható, hogy a Mátyás-udvari kultusz miatt kezdték „kőbe vésni, téglába karcolni, freskóra festeni” a székely jeleket, mert a székelyföldi feliratos emlékek minden bizonnyal a székely írás humanista kultuszától függetlenül készültek, az imént felsorolt három felirat jóval a humanizmus kora előtt, több pedig a kultusz budai kialakulásával egyidőben, s nem valószínű, hogy például az 1497-ből származó Gelencei Felirat³²⁷ készítője, aki valószínűleg maga a korabeli gelencei plébános volt, ilyen frissen értesült volna az udvar humanista kulturális trendjeiről.

Kétségtelennek látszik viszont, hogy Mátyás udvarában nemcsak tudtak a székelyek írásáról, de minden bizonnyal ismerték az ábécéjét is. Erre utalnak például Thuróczy jelentős változtatásai Kézai krónikájához képest, vagy hogy leírásának tartalma – főként a hun eredet és a fába rovás hangsúlyozása – szoros kapcsolatot mutat a Nikolsburgi Ábécé címével és megjelenítésével. Szintén a kapcsolatot erősíti, hogy mindkettőhöz kötődik Filipec János személye.

Bonfini Thuróczy megjegyzéseit is bővítő hozzáadása arra utal, hogy nem egyetlen ember mániája volt a furcsa jelekkel való foglalkozás. Valószínűnek tarthatjuk, hogy érdekelte azt a szellemi kört, amelyik szívesen csevegett történelemről: Filipecet, Bonfinit, Bornemissza Jánost, de Thuróczyt, esetleg Drágit is. Mátyás hatalmi törekvéseihez, önképéhez és

³²³ A székely írás eredetére vonatkozó nézetek áttekintése Sándor 1992, bemutatásuk és kritikájuk új szempontokkal Sándor 2014a: 123–146 és 2014c.

³²⁴ Magyar 2000; Gömöri 2000; Vékony 2000 és Vékony 2004: 25–39; Sándor 2014a: 103–111.

³²⁵ E feliratokról l. Benkő 1994; Benkő 1996b.

³²⁶ A székely írás rétegeiről: Sándor 2014a: 137–146.

³²⁷ Sándor 1996b.

fölvállalt imázsához tökéletesen illett a hun örökség fontos bizonyítékának vélt székely ábécé. A szögletes székely betűk nem arra kellettek az udvarnak, hogy könyveket írjanak vele, hanem hogy ősi kultúrát mutassanak föl, s főként arra, hogy identitásépítő szimbólumként, a történeti tudat formálásának eszközeként használják ki a benne rejlő lehetőségeket.

Mindezek alapján megalapozottan mondhatjuk, hogy Mátyás udvarában a hunhagyományba ágyazva virágzott föl a székely írás kultusza. A kultusz része volt, hogy ez az írás az ősi hun-szkíta örökség maradványa, s az ősiséget bizonyító körülmény, hogy nem papírra írják, hanem fába róják. Ebben az első időszakban tehát, amikor Székelyföldön kívül is megjelent a székely írás, *Attila secundus* és ideológiateremtő udvari emberei számára a székely ábécé egyértelműen a hun leszármazás bizonyítéka volt. Thuróczyánál viszont talán már megjelent az a törekvés is, hogy a magyarok őseinek ne csak a kardját láttassák csillogónak, hanem rovókését is fényesnek.

Még nem tudjuk, milyen módon, kinek a közvetítésével kerülhettek a székelyek betűi az udvarba – de azt tudjuk, hogy a kincstár hivatalnokai mindenfelé jártak az országban,³²⁸ Bornemissza tehát könnyedén értesülhetett akár távoli vidékek szokásairól is. Joggal gyanakodhatunk arra, hogy a Penczicz által lemásolt ábécé forrását valahol az ő környezetében kell keresnünk: a kincstár székelyföldi kapcsolatai révén ő juthatott hozzá.

Merthogy van egy emlékünk, amely azt bizonyítja, hogy a Nikolsburgi Ábécé keletkezésével azonos korban Székelyföldön hasonló székely ábécét használtak: a Nikolsburgi Ábécé betűkészlete föltűnően közel áll a szintén a 15. század végére datált székely írásos naptár betűkészletéhez. Ez természetesen nem jelenti, hogy a naptár szintén Mátyás udvarához köthető, hiszen nyelvi sajátosságai alapján világosan a székelyföldi hagyomány része, s nem a Mátyás-udvari kultusz terméke. Arra viszont kétségtelen bizonyíték a bolognai naptár, hogy Mátyás humanistái nem kiötlöttek egy ábécét, hanem az autentikus székely hagyományban öröklődő betűsort vettek át, így még „bányászniuk” sem kellett olyan nagyon.

Érdemes közelebbről is megismerkednünk ezzel az emlékkel.

³²⁸ Kulcsár 1973: 196–197.

ÁRKÁDOK ÉS SZOROSOK

Luigi Ferdinando Marsigli jelentősége a magyar művelődéstörténetben: élete, munkái, erdélyi tevékenysége. A Bolognai Emlék kéziratának jellegzetességei, a kézirat egységei. A nem a naptárhoz tartozó részek: a bibliai nevek, az „elrontott ima” és kolofón, az ábécé és a naptár. Mit tudunk meg az emlékről ezekből az egységekből?

1686. szeptember 3-án Buda fölött kormos volt az ég. A vár jó néhány épületének teteje még mindig lángolt, az utcákon halott török katonák heverték, mindenfelé romok, füst, törmelék – a hónapokig tartó ostrom nyomai. De Buda egy napja végre újra szabad volt.

A még égő, üszkös gerendák és a hullák közt egy férfi bóklászott. Hosszú, barna, göndör haja csapzott volt, mozgása nehézkes – láthatóan már a harcok közben is Buda alatt volt, és maga sem úszta meg sebek nélkül az ostromot. A főpiactérre igyekezett, már amennyire sebesülései engedték, a mecsetté változtatott Szent István-templomba. Belépve először az imám testét látta meg, szétszórt kéziratok között hevert, fejétől nem sokkal korábban fosztották meg a tivornyázó császári katonák. Ha már ott voltak, a férfi összeszedette velük a lapokat, s elvitette saját szállására. Aztán átment egy másik mecsetbe, aztán a zsinagógába, izgatottan kutatott a véres, pernyeborított helyszíneken. Török meg héber könyveket zsákmányolt is, de láthatóan még nem találta meg, amit keresett. A palota felé vette az irányt.

A második udvarban egy boltíves szobát talált. Színes freskói szégyenletesen megcsúfítva, padlóját hadiszerszámok, az ostrom kellékei – kapa, fejsze, ásó és hasonlók – borították, közöttük könyvek és kéziratok heverték. Sebeit feledve, izgatottan lépett be. Tíz nagy faládát látott, bőrrel letakarva, eredetileg még be is szögelték őket, de már össze voltak törve – a katonák nyilván aranyat, ékszereket, más kincset sejtettek bennük. A ládákból talált iratokat persze semmire nem becsülték, szétszórták, fegyvert töltöttek velük. A férfi viszont valami ilyesmit keresett volna, értékes régi kódexeket, könyveket – de ennél sokkal többre számított.

A budai romok között kóborló kincsvadász az életét kockáztatta az omladozó falak közt, de voltak már ennél veszélyesebb kalandjai is. Egy

török főúr meg akarta öletni, futott lóhoz kötve tizennyolc órán át, vergődött súlyos betegségben egy ágyhoz láncolva. De készített nem egy haditervet, oroszlánrésze volt Buda visszafoglalásában, volt követségben a szultánnál is, a pápánál is, és végigharcolta a Szent Liga törökellenes háborúját. Befolyása óriási volt, de ellensége is sok, ezért hol szédítő tempóban emelkedett a katonai ranglétrán, hol kegyvesztettként zuhant vissza, a bécsi udvar csaknem halálra ítélte – igaz, ez Budán még a jövő volt. Végül aztán az ő feje is elhagyta a testét.

De csak miután meghalt: tudását ugyanis már kortársai is szinte szentséggként tisztelték, ezért halála után a bolognai kapucinus barátok elválasztották a fejét a testtől, és a Monte Calvario hegyen lévő templomukban kiállították. Ott volt egészen addig, míg Napóleon 1790-ben föl nem oszlatta a szerzetesrendek többségét, akkor a fejet visszahelyezték a testhez a Certosa temetőbe. A koponya jó másfél évszázadig nyugodott a sírban, akkor a tisztelettől fűtött bolognai utódok 1950-ben exhumálták, és a város dominikánus templomának síremlékében helyezték el – ebben a templomban nyugszik a rendalapító, Szent Domonkos is.³²⁹

A füstös romok között botorkáló férfi Luigi Ferdinando Marsigli volt, a 17–18. század kiemelkedő tudású alakja – nemcsak bátor katona, de egyben olyan polihisztor, amilyen az ő korában már alig akadt. A bolognai gróf életének nagyobbik részében az osztrák császár szolgálatában katonáskodott, de közben megzabolázhatatlan kíváncsisággal figyelt meg és jegyzett-rajzolt le mindent, ami útjába került, mániákus gyűjtőként haza is küldte Bolognába, amit csak lehetett. A Royal Society-nak írta magáról, hogy elsősorban katona – a sokat idézett *miles sum* jelzi identitását –, de olyan, akit „a fegyvercsörgető Mars isten kétes dicsősége annyira sohasem kötött magához, hogy a természet látványa fel ne keltse benne a vágyat” a természet titkainak megismerésére, s aki mindig szükségesnek tartotta, hogy „a könyvek és tudományok megbecsülése ne utolsó helyre szoruljon” az életében.³³⁰

Hatalmas életművet hagyott hátra: ha csak magyar vonatkozású műveit vesszük alapul, akkor is nagy műveltségű, sokoldalú tudós figurája bontakozik ki előttünk. Kéziratai között növények és állatok rajzai, vár- és bányatérképek, családfák, oklevélmásolatok vannak – sok más között.

A földrajzi, történeti, néprajzi, nyelvészeti és epigráfiai munkák mellett érdekelte a fizika, a kémia és a csillagászat is. Önéletrajza³³¹ mellett külön

³²⁹ Kisari Balla 2005: 32 – a szöveg az emléktábla képén. L. még Bene 2006: 329.

³³⁰ Az önjellemzés a Dunáról szóló munkát előzetesen reklámozó, *Danubialis Operis Prodromus* című, 1700-ban megjelent tanulmányából való, l. Marsigli 1700. Idézi Deák 2004: 50–51.

³³¹ *Autobiografia*, l. Marsigli 1930a.

naplót írt első konstantinápolyi utazásáról,³³² fogságáról,³³³ keleti gyűjteményének keletkezéséről,³³⁴ a határkijelölő munkáról.³³⁵ Összeállított egy kisebb traktátust a kávéról,³³⁶ szerkesztett latin–román–magyar szótárt,³³⁷ készített értekezést a gombákról, a moszatokról és a fagyöngyről,³³⁸ hosszabb tanulmányt a Boszporusz áramlatairól³³⁹ és a tenger élővilágáról.³⁴⁰ Alapos, részletekbe menő munkát – vagy kémleírást – alkotott *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*.³⁴¹ Háromszázhatvanhat térképét ismerjük – ezek között a helyszínrajzokon és földrajzi térképeken kívül vízrajzi, kereskedelmi, határ-, posta-, bányá- sőt pestistérkép is van.³⁴²

Az 1680-as évek második felében kezdett saját anyagot gyűjteni hatkötetes nagy munkájához, melyet a Duna földrajzi fekvéséről, élővilágáról és a mellette élő népekről írt. Ebben a térképekkel és rajzokkal gazdagon illusztrált műben párját ritkítóan alapos leírást olvashatunk Magyarországon föld- és vízrajzáról, növényzetéről, állatvilágáról, mezőgazdaságáról, iparáról, városairól, lakosságáról, a népszokásokról. Marsigli részletesen tárgyalta a Duna medrének alakulását, javasolta egy Duna–Tisza-csatorna kiépítését; közölte a Duna-menti római régiségeket, feliratokat, lerajzolta Aquincumot; felsorolta a Dunában élő összes halfajt, a vízi madarakat, a Duna-menti népek szokásait, a terület ásványait.³⁴³

A mű hosszú ideig készült, mert az anyaggyűjtés nemcsak saját tapasztalatait és jegyzeteit jelentette, hanem kiterjedt levelezést európai tudósokkal, akiknek a munkáit, megjegyzéseit beépítette munkájába. Fölhasználta többek között Rozsnyai Dávidnak, Apafi Mihály fejedelem deákjának, portai követnek az eredetileg törökül írt, de latinra is lefordított Erdély-történetét, mások királyi genealógiákkal, iratokkal, bányarajzokkal, az erdélyi kénes

³³² *Il viaggio da Venezia a Constantinopoli del Conte Luigi Ferdinando Marsigli (1679)*, l. Frati 1904.

³³³ *Ragguaglio della schiavitù*, l. Marsigli 1996.

³³⁴ *Lettera-prefazione al catalogo dei manuscritti orientali*, l. Marsigli 1930b.

³³⁵ *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua Maestà Cesarea (1699–1701)*, l. Marsigli 1986.

³³⁶ *Bevanda asiatica*, l. Marsigli 1685.

³³⁷ *Lexicon Marsilianum* (Tagliavini 1930c). L. Rozsnyói 2000: 179–185 és Nagy 2011a: 138–151. A szójegyzékhez több forrást is használt, köztük lehet Rozsnyai Dávid, Apafi deákja, aki másban is segítette Marsigli munkáját (l. alább) és Müller, aki szintén sokat dolgozott vele (Nagy 2011a: 150).

³³⁸ *Dissertatio de generatione fungorum*, l. Marsigli 1714.

³³⁹ *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio, ovvero canale di Constantinopoli*, a Rómában élő volt svéd királynőnek, Krisztinának ajánlva, l. Marsigli 1681.

³⁴⁰ *Histoire physique de la mer*, l. Marsigli 1725.

³⁴¹ *L'état militaire de l'Empire Ottoman*, l. Marsigli 1732 és Marsigli 2007.

³⁴² Deák 2004: 86.

³⁴³ *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomo digestus*, Marsigli 1726. A magyarországi és szerbiai szakasz leírásának hasonmás kiadása és fordítása: Deák 2004.

források listájával segítették, és volt, akitől a vízsebesség mérésének a technikáját tanulta. A kötethez a nürnbergi nyomda neves rézmetszői, Georg Christoph Eimmart és tanítványa, Johann Christoph Müller készítette a rajzokat. Utóbbi nagyobb részt vállalt az illusztrálásból és az anyag megszerzésében is részt vett – vele Marsigli már korábban, a határkijelöléshez használt térképek készítésekor is dolgozott.³⁴⁴

A *Danubius Pannonico-Mysicus* olyan közel állt a megjelenéshez az 1690-es évek végén, hogy Marsigli idejét látta elkészíteni a korábban említett beharangozó füzetet, Lipót császárnak ajánlva – ez az, amelynek előszavát viszont a brit Royal Society-hoz címezte, s amelyben a tudomány iránt csillapíthatatlan vonzódást érző katonának mutatta be magát.³⁴⁵ A kötet megjelenése azonban csúszott, és miután Marsigli 1703-ban kegyvesztett lett (erről később), a kötet kéziratát, a rajzokat tartalmazó, nagy értékű rézlemezeket és a könyvhöz készült jegyzeteket is úgy kellett kilopni Nürnbergből, minthogy a munka a császár pénzén készült. Az anyag némi hiányokkal végül megérkezett Bolognába, de 1723-ig szóba se kerülhetett a kiadása – végül Hágában jelent meg 1726-ban.³⁴⁶

Az első kötet a Duna mentén élő népek történetét, a táj föld- és vízrajzát, a második a régészeti emlékeket, a harmadik az ásványokat, bányákat, a negyedik a halakat és egyéb vízi állatokat (rákokat, teknőst), az ötödik a madarakat, fészkelési szokásaikat tárgyalja, a hatodik egyéb megjegyzéseket tartalmaz, például a Duna forrásvidékéről, a Dunába ömlő folyók vízminőségéről – megállapítja például, hogy a vizsgált folyószakaszok közül a Tisza minősége volt a legsilányabb, méghozzá Szegednél –, itt kaptak helyet a vízínövények és a tiszavirágzás leírása.³⁴⁷

Marsigli nemcsak lerajzol(tat)ta a különböző népek viseletét, a Duna halait, a Kárpát-medence gombafajtáit, de amit lehetett, össze is gyűjtött: ásványokat, antik töredékeket. Az ókori Róma nyomait egyébként is szenvedélyesen kutatta: a limest, Traianus Duna-hídjának maradványait.³⁴⁸ Buda romjai között elsősorban Mátyás híres könyvtárának köteteit kereste, s ezért volt csalódott, mikor a remélt gazdag gyűjtemény helyett mindössze pár ládányi könyvet és kéziratot talált.³⁴⁹

³⁴⁴ Deák 2004: 36–50.

³⁴⁵ *Danubialis operis prodromus ad Regiam Societatem Anglicanam*, I. Marsigli 1700.

³⁴⁶ Deák 2004: 51–55.

³⁴⁷ A Duna leírása tehát lényegében a reneszánsz értelemben vett kozmográfiák (erről l. Kulcsár 2008: 72) fölépítését követi.

³⁴⁸ L. *Lettera intorno al ponte fatto sul Danubio sotto l'Imperio Trajano*, Marsigli 1715.

³⁴⁹ Corvina-vadászatáról ő maga számolt be önéletírásában, a leírás Beliczay (1881: 29–32) Marsigli-életrajzából, illetve saját elbeszéléséből származik (l. Ábel 1880), írt erről egy önálló följegyzést is, *Discorso intorno alla libreria famosa di Buda* címmel. A budai könyvtár ostrom utáni anyagáról l. Csapodi 1984, Marsigli gyűjteményének budai vonatkozásairól

Mindezek mellett a tudásvágyó olasz gróf a székely írás történetét kutatóknak is nagy szolgálatot tett. 1690 végén császári tisztként ment Székelyföldre, ekkor másolt le egy székely jelekkel írt naptárt – ez a székely írás leghosszabb, és elég korai ismert emléke. E másolat nélkül a székely írásnak azt az emlékét kényszerülnénk nélkülözni, amely egyedülként őrzi még az írás korai történetének nyomait.

Ki volt tehát ez a sokoldalú itáliai nemes?

Katona + tudós = birodalomtervező, hírszerző, stratég

Luigi Ferdinando Marsigli 1658. július 10-én született Bolognában, grófi család sarjaként.³⁵⁰ Ifjúkorában sokat utazott, és sokféle tudományban

l. Szilády 1868; Ábel 1880; Monok 2009. Marsigli valójában nem talált Corvinát, csak egy egyházi könyvgyűjteményt, bár hite szerint Mátyás könyvtárából származott az általa föllelt, a híres gyűjteménytől várthoz képest kimondottan szegényes könyvanyag. Ez, noha a könyvvadász csalódott volt, a birodalomtervező elmét talán egyben elégedettséggel töltötte el: Nagy Levente szerint Marsigli úgy vélhette, a hírénel szegényesebb könyvgyűjtemény Mátyás érdemeit csökkenti. Ennek azért örült, mert hithű császárpárti lévén a török uralom alól főlsszabadt területet kétségek nélkül a Habsburg Monarchia részének tekintette, s a budai könyvtár Bécsbe küldése ezt a térfoglalást és „az ország szellemi megszállását szimbolizálta” a szemében (Nagy 2009a: 45). A budai ostrommal kapcsolatos tevékenységéről l. még Veress 1907 és (néhány tárgyi tévedéssel) Zolnay 1977.

³⁵⁰ Marsigli életrajzának alábbi összefoglalása Beliczay (1881), Gróf (1992–2000), Stoye (1994), Tagliavini (1930a, 1930b), Vékony (1976 és 1982) és Jászay (1999) munkái alapján készült. Műveiről és a róla írt életrajzokról magyarul először Beliczay Jónás állított össze bibliográfiát, s egyben Fantuzzi (1770) Marsigli-életrajzának fordítását is megjelentette (Beliczay 1881), Beigl Marsigli-ról írott munkáját Margalits Ede (1903) ismertette. Marsigli műveinek katalógusát Lodovico Frati készítette el 1928-ban, magyar vonatkozású kéziratának jegyzéke ennél korábban jelent meg, Veress Endre összeállításában (1906). (A magyar kutatástörténet kezdeteiről l. Nagy 2007.) Az olasz tudósról számos kiadvány jelent meg halálának 200. évfordulóján, ezeket magyarul szintén Veress ismertette (1930). Ekkor adták ki önéletrajzát is (Marsigli 1930a). Erdélyre vonatkozó kéziratait Albert Gianola vette számba (1931), a jegyzetekben bőséges bibliográfiával. Hosszú szünet után Herczeg Gyula írt Marsigli és Magyarország kapcsolatáról (1982), életéről ugyanabban az évben Vékony László (1982) jelentetett meg hosszú összefoglalást, geológiai megfigyeléseiről Csíky Gábor (1983). A hazai Marsigli-kutatás igazából az 1990-es években, főleg annak második felétől élénkült meg: megjelent a székely írásos kéziratokat földolgozó monográfia (Sándor 1991), Gróf (1992–2000) igen részletes és Jászay (1999) is hosszabb életrajzot közölt, kiadták térképeit (Deák 2005; a Bolognában őrzöttet Kisari Balla 2005, térképészeti munkásságáról l. még Bartha 2003 és Szabó 2004). Megjelent az oszmán hadseregről szóló munka magyar fordítása (Marsigli 2007 és F. Molnár 2007), a Dunáról szóló műve magyarországi és szerbiai szakaszára vonatkozó részeinek hasonló kiadását Deák (2004) adta ki (ugyanerről a témáról további irodalommal l. még Uherovich 1992, Kádár 1995 és Deák 1996), a kéziratok közt megőrzött latin-román-magyar szótárról és szójegyzékekről Rozsnyói (2000), később Nagy (2011) írt, orvosi tárgyú megjegyzéseiről Kapronczai (2009). A teljes életmű

szerzett jártasságot, de rendszeres tanulmányokat nem folytatott – érdeklődése szerint hallgatott előadásokat Bologna és Padova egyetemén, elsősorban matematikát, fizikát, csillagászatot és anatómiát. 1674-ben megismerkedett egy angol kereskedővel, aki sok időt töltött Törökországban. A fiatal gróf érdeklődését olyannyira fölkelte az Oszmán Birodalom – vagy annyira elkésértette szerelmi bánata, hogy kiszemelt kedvese máshoz ment feleségül, hiába vívott volna érte meg akár lovagi tornán –, hogy 1679-ben Velence új követével, Pietro Civranival Konstantinápolyba ment. Tizenegy hónapot töltött ott a török katonaság, államszervezet, kultúra és a Boszporusz hírhedt áramlatainak a tanulmányozásával, élményeiről naplót, a tengerszoros áramlatairól tudományos munkát írt.³⁵¹

Hazatérte után előbb diplomáciai megbízásokat teljesítve utazgatott Itáliában, majd apja halálát követően jelentkezett I. Lipót (1655–1705) osztrák császár hadseregébe. Belépése után szinte azonnal Győr védelmére vezényelték. A Rábánál kellett megakadályoznia a török sereg átkelését, de katonáit bekerítették, egyesek átálltak a törökkel szövetséges Thökölyhez, Marsigli pedig megsebesült, és krími tatárok fogságába esett. Később a temesvári Ahmet pasa vette meg tizenhét tallérért, ezután a tisztek sátrát takarította, később már a tábori kávémérést is. Ebben a helyzetben sem hagyott alább mindenre kiterjedő érdeklődése: ekkor ismerkedett meg a kávé készítésével, és ekkor írta említett traktátusát a kávé kedvező hatásairól.

Az 1683-ban a bécsi ostrom előkészítéseként a többi szolgálal együtt árok ásására rendelték. Ott hallotta, hogy Kara Musztafa nagyvezír le akarja fejeztetni a tizenöt-tizenhat évüket betöltött szolgálalakat – a sikertelen hadi cselekmények miatt a táborban zúgolódtak a katonák, a nagyvezír pedig el akarta rettenteni őket a lázongástól. Marsigli éjjel szökni próbált, de elfogták, így biztos halál várt volna rá, ha a kávémérésben megismert és emberkereskedéssel is foglalkozó három³⁵² bosnyák testvér közvetítésével ki nem váltotta volna magát. Sok nyugalma nem maradt így sem, az oszmán hadak Bécs kudarcba fulladt ostroma után menekülőre fogták, Marsigli pedig – legalábbis saját beszámolója szerint – tizennyolc órán keresztül futott egy lóhoz kötve, mezítláb. Budához érve álruhát kapott, és ebben körülnézhetett, fűszalag nedvével még rajzokat is készített a török kézen lévő várról.

átértékelését Bene (2006) végezte el, Marsigli Magyarországgal és főként a császársággal kapcsolatos katonai-történeti szerepéről írt Nagy (2006, 2009a, 2009b, 2011a). Marsigli életéről John Stoye (1994) készített monográfiát. A Marsigli-ról szóló magyar és nemzetközi irodalomról, valamint Marsigli munkáinak kiadásairól l. még Bene 2006 és Nagy 2011a irodalomjegyzékét, a legteljesebb listával Vékony két (1976, 1982) tanulmányát.

³⁵¹ L. a korábbi jegyzetekben.

³⁵² Marsigli önéletírásában először két, aztán mindvégig három bosnyák fiverről beszélt, erre már Beliczay (1881: 22) fölhívta a figyelmet.

A bosnyákok aztán hazavitték a falujukba, abban reménykedve, hogy végre megkapják érte a tisztos összeget, amellyel a fiatal nemes kecsegtette őket. A pénz azonban nem akart megérkezni, közben Marsigli hónapokig betegen, egy összetákolt ágyhoz láncolva feküdt, s ferencesek gyógyították, míg végre Civranitól megérkezett a váltságdíj. Fogságának emlékeit később külön könyvben örökítette meg.³⁵³

Szabadulása után zaklató hírt kapott szülővárosában: a borbélynál ült, mikor lélekszakadva vitték hírül neki, hogy bérgyilkost küldtek rá. Bolognában nem akart maradni, azonnal szolgálatra jelentkezett, ekkor Buda visszafoglalására küldték. Részt vett az 1684-es, kudarcba fulladt ostromban, aztán hadmérnöki tanácsaival nem kis szerepet játszott abban, hogy a második, 1686-os ostrom már sikerrel végződött – ő jelölte ki a vár leggyengébb pontját, ahol a rohamot kezdték. Bár sebesülése miatt a végső küzdelemben nem lehetett jelen, mint láttuk, a vár visszafoglalását követő napon már a dzsámikban és a palotában található keleti kódexek és egyéb kötetek összegyűjtésével volt elfoglalva. Ugyanekkor térképet is készített az elfoglalt várról.³⁵⁴

A következő években a hadmérnöki feladatok mellett továbbra is sok diplomáciai megbízást kapott: 1687-ben Somlyó és Eger visszaadásáról egyezkedett, 1688-ban a császár megbízottjaként utazott Rómába. A török Európából való kiűzésére XI. Ince (Benedetto Odescalchi, 1676–1689) hozta létre a Szent Ligát 1684-ben a Habsburgok, Lengyelország, Velence és a Pápai Állam szövetségeként – később Bajorország, a szászok, a brandenburgiak és Oroszország is csatlakozott hozzá –, és a pápa hiteles információkat szeretett volna a törökellenes harcok állásáról. Ezért küldték Marsiglit Rómába, ekkor ismerkedett meg Livio Odescalchival, a pápa unokaöccsével.

Marsigli ugyanabban az évben, 1688-ban végzett a Délvidéken alapos terepszemlét, merthogy úgy tűnt, megkezdődhet a török kiszorítása a Balkánról. A császári csapatok arattak is sikereket, elfoglalták Vidint és Ništ, Marsigli tervet készített Belgrád visszavételére, és ő volt a felelős az al-dunai haderő vonulásának megszervezéséért. Ekkoriban, „katonaköpenybe burkolva” készítette jegyzeteit a Duna élővilágáról, illetve a Duna-menti népekről szóló nagy munkájához.

A törökellenes harcokban az egyesített csapatok Erdélyt is visszafoglalták 1687-ben, ennek következtében Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem Balázsfalván szerződésben rögzítette a császáriakkal, hogy meghagyják uralkodásában, de halála után Erdély a császárságra száll. A francia Napkirály, XIV. Lajos (1643–1715), a török „természetes szövetségese” nem örült az osztrák rivális erősödésének, és elérkezettnek látta az időt,

³⁵³ *Ragguaglio della schiavitù*, I. Marsigli 1996.

³⁵⁴ Részletesen I. Ábel 1880, Veress 1907, Csapodi 1984.

hogy sereget indítson a szomszédos birodalom ellen. Köprülü Musztafa, az új, dicsőségre szomjas oszmán nagyvezír a helyzetet kihasználva délen támadásba lendült, s az osztrák csapatok kénytelenek voltak föladni a már visszafoglalt balkáni területeket, többek között Ništ. A harcok fő vonala ekkor Erdélybe került át: a császáriaknak Thökölyt kellett megfékezniük, és ezt sikerrel teljesítették – erre később még visszatérünk.

1691-ben Marsigli ismét diplomáciai küldetést teljesített – pontosabban kém volt. Az angol és a németalföldi diplomácia már korábban följánlotta, hogy közvetít a szultán és a császár között, s amikor ez megvalósult, a gróft a Konstantinápolyba utazó angol követség mellé rendelték, hogy minél több információval szolgáljon a tárgyalásokról. A béketárgyalások kudarcot vallottak ugyan, mert mindkét fél, a császár is, a szultán is hajthatatlanul saját akaratát kívánta érvényesíteni, Marsigli viszont a török fővárosban maradt, hogy sebeit gyógyíttassa, s közben folytatta gyűjtőmunkáját a török szokásokról – s főként a török seregről.

1692-ben tért vissza a hadszíntérre, elsősorban műszaki feladatokat oldott meg. Marsigli gyors karrierje, az olasz és német főtisztek közötti villongások, támogatóinak ellenségei – és saját vehemens természete – miatt soha nem volt mindenki által elfogadott hőse a császári seregnek: kezdettől sok irigye, ellensége akadt. 1694-ben az uralkodó aranykulcsos kamarássá nevezte ki, de ez a dicsőség nem tartott sokáig: 1695-ben, már ezredesként, sikkasztással vádolták meg, s egy időre kegyvesztetté is vált. 1697-ben fölfüggesztették szolgálatait, de később támogatója, Kinsky kancellár elérte, hogy újra bizalmat kapjon, sőt, hogy kárpótolják az elszenvedett sérelmekért, visszakapta ezredét, és a császári bizottság tanácsadója lett a karlócai béketárgyalásokon. Közben sem tétlenkedett, ekkor készült a foszforral végzett kísérleteinek leírása.³⁵⁵

Az 1699. január 26-án megkötött béke lezárta az 1683 és 1697 között zajló harcokat, és végre fölszabadította Magyarországot az oszmán uralom alól. A békekötés után Marsigli a tárgyalódelegációk legnagyobb helyismerettel rendelkező tagjaként határkijelölő biztosként tevékenykedett, javaslatainak eredményeképpen húzták meg az új határokat az Oszmán és a Habsburg Birodalom között.³⁵⁶ A békekötéssel kapcsolatos iratokat, levelezést, térképeket gondosan összegyűjtötte, ezeket *Acta Executionis Pacis* címmel akarta nagyszabású összegzésben közreadni.³⁵⁷ Ennek beharangozója el is készült a Magyar Királyság történetéről.³⁵⁸

³⁵⁵ *Dissertazione epistolare del fosforo minerale*, I. Marsigli 1698.

³⁵⁶ Határfelmérő munkájáról I. Jászay 1999; F. Molnár 2004 és F. Molnár 2006, a határkijelöléshez használt térképekről Suba 2014.

³⁵⁷ Bene 2006.

³⁵⁸ *Primo Abozzo del compendio storico dell'Ungaria per servire d'introduzione al trattato: Acta*

A karlócai békekötés után Marsigli katonai pályafutása csak pár évig tartott. A spanyol örökösödési háborúban már tábornokként vett részt, Breisach várát védte. A védők ágyúkat kértek a császártól, s mivel nem kapták meg, Filippo D'Arco, a vár kapitánya 1703 szeptemberében úgy döntött, katonáit mentve föladja a várat. Megtorlásul D'Arcót 1704. február 18-án Bregenzben kivégezték, Marsigitól, aki a vár egyik főtisztje volt, a vérpadon vették el tisztí jelvényeit, és feje fölött kettétörték a kardját. Ezzel lényegében véget vetettek elsődlegesen választott hivatásának. A franciák megpróbálták ugyan átcsábítani magukhoz a jó hírű hadmérnököt, de hiába – ekkor keletkezett viszont az a legenda, amely szerint az olasz gróf lett volna azoknak a hajóknak a parancsnoka, amelyek Rákóczi megsegítésére francia csapatokat szállítottak volna a horvát partokhoz. Ez nem volt igaz.³⁵⁹ Marsigli rangfosztása után már csak kétszer vett részt harcokban. Egyszer a pápa csapatait vezette – Bologna 1860-ig a pápai állam része volt –, egyszer Velence partjait védte egy törökkel szembeni viszályban.

A katonai pálya kényszerű elhagyása után a gróf végképp a tudományba zárkózott – bár politikai stratégia mivoltából ezek után sem tudott kivetkőzni. Először a dél-franciaországi Montpellier-be költözött, aztán Cassis-ba vonult el, és visszatért ifjúkori tudományos témájához, a tengerkutatáshoz. Megfigyeléseiről szokásához híven összefoglaló munkát készített,³⁶⁰ az a fölfedezése, hogy a korallok nem kövek, hanem élőlények, már korábban megjelent.³⁶¹

Végül visszatért szülővárosába, Bolognába, s 1711-ben megalapította az *Istituto delle Scienze e Arti Liberali*-t, azaz a tudományok és szabad művészetek akadémiáját (1714-től *Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna* volt a neve): ebben a tudományos intézményben vegytani intézet, obszervatórium, festőakadémia és könyvtár működött. Marsigli célja az volt, hogy olyan komplexumot hozzon létre, amely egyszerre lehet az oktatás, a kutatás, a tudományos viták, a kísérletezés és a bemutatás színhelye, ezért voltak az épületben kezdettől fogva előadótermek, laboratóriumok és gyűjtemények is. Az intézet a tudomány egyik legfontosabb színterévé vált. Létrejöttkor egybeolvadt a Bolognai Tudományos Akadémiával (eredetileg *Accademia dell'Inquieti*) – ezt eredetileg csillagászati tanulmányok

Executionis Pacis fatto dal generale co[lonello] Marsili és *Epitome historicum Regni Hungariae sive Prodromus et introductio ad Acta Executionis Pacis Carlowicensis ad Clementem XI. Pontificem* [M[aximum]], l. Marsigli 2009, az olaszul és latinul is elkészített munka háttéréről: Bene 2006 és Nagy 2009b.

³⁵⁹ Marsigli a flotta akcióinak idején Montpellier-ben, illetve aztán Cassis-ban volt (Jászay 1999: 50–51).

³⁶⁰ Marsigli 1725. Tengerkutató munkájáról l. még Márton 2005.

³⁶¹ *Observations sur l'analyse du corail et de quelques autres plantes pierreuses*, l. Marsigli 1708.

végzésére alapította Eustachio Manfredi (1674–1739) bolognai csillagász és matematikus –, az egyesített tudományos intézmény leghíresebb elnöke később Luigi Galvani volt, az elektromosság egyik fölfedezője.

A Marsiglieról szóló írások jelentős része élesen szétválasztotta a katonai és a tudományos pályát, mintha 1703 éles cezúra lenne. Bizonyos szempontból az is volt – a Habsburg Birodalomhoz való viszonyát s ebből származó többi attitűdjét, például a magyarok megítélését illetően.³⁶² De nem volt az tudományos és katonai-politikai érdeklődésének harmóniáját illetően: katonai ténykedését a legmodernebb eszközök iránti érdeklődés, a tudománynak a hadviselésben való alkalmazása határozta meg,³⁶³ olyanmire, hogy létre akart hozni egy *gabinettó*-t, azaz irodát, gyűjteményt – lényegében adatbázist –, amely a politikai döntéshozást segítette volna adatokkal, térképekkel, az egyes országok pénzei közötti átváltási rátákkal, az egyes országok vallási, politikai, katonai állapotáról szóló friss információkkal.³⁶⁴

Ugyanakkor, mint Bene Sándor rámutatott, élete utolsó három évtizedének tudományos munkái sem politikamentesek.³⁶⁵ Nemcsak az Oszmán Birodalomról – a legyőzendő ellenségről, akivel aztán békében, kereskedelmi kapcsolatokat létesítve kell élni – szóló munkája, az elképzelt új császárság megteremtésének előkészítését szolgáló *Danubius*, a kettő közötti határ kijelölését dokumentáló iratok összessége, az *Acta Executionis Pacis* tervei szolgálták ugyanazt a célt, hanem egyéb, szétszórtnak látszó témájú munkáit is ugyanaz a nagyobb rendezőelv szervezi egységbe: egy soknemzetiségű, virágzó birodalom kiépítése, amely minden alattvalójának rendezettséget, jólétet, igazságosságot, biztonságot nyújt.³⁶⁶ Ennek érdekében foglalkozott részletesen a török uralom után elnéptelenedett terület demográfiai rendezésével, hogy mik az egyes etnikumok szokásai, milyen a nyelvük, viseletük, hol, milyen növények és állatok őshonosak, milyenek telepíthetők, hol vannak bányák, utak, átkelők, vizek, hidak, hogyan lehetne a birodalom gazdaságát föllendíteni a kereskedelem által, hogyan kellene hatékony postahálózatot kiépíteni, hogyan lehetne megszervezni a katonai védelmet. Az erős birodalom egyik eszményképe számára Róma volt: ebből táplálkozott érdeklődése az ókori leletek, maradványok iránt, ezért foglalkozott részletesen a limes leírásával, ez ösztönözte, hogy megkeresse Traianus dunai hídjának romjait. A Római Birodalom nem egyszerűen példakép volt, hanem újjáteremtése – Habsburg vezénnyel –

³⁶² A magyarok megítélésének változásáról Nagy 2011a: 199–209.

³⁶³ Gherardi 1980.

³⁶⁴ Nagy 2011a: 222–223.

³⁶⁵ Bene 2006.

³⁶⁶ Bene 2006: 335.

megvalósítandó feladat. Ezért volt a császár iránti lojalitása szinte végtelen, s ezért volt olyan fáradhatatlan az információgyűjtésben.³⁶⁷

Bene szerint Marsigli nem csupán ténylegesen volt hírszerző – 1691-ben, az angol követek mellé rendelve, de akár a császári udvar Kinskyvel, Marsigli pártfogójával ellenséges tagjainak mozgását, szándékait fürkészsze is –, hanem egész életének az információk gyűjtése, rendezése, elhallgatása, adagolása volt a „passziója”, és sűrűn és „szinte vallásos áhítattal használta” az *Informazione* kifejezést.³⁶⁸

A gróf 1730-ban halt meg. Hagyatékát ma is abban a palotában őrzik, amelyet tudományos intézete székhelyéül választott, a Palazzo Poggiban.

A tudomány és a művészetek akadémiaja

1989 júliusa volt, a forróság Olaszországban ilyenkor természetes. Szívesen kószáltam volna a régi utcákat szinte teljes hosszukban keretező sárgászöld árkádkok alatt, ahol egyetlen pillanatra sem lehet megfedkezni arról, hogy Európa első, a 11. században alapított egyetemének székhelyén, a közös európai műveltség egyik legfontosabb erődítményében járunk. Örömmel töltöttem volna sokkal több időt a San Domenicóban vagy az egyedülállóan egymáshoz kapcsolt kolostor- és templomegyüttesben, a hét templomból álló Santa Gerusalemmében.³⁶⁹ Mégsem mondhatnám, hogy mindezek helyett kedvetlenül kerestem a Via Zambonit: alig vártam, hogy saját szememmel láthassam végre azt a kéziratot, amelynek addigra már minden vonásával szoros barátságban voltam – ha az ember nyolc kéziratlapot nézeget másfél-két évig, akkor elég jól megismeri. Én meg akkor már jó ideje ezt tanulmányoztam, igaz, ezt a bizonyos napot megelőzően csak a kézirat Sebestyén Gyula által közölt fényképét.

Mínthogy internet praktikusán még nem volt, a könyvtári munka előkészítést igényelt – mikor van nyitva nyáron a gyűjtemény, nem restaurálják-e éppen a látni vágyott kötetet –, s ebben mint egyetlen bolognai „ismerősöm”, Carlo Ginzburg segített, akivel egyébként egy budapesti konferencián találkoztam futólag valamivel korábban. A *Sajt és a kukacok*-ról tudtam már akkoriban a kötet egyik fordítójától, Galamb Györgytől, de az csak jóval később tudatosult bennem, hogy a kezdő-

³⁶⁷ Bene 2006 és Nagy 2011a: 174–179.

³⁶⁸ Bene 2006: 333.

³⁶⁹ A Basilica di Santo Stefano valójában négy templomot, egy kápolnát, és egy Pilátus udvarának nevezett részt foglal magába, az utóbbiban láthatunk egy kőedényt, amelyben a hagyomány szerint Pilátus az ítélet után a kezét mosta. Az egyes épületek különböző korokban épültek, a 4. és a 13. század között.

nél is zöldfülbűbb filozófusként valójában a történettudomány nagy hatású reformerével, a mikrotörténetírás egyik legismertebb képviselőjével szürcsölhettem a jeges limonádét a San Petronio mellett egy teraszon.³⁷⁰ Ettől függetlenül is nagy megtiszteltetésnek vettem a UCLA-re is frissen kinevezett bolognai professzor segítségét és a beszélgetést, úgyhogy élénk lenyomata maradt bennem Ginzburg nem különösebben kíméletes kritikájának a kifejezetten sztárnak számító – *A rózsza neve* már világsiker volt, *A Foucault-inga* ígéretes újdonság – bolognai kolléga, Umberto Eco tudományos tevékenységéről. Bologna városa és egyeteme, Ginzburg hétköznapi valója, a lehunytt szemmel is látott kézírattal való tényleges találkozás izgalma: mindenestre inspiráció bőven volt ahhoz, hogy további városnézés helyett bevegyem magam Marsigli kézíratai közé.

A külön olasz polihisztor gróf, Luigi Ferdinando Marsigli hagyaték-könyvtárát nem volt nehéz megtalálnom. A kézírattár a Bolognai Egyetem Könyvtárának különrésze, a Poggi-család 15. század végén épült, 16. században átalakított egykori palotájához kapcsolva kapott helyet – ezt az épületet választotta Marsigli 1711-ben alapított tudományos és művészeti akadémiajának székhelyéül. A palota falaira a Poggik képek sokaságát festették a legkülönbözőbb témákban: bibliai jeleneteket Zsuzsánna, Dávid és Mózes életéből, Herkules munkáit, tájképeket, a zodiákust és az évszakokat. Az épület ma is tükrözi a tudományos intézet alapítójának komplexitásra törekvését: a Palazzo Poggi falai között természetrajzi, szülészettörténeti, optikai, elektromosság-történeti, hadtörténeti, földrajzi és tengerészeti gyűjtemény található, valamint Ercole Lelli (1702–1766), Anna Morandi (1714–1774) és férje, Giovanni Manzolini (1700–1755) hihetetlen pontosságú, viaszból készült anatómiai szobrai. Morandi anatómia-tudását jellemzi, hogy férje halála után külön engedéllyel megkapta annak professzori katedráját a Bolognai Egyetemen – nőként, a 18. században. Egy ilyen helyen némiképpen megszeppen az ember.

³⁷⁰ A mikrotörténelem a hagyományos, kiemelt politikai eseményekre koncentráló történetírással szemben az egykori hétköznapi élet, a „kis helyek” (ténylegesen földrajzi helyek, események, egyes emberek életszakaszai) alapos megismerését tűzi ki célul: eseménytörténet írása helyett az egykori emberek kapcsolathálózatának föltárására törekszik. A „kis helyeket” azonban nem esettanulmányként kezeli, próbálja megtalálni azokat a vonatkozásokat, amelyek bizonyos értelemben reprezentálják, de legalábbis egy nézőpontból minél teljesebben megmutatják az adott kor és hely kultúráját. Szoros rokonságban áll a történeti antropológiával, és a kultúrtörténeti (*cultural history*) megközelítéssel együtt ez tekinthető ma a vezető társadalomtörténeti irányzatnak. A mikrotörténet-írás egyik legfontosabb iskolája az olasz *microstoria*, ennek elméleti megalapozásában is jelentős szerepe volt Ginzburgnak, aki a mikrotörténeti megközelítés egyik vezéralakjává vált, maga a kifejezés is tőle származik. Első műve után számos más könyvet írt, magyarul a boszorkányhiedelmek kialakulásával és megjelenési formáival foglalkozó *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése* jelent meg 2003-ban az Európa Kiadónál.

Különösen az Aula Magnába, az egykori könyvtárterembe lépve, pláne ha hallott már az ott őrzött kéziratok, ősnyomtatványok és régi könyvek lenyűgöző listájáról. Marsigli több mint hatszáz kötetnyi keleti – arab, török, perzsa – gyűjteményén³⁷¹ kívül itt található Ulisse Aldrovandi (1522–1605), a bolognai botanikus kert alapítója természetrajzi hagyatékának majdnem négyezer darabból álló könyv- és kéziratgyűjteménye, Filippo Maria Monti (1675–1754) kardinális tizenegyezer, illetve a bolognai születésű Prospero Lorenzo Lambertini, a későbbi XIV. Benedek pápa (1740–1758) huszonötezer kötetből álló könyvtára. A kéziratok és ősnyomtatványok között van 6. századi kézirat, vannak papiruszok a római és a bizánci időkből, Avicenna (Ibn Szina, 980–1037) perzsa orvos, filozófus, költő művének, az orvoslástörténet egyik legnagyobb hatású kézikönyvének, a *Canon Medicinae*-nek egy héber változata, Columbus 1493-ban írt, spanyolul, majd latinul is kinyomtatott levelének egy példánya az „Indiai tengerben fölfedezett szigetekről”, szarvasbőrre festett mexikói vallási naptár, illusztrált zsoltárkönyv, 1462-ben nyomtatott Biblia...³⁷²

A megilletődöttségen némiképpen segített, hogy a Marsigli halálának kétszázadik évfordulójára létrehozott kiállítás jóleső meglepetéssel várt: egy üvegtárlóban a szegedi egyetem főépületének fényképét fedeztem föl, rajta egy csoport tudóssal – 1930-ból, amikor Marsiglit itthon is publikációk, konferenciák sokaságával ünnepelték. Aztán végre beléptem a nem különösebben nagy, viszont magas polcokkal és rajtuk irdatlan tudásmennyiséget fölhalmozó kéziratokkal körberakott terembe, a *Museo Marsili*³⁷³-ba, ahol Marsigli száznegyvenhat kötetbe rendezett kézirateit, följegyzéseit, térképeit tárolják. A kézirat kikérése után pár perccel már előttem is volt az a vaskos, barna bőrkötésbe burkolt kódex, amelyet a „rovásnaptárral” foglalkozók közül addig még senkinek nem volt módja kézbe venni. A fóliókat lapozgatni is alig mertem, elfogódva nézgettem a kötet többi kéziratát, Marsigli jól ismert írását, rengeteg illusztráló rajzát, térképeit. A székely jeleket tartalmazó oldalakhoz érve aztán jó néhány, sok kutatónak fejtörést okozó dolog azonnal világossá vált. Ezeket a fényképek nem is mutathatták meg.

„Mikor Erdély szorosait elzártam”

Mint fentebb említettem, 1690-ben Marsigli fontos feladatot kapott: a Délvidékről Erdélybe vonuló császári sereg Szendrónél kelt át a Dunán,

³⁷¹ Marsigli kézirateinak katalógusa: Frati 1928, keleti gyűjteményéről l. Kovács 2012.

³⁷² L. a Bolognai Egyetem könyvtárának ismertetőjét: <http://www.bub.unibo.it/en-us/bibliographic-resource/manuscripts-and-old-books.aspx?idC=61662&LN=en-US>

³⁷³ A bolognai gróf maga is kétféleképpen írta a nevét, *Marsili* és *Marsigli* alakban is.

a csapat málháinak átszállításával őt bízta meg Badeni Lajos (1655–1707) őrgróf, Lipót tábornagya. Marsigli nemcsak ezt a feladatot végezte el, hanem Ó-Orsovánál elfoglalt egy szigetet, hogy nehezítse a török hajóhad nándorfehérvári tevékenységét. Erdélyben a császáriak feladata az volt, hogy Badeni Lajos vezetésével a frissen erdélyi fejedelemmé választott Thököly Imre csapatait kiszorítsák a fejedelemségből.

Thököly Imre (1657–1705) már huszonhárom évesen a Habsburg-ellenes kuruc mozgalom vezére volt. Változatos életútja során hol Bécsnek ajánlott békét, hol Konstantinápolyal egyezkedett Bécs megtámadásáról, hol közvetítőnek ajánlkozott a két birodalom között. 1682-ben török segítséggel Felső-Magyarország fejedelme lett. A következő években azonban megfosztották birtokaitól, a törökök elfogták, és kedvező békefeltételekért cserébe fölajánlották Bécsnek, katonái pedig tömegesen álltak át a császári seregbe. Mivel az udvar nem tartott rá igényt, még egy ideig török fogságban maradt. 1688-ban már szabad volt ugyan, de elvesztette fejedelmi címét. 1689-ben újra a törökkel szövetségben harcolt. Augusztus közepén Köprülü Musztafa nagyvezír megkezdte Niš ostromát, néhány nappal később Thököly váratlan és elsöprő győzelmet aratott Zernyestnél: a havasokon átkelve támadta meg a korábbi bujdosóvezérnek, Teleki Mihálynak a császáriakkal egyesített erdélyi seregét.

A helyzet kezdett a Habsburgok számára ijesztővé válni, merthogy Apafi Mihály 1690-ben bekövetkezett halála után II. Szulejmán (1687–1691) Thökölyt ismerte el Erdély fejedelmének. Szeptemberben az országgyűlés is őt választotta fejedelemmé, és visszakapta birtokait. Ekkor döntött úgy a császári hadvezetés, hogy a Délvidéket ideiglenesen föladva minden erejüket Thököly ellen fordítják. Badeni Lajos serege ellene vonult Nándorfehérvár alól, és fokozatosan a Havasalföldre szorította.³⁷⁴

Thököly Erdélybe való „beütéséről”, pusztításáról és a rablásokról érzékletesen számolt be Lakatos István, a csíkkozmási templom plébánosa:

Gróff Tököli Imre, hatalmas török császár szárnya alatt levő rettenetes, országrontó és pusztító, Erdélybe való beütésekor. mely lött szerenczétlen és boldogtalan 1690. esztendőben törökkel, tatárral, havasalföldi néppel és véle levő kuruczokkal, Istentől elfordúlt, pogánnál gonosszabb nemzetséggel, Töröz-vára mellett, Dohan (t. i. Tohán) nevű falunál, Sz. Bertalan nap³⁷⁵ tájban, hirtelenséggel is elszélljedvén az országban; midőn Szeben tartományáról csak

³⁷⁴ Szakály 1986: 92–93. A Thökölyről szóló irodalom igen gazdag, életrajzához, működésének megítéléséhez l. például R. Várkonyi 1988 és R. Várkonyi 2005, valamint a Benczédi (1983), Kónya (2009), Gebei (2010) által szerkesztett kötetek tanulmányait.

³⁷⁵ Augusztus 24.

hamarsággal visszaverettetett volna felséges Leopoldus római császár német és magyar király fő generálissa, méltóságos Ludvig Marchio, Badensis által egész táborát (hirtelen beesvén Czikba) tette Kozmás megyéjében Sz.-Ferencz nap³⁷⁶ után való napokban a Nyergestől fogva Szeretszegig, Kozmástól fogva Tusnádig elfogván azt a darab helyet és ott mulatván öt egész nap alatt az erdélyi néppel együtt, kik között legfővebbek lévén az háromszéki szomszédok, rettenetes károk löttének miatta: a templomnak két ablakja, a két kis oltár képeivel, köveivel, a nagy oltárnak tabernaculumja, a nagy oltár előtt való két szövendék, gyertyából font 3 szövendék, fagyertyatartók, egyik statusnak a felső része elrontattak; a toronyba levő kis harang, keresztelő-kőben levő réz-tükröcske, kereszt-zászlók és templombeli oltári egyet-mások elpraedáltattanak; azok tudniillik, a mellyek a fellyül megírt Registromban kereszttel jegyeztettenek meg.³⁷⁷

Marsigli – ismét saját beszámolója szerint – azt javasolta, hogy üssenek rajta a bujdosóvezéren, de mire ez megtörtént volna, Thököly visszavonult Erdélyből. Ekkor a grófot azzal bízták meg, hogy a Moldvába és Havasalföldre vezető szorosokat lezárja Thököly serege előtt. Thököly – ahogy Marsigli hívta, „Tekli” – nem volt könnyű ellenfél, többek között elhíresült csalárdságai miatt sem. Az olasz tiszt is igen rossz véleménnyel volt róla,³⁷⁸ álnok hazudozónak tartotta.³⁷⁹

De Marsigli erdélyi térképei jól hasznosultak, katonai tudása – és persze a császári hadak ereje – lehetővé tette a teljes sikert: október végére Thököly visszahúzódott a Havasalföldre, és többé nem tudott visszatérni a fejedelemségbe. Egy ideig még Havasalföldön húzta meg magát, de 1691-ben a havasalföldi vajda is kiűzte. Évekig kisebb török csapatok vezetőjeként portyázott, egészen 1697-ig, amikor a Magyarországot visszafoglalni szándékozó II. Musztafa (1695–1703) szultán megbízásából fölkelést

³⁷⁶ Október 4.

³⁷⁷ SzékOkl VI: 424–427, 1344. sz.

³⁷⁸ Ezzel nem volt egyedül, az osztrákok kifejezetten Thököly-ellenes propagandát terjesztettek – igaz, a franciák viszont kedvelték. Thököly korabeli megítéléséről l. Köpeczi 1976; G. Etényi 2009a és G. Etényi 2009b.

³⁷⁹ Önéletírása szerint: „Míg Lippán időztem, Thököly küldönce tisztelgett nálam és azt üzenté, hogy biztos kíséretet ad Belgrádig. Én azonban, árulástól félve egy ilyen álnok ember részéről, amivel már megpróbálkozott ellenem, úgy tettem, mintha szívesen venném ajánlatát, és azt mondtam, hogy nem folytatom utamat a törökök kísérete nélkül; így azzal a reménnyel áltattam, hogy Temesvár felé indulok.” Idézi Jászay 1999: 31. j. Az idézett részletet Marsigli fél évvel Thököly kiszorítása után, 1691 tavaszán írta, miközben béketárgyalásokat kezdett a törökkel.

próbált kirobbantani, sikertelenül: csak Hegyalján tört ki lázongás, s csak a jobbágyok részvételével, a nemesség Bécset támogatta. Az 1699-ben kötött karlócai béke kimondta, hogy Thökölyt és kurucait az Oszmán Birodalom ázsiai részeiben kell letelepíteni – így Izmitben halt meg 1705-ben.

Visszatérve 1690-be és az olasz hadmérnök erdélyi feladataira: Marsigli dél felől mozgott Székelyföld keleti peremén észak felé, egészen Gyergyóig – ide valamikor október táján ért. Mire hadi feladataival végzett, leesett a hó is, úgyhogy ott maradt egészen a következő év elejéig, csak február elején indult vissza Bécsbe. A tél nagy részét tehát Gyergyóban töltötte, „egy ősi várban”.³⁸⁰ Ahogy soha, most sem tétlenkedett: föltérképezte Erdély, Moldva, Bukovina és a Havasalföld kapcsolatait, történelmi jegyzeteket készített, összeszerkesztett egy többnyelvű földrajzinév-jegyzéket³⁸¹ és rendezte az elmúlt hónapokban készült iratait.³⁸²

E hadjárát közben készült az a néhány, székely jeleket tartalmazó lap, amelyeket az 54. számú kéziratkötet őriz, s amelyek együttesét többféle-képpen nevezik, sokáig „rovásnaptárnak” hívták, a laikus irodalomban sokszor ma is így utalnak rá. Minthogy a kézirat nem csak naptárt tartalmaz, ez a név pontatlan, esetleg még félrevezető is – ezért hívom *Bolognai Emlék*-nek.³⁸³

A Bolognai Emlék 20. század eleji fölfedezése óta a székely írás kutatásának legfontosabb forrása: ez a székely írás eddig előkerült leghosszabb emléke, s bár csak egy 17. század végén készült kéziratban maradt ránk, a lemásolt naptár a föltételezések szerint elég korai, a 15. századból származhat. Az emlék további különlegessége, hogy a naptár eredetije – legalábbis az azt lemásoló talján polihisztor lejegyzése szerint – egy fadarabon volt olvasható: Thuróczy megjegyzésén és a Nikolsburgi Ábécé betűformáin kívül ez az egyetlen nyoma annak, hogy a székelyek valaha fába is róttak betűket. A naptár egyben jelentős magyar nyelv- és művelődéstörténeti emlék is, hiszen a 15. századból alig ismerünk magyar nyelvű kalendáriumot. A székely írás belső történetének megrajzolásához pedig nemcsak hossza, hanem archaikus grafotaktikai sajátosságai miatt is nélkülözhetetlen: még fölfedezhetőek benne azok a szabályok, amelyek gyakor általánosak lehettek a székely írást használók gyakorlatában, de

³⁸⁰ Stoye (1994: 96–97) *ancient castle*-nek fordítja; Marsigli önéletrajzában (1930a: 131): „fortezza di Giorgino” szerepel.

³⁸¹ L. Rozsnyói 2000: 185–186 és Nagy 2011a: 133–138.

³⁸² Stoye 1994: 97.

³⁸³ A székely írás megnevezésében a 20. század nagyobbik részében általános volt a *rovásírás* kifejezés, az utóbbi évtizedekben azonban konszenzus alakult ki a kutatók között abban, hogy a *rovás* kitétel több szempontból is félrevezető lehet, ezért inkább a *székely írás* megnevezést használjuk (részletesebben l. Sándor 2014a: 18–23). Az emléket a korábbi hagyományt követve 1991-ben még *Bolognai Rovásémlék*-nek neveztem (Sándor 1991).

a későbbi emlékekben már csökevényesen vannak jelen, vagy egyáltalán nem mutathatók ki.

Ahhoz azonban, hogy az emléket valóban föl tudjuk használni a székely írás történetének föltárásához, s helyén tudjuk kezelni nyelvtörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásait, alapos filológiai tisztítást kell végeznünk a 17. századi másolatban megőrzött emléken. Mert hiába mindössze néhány oldal az emlék, kérdés jócskán van vele kapcsolatban. Valóban Marsiglitól származik-e a másolat? Minden, amit az olasz gróf kéziratában találunk, rajta volt a boton? Mindent lemásolt Marsigli, ami a boton volt? Honnan tudjuk, hol került elő a naptár? Mikor készülhetett a lemásolt szöveg eredetije? Kik és miért róhatták fába a naptárt? Először is nézzük, milyen válaszok születtek korábban ezekre a kérdésekre.³⁸⁴

A „kettős busztrófedon” és egyéb furcsaságok

Szilády Áron (1837–1922) református lelkész, Kiskunhalas országgyűlési képviselője, orientalista és irodalomtörténész kincsek sorával gazdagította a magyar közművelődést és tudományos életet. Ő volt többek között a *Török–Magyarkori okmánytár* és a *Nyelvemléktár* és az *Irodalomtörténeti Közlemények* egyik szerkesztője, ő adta ki Tinódi Lantos Sebestyén, Ilosvai Selymes Péter és Balassi Bálint műveit is. Még fiatalon, 1868-ban Bolognában is járt, hogy megvizsgálja Marsigli hagyatékát, s összeírja a magyar vonatkozású darabokat, illetve azokat a kódexeket, amelyek Mátyás könyvtárából kerülhettek az egyetemvárosba. Utazásáról és eredményeiről jelentést írt, de ebben egyetlen szót sem ejtett különleges jelekkel teleírt lapokról.³⁸⁵

A Marsigli által lemásolt naptárt magyarul elsőként Beliczay Jónás említette. Marsigli 145. kéziratkötetete a gróf önéletírása,³⁸⁶ ezt dolgozta föl, és adta közre Giovanni Fantuzzi 1770-ben, s ennek magyar fordításában írta Beliczay:

E győzelem [Thököly seregeinek kiszorítása] után 200 dragonyossal a Moldva- és Oláhországba vezető szorosok kipuhatolására kül-

³⁸⁴ Az emlék részletes filológiai földolgozása és nyelvtörténeti tanulságainak részletezése *A Bolognai Rovásémlék* című monográfiában (Sándor 1991) található. Ebben a fejezetben csak az ott bemutatott, jóval részletesebb elemzés alapján levont következtetéseket ismertetem. Más vonatkozásban viszont bővebb az itt leírt anyag: részben mert található benne új állítások, részben mert itt részletesebben ismertetem a kötetben csak hivatkozott művelődéstörténeti vonatkozások jórészét.

³⁸⁵ Szilády 1868.

³⁸⁶ *Autobiografia del Co. L. F. Marsili, dalia nascita all'anno 1711*. Gianola (1931: 165) szerint különböző kezek írták (Marsigli gyakran dolgoztatott másolókkal), és tele van javításokkal.

detett ki. Tudományos műveltségének megfelelően ugyanezen alkalommal a szittya néptörzstől lakott Székelyföldön tanulmányozta és megfigyelte e nép nyelvét s kutatásai közben oly fát vagy fatáblát talált, a mely ezen föld első keresztyéneinek a változó napokra eső ünnepeinek naptárát tartalmazza.³⁸⁷

Erre a megjegyzésre Sebestyén Gyula figyelt föl 1902-ben. Az irodalomtörténész Thaly Kálmántól (1839–1909) kért segítséget, aki már régebben szorgalmazta, hogy vizsgálják át Marsigli kéziratait, az erdélyi viseletekről készített rajzokat ki is adta 1893-ban.³⁸⁸ Amikor Sebestyén megmutatta neki a székely ábécét, emlékezett, hogy a Marsigli-iratok között látott ilyen „merev betűs székelyföldi másolatokat”.³⁸⁹ A székely írásos anyag létét aztán Veress Endre (1868–1954) történész igazolta végleg: 1901-ben Fraknoi Vilmos, a Magyar Történelmi Intézet alapító-igazgatója őt bízta meg azzal, hogy vizsgálja meg Bolognában a kéziratos magyartulmányok vonatkozások szempontjából. Munkája eredményét 1906-ban tette közzé.³⁹⁰

Mivel a fényképfelvételek megrendelése Bolognából költséges és bonyodalmas lett volna, nem áldoztak pénzt a bolognai kéziratos lefotózására, amíg bizonyossá nem vált, hogy valóban létezett valamiféle székely írás. Márpedig ebben az időben kevés komoly kutató tette volna tűzbe a kezét a székely írás hiteléért: a századforduló a székely hamisítványok miatti botrányoktól volt hangos,³⁹¹ s ez – mint Sebestyén írta – „még a készen álló tudományos eredmények megjelenését és érvényesülését is megnehezítette”.³⁹² Néhány év múlva szerencsés fordulat következett be: fölbukkant egy új emlék, az Isztambuli Felirat. Ekkor Sebestyén elérkezettnek látta az időt, hogy végre fényképeket készíttessen a bolognai kéziratoslapokról, s egy rövid híradást követően *A magyar rovásírás hiteles emlékei*-ben közzé is tette az emléket tartalmazó kéziratoslapok képét, és elemezte az emléket.³⁹³

Sebestyén alapos földolgozást készített: leírta az emlék fölfedezésének történetét, próbálkozott a megfejtésével, datálta, és megkísérelte rekonstruálni a szövegek eredeti helyzetét a boton. E két utóbbi művelet kissé kalandosra sikerült. A kéziratoslapok ugyanis nemcsak egy naptárt, hanem még egy ábécét és egy szinte teljesen áthúzott oldalt is tartalmaznak, valamint két olyan lapot, amelyre bibliai neveket írtak. A kéziratoslapokat megszámozták,

³⁸⁷ Beliczay 1881: 43.

³⁸⁸ Thaly 1893.

³⁸⁹ Az emlék fölfedezéséről l. Sebestyén 1915: 28, 35–36.

³⁹⁰ Veress 1906.

³⁹¹ Sándor 2014a: 284–286. L. még Tóth 1899: 2–24; Sebestyén 1909: 299–325.

³⁹² Sebestyén 1915: 28.

³⁹³ Sebestyén 1913 és Sebestyén 1915: 35–56.

a naptár oldalai viszont nem sorrendben, hanem összevissza következnek egymás után.

Mindebből Sebestyén ötletdús következtetést vont le: hogy a boton „kettős busztrufedon” volt. A busztrufedon – eredetileg ’ökörszántás’-t jelent a szó – kígyózó vonalvezetés,³⁹⁴ amely ez esetben Sebestyén szerint úgy jöhetett létre, hogy a rovó egy-egy oldal teleírása után a rováspálcát nemcsak hosszanti tengelye körül forgatta el, hanem annak másik végét vette a kezébe. Az így készült rováspálcát azután visszaforgatás nélkül másolták le: a másolaton ezért minden második sor betűi fejjel lefelé állnak, és az eredeti iránnyal ellentétesen haladnak. A Bolognai Emlékben pedig azért volna „kettős ökörszántás”, mert Sebestyén úgy vélte, a rovásbot minden egyes lapját megfelezték, s az egyik végén futott körbe a naptár, a másikon pedig a maradék négy kéziratlap jelei.³⁹⁵

A „busztrufedon”-elmélet egy ideig mások fantáziáját is megmozgatta. Herepei János úgy fejlesztette tovább Sebestyén ötletét, hogy szerinte a naptár, illetve az ábécé és a bibliai nevek nem négy-négy megfelezett, hanem két-két teljes oldalon voltak: az oldal közepéig szabályosan mentek a betűk, ott megszakadt a sor, a folytatás pedig balról jobbra, fejjel lefelé következett.³⁹⁶

Sebestyén Gyula kissé megbonyolította a kézirat keletkezésének történetét is – másként nem tudta magyarázni, a lapokon valójában miért nincs nyoma a föltételezett busztrufedonnak, különösen nem kettőnek. Úgy vélte, a Bolognában őrzött kézirat csak a Marsigli első másolatáról készült újabb másolat, bár ezt is az olasz gróf készítette. A kézirat keletkezését úgy képzelte el, hogy valaki Telegdi János ábécéje³⁹⁷ alapján föloldotta az olasznak az emlékben található székely ábécét, s ezzel a segítséggel Marsigli már maga fejtette meg a jeleket. Aztán erről a piszkozatról új másolatot készített, ezt megmutatta annak a székelynek, aki segített neki az ábécé föloldásában. Az új másolás alkalmával fordította vissza az első másolaton még fejjel lefelé álló sorokat, így tűnt volna el a busztrufedon.³⁹⁸

De nemcsak a kéziratot tartotta Sebestyén másolatnak, hanem a botot is. A naptárban szerepel olyan szentek névünnepe, akiket a 11. század után avattak szentté, Sebestyén szerint az ő ünnepeik és a későbbi hangtörténeti jellemzők egy újarováskor kerültek a botra. Végző soron 16. századnak tartotta az emléket, mégis úgy gondolta, hogy Marsigli, aki

³⁹⁴ A Földközi-tenger környékéről ismert írások – görög, etruszk, latin – korai változataiban gyakori megoldás volt, de előfordul germán rúnával írt emlékekben is.

³⁹⁵ Sebestyén 1915: 36–39.

³⁹⁶ Herepei 1935.

³⁹⁷ L. Sándor 2014a: 236–246.

³⁹⁸ Sebestyén 2015a: 36–39.

„gyakorlott epigráfus” volt, nem tévedett: nem tévesztette őt meg „valamilyen közelkorú rovástermék”, amikor azt írta, hogy az általa talált naptár 11. századi – pontosabban, hogy a Székelyföld első keresztényeinek naptára, de ez Sebestyén szerint az olasz értelmezésében 11. századit jelent –, mert nem a rovásbot tényleges korát, hanem annak nyelvtörténeti jelentőségét akarta hangsúlyozni. Sebestyén szerint a naptár tartalmán kívül más érvek is szólnak amellett, hogy az eredeti rovásbot a 11. században készült: a ligatúrák és a „magánhangzó-ugratás” (azaz a magánhangzók ki nem írása) szerinte olyan tökéletes a szövegben, hogy az csak nagyon korai lehet, mert a 16. század elején ezek a sajátosságok már fogyatékosak, vagy egyáltalán nincsenek meg. Másrészt Sebestyén szerint az eredeti rovásbot valóban a székelyek keresztény hitre térítésének idején keletkezhetett, mert az emlék naptáron kívüli szövege „a katolikus ismeretek kis tükre”, a 15–16. században ez a kezdetleges naptár pedig már visszaesés lett volna a nyomtatott naptárak mellett.³⁹⁹

Sebestyén jelentős munkával kidolgozott nézetei közül a kettős busztrófedonra és az Árpád-kori datálásra vonatkozó hamarosan megdőlt, első sorban Németh Gyula munkái révén. Németh nemcsak cáfolta Sebestyén nézeteit, maga is hozott új szempontokat a kutatásba: valami oknál fogva – fölteve indoklás nélkül maradt – kételkedett abban, hogy a kézirat székely jelei magától Marsigliól származnának, ezek lejegyzését és a megfejtési kísérleteket Marsigli „átírójának”, a javításokat pedig egy második, esetleg harmadik kéznek tulajdonította, aki szerinte a székely írást már egy későbbi fázisában ismerte.⁴⁰⁰

Az emlék korának meghatározása során Németh csaknem ugyanazokat a szempontokat vette figyelembe, amelyeket azóta is szinte mindenki. A rovás technikának még elég jól megfelelő betűformák, a szöveg betűhasználati jellemzői és az <ü> ~ Ő <ö> jeleknek a Nikolsburgi Ábécében lévővel megegyező hangértéke miatt korábbinak tartotta a Bolognai Emléket, mint az 1501-ben készült Csíkszentmihályi, illetve az 1515-re datált Isztambuli Feliratot. Ugyanakkor megállapította azt is, hogy a naptár nem lehet régebbi a 15. század utolsó éveinél, mert szerepel benne az 1450-ben szentté avatott Sienai Szent Bernát napja. Németh vetette föl azt is, hogy a boton valószínűleg szóelválasztó pontok is voltak, ezt őrizné az áthúzott szövegben látható, a türk feliratokon megszokott két pont.⁴⁰¹

Igazságtalan lenne azonban Sebestyén munkáját alábecsülni. Számos megfigyelése helytállóan bizonyult, és túlértékelhetetlen az is, hogy

³⁹⁹ Sebestyén 1915: 41, 56; Sebestyén 1914: 1; Sebestyén 1917–1920: 301; Sebestyén 1918.

⁴⁰⁰ Németh 1934: 7–8, 19, 24.

⁴⁰¹ Németh 1917–1920: 26; Németh 1934: 6, 17. Németh érvelését Ferenczi és Ferenczi (1979: 15), valamint naptártörténeti érvekkel kiegészítve Csallány (1960: 69–70) is átvette.

mindenki számára hozzáférhetővé tette a gróf székely írásos kéziratait, ráadásul a székely írás akkoriban ismert összes többi emlékével együtt. A naptár egymagában csaknem többet mond el a székely írás történetéről, mint a többi emlék együttvéve, éppen ezért különös, hogy sokáig nem keltette föl a kutatók érdeklődését. Apróbb megjegyzéseket fűztek hozzá néhányan,⁴⁰² de senkinek nem jutott eszébe, hogy ellenőrizze Sebestyén kiadását és olvasatait,⁴⁰³ egyetlen magyar nyelvtörténész figyelmét sem ragadta meg, hogy a naptárt olyan írással írták, amely már akkor pontosan tükrözte vissza a magyar hangokat, amikor a latin betűs magyar helyesírás még javában küszködött ezzel.

Pedig már az emlék filológiai földolgozása is nyilvánvalóan szükségesnek látszott, akár csak Sebestyén fényképei alapján is, hiszen az ott látható kézirat jó néhány furcsaságot mutatott. Marsigli a kéziratlapok hátoldalára ráírta, hogy a bot melyik oldaláról másolta a lapon lévő szöveget – az így kapott sorrend azonban eltér az oldalszámok alapján létrehozottól, sőt van olyan oldal is, amelyen két oldalszám látszik. A naptárt tartalmazó két botoldalon a föltételezések szerint sokkal több jelnek kellett volna állnia, mint a másik kettőn. Lehetséges ez? Vagy nem mindent másolt le Marsigli? Hiszen az egyik „bibliai neveket” tartalmazó oldalon mindössze két név áll, az egyik naptároldalon, a 677. számú lapon pedig hiányzik az egyik sor fele. És miért ragasztottak toldást – egy keskeny papírszalagot rajta négy névvel – ugyanehhez az oldalhoz? Egyáltalán: nem lehet-e igaza Némethnek, hogy nem is Marsigli másolta át a jeleket? Ki és miért húzott át majdnem egy teljes oldalt?

És ezek még csak a filológiai részletek. Ha a kézirat keletkezésére és a botra is kíváncsiak vagyunk, további megválaszolatlan kérdések sorjázanak. Ki oldotta föl Marsiglinak a székely jeleket? Talált egy másik ábécét, amelyen a székely betűk hangértékét latin betűkkel is megadták, vagy talált valakit, aki ismerte a székely írást? Ki lehetett az? Nem lehet, hogy csak a naptár volt a boton, a többi szöveg nem? De akkor azok honnan valók? Hol találta a botot az olasz gróf – és mit jelent ez esetben a „talál”? Megmutatták neki, vagy maga bukkan rá valahol? Miért nem küldte haza a gyűjteményébe azt is? Hol van most a bot? Megsemmisült vajon?⁴⁰⁴

⁴⁰² Erneyi 1917; Ferenczi 1936: 70; Ferenczi 1939: 194; Németh 1934. Tagliavini (1930a) a naptárt kiemelve tájékoztatta olasz honfitársait a székely írásról.

⁴⁰³ Forrai Sándor, a székely írás lelkes műkedvelő kutatója viszont könyvének (1985a) középpontjába a naptárt állította, s már korábban is írt az emlékről (1974, 1981a, 1981b), sőt faragtatott is egy olyan botot, amilyen szerinte az eredeti lehetett – ezt bemutatták az általa szervezett első magyar rovásírás-kiállításon, és fényképe szerepel az *Élet és Tudomány* 1981. januári számának hátlapján. Odaadása, munkája tiszteletet érdemel, műveit azonban erős kritikával kell kezelnünk.

⁴⁰⁴ Bolognában, a Museo Civico Archeologicóban őriznek egy germán rúnairásos naptárt. Ez

Biztos, hogy valóban egy „fadarabról” másolta Marsigli a jeleket vagy inkább egy másik kéziratról? Egyáltalán mire való egy ilyen naptár? Kik készíthették, mikor és miért?

A kérdések felére a kéziratoldalak maguktól is válaszoltak – csak föl kellett lapozni őket.

„*Manuscripti diversi*”, IV. kötet, 669–686. levél

A székely írásos emléket tartalmazó, fólió méretű kéziratkötet Frati katalógusában az 54. számot kapta.⁴⁰⁵ Címe: *Manuscripti diversi toccantila seconda spedizione a Romae e manegio per D. Livio Odescalchi con scritture naturali e mili vol IV*. A kötet 770 lapból áll, igen nagy, vaskos – tizenöt centiméter vastag, huszonötször harminchét centiméter.⁴⁰⁶

A kötet címében szereplő Livio Odescalchi (1652–1713), Bracciano hercege, XI. Ince pápa már említett unokaöccse volt. Amikor Marsigli 1688-ban Rómában teljesített diplomáciai küldetést a pápánál, a grófot ő szállásolta el saját házában, s így barátságba keveredtek. A herceg arra igyekezett rávenni a jó magyarországi helyismerettel rendelkező császári tisztet, hogy próbáljon számára „Magyarországban valami uradalmat és díszesebb címet szerezni”. Marsigli a Szerémséget javasolta neki.⁴⁰⁷ Hasznos tanács volt: I. Lipót két évvel később Odescalchinak ajándékozta a szerémségi Újlakot, s kinevezte szerémi herceggé.

Marsigli kéziratgyűjteményében több vegyes tartalmú kötet is található. Az 54. számúba kötötték többek között azt az 1687-ben keltezett beszámolót, amelyet Marsigli XI. Incének készített, arról, „hogyan állnak az ügyek” Magyarországon; itt van két irat 1689 januárjából boldog Kapisztrán János testének Újlakra szállításával kapcsolatban; jegyzetek és rajzok a dunai és tiszai halakról; az 1690-es délvidéki hadművelettel kapcsolatos iratok és térképek, Szendrő és Szabács várának rajza, Marsigli Badeni Lajossal folytatott levelezése és jelentései; sok irat a Thökölyt kiszorító hadműveletekkel kapcsolatban – várak és szorosok térképei, rajzai, Erdély keleti szorosairól rajzolt térképek,⁴⁰⁸ Thököly 1690 decemberében Erdélybe küldött kiáltványa, Thököly elfogott kémeinek vallomása; Gyergyó-, Orbai- és

faragott, képeket is ábrázoló lapokból áll (leírásuk: Frati 1841), és értelemszerűen nem azonos a székely betűs naptárral, mint erre már Gianola (1931: 160) fölhívta a figyelmet.

⁴⁰⁵ Frati 1928: 46–52. A kötet jelzete: BUB FM (Biblioteca Universitaria di Bologna Fondo Marsigli) Ms 54. Köszönjük a Bolognai Egyetemi Könyvtárnak, hogy hozzájárultak a kézirat kiadásához.

⁴⁰⁶ Én annak idején elmulasztottam lemérni, a méretek forrása Kisari Balla 2005: 234.

⁴⁰⁷ Erről Marsigli önéletírásában lehet olvasni, Beliczay 1881: 37.

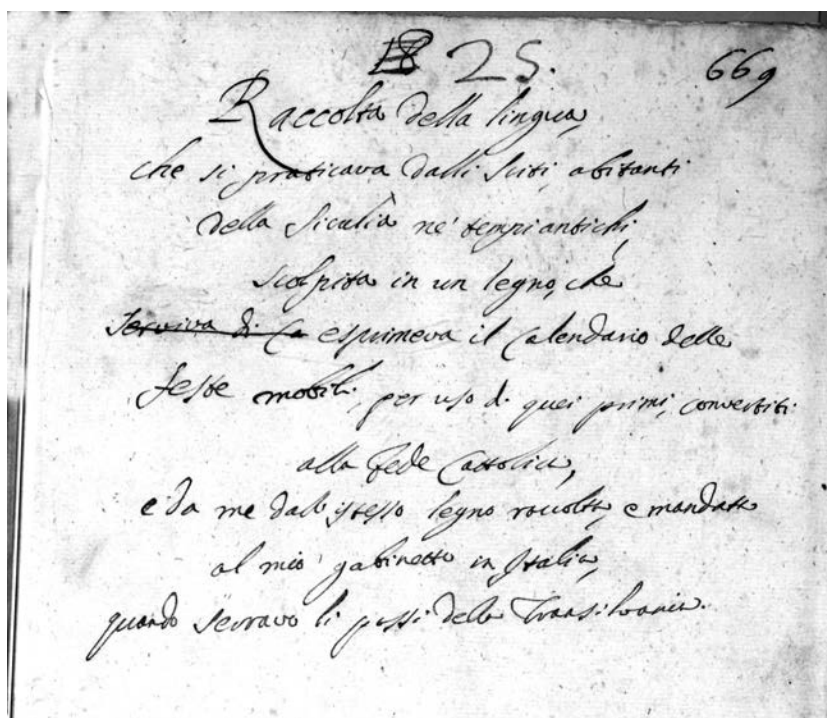
⁴⁰⁸ Székelyföld térképe pl. a 604. lapon, hasonmása: Kisari Balla 2005: 412, 153. térkép.

Kézdiszék kötelezvénye a császáriak támogatására, Moldváról gyűjtött információk Kinskynek, adatok a lengyelek moldvai előrenyomulásáról a császárnak.⁴⁰⁹

A kötethez Marsigli tartalomjegyzéket írt, ebben a naptárra vonatkozó rész a következő:

Raccolta della lingua, che si praticava dalli Sciti, abitanti della Sicilia ne' tempi antichi, scolpita in un legno, ch'esprimeva il Calendario delle fede Cattolica d. quet Paese_ _ _ 669.

Az emlék tehát a kéziratkötet 669. lapján kezdődik, utolsó lapja 686. számot viseli, összesen tizennyolc levélből áll.⁴¹⁰ A 669., címlapként szolgáló oldalra a tartalomjegyzékben olvashatónál valamivel bővebben írta le Marsigli, mit is jegyzett föl a követő lapokra:

Bolognai Emlék, 669r

⁴⁰⁹ A kötet tartalmát részletesen ismerteti Veress (1906: 122–126).

⁴¹⁰ A fejezet végén a Bolognai Emlék kéziratlappjai nagyobb méretben is láthatók.

Raccolta della lingua,
 che si praticava dalli Sciti, abitanti
 della Sicilia ne' tempi antichi
 scolpita in un legno, che
 serviva di Ca-esprimeva il Calendario delle
 feste mobili, per uso di quei primi, convertiti
 alla fede Cattolica,
 e da me dall istesso legno raccolta, e mandata
 al mio gabinetto in Italia,
 quando serravo li passi della Transilvania.

Gyűjtés azon szkíták által használt nyelvből, akik Székelyföldön élnek, a régi időkből egy botra rovott, a mozgó ünnepeket mutató naptár, amelyet azok használtak, akik elsőként tértek át katolikus hitre, a botról magam gyűjtöttem, és elküldtem olaszországi gyűjteményembe, amikor Erdély szorosait elzártam.⁴¹¹

A 17. század végén természetes és általános volt, hogy a székelyeket – és általában a magyarokat – a szkítáktól származtatták. Így volt ezzel Marsigli is, amit a magyarok erényeinek tartott – a szabadság szeretetét, hogy szabad emberekként tisztelik és nagyra becsülik választott vezetőiket –, azt a szkítáktól örökölt tulajdonságnak vélte.⁴¹² De csak 1703 után: korábban sokkal rosszabb véleménnyel volt róluk, nem tudván megbocsátani a császár elleni lázongásukat, s hogy Lajos király halála után nem fogadták el Ferdinándot uralkodójuknak, s nem is a dicső szkítáktól, hanem a vad hunoktól származtatta őket.⁴¹³ Úgy látszik, a székelyeket mégis szkítának tartotta már korábban is. De a székelyeket egyébként is megkülönböztette a magyaroctól az erdélyi viseletek leírásakor is, pontosabban kétféle erdélyi magyart tartott számon: az inkább Erdély alsó részein élőket, a „szorosan vett” magyarokat, és a hegyek közt élő székelyeket, akik nyelvjárása szerinte még az ő idejében is tartalmazott szkíta szavakat.⁴¹⁴ Eredetükről forrása azt tartalmazta, amit Kézai óta szinte mindenki más is gondolt: hogy ők azoknak a hunoknak az utódai, akik nem tértek vissza Szkítiába,

⁴¹¹ Sebestyén (1915: 40) fordításában: „A Székelyföld régi scita lakói nyelvének fára faragott gyűjteménye, mely a katolikus hitre először áttértek használatára a mozgó ünnepek naptárát tüntette fel s a melyet ugyanazon fadarabról magam gyűjtöttem s küldtem el olaszországi gyűjteményembe akkor, midőn Erdély szorosait elzártam.”

⁴¹² Marsigli 2009: 14–15.

⁴¹³ Nagy 2011a: 100–101.

⁴¹⁴ Nagy 2011a: 117.

hanem az erdélyi hegyek közt húzódtak meg egészen a magyarok visszatértéig, azaz a honfoglalásig.⁴¹⁵

Ezzel a bemutatással nagyjából mindent elmondott arról is, amit az etnikumok jellemzésében fontosnak tartott: milyen a nyelvük, hol élnek, honnan származnak, milyen vallásúak. Legalábbis egy másik munkájában, az általa másolt és szerkesztett viseletalbumban⁴¹⁶ Erdély népeit ugyanazon szempontrendszer alapján jellemezte: mi a nyelvük, hol élnek, honnan származnak, mi a jellemző foglalkozásuk, milyen a viseletük.⁴¹⁷ Fontos viszont, hogy külön kiemelte: a szkíta eredetű hunok sok népet leigáztak, s ezen az alapon sok európai nép nevezi magát a szkíták ivadékanak, valójában azonban „csak a magyarok őrzik az ősi szkíta vérnyomait, akik a hunok nemzetségéből származnak”, és „szkíta származásuk legfőbb bizonyítéka a magyar nyelv”.⁴¹⁸ Az általa lemásolt emléket értelemszerűen e nyelv mutatványának vélte.

Abban azonban pontatlan a gróf, hogy a naptár mit tartalmaz, hiszen nem a mozgó ünnepeket mutatja – akkor egyébként elég rövidke lenne⁴¹⁹ –, hanem a katolikus egyház állandó ünnepeit: *kiskarácsony*-nyal kezdődik, és *Szilveszter est*-ével végződik. A kettő között az állandó dátumokra eső ünnepeket jelzi, mint például az *Úr színe változását* és a *karácsonyt*, a napok zömét pedig a szentek emléknapijának megnevezésével jelöli. A naptár – más régi kalendáriumokhoz hasonlóan – az év nem minden napját jelzi, csak a fontosabb szentek emléknapijait, illetve a nem mozgó egyházi ünnepek jelentős részét: háromszázhatvanöt nappól mindösszesen százötz napot.

A naptár azonban csak négy levelet foglal el: a Bolognában őrzött emlék egyéb részeket is tartalmaz. A címlap után egy ábécé következik, van két olyan oldal, amelyre Jézus életével kapcsolatos tulajdonneveket írtak, s van egy szinte egészében áthúzott, elrontott kéziratlap.

Marsigli a kéziratkötetnek furcsamód nem az oldalait, hanem a leveleit számozta meg a recto (a kötetben a jobb) oldalon, a fóliók versóján (hátlapján) nincsenek számok. A székely jelekkel írt szöveg mindig páratlan számú lapokra került. A páros számú lapok üresek, de verso oldaluk alján van egy-egy rövid, latin betűs szöveg, többnyire fejjel lefelé írva a papírra: ide azt jegyezte föl Marsigli, hogy az előző lapon található székely jeleket a botnak melyik oldaláról másolta. A kéziratkötetben máshol is előfordul,

⁴¹⁵ Az erdélyi viseletekről összeállított munkájában (Thaly 1893: 660 és Nagy 2011a: 117).

⁴¹⁶ *La popolazione di Transilvania composta di vario nazioni, di diverse lingue, religioni, usi e vestiti*, I. Thaly 1893 és Nagy 2011a: 116–121.

⁴¹⁷ Nagy 2011a: 116–121.

⁴¹⁸ Marsigli 2009: 13.

⁴¹⁹ A katolikus naptárban a változó időpontokra eső ünnep, ilyen a (325 óta a tavaszi nap-éjegyenlőséget követő holdtölte utáni első vasárnap ünnepelt) húsvét, a többi mozgó ünnep többsége szintén a húsvét időpontjához igazodik (például a pünkösd vagy az Úrnapja).

hogy Marsigli a tulajdonképpeni följegyzést követő üres lap hátoldalára jegyzetet írt, éppen egy Erdély-térkép után álló üres lap versójának alján látható néhány sor – szintén fejjel lefelé.

A kézirat lapszámozása szerint haladva a következő oldalakból áll a Bolognai Emlék:

- 669 r: címlap
v: —
- 670 r: —
v: —
- 671 r: ábécé
v: —
- 672 r: —
v: —
- 673 r: naptár 1. (január 1. – március 25.)
v: —
- 674 r: —
v: (fejjel lefelé) *Nella prima faccia del Boscone*
- 675 r: naptár 3. (július 13. – szeptember 24.)
v: —
- 676 r: —
v: (fejjel lefelé) *Nella Seconda faccia*
- 677 r: naptár 4. (szeptember 14. – december 31.)
v: —
- 678 r: —
v: (fejjel lefelé) *Nella Seconda faccia*
- 679 r: bibliai nevek 1.
v: —
- 680 r: —
v: *fanō la tertia faccia*
- 681 r: áthúzott szöveg
v: —
- 682 r: —
v: (fejjel lefelé) *Quarta faccia*
- 683 r: naptár 2. (április 4. – július 11.)
v: —

- 684 r: —
 v: (fejfel lefelé)
Passi, i Muniti
In Giorgio, che uonō in Mol:
dauia.
Pelizka _ _ _ _ _p:
Bekas Loca_ _ _ _ _
Nella prima faccia del Boscone
- 685 r: bibliai nevek 2.
 v: —
- 686 r: —
 v: *fanō la tertia faccia*

Ez a sorrend kissé kusza. Kézenfekvő kipróbálnunk, a hátoldalakra írt följegyzések logikusabb rendet adnak-e. A páratlan számú levelek rectójára írt szövegek tartalma, a szövegeket követő, páros sorszámot viselő fólió versójára írt följegyzés, illetve a kéziratkötet lapszámozása a következőképpen viszonyul egymáshoz:

Marsigli följegyzése, verso	a szöveg tartalma, recto
első oldal (674)	naptár 1. (673)
első oldal (684)	naptár 2. (683)
második oldal (676)	naptár 3. (675)
második oldal (678)	naptár 4. (677)
harmadik oldal (680)	bibliai nevek 1. (679)
harmadik oldal (686)	bibliai nevek 2. (685)
negyedik oldal (682)	áthúzott szöveg (681)
—	ábécé (671)

Az összevisszaság tehát mégsem akkora, amilyennek akkor látszik, ha a kötet lapszámozásából indulunk ki: a hátlapokra írt följegyzések követik a naptár természetes rendjét, és összefüggést mutatnak a tartalmilag valóban egymáshoz kapcsolódó bibliai nevek között. Érdemes tehát a lehető legegyszerűbb megoldásra gondolni, amikor megpróbáljuk kitalálni, mi okozhatta a kavarodást: a kéziratkötetet valószínűleg a lapok

egybekötése után számozták meg, így mindenképpen a versón lévő följegyzéseket kell elsődlegesnek tekintenünk.⁴²⁰

A lapok nyilván a rendezés során keveredtek össze, de mindössze két levelet illesztettek rossz helyre. Az emlék logikusan az ábécével kezdődik, aztán következett volna a naptár, a bibliai nevek, végül az áthúzott oldal – ezt a sorrendet az bontja meg, hogy a naptár második részét tartalmazó, illetve az áthúzott lap bekerült a bibliai nevek közé.

Ilyen módon elvileg a verso oldalra írt följegyzések is elkeveredhetnek, hiszen különálló lapokon állnak, nem azon, amelyre vonatkoznak – honnan tudjuk, hogy nem történt ilyesmi? Igazából onnan, hogy a kéziratlapon egyetlen logikus sorrendje éppen az, amit a hátlapokra írt följegyzésekből rekonstruálhatunk. Talán Marsigli félbehajtott, így összesen négy oldalból álló ívekre írt, az első oldalra az emléket, a vele fizikailag egybekapcsolódó negyedik oldalra pedig a megjegyzést, hogy mi is van az első oldalon. A hajtás kerülhetett a kötés alá. Ha így történt, és a gróf nem a papír függőleges tengelye körül fordította át a félbehajtott lapokat, hanem a vízszintes tengely körül, akkor az is magyarázatot nyer, miért fejjel lefelé állnak a verso oldalakon a följegyzések (két kivétellel – és ezek összetartoznak). Az is értelmezhetővé válik, miért nem vette észre Marsigli, hogy egy más célra elkezdett levelet használt, amikor a naptár második részét rámásolta a félbehajtott papír első oldalára: nem látszott, hogy az alulra került negyedik oldalon már van szöveg. Ezért a tévedésért, mint később kiderül majd, igen hálásak lehetünk neki.

Miért nincs az ábécéhez tartozó páros lap hátoldalán semmilyen följegyzés? Csábító azt föltételezni, hogy egyszerűen lemaradt, s annak kellene ott állnia, hogy az ábécé is a bot negyedik oldaláról való, hiszen ilyen megjegyzésből csak egy van, a többiből pedig kettő. Ne hamarkodjunk azért el ezt a kijelentést. Nagyon furcsa lenne, ha egy teljes naptárt s még egyéb szövegeket hordozó botra egy ábécét is rávésnének – valószínűbb, hogy az ábécéhez azért nem tartozik semmiféle megjegyzés, mert az csak a szövegek megfejtése kedvéért készült. Ez utóbbi föltevés azonban újabb kérdést vet föl: mikor írták a kéziratban látható ábécét? Marsiglinek állították össze? Vagy már korábban megvolt? Mi volt még a negyedik oldalon, ha az ábécé nem? Csak a 681. oldalon lévő, átfirkált szöveg? A kéziratlapon jellegzeteségei nem adnak választ ezekre a kérdésekre – abban reménykedhetünk, hogy esetleg az emlék tartalmának belső összefüggései majd igen.

De maradjunk egyelőre a kéziratnál. Készítője akkurátusan dolgozott. A páratlan, székely írást tartalmazó oldalakra, az ábécé oldalának kivételével kétszer három sort vonalazott ceruzával, a sorokat függőleges vona-

⁴²⁰ Szintén a versókon lévő számozást tekintette mérvadónak Németh (1934: 7), s őt követve Csallány (1960: 55).

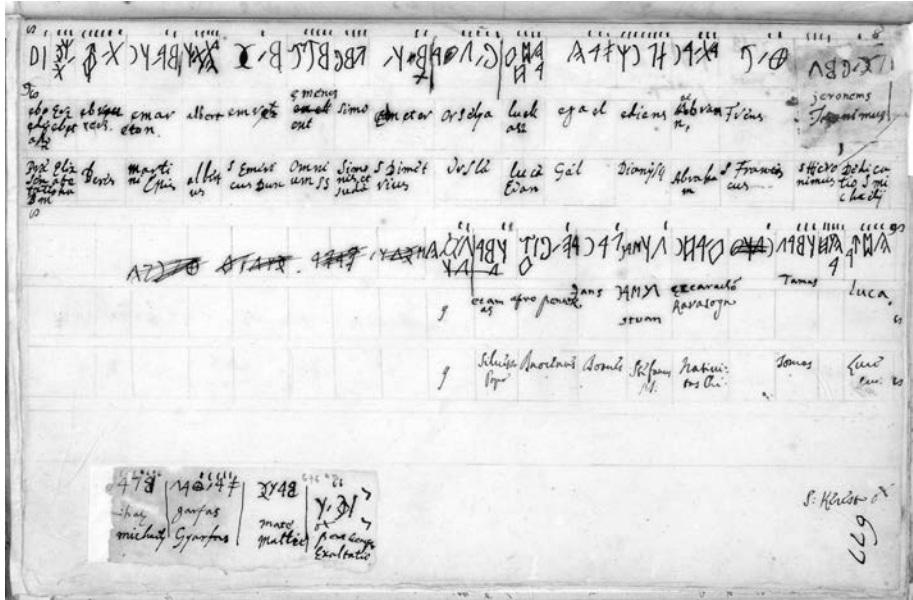
lakkal mezőkre osztotta, ezekbe írta a szavakat. Az első sorba kerültek a székely betűk, a másodikba magyar átbetűzésük, a harmadikba a név vagy ünnep latin megfelelője.⁴²¹ A sorhármásokat megszámozták: az első hármás 1–2, a második 2–3 stb. jelzést kapott, mindhárom sorban föl-tüntetve a számokat. A naptárhoz tartozó részekben a sorokat 1-től 9-ig számozták. A számozást újrakezdték a naptáron kívüli részekben, de itt csak 3-ig jutottak, az ábécé és az áthúzott szöveg nem kapott sorszámokat. A sorok számozását föltehetőleg a székely, illetve latin betűs szövegek beírásával egy időben végezték, de utólagos javítások is megfigyelhetők, ezek két kéztől származnak.

Az emlék naptári részében az első sorban, a székely jelek fölött vonalak láthatók. Mivel a naptár az évnek nem minden napjára jelez ünnepet, azt is jelölni kellett, hogy egy adott emléknaptól hányadik napra esik a következő jelzett nap – ezt a célt szolgálják a kis vonalak. Ezeknek természetesen a rovásboton is rajta kellett lenniük, másként használhatatlan lett volna a naptár. A jelölések viszonylag pontosak, az ünnepek valódi és a vonalkákkal jelzett távolsága általában megegyezik, ha van eltérés, az sem nagy, többnyire egy vonallal van több vagy kevesebb.

A tinta elhalványulása elárulja, hogy a székely jellel írt részekben nemcsak a betűk, hanem a szavak is a szokásosnak megfelelően, jobbról balra haladva kerültek a papírra. A latin írással készült magyar megfejtések, illetve latin megfelelések sorában azonban nem a székely betűs szövegek által meghatározott naptári rendben, jobbról balra, hanem a megszokott módon, balról jobbra írták az egységeket egymás után. Ez azt jelenti, hogy nem egységenként, hanem soronként került a papírra a szöveg.

A fényképről dolgozva megfejthetetlen problémát jelentett, miért ragasztottak a 677. kéziratoldal jobb felső széléhez egy papírdarabot, rajta öt névvel. Ezek közül az első három szerepel az előző naptároldal (a 675. kéziratoldal) végén, a másik kettő pedig „önmagát” takarja le a 677. oldal elején, vagyis a toldáson lévő öt név eleve szerepelt már ezen vagy az előző lapon. A pótlás oka igazából csak a lap verso oldalát megvizsgálva derül ki: a pótlás alatt lévő szöveget elrontották, a székely és latin betűket pedig olyan erősen satírozta át egy utólag javító kéz, hogy a papír egy helyen még át is szakadt. A szöveget átírni már nem lehetett, ezért a 685., csaknem teljesen üres kéziratlapból levágtak egy vékony szeletet, arra írták át az elrontott székely szöveget és a nevek magyar megfelelőjét. Ezért keskenyebb a 685. lap, éppen a 677. laphoz ragasztott papír szélességével, és ezért látszott úgy a fényképeken, hogy a 685. lapon megmagyarázhatatlanul két oldalszám is szerepel, a 685-ön kívül a 686 is: a keskenyebb 685. oldal alatt a képen átlátszik a következő folio számozása.

⁴²¹ A 677. oldalon a második három sor után valószínűleg tévedésből még egy sort vonalaztak.

Bolognai Emlék, 677r

Bolognai Emlék, 685r

Kéz kezét javít

A kéziraton jól látszik, hogy a székely és a latin betűs szövegek egyaránt két különböző kéztől származnak. A megoszlás nem azonos: a szövegek túlnyomó részét – mind a székely, mind a latin betűs szavakat illetően – ugyanaz a kéz írta, a másik csak javított. A latin betűs törzsszöveget író kezét szerencsére nem volt nehéz azonosítani: a székely szövegek alatti latin betűs szövegek többségében, a címlapon, a kéziratlapok hátoldalára írt megjegyzésekben és a székely ábécé föloldásában Marsigli írása ismerhető föl.⁴²² Mivel az itt felsorolt, latin betűkkel írott részeket és a székely betűs részek zömét szemmel láthatóan azonos tintával írták, nagyon valószínű, hogy a kézirat székely jeleinek többsége is Marsigitól származik, és a forrását valóban ő másolta le, ahogyan a kézirat címlapján állítja.⁴²³

Nem tudjuk, mennyit őrzött meg a másolat a betűk eredeti formájának jellegzetességeiből. Carlo Tagliavini szerint a másolat megtartotta a rovás jellegzetességeit, Németh Gyula szerint viszont a Bolognai Emlék betűi már nem annyira szögletesek, mint a Nikolsburgi Ábécéi, de elképzelhetőnek tartotta, hogy a bot eredeti, szögletes betűit csak a másoló – nála ez nem Marsigli – torzította el.⁴²⁴ Mivel már tudjuk, hogy a székely jelek többségét a gróf írta le, s ő nem volt gyakorlott a székely írásban, inkább azt látszik valószínűnek, hogy viszonylag pontosan követte forrásának betűformáit. A Telegdi nyomán elterjedt, a 17. században a diákság és a tudományosság köreiből ismert, a kézíráshoz idomult gömbölyűbb betűformák jól láthatóan nem befolyásolták. Érdekes viszont, és valószínűleg a tollal írás következménye, hogy három, Marsigitól származó jel mégis a székely betűk jellegzetesen kései változatát mutatja: e betűk hajlítottabbak, rajzosabbak.⁴²⁵

A javításokat, utólagos kiegészítéseket szintén azonos, de a törzsszövegétől egyértelműen eltérő (más színű és minőségű) tintával írták – ez a fényképeken csak a vonalak vastagságában mutatkozik meg, a helyszínen azonban nyilvánvalóvá vált: az egyik fekete, a másik barna, s az utóbbi erősen átüt a lapok hátoldalán. A székely és latin betűs részeket ebben az esetben is ugyanaz a kéz írta.⁴²⁶ Hogy ezek a pótlások és korrekciók kitől származnak, korántsem olyan könnyű azonosítani, mint Marsigli írását.

⁴²² Írásának azonosítását kéziratkötetének autográf részei alapján végeztem.

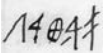
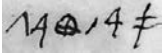
⁴²³ Marsigli egyébként gyakran másolatot anyagokat, akár saját munkáit is, titkárokkal és íródeákokkal (Rozsnyói 2000: 188, 17. j.).

⁴²⁴ Tagliavini 1930a: 11; Németh 1934: 24–25.

⁴²⁵ A *Boldogasszony* (683.2.16) első három jelének hajlított formái ⟨bo⟩, ⟨gs⟩ – ráadásul alul egybekötve a két betű – és a mellette álló *Benedek* (683.2.17) ⟨d⟩ betűje. Ez utóbbi szokatlan formája aztán magát Marsigit is megtévesztette: a betűt *h*-nak olvasta.

⁴²⁶ Erre abból lehet következtetni, hogy néhány esetben a székely betűs szöveget és a hozzá tartozó magyar megfejtést jól láthatóan ugyanaz a kéz írta (pl. *Ilona* május 22., itt még a latin megfejtés is ettől a kéztől való; *Tizenkét apostol* július 15.). Tőle származik az a néhány székely jel is, amely a 677. oldalhoz ragasztott részen van.

Esetleg székely származású lehetett, de legalábbis Székelyföldön élhetett, minden bizonnyal ott, ahol a gróf a naptárt találta. Nem valószínű, hogy a székely írást csak kései ábécékből tanulta volna, mert későbbi korokban néhány betű hangértéke a naptárétól eltért, és az ő betűi sem mutatják a kései ábécék gömbölydedebb formáinak nyomát.⁴²⁷ Jobb híján *B-kéz*-nek neveztem el őt.

Marsigli		B-kéz	
	<sn̄tkrst>		<sn̄tkrt>
	<matä>		<matä>
	<d'arfaš>		<d'arfaš>

latin betű	Marsigli	B-kéz
b		
f		
h		
k		
l		
t		
n		
m		
d		
e		
p		
r		
s		

⁴²⁷ Sebestyén és Németh között vita folyt arról, hogy az ábécét föloldó székely Telegdi *Rudimentá*-jából tanulta-e a székely írást. (Az ábécé latin átbetűzése Marsigitól származik, de a föloldást valószínűleg a székely jelekkel együtt másolta, így a kérdés úgy lenne helyes, hogy a föloldás forrása Telegdire megy-e vissza.) Sebestyén szerint igen, mert *e* hangokat olvasott a mássalhangzók elé (1915: 41, 112; 1918: 64–65). Németh cáfolata meggyőző: az *e*-a kiejtést könnyítő hang, ezért hiányzik a nazálisok, likvidák, egyes spiránsok mellől, és mivel a székely írás mássalhangzót jelző betűit mindig a mássalhangzó elé olvasott *e*-segítségével kell kiolvasni, semmi sem utal arra, hogy a megfejtés a *Rudimenta* segítségével történt (1934: 19).

Mindkét kéz írása karakteres, jól elkülöníthetők egymástól, olyannyira, hogy már a kézirat vizsgálata előtt, a fényképek alapján is sikerült a két kéz által írott részeket pontosan elkülöníteni. A személyes ellenőrzéskor a tinta eltérő színe megerősítette és bizonyossá tette a korábbi megállapításokat. Marsigli latin betűi kiírtak, duktusa lendületes, írása kurzív. A *b*, *f*, *h*, *k*, *l* felső hurka jól látszik, velük azonos nagyságú a *t*. Az *n* és az *m* felső része nem félkörívvel, hanem kissé szögletesen fordul vissza. Jellegzetes a *d*, *e*, *p*, *r* és a szóvégi *-a* írásmódja is.⁴²⁸

A B-kéz betűi – mind a székely, mind a latin – kisebbek, és arányaikat tekintve szélesebbek is Marsigli betűinél. Székely betűi valamivel íveltebbek, függőleges tengelyük kissé jobbra dől. A latin betűket nem köti, a *b* és *l* betűt hurok nélkül, egyszerű függőlegessel írja, a *t* nagysága az *a*, *c*, *e* stb. nagyságának felel meg. Az *n* és az *m* felső része félköríves.

Az említett különbségeket a szemben levő oldalon látható táblázat mutatja. Van néhány szó, amelyet Marsigli és a B-kéz is leírt székely írással, ezeken különösen jól látszanak az eltérések.

Az alaki eltéréseken kívül is van különbség Marsigli és a B-kéz latin betűs szövegeiben: nem minden székely betűt írtak át egyformán. Az eltéréseket a 147. oldalon látható táblázat foglalja össze.⁴²⁹

A kéziratban jócskán látható törlés és javítás, ezek különbözőképpen jöttek létre, többféle típusuk van. Mindkét kéz javította önmagát. A B-kéz többször betoldott vagy átjavított betűket a Marsigli által írt részekben, mind a székely, mind a latin betűs szövegekben. Marsiglinak helyenként gondot okozott a jelek átbetűzése, ilyenkor a B-kéz több helyen pótolta a teljesen hiányzó magyar megfejtést, vagy törölte és javította a már meglévőt. Előfordult, hogy az ünnep latin megfelelővel való azonosításával

⁴²⁸ Egyetlen kivétel a *karácsony* (december 25.) második magyar megfejtése, a *harasogn* – ebben Marsigli nem kurzív írása ismerhető föl. Jól látszik, hogy a megfejtés nem a székely betűs szöveg alapján készült. Marsigli ismerhette a szót, vagy megmondták neki a magyar megfejtést, és olaszos helyesírással írta le. Erre más példa is van, Nagybánya neve például nála *Naibagna* (Kisari Balla 2005: 149).

⁴²⁹ Marsigli a <c> betűt c-vel írta át az ábécében (ez lehet tévesztés, de származhat a forrásából is, ha az ábécét a latin átbetűzéssel együtt másolta), az emlék többi részében pedig cz-vel. Az <nc> és <ck> ligatúrát viszont az ábécében is ncz-vel, illetve czk-val oldotta föl. A B-kéz a *Luca* magyar megfejtésében (december 13.) c-vel írta át a <c> betűt, más helyeken cz-vel. A *Lucá*-ban – és talán az ábécében is – valószínűleg csak íráshiba a c. Az <ly> és az <ny> átírásakor általában Marsigli is, a B-kéz is jelezte a palatalizáltságot, a <gy> átírásában viszont egyikük sem. <ty> csak az ábécében van, Marsigli ty-vel írta át. A rövid sz-t jelölő <sz> betűt Marsigli s-szel, a B-kéz β-szel írta át, a hosszú ssz-et jelölő <sz>-t éppen fordítva. A <k> betűt Marsigli mindig k-val betűzte át (c-t egyszer használt az <ak> átírásakor), a B-kéz k-val és c-vel egyaránt. Föltűnő, hogy az utóbbit a *Jerikó* (679.1.2) kivételével akkor használja, amikor a <k> elé egy e-t is olvas, és ilyenkor megkettőzi az átírásban a c-t (*ecclara* augusztus 12.; *eccaracho* december 25.; *eccanaban* 679.1.5; *mieccodemus* 679.2.3). (A *Jerikó* és a *Nikodémus* átírásában a c lehet a latin helyesírás hatása.)

Székely betű	Marsigli		B-kéz
	ABC	Egyéb részek	
↑ <c>	c	cz	cz, c
† <gy>	g	g	g
◇ <k>	k	k	k, c, cc
∅ <ly>	lj	lÿ, l	lÿ
D <ny>	nj	nÿ, n	—
l <s>	s	s	ß
l <ssz>	—	ß	s

sem boldogult, néhány esetben ezt a B-kéz pótolta.⁴³⁰ Valószínűleg ő garázdálkodott a 677. lapon is: a Marsigli által írt székely jeleket ő húzgálta át az eredeti lapon, a papírszeletre írt székely jelek és a magyar megfejtések szintén tőle származnak, a latin megfelelők és az ünnepek távolságát jelző vonalak viszont Marsigitól, úgy tűnik, az egységeket elválasztó függőleges és ez alkalommal tollal rajzolt vonalak szintén.⁴³¹

A kézirat magyar megfejtéseiben van egy furcsa sajátosság: nagyon sok mássalhangzó elé, főként a szókezdők elé fölösleges *e*-t írtak. Marsiglinak minden bizonnyal fölhívták a figyelmét arra, hogy a székely mássalhangzójelek elé *e* olvasható, és az ábécé mássalhangzójeleit is *e* könnyítővel oldották föl neki (vagy ilyen föloldással másolta valahonnan a jeleket). Ez a szabály megtéveszthette: úgy látszik, az *e* elemet a székely betűk kötelező tartozékának, egyféle inherens *e*-nek gondolta, ráadásul a nevek magyar alakját sem ismerte, ezért olvasott minden mássalhangzójelel *e*-t, időnként olyankor is, amikor az magánhangzó után következett. Magyarul egyébként valamennyire tudott.⁴³²

De miért tévesztett a B-kéz gazdája? Ő föltételezhetően magyar volt, megfejtésein látszik, hogy nem betűnként olvasta a székely írásos szavakat, mint Marsigli, hiszen ő azt is tudta, mi az, amit olvasnia kell, jól ismerte a nevek magyar alakját. Mégsem kifogástalanok magyar átírásai. A naptári részben harmincnégy megfejtés származik tőle, s ezekben összesen tizenkét fölösleges *e*-t írt le, kilencet a szókezdő mássalhangzó előtt,

⁴³⁰ Például: a *Bálint* (február 14.) magyar *ebalen* megfejtésének második *e* betűjét átírta *i*-re, *n*-jét megerősítette, és hozzátoldott a szóhoz egy *t*-t, majd leírta a latin megfelelőt is.

⁴³¹ A vonalakat a latin megfelelők beírása után húzták csak meg, ezért a *Máté* és a *Mihály* latin megfejtését a vonal kikerüli.

⁴³² Rozsnyói (2000: 184) szerint Marsigli alapfokon ismerte a magyar nyelvet, szemben Szilády (1868: 139) véleményével, aki szerint Marsigli lényegében nem tudott magyarul. Latin–magyar–román szójegyzéket mindenesetre szerkesztett, ez a korábban már említett *Lexicon Marsilianum*.

amikor még nem tudhatta, hogyan kell majd olvasni a szót, így automatikusan a minden székely mássalhangzójel elé odaolvasható *e*-vel kezdte a megfejtést. A naptáron kívüli szövegekben viszont jóval többször olvasott fölösleges *e* hangokat.⁴³³ Ugyanakkor a B-kéz magyar megfejtései tartalmukat tekintve pontosak,⁴³⁴ Marsigli latin megfelelői viszont többször tévesek.

A kézirat tehát a következőképpen jöhetett létre. A lapokat előre megvonalták és mezőkre osztották, majd Marsigli lemásolta a székely jeleket, jobbról balra haladva. Az ábécét vagy a latin betűs fölöddással együtt másolta, vagy valaki szóban fölöddotta neki a székely jeleket, és ő lejegyezte a betűk hangértékét. Az ábécé segítségével aztán megpróbálta átbetűzni a naptári rész szavainak többségét; ha sikerült, megkísérelte azonosítani az ünnepet, és a latin nevet a magyar átbetűzés alá írta – ehhez használhatott latin vagy olasz nyelvű naptárt is, bár ez ellen szól, hogy többször sikertelenül próbálta megtalálni a latin megfelelőt.⁴³⁵ Előfordult, hogy Marsigli nem boldogult a székely jelek kisilabizálásával – sőt az utolsó naptárlap (677) második sorának és a naptáron kívüli részeknek a kibetűzésével meg sem próbálkozott.

A magyar, illetve latin megfejtések balról jobbra haladva kerültek a papírra, ez – és a lapok előre megvonalmazása is – arra utal, bár nem bizonyítja, hogy a ránk maradt kézirat egy korábban készült piszkozat tisztázata. Ezzel a naptár azon hiányai is magyarázhatók lennének, amelyek vélhetően csak a másoláskor keletkeztek, mert a kihagyott ünnepek helye megvan a lapon,⁴³⁶ és megoldaná azt a talányt is, hogyan kerültek a helyükre a naptár négy egymás melletti egységében a latin megfelelők még a székely jelek átbetűzése előtt.⁴³⁷

⁴³³ A pontatlan átírások részben azért keletkezhetnek, mert a B-kézként aposztrofált személy bizonyos szavakat csak nehezebben tudott kiolvasni, de valószínűleg Marsigli *e*-s olvasatainak ritmusa is befolyásolta, mert oda is olvasott *e*-t, ahová semmiképpen sem lehet: az *Incé*-ben (január 22.) az <nc> ligatúrába; a *Bertalan*-t (augusztus 24.) pedig *ebiretalan*-nak fejt meg, *e*- „ejtéskönnyítővel” olvasva az <a> székely jelét, amely ráadásul ligatúrában van az <l> jellel. Ugyancsak ritmikai oka lehet annak, hogy az *e*-vel olvasott mássalhangzót hétszer is megkettőzi (pl. *eccaracho* december 25.; *eppanonia* 681.2.3) – talán nem véletlen, hogy a megkettőzött mássalhangzó mindig zöngétlen explozívá, *k* vagy *p*.)

⁴³⁴ Kivéve az *Ágotá*-t (február 5.), amit *Agnes*-nek, a *Gothárd*-ot (május 5.), amit szintén *agnes*-nek (valószínűleg ezt is *ágotá*-nak értelmezte a benne szereplő <got> kapcsolat miatt) és az *Albert*-et (április 23.), amit *marko/os*-nak fejtett meg.

⁴³⁵ Sebestyén szerint is naptárt használt Marsigli a székely betűs naptár megfejtéséhez, s a bibliai nevekkal éppen azért nem boldogult, mert azokhoz nem volt hasonló segédeszköze (Sebestyén 1918: 64–65).

⁴³⁶ November 21. és december 13. között, részletesebben l. a következő fejezetben.

⁴³⁷ A 673.2.5–8 részben (Sándor 1991: 92–94). A *Bálint* latin alakjaként Marsigli először *S Blasy*-t írt, csak később, a B-kéz javítása után helyesbített. A *Júlia* egységében a magyar átbetűzésnek már nem is maradt hely, mert a korábban tévedésből odaírt latin alak elfoglalja.

Marsigli az így elkészült kéziratot a neki segítő ismeretlennek adta át.⁴³⁸ Ő csaknem az összes, székely betűvel írt szót el tudta olvasni, és a Marsigli által üresen hagyott mezőkbe beírta a székely jelek magyar olvasatát, néhol még a latin megfelelőt is. Sokszor belejavított Marsigli már meglévő átbetűzésébe: fölösleges *e* betűket húzott át; ráírt egy *p-t* Marsigli kissé szokatlan formájú *p* betűire, amelyeket valószínűleg *j*-nek gondolt. Néhol törölte Marsigli megfejtésének egy részét, és az adott részt újraírta, néhányszor megadta a latin megfelelőt is. Előfordult, hogy a székely betűs részt is javította: betűket egészített ki, kimaradt betűket pótolta, vagy ha a székely írásos szöveg nagyon romlott volt, újraírta az egész szót. Néhány helyen azonban neki sem sikerült megfejtene a székely jeleket. A B-kéz kiegészítései és javításai alapján azután Marsigli pótolta a még hiányzó latin megfelelőket.⁴³⁹

Marad azonban egy rejtély: hogyan lehet helyes a szeptember 8-án jelzett Kisboldogasszony-nap elrontott székely jelsorának Marsigitól származó magyar megfejtése?⁴⁴⁰ Lehetséges, hogy a magyar megfejtéseket is másolta Marsigli? A válasz önmagában eldöntheti, hogy Marsigli valóban egy botról másolta-e le a jeleket, vagy valamilyen kéziratról, amelyben a naptár egységei mellett latinul, s esetleg, akár csak néhány egység alatt magyarul is föltüntetették az ünnepek nevét. Mert ha így van, honnan tudjuk, hogy valóban létezett a „rovásbot”?

Talán a kézirat többi része segíthet a kérdés megválaszolásában.

A Péter és a Mátyás székely jeleit a lap megvonulásokor még egy egységnek vélték, ennek megfelelően a latin megfejtések sorába csak Szt. Péter emléknapijának latin megfelelője került. A hibát azonban a székely jelek átbetűzése közben Marsigli észrevette, ezért kettéválasztotta a székely jeleket és a magyar megfejtések mezőjét is. A Mátyás latin megfelelőjének a középső mező vízszintes osztásával teremtett helyet. Az itt fölsoroltakhoz hasonlóan akarta Marsigli a naptár utolsó ünnepének megfejtését a latin alakkal kezdeni (*Szilveszter* december 31.). A név kitalálása ebben az esetben nem jelenthetett nehézséget, de rossz helyre, az előtte álló *Tamás* székely jelei alá írta, egy egységnyit tévedve. Itt nem próbálkozott átbetűzéssel, és a *Szilveszter* magyar megfejtését a B-kéz sem pótolta, nem vette észre Marsigli tévedését sem.

⁴³⁸ Hasonlóan Sebestyén (1915: 44): szerinte is egyedül készítette Marsigli a megfejtést, s aztán kért meg egy „literátus székelyt”, hogy segítsen azokon a részeken, amelyekkel nem tudott mit kezdeni.

⁴³⁹ Ezekről részletesebben Sándor 1991: 32–34, 73–76.

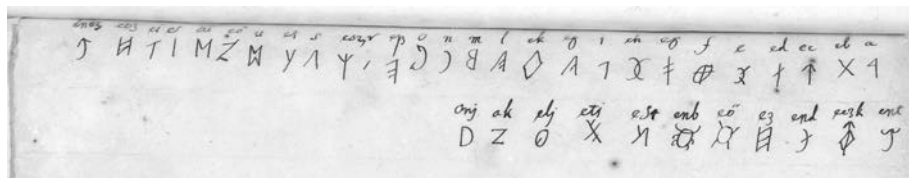
⁴⁴⁰ Az ünnep *küssasszony* volna, de a székely jelek összekeveredtek, «sznykus» áll a kéziratban «küsszny» helyett. A magyar megfejtés viszont *ekües aβo/ny*, tehát Marsigli a tévesen írt székely «u»-t „jól” fejtette meg ü-nek, jó sorrendben írta a szóösszetétel elemeit, és helyesen adta meg az ünnep latin megfelelőjét is (*Nativitas / B. M. V.*). Ez a tévesztés egyébként azt sugallja, hogy a székely betűs naptár eredetijét latin betűs forrásból betűzték át. Ez lehetséges, de a tévedés létrejöttéhez az is elég, ha az eredeti székely betűs naptárt készítője jártas volt a latin írásbeliségben.

A bolognai ábécé

A kéziratkötetben rögtön a címlap után következik a székely ábécét tartalmazó lap. A betűk a lapon jobbról balra haladva követik egymást két sorban. Az elsőben többé-kevésbé a latin ábécé sorrendjét követve állnak a székely betűk, a második sor jószerivel csak ligatúrákat tartalmaz. A képet kicsit zavarosabbá teszi, hogy az első sor is ligatúrával zárul, és hogy a második sorba is került pár önálló betű. A székely betűk fölött található latin betűs fölöldásuk. A betűk sorrendje és a föléjük írt fölöldás a következő:

a eb ec ed e f eg eh i eg ek l m n o ep r esz s et u eö eu es ei ecz encz
A B C D E F (GY) H I G K L M N O P R (ZS) S T U Ü V (SZ) J (CS) NC

ent eczk end ez eö enb est eti elj ak onj
(NT) CK ND Z Ö (MB) ST (TY) (LY) (AK) (NY)

A Bolognai Emlék ábécéje, 671r

Nem tudjuk pontosan, miért a † ⟨gy⟩ áll a Λ ⟨g⟩ helyén, talán Marsigli így másolta a fölöldást, más emlékekben is előfordul, hogy a † ⟨gy⟩ g-t is jelöl. A ⟨g⟩ egyszerre mindjárt két tévesztés miatt került a ⟨j⟩ helyére: egyrészt mert a „saját” helyén a ⟨gy⟩ áll, másrészt mert a ⟨j⟩-t viszont csak az ábécé vége felé találjuk. Még egy többszörös helycsere történt. Az ⟨sz⟩ helyén a ⟨zs⟩ áll, a ⟨z⟩ helyén pedig az ⟨sz⟩, így a ⟨z⟩ a második sorba, a ligatúrák közé került. Vélhetően megzavarta a betűk lejegyzését, hogy a székely jelsorban külön jele van az s-nek, sz-nek, illetve zs-nek, illetve hogy a latin betűs helyesírásban a z sz-t is jelölhetett. A sorrendet ilyen módon helyreállítva az ábécé a latin ábécé rendjét követi, aztán következnek a ligatúrák és azok a betűk, amelyek a latinból hiányzó magyar hangokat jelölik, kivéve az első sorban szereplő ⟨gy⟩-t, ⟨zs⟩-t és ⟨s⟩-et. A ⟨j⟩ talán azért került a második sorba, mert viszonylag új betű, az eredeti székely ábécében a j és i hangokat ugyanaz a jel jelölte, így van ez a Bolognai Emlék naptári részében is. A bolognai ábécé betűinek sorrendjét láthatóan a latin ábécé követésével

határozták meg, az onnan hiányzó hangokat jelölő székelly betűket egyszerűen az ábécé második felébe illesztették, a ligatúrákkal együtt.

Éppen a betűk sorrendje segít kitalálni, hogy az ábécében mi az Ū jel hangértéke. Az Ū és az > latin betűs fölöddása egyaránt eö, de a betűsorrendből arra következtethetünk, hogy az > ü hangot, az Ū ö-t jelöl – azaz éppen fordítva, mint a kézirategyüttes többi egységében.

Ligatúrákat valamennyi fennmaradt székelly alfabétum közül, de változó, hogy éppen melyeket. Úgy tűnik, a bolognai ábécében azok szerepelnek, amelyek a naptárban előfordulnak – de ez fordítva nem igaz, azaz nem minden, a naptárban található ligatúra szerepel az ábécében. Két olyan betű is van, amely nem ligatúra, de hangkapcsolatot jelöl, és a naptárban – bár csak egy-egy esetben – előfordul: az *ak*, illetve az *mb* hangkapcsolat jele. Az előbbit a *Jakab*, az utóbbit az *Ambruzs* névben találjuk.⁴⁴¹

Az ábécében szereplő betűk formája természetesen nagyon hasonlít a naptár betűire – ezen nem lepődhetünk meg, minthogy ugyanattól a kéztől származnak, Marsigli írta őket. Kicsit alaposabb szemrevételezés után azonban kiderül, hogy az <ak> jel csak az ábécében hasonlít a latin Z betűhöz, a naptárban a megszokott alakban, ʒ-ként találjuk.⁴⁴² A 671. lapra írt ábécé betűinek hangértéke sem teljesen egyezik meg a naptárban és a bibliai nevek írásakor használt betűkével. A különbségek nem ordítóan nagyok, de érdemes számbavenni őket.

A következő betűknek mind az alakjuk, mind a hangértékük azonos a kézirat valamennyi részében:⁴⁴³

ʃ	a	Λ	g	Ð	ny°	Ɱ	u
X	b	ʃ	gy	Ḑ	o	Ɱ	v*
↑	c*	◊	k	ʃ	p	Ɱ	z°
Ɱ	cs*	Λ	l	˘	r	Υ	zs°
ʃ	d	∅	ly°	Λ	s	ʃ	nt*
Ḑ	e	ʃ	m	l	sz	Ū	mb*
∅	f°	Ḑ	n	Υ	t		

⁴⁴¹ Sándor 1991: 95, 99, 115.

⁴⁴² A 683. oldalon a *Fülöp-Jakab* egységében Marsigli ʃ <i>i</i> és ʒ <i>ak</i> helyett két 1-t írt, és a B-kéz egészítette ki mindkettőt egy alsó vonallal jobb oldalon. Ez a betűforma közelebb áll az ábécében és a bibliai nevekben láthatóhoz.

⁴⁴³ A * jellel megjelölt betűk nem fordulnak elő a bibliai nevekben, a ° jellel megjelöltek pedig a 681., áthúzott oldalon, de nincs okunk föltételezni, hogy eltérnének a naptárban található jelektől. (A székelly írás más emlékeiben ugyanezen alakok jelölik a megfelelő fonémákat.)

A Bolognai Emlék sajátossága, hogy az <r> betű ʀ formája eltér a székely írás többi emlékében található H alaktól. Nem teljesen ismeretlen a bolognai kéziratban következetesen alkalmazott forma sem: Telegdi János említette tankönyvében, hogy az <r> betűt a két függőleges vonal elhagyásával ʀ alakban is lehet írni. Telegdi ezt „rövidítés”-nek nevezte, a szakirodalomban pedig leginkább „kis r”-ként utalnak rá. Volt, aki úgy gondolta, hogy az <r> „rövid” formáját Telegdi találta ki, ez azonban nem valószínű: Marsigli mit sem tudott Telegdiről és a székely írás kétféle <r> betűjéről, tehát nyilván azt másolta, amit látott. Másképp fogalmazva: a naptár valószínűleg a székely írás egy korábbi fázisában ismertebb <r> jelet őrzött meg.⁴⁴⁴

Vannak azonban olyan grafémák is, amelyek használata nem azonos a Bolognai Emlék különböző egységeiben:

székely betű	hangértéke*			
	naptár	bibliai nevek	681. oldal	ábécé
ʀ	ak	nem fordul elő	nem fordul elő	ak
ʁ	-e	h (ë?)	h	h
ʁ	i, j-	i, j-	i	i
ʁ	-	-	j (?)	j
ʁ	ü	ü	ü	ö
ʁ	ö	ö	nem fordul elő	ü
ʁ	-	nem fordul elő	ty (?)	ty

* A „nem fordul elő” azt jelenti, hogy nincs ilyen betű az adott egységben, és olyan hang sincs, amit jelölhetne; – jel szerepel, ha van olyan hang, amelyet az adott betű jelölhetne, de mégsem használták.

Az ábécé betűi közül a naptárban nem találkozunk sem a ʁ <j>, sem a ʁ <ty> jelével: a j hangokat az ʁ <i>, a ty hangokat a ʁ <t> betű jelöli.⁴⁴⁵ Szintén

⁴⁴⁴ Ferenczi Sándor (1939: 198) gondolta úgy, hogy a „kis r” használata Telegdi nyomán terjedt el, a naptárba pedig azért kerülhetett bele, mert annak kései részletei is vannak, vagy csak a másoló írt a megszokottabb „nagy r” helyett „kis r” jelet. Amellett, hogy a másoló, Marsigli, értelemszerűen nem ismerte Telegdit, a naptár sem igen keletkezhetett 1558 után (l. alább).

⁴⁴⁵ A *Jakab, János, Jeromos, Júlia* névben, a bibliai nevek között pedig a *Jerikó* és *Jeruzsálem* szavakban, illetve a *Duruttya* és a *Mátyás* névben. Vékony (2004: 106) a <ty> hiányából következtet arra, hogy a naptár eredetijét 13. században írták, amikor ty hang már volt, de még nem volt jele a székely ábécében. A <ty> a legkésőbb kialakult székely grafémák egyike,

1 jelöli a szókezdő *j*-t a bibliai nevekben. Megtaláljuk viszont a 1 és X jeleket a 681. oldal elrontott szövegében. Mindkét grafémát illetően a naptár tükrözi a régebbi állapotot: a székely írás 1 ⟨*j*⟩ jele az 1 ⟨*i*⟩-ből alakult ki, a X ⟨*ty*⟩ is későbbi fejlemény.⁴⁴⁶ A X a naptárban a szó végén álló *-e* hangot jelöli, ebben a részben a *h*-t jelöletlenül hagyták.⁴⁴⁷ Ugyanez a betű az ábécében, a 681. lapon és a bibliai nevekben is a *h* jele, ha a jelsor olvasata *Böt-lehen* (a *Heródes* névből ebben az esetben is hiányzik a szókezdő *h*- jelölése). Ugyanakkor ü a hangértéke az Ő jelnek a naptárban, a bibliai nevekben és a 681. oldalon, de ö az ábécében. A Bolognai Emlék egységeinek kapcsolata tehát nem egyértelmű: a naptár betűkészlete bizonyos vonásokban közelebb áll a bibliai nevekéhez és az áthúzott oldaléhoz, de nem teljesen azonos velük. Más jegyet nézve a naptár tér el a másik három egységtől, és van olyan jegy, amely szerint a naptár és a bibliai nevek tartoznak össze az áthúzott oldallal és az ábécével szemben. Mindhárom szöveges egység eltér valamelyest az ábécétől.

Bötlehemtől Kalifásig

Emlékszünk: azokat a sorokat, amelyekbe a naptár egyes részeit írták, megszámozták. Azon az oldalon, amely a bibliai neveket tartalmazza (679), a sorok számozása újrakezdődik, és a 685. lapon folytatódik tovább, s mindkettő után az áll a következő lap versóján, hogy a „harmadik oldalról” való. A 685. oldal nyilvánvalóan befejezetlen: nem biztos, hogy az egész lapot kitöltő szöveget akartak ide másolni, viszont öt, már megvonalazott mező üresen maradt. Mindkét lapon az Újszövetségből való hely- és személynevek állnak. Úgy látszik, ezek magyar megfejtéséhez Marsigli nem talált olyan segítséget, mint a naptárhoz: a nevek latin betűs magyar alakjai minden esetben a B-kéztől származnak.

Miért készülhetett ez a két oldal? Van-e köze a naptárhoz?

A lapokon a következő nevek szerepelnek – abban a formában, ahogyan a székely betűk olvashatók, magyar átbetűzésükkel és latin megfelelőjükkel.

használata az emlékekben változatos – ha nincs más bizonyítékunk, akkor veszélyes rá építeni.

⁴⁴⁶ A székely írás történeti rétegeiről Sándor 2014a: 137–146.

⁴⁴⁷ Az X ⟨*e*⟩ is megjelenik ugyan egyszer szövegén (*Máté* szeptember 21.), de hosszú *é*-t jelöl, mint a naptárban mindenhol. A naptárban kétszer is szereplő *Mihály* névből (május 8.; szeptember 29.) nincs jelölve a *h*, *s* nem használták a X jelet a bibliai nevek között a *Heródes* név leírásához sem, itt az ⟨*erods*⟩ betűsört találjuk. Az ugyanitt szereplő *Betlehem* város nevét jelölő betűsor olvasata lehet *Bötlén*, akkor itt sem *h*-t, hanem zárt *ë*-t jelöl.

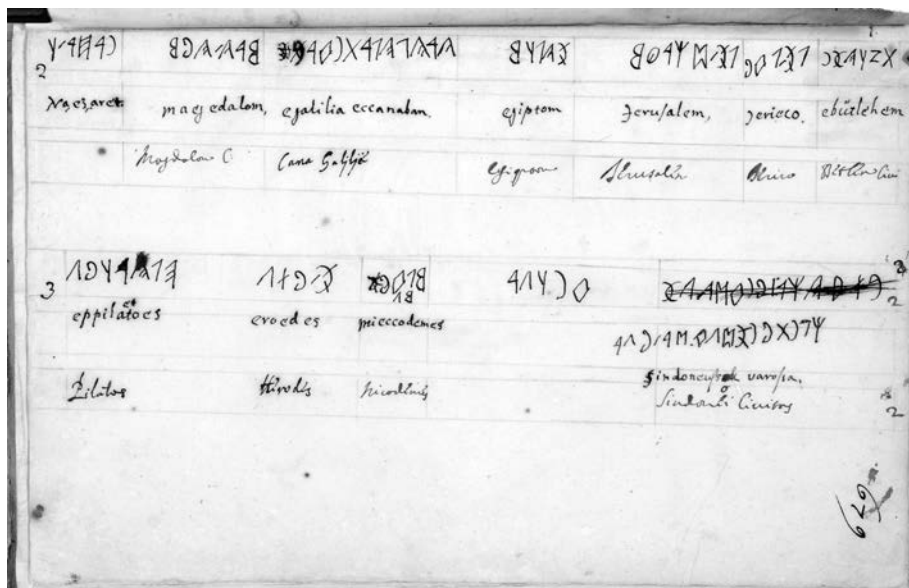
679.1

BÖ/ÜTLĚ/HN	IERIKO	IERUA(ZS)A(LY)M	EGITM	GALILIABNKANABN ⁴⁴⁸
ebütlehem	jerico	Jerusalem	egiptom	egalilia eccanaban
Betlen Civi	Ierico	Ierusalen	egipton	Cana Galilje

MAGRLOM	NAZART
maegedalom	Naezaret
Magdolon C:	

679.2

NA(GY)(NY)L(ZS)I(SZ)ONKVARSE/H	KNTSA	MIKODE	ERODS	PILATOS
(ZS)INBONEUSK.VAROSA		MS		et
Sindoneufok varofsa		mieccodemes	eroedes	eppilatoes
Sindonei Civitas		Nicodemus	Herodes	Pilatos

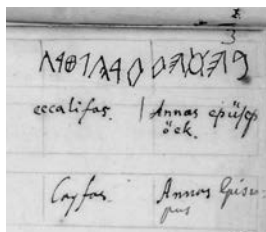
A bibliai tulajdonneveket tartalmazó első lap, 679r

⁴⁴⁸ Az <na> ligatúra kimaradt, a B-kéz később pótolta úgy, hogy félig ráírta a -re. Az utolsó, áthúzott jel egy elrontott <na>.

685

NA SP Ü SP K
 Annas epüsep
 öek
 Annas Episco
 pus

KALIFAS
 eccalifas
 Cayfas

Bolognai Emlék, 685r (a lap teljes képe a 186. oldalon látható)

A nevek tehát Jézus életének eseményeit követik, de meglehetősen laza rendben, és messze a teljességtől. Jézus születésének helyével, *Betlehem*-mel kezdődik a sor, de csak negyedik helyen szerepel a gyermekkorhoz tartozó másik földrajzi név, *Egyiptom*, ahová szülei menekültek Nagy Heródes gyermekgyilkos parancsa elől.⁴⁴⁹

A többi helynév Jézus csodatételeinek, prédikációinak helyszíneit jelzi. Első csodatétele a kánai menyegzőn a víz borrrá változtatása volt,⁴⁵⁰ ezt követően Jeruzsálem felé tartva adta vissza szemevilágát két jerikói vaknak.⁴⁵¹ A kéziratból kikövetkeztethető *Magdalom* valószínűleg *Magadán*, *Magdala* eltorzult neve lehet – ide vonult vissza Jézus a második kenyérszaporítás után.⁴⁵² Názáretben, ahol korábban ácsként élt, kétszer is meg tapasztalta, hogy „senki sem próféta a maga hazájában”.⁴⁵³

A személynevek a szenvedéstörténettel kapcsolatosak. Jézust elfogása után először Annáshoz, a főpaphoz vitték kihallgatásra, ő küldte át megköttözve vejéhez, a szintén főpap Kaifáshoz. A harmadik kihallgatás a Főtanács előtt zajlott, ez után vitték a római helytartó, Pilátus elé.⁴⁵⁴ Heródesnek (Heródes Antipász, i. e. 22 – i. sz. 40), Galilea és Perea fejedelmének a szerepe jól ismert: ő fejeztette le Keresztelő Szent Jánost Szalóme kérésére,⁴⁵⁵

⁴⁴⁹ Mt 2: 1–23.

⁴⁵⁰ Jn 2: 1–12.

⁴⁵¹ Mt 20: 29–34.

⁴⁵² Mt 15: 32–39. Mk 8: 10–12 szerint *Dalmanuta* környékére ment.

⁴⁵³ Mt 13: 53–58; Mk 6: 1–6; Lk 4: 16–30; Jn 4: 44, 6: 42.

⁴⁵⁴ Mt 26: 57–68, 27: 1–2, 11–14; Mk 14: 53–65, 15: 1–5; Lk 22: 54, 63–70, 23: 1–25; Jn 18, 12–41,

⁴⁵⁵ Szalóme Heródes testvérének, Fülöpnek és Heródiásnak a lánya volt, Heródes őt is, anyját is megszöktette és magához vette (Mt 14: 3–12; Mk 6: 17–29).

Jézustól pedig csodát követelt, és csúfot úzött belőle, mikor Pilátus mint Galilea urához hozzá küldte elfogása után – ez volt Jézus ötödik kihallgatása.⁴⁵⁶ Ez után került sor a hatodik kihallgatásra, ismét Pilátus előtt.⁴⁵⁷

Nikodémussal, aki a zsidó Főtanács tagja volt, Jézus akkor találkozott először, amikor Jeruzsálemben megtisztította a kufároktól a templomot, s Nikodémus egy éjjel fölkereste őt. Jézus akkor a lélek újjászületéséről beszélt neki, a keresztségről, a megváltásról. Később a Főtanács tagjai el akarták fogatni Jézust, de Nikodémus kifogásolta, hogy nem győződtek meg Jézus bűnösségéről, nem ítélik hát el. Végül, mikor az arimateai József arra kérte Pilátust, hogy a keresztről levehesse Jézus testét, s az engedélyt megkapta, Nikodémus ment vele, együtt kenték be a testet aloéval és mirhával, s tették gyolcsba, majd temették el.⁴⁵⁸

A 697. kéziratlap második sorának utolsó két jelsorát az olvashatatlan-ságig elrontották. Az első jelsort a B-kéz áthúzta, és egy másik székelly betűs jelsort írt helyette (azaz a <d> helyett -t írt, és elhagyta a szó végét), latin betűkkel pedig azt írta alá, hogy *Sindoneufok varofa* – talán Szidón városát akarta jelölni vele, ennek környékén gyógyította meg Jézus a kánaáni asszony ördögtől gyötört lányát.⁴⁵⁹

A bibliai neveket soroló oldalaknak van néhány nyelvi érdekességük. Az *Egitom* alakból talán íráshiba miatt maradt ki a *p*, a mai köznyelvi *gy* helyén azonban a hasonló korú forrásokkal megegyező módon áll *g*.⁴⁶⁰ Eltér viszont más emlékek *Galilea* alakjaitól⁴⁶¹ a Bolognai Emlék *Galilia* formája. Hasonlóképpen nincs párhuzama a *Magdala* városnév itt olvasható *Magdalom* alakjának.⁴⁶² A *Nikodémus* helyett álló *Mikodémus* szintén egyedülálló alak, de kialakulása jól magyarázható a nyilván jóval gyakrabban hallott *Miklós* név hatásával. Szintén egyedi a *Pilátos* harmadik szótagbeli *o*-ja. Annás valószínűleg azért kapta a „püspök” címet, mert főpapi mivoltára akart ezzel utalni a bibliai nevek szerzője. Sajátos, de ismét jól magyarázható a székelly írással lejegyzett *Kalifás* alak: valószínűleg a *Kaifás* ~ *Kajifás* és a *kalifa* keveredéséből jött létre. Ebben nemcsak a hangalaki hasonlóság játszott szerepet, hanem a népi gondolkodásban értelmezett jelentés is: ez egyszerűen összemosta a nemkeresztény vallási vezetőket.

Ezeknek a nyelvi alakoknak – *Galilia*, *Magdalom*, *Pilátos*, *Mikodémus*, *Annás püspök*, *Kalifás* – a mai fül számára kétségtelenül van valamiféle bumfordi

⁴⁵⁶ Lk 23, 6–12.

⁴⁵⁷ Lk 23: 13–25.

⁴⁵⁸ Jn 3: 1–21; Jn 7: 50–51; Jn 19: 38–42.

⁴⁵⁹ Mt 15: 21–28; Mk 7: 24–30.

⁴⁶⁰ EtSz 1, 1499; RMGl, 98, 173, 1490; Kiss 1988 I: 412.

⁴⁶¹ EtSz 2, 892; RMGl, 263, 453, 480 stb.; Kiss 1988 I: 494.

⁴⁶² Az emlékekben a <magrlom> jelsor szerepel, de az <r> valószínűleg a <g>-vel korábban ligatúrában álló <d> rézsútos vonala lehetett, vagy egy különálló <d>, amelynek szára nem látszott jól.

bájuk. Ennél azonban fontosabb az a következtetés, amit levonhatunk belőlük: ezt a részt föltehetően nem tanult egyházi írta. Lehetett laikus testvér, de lehetett olyasvalaki is, akinek semmilyen közvetlen egyházi kötődése nem volt. Hogy mi lehetett a célja a nevek lejegyzésével, azt igen nehéz lenne megmondani, talán csak emlékeztető a maga számára. Mintha egy misztériumjáték vagy színhelyeinek, szereplőinek, legalábbis egy részüknek a nevét jegyezte volna le valaki.⁴⁶³

Ima és kolofón?

Mindmáig feltörhetetlennek bizonyult a 681. kéziratlap (lásd a következő oldalon) másfél sorának nagyobbik része. Erre az oldalra is két sort vonalaztak, de a sorokat a naptártól és a bibliai nevektől eltérően nem számozták meg. A lap második sorában két előre kialakított mező üresen maradt, valószínű tehát, hogy erről az oldalról is hiányoznak székely jelek. Mivel Marsigli és a neki segítő ismeretlen sem tudott megbirkózni az ide másolt jelsorral, csaknem az egészet áthúzgálták. A firkálás alatt viszont viszonylag jól elkülöníthetők az egységek: a harmadik jelcsoport után vonal választja el őket, máshol szóköz, az ötödik és hatodik jelcsoport után pedig kettőspont látható, ez a keleti türk írásban a szóelválasztás megszokott jelzése, de az Isztambuli Feliraton is találkozunk vele ugyanebben a funkcióban. A papíron az áthúzás alatt a következő jelsorok olvashatók:

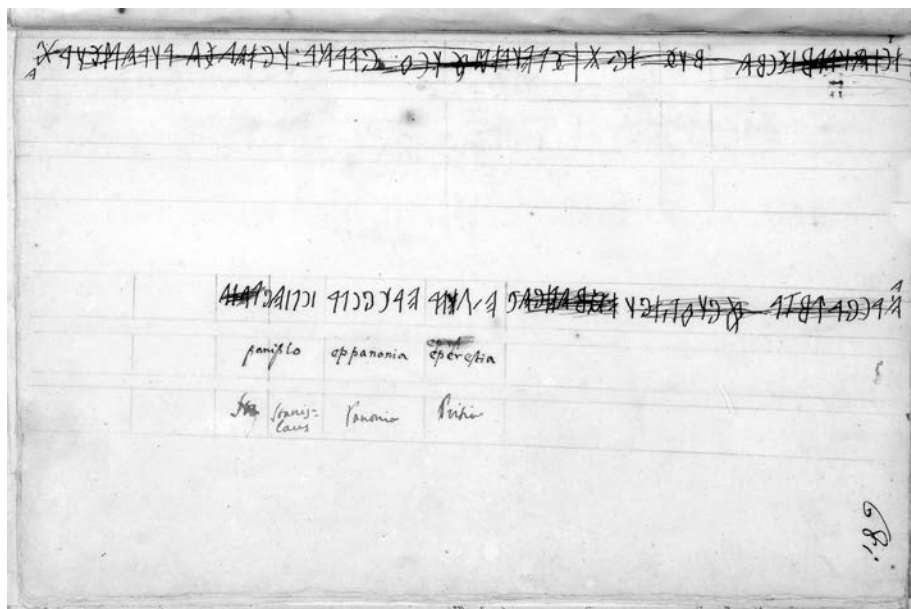
DN(SZ)LATIRAM(SZ)NDNMG MTĚ/H (GY)OR(TY) | Ě/HAPTA(GY)UNK TNK :

O(GY)AGTA : TO(GY)LSEG ATALVETABO_G

^GGTANOACMJA NKOTKIRDOT (GY)ÜML(CS)OLNC

Az első sor végén álló kisebb, a sormagasságnál lejjebb írt <g>, illetve a második sor elején megemelve álló, szintén kisebb <g> őrbetű: csak azt jelezték velük, hogy az első sorba nem fért ki egészében a szó, a második sorban folytatódik. (Egyben nyilvánvalóan a latin írásbeliség hatását is mutatja ez az eljárás.)

⁴⁶³ Nikodémus neve miatt fölmerülhetne, hogy a Bolognai Emlék bibliai neveket tartalmazó egysége Nikodémus apokrif evangéliumával (kiadása: Adamik szerk. 1998) volna valamilyen kapcsolatban – ez nem valószínű, mert az apokrif írás szűkebb tér- és időtartományban mozog.

A máig megfejtetlen, részben romlott szövegű 681r

A szöveg olyan mértékben romlott, hogy a kutatók alig-alig próbálkoztak a megfejtésével. Németh Gyuláé volt az egyetlen komoly javaslat, de a teljes szöveget neki sem sikerült kibogoznia. Németh szerint egy imát írtak erre az oldalra. A harmadik egység mögötti vonal után álló részt a következőképpen olvassa:⁴⁶⁴

hálátagyunk^{ist}eⁿnek: h^ogyag(=d)ta: to(=ke)gy^el^{me}ség átal

Németh mindössze két betűt toldott bele a rekonstruált szövegbe úgy, hogy azok egykori létét csak föltételezte: az *istenek* szó <s>, illetve a *kegyelmesség* <m> betűjét. A többi esetben vagy korigált, vagy magánhangzót olvasott a kiírt betűk közé, vagy a hosszú mássalhangzó második elemét, mindkettő elhagyása szabályos a székely írásban. A *h*-t sem a naptárban, sem a bibliai nevekben nem jelölték, hiánya ezért itt sem különleges.

A javítások is megalapozottak. Az *A* <l> jeléből elnagyolt írással könnyen lesz *l* <p>. A <gt> ligatúra könnyedén javítható nem ligált <dt>-re: ha a betűk szárai nem függőlegesen állnak, hanem egymás felé dőlnek, akkor éppen a <gt> ligatúrára hasonlítanak. Németh másik javítása nagyobb fantáziát kíván, mert a *l* <t> és a *o* <k> székely jele nemigen hasonlít egymásra, igaz,

⁴⁶⁴ Németh 1934: 17. A megemelt betűk a szövegbe beleolvasott hangokat jelzik.

az Ǿ ⟨o⟩ szintén könnyen összetéveszthető az ǿ ⟨e⟩ jelével. Németh olvasata tehát mind a tartalom, mind a filológiai követelmények szempontjából stabilnak látszik.

A romlott szövegnek még egy egysége van, amely könnyen korrigálható: az utolsó jels csoport. A ⟨gyümlcsolnc⟩ jelsorban csak utolsó ligatúrát kell javítani ahhoz, hogy értelmes szót kapjunk – az ⟨nc⟩ keletkezhet egy ⟨to⟩ ligatúrából. Így az utolsó jelegyüttes átírása jól biztosíthatóan ⟨gyüm^olcsolto⟩, olvasata *gyümölcsoltó*. Ez jelölhet dátumot (március 25-ét, Gyümölcsoltó Boldogasszony napját), de lehet fohász része is, különösen ha helyes a „hálát adjunk, hogy adta kegyelmesség által” olvasat. Az első, tagolatlan jels csoport négy betűjének olvasata talán *íram*, a második egység pedig talán *Imre*.

Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe a karácsonyi ünnepkör előkészítése: ezt a napot jelölték ki Jézus megfogadásának napjául úgy, hogy karácsonytól visszszámoltak kilenc hónapot. A keresztény tanok szerint ekkor jelent meg Gábrriel arkangyal Máriának, s hirdette neki az örömhírt, hogy megfogam a Szentlélektől.⁴⁶⁵ Ez az ünnep az *Angyali üdvözlés (Üdvözlégy)* imádság ihletője, a népi vallásosságban is ennek „hivatalos” és népi változatai kapnak kiemelt szerepet. A naphoz számos, a nap keresztény tartalmából egyenesen következő népszokás kapcsolódik. Mint az ünnep neve is mutatja, ekkortájt végzik a gyümölcsfák oltását, a néphagyomány szerint az ezen a napon szemzett fák terméséből nem jó másnak adni, nehogy „kidobják” ezzel a jó termést, máshol azt tartják, hogy sem letörni, sem elégetni, sem kivágni nem szabad a Gyümölcsoltó Boldogasszony napján oltott fát, mert az olyan, mintha embert ölnének.⁴⁶⁶

A második sor végén van három olyan jelsor is, amelyet a B-kéz nem húzott át, hanem alájuk írta azt, amit magyar megfejtésüknek gondolt. A latin megfelelők mindhárom esetben Marsigliól származnak.

PRST(CS)A	PANONIA	(SZ)NI(SZ)LO	IA(SZ)S
ep-rt			
eperestia	eppanonia		ßanißlo
Pritia	Panonia	Stanis=	Sta
		laus	

Az első egységben ismét másolási hibát találunk. A Marsigli által leírt jelsor eredetileg ⟨prs(cs)(cs)a⟩ volt,⁴⁶⁷ ebben az Λ ⟨s⟩ eredetileg 1 ⟨i⟩ lehetett, a második Ǿ ⟨cs⟩ pedig valószínűleg ǿ ⟨k⟩ volt, de balra dőlő vonalai

⁴⁶⁵ Lk 1: 25–38.

⁴⁶⁶ L. Bálint 1977a: 268–276.

⁴⁶⁷ Az első ⟨cs⟩ jelet a B-kéz törölte, és átírta ⟨t⟩-re.

kissé hosszabbra sikeredhettek. A tévesztést elkövethette Marsigli, de az is, aki az általa lemásolt szöveget készítette. A szó eredetileg <pri(cs)ka> lehetett, olvasata *Piricska* vagy *Pricska*, és a Gyergyószentmiklóstól néhány kilométerre északra fekvő Pricske- ~ Piricske-tetőt jelöli – ennek román neve *Prisca*.

A következő szó tisztán olvasható: *Pan(n)ónia*. Sem a megfejtése nem okozott gondot a B-kéznek, sem a latin megfelelő megtalálása Marsigli-nak. A következő jelcsoport eredetileg <snisl> volt, a B-kéz egészítette ki egy szóvégi <o>-val, és *βaniβlo*-nak olvasta a székely betűket. Valóban ez az eredetileg is ott álló betűk legkézenfekvőbb olvasata. Ezek után újra egy áthúzgált jelsor következik, pedig ezt sem nehéz javítani: az <n> és az <s> lezserebben írva könnyen vehet föl összetéveszthető formát. Az itt álló <ia(sz)> betűsor <ians> lehetett, a *János* nevet a naptárban mindig így írták le.

Németh megfejtési javaslata meggyőző, a 681. oldal áthúzott része valamilyen rövid ima, fohász, hálaadás lehet. Az utolsó négy szó két földrajzi és két személynév. Az utóbbiak jelölhetnek egy vagy – ha csak keresztnévüket írták ide – két embert is, ez a rész tehát leginkább valamiféle kolofónnak látszik. A *gyümölcsoltó*-nak olvasott szó éppen az ima és a kolofón között áll, és tartalmilag bármelyikhez tartozhat: ha a fohász része, akkor az ünnep tárgyával lehet összefüggésben, ha a kolofónhoz tartozik, akkor pedig időpontmegjelölés. A földrajzi nevekkal viszont bajban vagyunk, legalábbis ha az elrontott jelsor valóban a Piricske-tetőre vonatkozna, mert nagyon megengedőnek kellene ahhoz lennünk, hogy Székelyföldet Pannónia részének tekintsük. Ezek a földrajzi nevek tehát nemigen tartoznak össze, a *Pannónia(i)* lehet viszont a *Szaniszló* nevű férfi jelzője.

Mindez azt jelentené, hogy a naptárt esetleg egy Magyarországról származó Szaniszló és egy János nevű férfi írta március vége felé, Gyümölcsoltó Boldogasszony napja táján, Gyergyóban? Ne szaladjunk ennyire előre: ez csak akkor volna megalapozott következtetés, ha nem lenne kétségünk, hogy ezt a négy jelsort jól olvassuk, jól értelmezzük, és főleg, ha biztosan tudnánk, hogy a naptár és a 681. oldal tartalma ugyanabból a forrásból való. De tudjuk-e biztosan, hogy Marsigli egyetlen forrásból másolta a kéziratai között megőrzött székely betűs szövegeket? Egyelőre nem.

A naptár

Nézzük a Bolognai Emlék leghosszabb egységét, a naptárt:⁴⁶⁸

673.1

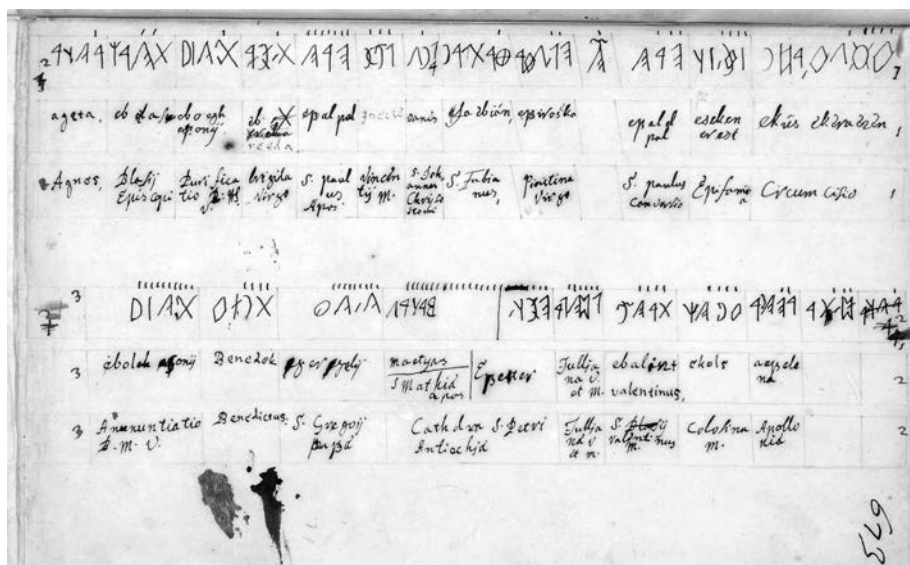
KÜSKRA(CS)N (SZ)NKR(SZ)T PAL NTL PIRSKA FABIAN IANS INCE PAL
 küskarácson Szenkereszt Pál Antal Piroska Fábíán János⁴⁶⁹ Ince Pál

BREDA BOG(SZ)(NY) BLA(ZS) AGTA
 Bréda Bódogasszony Balázs Ágota

673.2

AGTA⁴⁷⁰ DURTA APLA⁴⁷¹ KOLT⁴⁷² BALNT IULIA PETR MATAS GRG(LY)
 Ágota Duruttya Apalina Kolozs Bálint Júlia Péter Mátyás Gergely

BNDK BOG(SZ)(NY)
 Benedek Bódogasszony

673r, Kiskarácsonytól (január 1.) Gyümölcsoltó Boldogasszonyig (március 25.)

⁴⁶⁸ A naptár szavainak pontos átbetűzése, a magyar és a latin megfelelők, az ünnepek távol-
 ságát jelölő vonalakk és a naptárt író két kéz elkülönítése, valamint az emlékekben szereplő
 névalakok nyelvtörténeti párhuzamainak elemzése önálló kötet terjedelmű (Sándor 1991),
 ezért itt csak a székely jelek átbetűzése és olvasata szerepel – az átbetűzés alatt olvasható
 szöveg tehát nem az emlékek latin betűs részének másolata, hanem értelmezés.

⁴⁶⁹ Ánnos (Ágnes) helyett.

⁴⁷⁰ Az első sor végén álló szót ismétli újra, ugyanarról a napról van szó.

⁴⁷¹ A B-két javításával: APLNA, az <n> valószínűleg megvolt a forrásban.

⁴⁷² A B-kéz javításával: KOL(ZS).

683.1

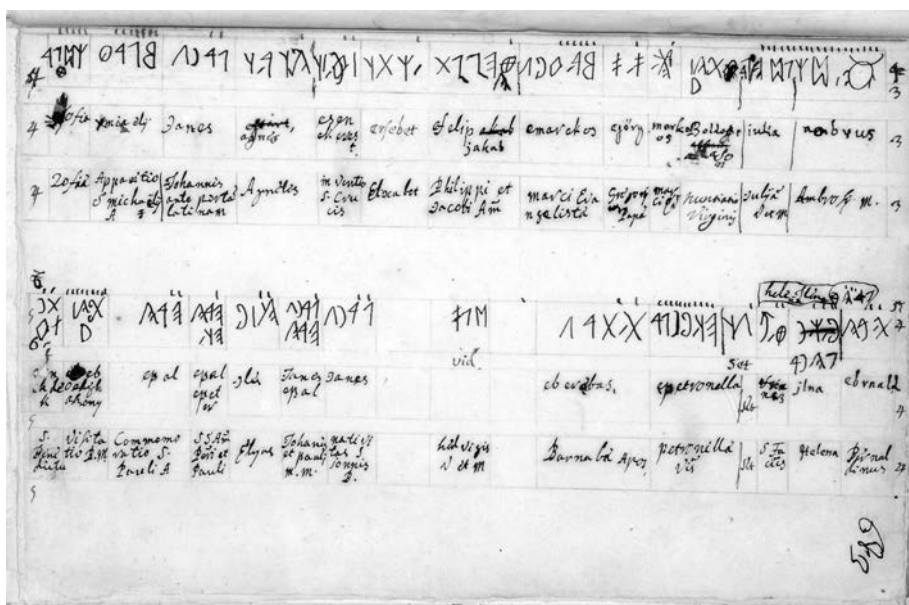
A(MB)RUZS IU(SZ)RI⁴⁷³ LBTR⁴⁷⁴ (GY)R(GY) MARKOS FPIIB⁴⁷⁵ R(ZS)BT
 Ambruzs Júliusz Albert György Márkos Fülöp Jakab Erzsébet

(SZ)NKR(SZ)T GOTART IANS MIA(LY) (ZS)UIA⁴⁷⁶
 szenkereszt Gotárt János Mihály Zsúfia

683.2

BIRNAL ILNA OR(ZS)RN⁴⁷⁷ FRNC ST PTRONIA BRBAS Ø⁴⁷⁸
 Birnál Ilona Orbán Ferenc Están Petronia Barabás/Borbás

VI(GY)⁴⁷⁹ Ø⁴⁸⁰ IANS IAN/PAL⁴⁸¹ LT(SZ)O⁴⁸² PAL/PTR BOG(SZ)(NY) BN/DK
 Vid János János Pál László Pál Péter Bódogasszony Benedek

683r, Szent Ambrustól (április 4.) Szent Benedekig (július 11.)

⁴⁷³ A B-kéz által átírva: IULIA, eredetileg IULIU(SZ) lehetett.

⁴⁷⁴ A B-kéz javításával: ALBTR. A hármas ligatúra miatt téves a betűk sorrendje.

⁴⁷⁵ A B-kéz átírásával: FLP(AK)(AK)B. Az <l>-et helyesen pótolta, és a második 1 <i> betűt is helyesen javította 1 <ak> betűre, az elsőt azonban fölöslegesen.

⁴⁷⁶ A B-kéz javításával: (ZS)UFIA.

⁴⁷⁷ A Y <zs> tévedésből áll itt X helyett.

⁴⁷⁸ Üresen maradt mező.

⁴⁷⁹ A # <gy> talán úgy keletkezett, hogy az előtte álló 1 <i> bal oldali vonala beleért az eredetileg itt álló 1 <d>-be.

⁴⁸⁰ Üresen maradt mező.

⁴⁸¹ A B-kéz javításával: IANS PAL.

⁴⁸² Romlott szöveg, eredetileg LA(SZ)LO lehetett.

675.1

MARGITA ITZKNZEPSTGKT⁴⁸³ AGSTON (SZ)(LY)ES⁴⁸⁴ MARIA (AK)(AK)B⁴⁸⁵
 Margita tizenkét apstalok Ágoston Illyés Mária Jakob

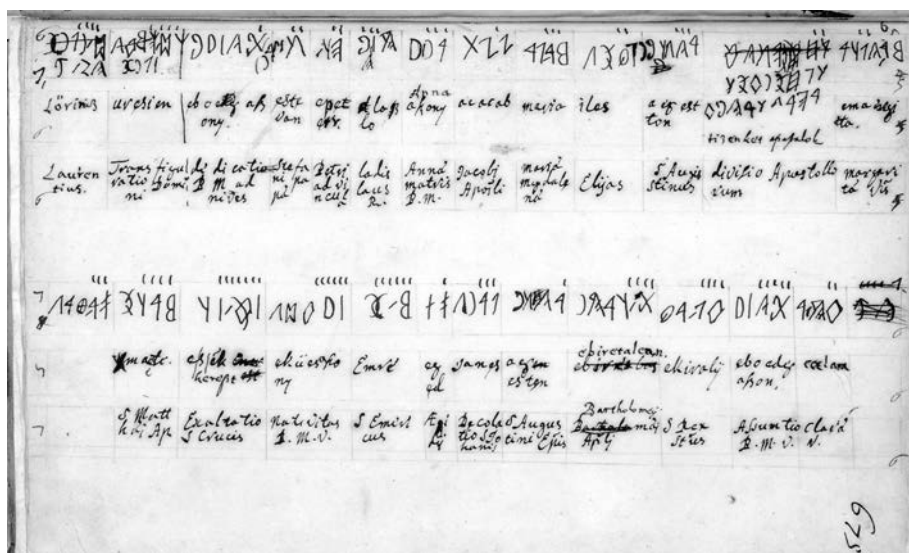
AN(SZ)(NY) LA(SZ)LO PTR ST BOG(SZ)(NY) O(ZS)VRT DMKS
 Annaszony László Péter Están Bódogasszony Ozsvárt Damokos

UR/(SZ)INE LÖRNC
 Úrszine Lőrinc

675.2

LNNĈ⁴⁸⁶ KLARA BOG(SZ)(NY) KIRA(LY) BIRTALAN AGSTN⁴⁸⁷ IANS
 Klára Bódogasszony király Birtalan Ágoston János

(GY)D MRE (SZ)(NY)KUS⁴⁸⁸ (SZ)NKR(SZ)T MTE (GY)ARFAS
 Egyed Emre⁴⁸⁹ Asszonykus szenkereszt Máté Gyárfás

675r, Szent Margittól (július 13.) Szent Gyárfásig (szeptember 24.)

⁴⁸³ Romlott szöveg (a rontás előtti betűsor rekonstrukciója: Sándor 1991: 113). A B-kéz javításával: TIZENKÉT APSTALOK.

⁴⁸⁴ A B-kéz javításával: I(LY)ES – az 1 <i> baloldali vonala lemaradt, így lett belőle l <sz>.

⁴⁸⁵ Az első l (ak) tévesztés a 1-t jelölő l <i> helyett.

⁴⁸⁶ Az előző sor végén álló Lőrinc ismétlése, rontott szöveggel, ezért törölve.

⁴⁸⁷ Rekonstruált változat (Sándor 1991: 122) egy többszörösen elrontott jelsorból.

⁴⁸⁸ KÜSA(SZ)(NY) helyett, l. alább.

⁴⁸⁹ Vagy Imre.

677.1

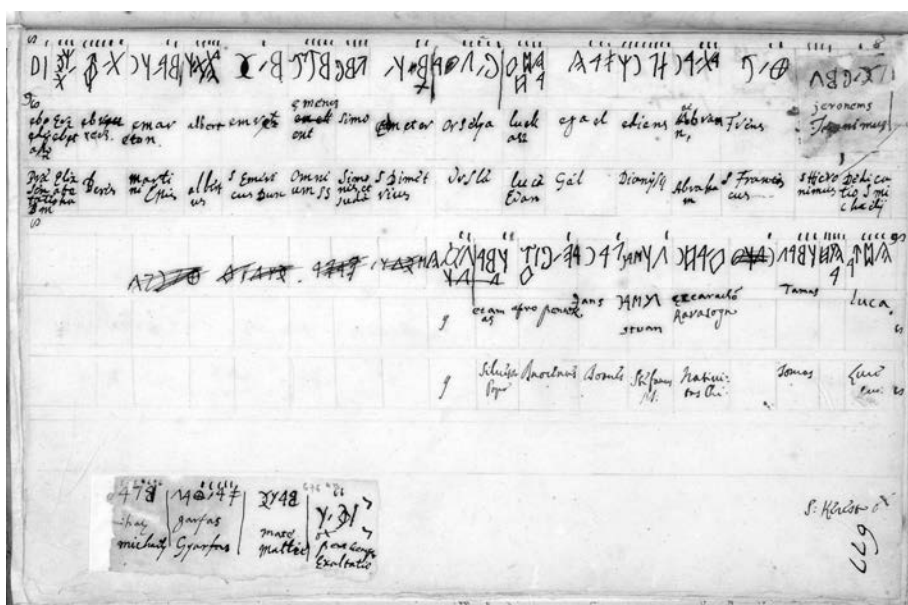
MIA(LY)⁴⁹⁰ IEROMS⁴⁹¹ FRNC ABRAN DIN(ZS) (GY)AL⁴⁹² LUK/A(CS) ORS(LY)A
 Mihály Jeromos Ferenc Ábrán Dienezs Gál Lukács Orsolya

DMTR⁴⁹³ SIMO⁴⁹⁴ MNC(NT) MRE ALBRT MARTN BRCK
 Demeter Simó mencent Emre⁴⁹⁵ Albert Márton Bereck

R(ZS)EBT (SZ)(NY)⁴⁹⁶
 Erzsébet Asszony

677.2.

LUCA LAZ/A TMAS NST(LY) KRA(CS)N ST IAN PRO(SZ)(NT)K TMAS SÜLST
 Luca Lázár Tamás n estély karácson Están János aprószentek Tamás Sülester

677r, Szent Mihálytól (szeptember 28.) Szilveszter pápa napjáig (december 31.)

⁴⁹⁰ A Mihály előtt álló Szentkereszt, Máté, Gyárfás is megismételve a 677. oldalhoz ragasztott papírszeleten, a B-kéz írásával, l. föntebb.

⁴⁹¹ Szintén a B-kéz írása, alatta olvashatatlanok a jelek, de valószínűleg hasonló vagy ezzel azonos jelsor állhatott az eredetiben.

⁴⁹² Eredetileg valószínűleg GAL (l. Sándor 1991: 128).

⁴⁹³ Rontott szövegből rekonstruált alak, l. Sándor 1991: 129.

⁴⁹⁴ Esetleg SIMON.

⁴⁹⁵ Vagy Imre.

⁴⁹⁶ A jelsor megszokott első ligatúrája és betűje hiányzik, Marsigli átbetűzésében azonban szerepel, itt tévedésből maradhatott le, l. alább.

A naptári rész átbetűzése és az olvasatok összevetése után megértjük, miért olyan becses a Bolognai Emlék a székely írás történetének kutatásában: a naptár olyan archaikus grafotaktikai szabályok⁴⁹⁷ alkalmazásával készült, amelyek más székely emlékekben már csak nyomokban lelhetők föl.⁴⁹⁸

Sokszor emlegetett tulajdonsága a székely írásnak, hogy a rövid *e* hangokat nem kell kiírni benne, mert beleolvashatók a mássalhangzók jeleibe. A székely naptárban azonban nemcsak az *e* kiírása maradhatott el, hanem bármelyik rövid magánhangzóé, ha a hang nem szóvégen áll, ebben az esetben kötelező jelezni, hiszen különben semmi nem mutatná, hogy a szó végére magánhangzót kell olvasni. Nagyon ritkán írták ki a naptárban a rövid *a* hangokat is (harminckét esetből nyolcszor). Csaknem kivétel nélkül kiírták viszont a magánhangzó jelét, ha a hang hosszú – mindössze négy hosszú magánhangzó maradt jelöletlenül, minden alkalommal az *é*. A székely írás történeti rétegeire vethet fényt, hogy a szó végén álló rövid *-e* hangokat soha nem ǝ ⟨e⟩ jelöli, hanem mindig ǣ ⟨e⟩, a hosszú *é*-ket viszont mindig az előbbi.

Maradékalkalannul érvényesül a bolognai naptárban az a szabály, hogy a hosszú mássalhangzókat nem kettőzik meg. A mássalhangzókat illetően érdemes figyelni arra, hogy a naptárban nem fordul elő a ⟨ty⟩ betű, a *ty* hangokat mindig a ʎ ⟨t⟩ betű jelzi. Nincs a naptárban ʃ ⟨j⟩ betű sem, mivel a *j* hangot a korábbi szokásnak megfelelően az ʃ ⟨i⟩ jelöli.

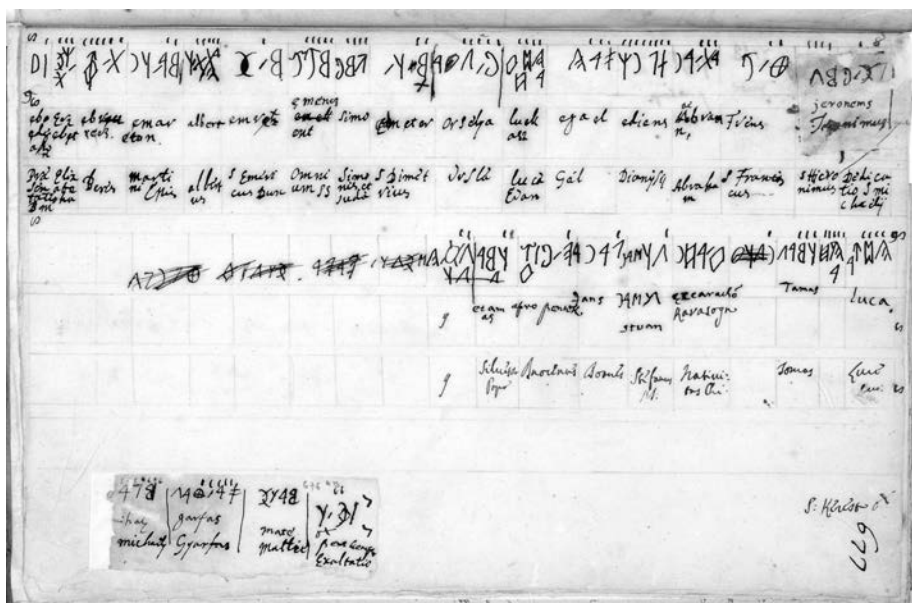
Sok a naptárban a ligatúra, készítője láthatóan jól ismerte a betűk összevonásának szabályait, és szívesen élt vele, sőt időnként több betű egybevonásával tette próbára saját tudását, és állította feladat elé azokat, akik meg akarták fejteni rejtvényyszerű betűegyütteseit.

A naptárban olvasható névalakok jól illeszkednek a 15–16. század magyar nyelvállapotához, de vannak sajátos tulajdonságaik is. Ilyen például a mássalhangzót követő *v* kiesése (*Están, Sülester*), az első szótagbeli *i* helyett álló *ü* (*küs, Sülester*). Ezek a szerző személyének nyelvjárását nem határolják pontosan körül, de együttesen a székely nyelvterületre mutatnak.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ A betűk használatának szabályai a székely írással kapcsolatban: Sándor 2014a: 120–123.

⁴⁹⁸ Bővebben Sándor 1991: 61–73.

⁴⁹⁹ A székely nyelvterület nem egységes nyelvjárási szempontból, de a naptárban található jelenségek nem teszik lehetővé a pontosabb körülhatárolást, mert a naptár nyelvi jellemzői a székely nyelvterületen általánosnak nevezhetők. Az adatokat l. Sándor 1991, a naptárban található névalakok részletes elemzésénél.

A 677r lap, amelyen több klasszikus másolási hiba és a másolásakor fölfedezett hibát orvosló, a laphoz ragasztott papírdarab található.

Még egy főünnep hiányzik a naptárból, Szent Kozma és Damján napja szeptember 27-én. Ez a 675. lap végén álló Gyárfás (szeptember 24.)⁵⁰² és a 677. lap elején álló Mihály (szeptember 29.) emléknapija közé esik. A 677. oldal első sora éppen az, amelyet elrontottak, s a javítást megelőző átfirkálás szinte átütötte a papírt, ezért aztán a laphoz ragasztott papírszeletre írták újra az áthúzgált neveket. Talán azért próbálták kiigazítani – bár kissé erőteljes módon – a másolatot, mert észrevették, hogy kifejtettek egy ünnepet. Az utólag korrigáló B-kéz viszont nem az eredeti forrást követve javított, így nem is vehette észre, mi volt a hiba tulajdonképpen oka, ezért Kozma és Damján neve a papírdarabra sem került rá.

A többi, a naptárban nem jelölt nap zömét csak legkorábbi latin betűs naptárunk, a Müncheneri Kódex jelzi, nagyon ritka az, amikor olyan emléknap hiányzik a székely naptárból, amelyet más korai kéziratos latin betűs naptár föltüntet.⁵⁰³ Főünnep egy sincs közöttük.⁵⁰⁴

⁵⁰² Tulajdonképpen Gellért napja, a tévesztésre később visszatérünk.

⁵⁰³ A korai naptárak és a székely naptár összevetése a következő fejezetben.

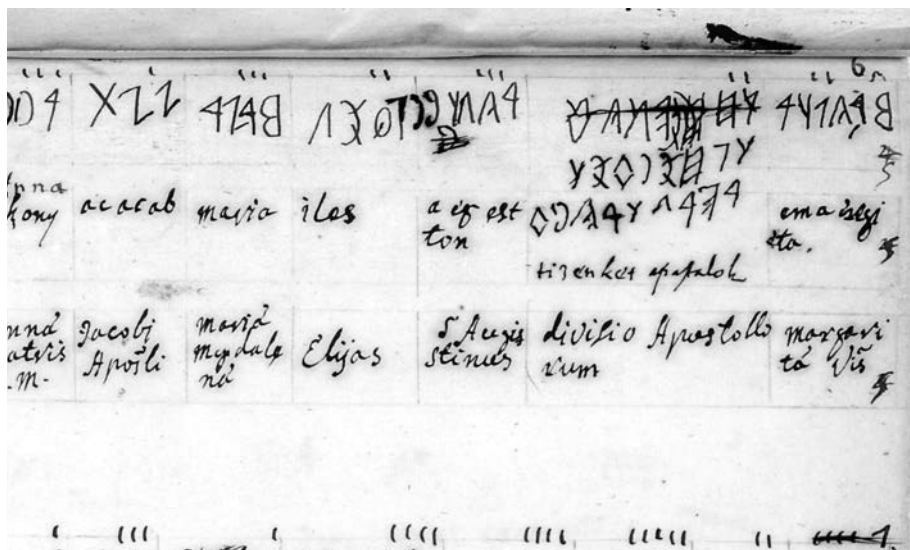
⁵⁰⁴ Tiburciusus és Vallériánus (április 14.), Vitáli(us) (április 28.), Péter (április 29.), Kellén/Gelylyén (július 8.), Elek (július 17.), Krisztina (július 24.), Csiriákus (augusztus 8.), Lompert (szeptember 17.), Viszló (Vencel) (szeptember 28.) és Kálmán (október 13.).

Van viszont egy olyan emléknep, amely a középkor egyik igen népszerű szentjét, Eleket ünnepelte, s a székely naptárban nem találjuk, noha Szent Elek kultusza Magyarországon is nagy hagyományokkal bírt. A legenda szerint Elek, a gazdag római családból származó ifjú nászéjszakáján elhagyta feleségét és szüleit, tizenhét évig teljes szegénységben és önmegtagadásban élt szülőföldjétől távol, aztán hazatért és apja háza mellett egy kunyhóban, továbbra is szegényen élt tovább. Csak halála után, egy levélből ismertek rá a szomszédban élő koldusra.⁵⁰⁵

A szent legendája a fiatal férfiak szüzességét mint erényt állítja példaként a hívek elé: a történet Imre hercegre is nagy hatással volt. Szent Elek életét földolgozta a Nádor, a Peer és az Érdy Kódex is, emléknapja szerepel mindhárom kéziratban – és úgy tűnik, a székely naptárban is benne volt, csak a B-kéz túlbuzgósága tüntette el. Július 15-én a Tizenkét apostol ünnepét találjuk, de Marsigli másolata erősen romlott, ezért a B-kéz a teljes jelsort áthúzta és újraírta az ünnep nevét. Szintén jelentősen belejavított a következő jelsorba, amely így az *Ágoston* nevet adja ki – de ekkortájt nincs *Ágoston*-emléknep. Az ünnepek távolságát jelölő vonalak viszont egyértelműen arra utalnak, hogy július 17-re, azaz Elek napjára jelzett valamilyen ünnepet a naptár: az előtte lévő, július 15-re eső ünnep fölött két vonal van, a rejtélyes július 17-i ünnep fölött három, így Illyés július 20-i napja épp a megfelelő távolságban áll ettől a 17-re jelzett *ál-Ágoston* naptól. Hová tűnt akkor Elek neve, és hogyan lett belőle *Ágoston*?

Az utóbbi kérdésre csak sejthetjük a választ: a Müncheni Kódex bizonyos hónapok középső napján a következő hónap nevét közli, július 16-án az *Augustus* áll benne. Azt nemigen lehet utólag eldönteni, hogy az *agstn* jelsor mikor került be erre a helyre a naptárba, hiszen más hónapokban nem követte szerzője a Müncheni Kódexben is megjelenő gyakorlatot, és nem illik a naptár készítőjének takarékoskodó szelleméhez sem. Azt könnyebb kitalálni, hová tűnt *Elek* neve. Előtte az egyébként is rontott *tizenkét apostolok* jelsora áll, ennek utolsó jelei téveszthették meg a másolót: az *o* nincs kiírva az utolsó szótagban, így a jelsor vége *⟨lk⟩*. Ha ez után Szent Elek emléknapja következett, akkor a nevet szabályosan éppen ez a két betű jelölte: ennek megfelelően a bolognai másolat forrásában kétszer egymás után állhatott egy *⟨l⟩* és egy *⟨k⟩* betű. Klasszikus másolási hiba, ha ilyenkor a másoló úgy hiszi, már lemásolta a jeleket, ezért ugrik a következő jelcsoportra (ahogyan a november 21-i Mária-ünnep után a december 13-i Luca napra).

⁵⁰⁵ Legenda Aurea: <http://mek.oszk.hu/04600/04626/html/legenda0063.html>.

A 675r lap felső sarka a hiányzó Elek-nappal.

Egy forrás vagy több?

Most, hogy megismertük a Bolognai Emlék egységeinek – a naptárnak, a bibliai neveket tartalmazó oldalaknak, az áthúzott oldalnak és az ábécének – a sajátosságait, érdemes visszatérnünk a kérdéshez, hogy összetartoztak-e ezek eredetileg is, vagy csak Marsigli fogta egybe őket. Másképpen fogalmazva: vajon Marsigli kéziratának minden egysége rajta volt-e azon a bizonyos boton?

A szakirodalomban a kérdés is alig merült föl: úgy tűnik, a Bolognai Emlék kutatói készpénznek vették az emlék különféle egységeinek összetartozását, csak Erneyi József és Benkő Elek vetette föl, hogy Marsigli talán csak a naptárt másolta a botról.⁵⁰⁶ Németh Gyula egy óvatosan kételkedő megjegyzésétől eltekintve még az ábécé botra rovasát sem furcsállták – de komolyan ő sem kérdőjelezte meg, hiszen úgy vélte, a naptár egyik fele a bot egyik oldalán volt, másik fele a következőn, a harmadik oldalon helyezkedtek el a bibliai nevek, a negyedikken pedig a vegyes följegyzé-

⁵⁰⁶ Erneyi (1917) véleményét azonban nem indokolta. Benkő (1996a: 54) Moga Mihály bejegyzéseinek kommentárjában érintette, hogy ha a Bolognai Emlék forrása Kájoni hagyatékából származik, akkor lehetséges, hogy csak a naptár származik a rovásbotról, az emlék többi része szintén Kájoni hagyatékában volt.

sek és az ábécé.⁵⁰⁷ Ferenczi Sándor és Jakubovich Emil sem vonta nyíltan kétségbe, hogy az ábécé is a boton lett volna, noha a naptár szövegét és ábécéjét mindketten eltérő korúnak gondolták.⁵⁰⁸

Több szempontból vizsgálhatjuk, vajon azonos forrásból származnak-e a különböző tartalmi egységek. A baj csak az, hogy a nyomok egymásnak ellentmondó következtetésekhez vezetnek.

Joggal érvelhetünk amellett, hogy a kézirat egyes részei tartalmilag összekapcsolhatók, hiszen az ábécén kívül mindhárom egység vallásos tárgyú: a naptár az egyházi ünnepeket és a szentek emléknapijait jelölte, a bibliai neveknél ezt magyaráznunk sem kell, az áthúzott oldal imát tartalmazott. Csakhogy amellett is joggal érvelhetünk, hogy ugyanez a fölosztás jól megkülönböztethetően szét is választja a kézirat részét: a jól elkülöníthető egységek akár külön forrásból is származhatnak.

Marsigli a címlapon azt írta, egy régi naptárt másolt le, szó sem esik ábécéről, bibliai nevekről és imáról. Csakhogy ez az érv meg is fordítható, hiszen a gróf azt sem említette sehol, hogy a boton kívül még valami más forrást is használt. Gondolhatnánk, hogy a naptár a lemásolt emlékegyüttes legfontosabb része, lehet, hogy csak ezért fektetett rá különös hangsúlyt Marsigli, mikor címlapot készített a székely írásos kéziratlapokhoz. De azt is tudjuk, hogy a gróf igen precíz ember volt, kiváltképp, ha kuriózumokkal volt dolga, tehát ha tudta, hogy a naptáron kívül mást is megörökített, arra valószínűleg külön kitért volna – föltéve, ha nem valamiféle mellékesen, nem a botról lemásolt részekről van szó. Mindezzel nem jutottunk előbbre: a címlapon olvasható följegyzés alig segít. A naptár elkülönülése mindenesetre világos volt a Marsiglinak segítő B-kéz számára is, különben nem írta volna oda a naptár negyedik részének végéhez, a *Sülester* (azaz *Szilveszter*) név után, hogy *et sic finis*, azaz „így (itt) a vége”.⁵⁰⁹

A kézirat verso oldalaira írt megjegyzések mellett szólnak, hogy Marsigli az emlékegyüttes egészét arról a bizonyos botról másolta. De a kézirat leírásában láttuk, nincs velük minden rendben. A naptárt tartalmazó lapok után következő lapok hátoldalán az áll, hogy két-két lap tartalma a bot első, illetve második oldaláról származik. A bibliai nevekre és az áthúzott oldalra vonatkozóan Marsigli azt jegyezte föl a hozzájuk

⁵⁰⁷ Németh 1934: 7.

⁵⁰⁸ Ferenczi (1936: 21–22) csak ennyit ír, Jakubovich (1935: 7) pontosabban kifejti. Szerinte a szöveg a 15. század második feléből származik, az ábécé viszont 1690 körüli. Velük szemben Németh (1917–1920: 22. 1. j.) úgy gondolta, hogy a betűsor „egy hagyományos ábécze másolata”.

⁵⁰⁹ Batthyány Boldizsár miscelániumában is található hasonló bejegyzés a 143. lapon (*Et sic est finis*), néhány sor távolságra attól a helytől, ahonnan egy másik kéz folytatta a kódexet (Knausz 1868: 881).

tartozó verso oldalakra, hogy azokat a bot harmadik, illetve a negyedik oldaláról másolta. Viszont a páros számú fóliók versójára írt megjegyzések között kétszer-kétszer szerepel az *első oldal*, *második oldal*, *harmadik oldal* megjegyzés, de csak egyszer a *negyedik oldal*. Vajon volt még egy kéziratlap korábban, amelyre a negyedik oldalról származó szöveget jegyezték, de elveszett? Esetleg rövidebb volt a szöveg a bot negyedik oldalán? Vagy egyszerűen lefelejtette Marsigli, hogy az ábécé is a bot negyedik oldaláról származik? Emlékezzünk rá, az ábécét tartalmazó, 671. fóliót követő lap versója üres.

Azt tapasztaltuk, hogy az ábécé betűkészlete nem egyezik teljesen meg a naptár betűkészletével, annál bővebb. A bibliai nevekről nem tudunk biztosat mondani e vonatkozásban, a 681. oldalon vannak olyan jelek, amelyek a naptárban hiányoznak, az ábécében megvannak. A naptárban a Œ jel a szóvégi *-e* jele, a bibliai nevekben inkább *h*, a másik két egységben *h*. Ugyanakkor a három szöveges egységet egybe sorolja, hogy ezekben az Œ hangértéke *ü*, az ábécében viszont inkább *ö*. A kézirat egységek betűkészletének összevetése tehát ellentmondásos eredményt hoz. Ha azt fogadjuk el, hogy a szöveges egységek tartoznak szorosabban össze, akkor nehéz magyarázni, honnan való az ábécé. Ha az ábécé és a 681. oldal tartozik szorosabban össze, akkor egyetlen egységünk sem marad, amely „a bot” negyedik oldalán volt. Sőt, mivel arra sincs minden kétséget eloszlató bizonyítékunk, hogy a naptárhoz tartalmilag csak erőltetve illeszthető bibliai nevek a boton voltak, meglehet, hogy a „harmadik oldalról” származó szövegünk sincs.

Mindent összevetve kétféle lehetséges megoldás bontakozik ki az ellentmondások föloldására.

Az egyik szerint Marsigli a naptárt, a bibliai neveket, az imát és a kolofont is a botról másolta – az ábécét talán igen, talán nem. Ebben az esetben nincs gondunk a versókra írt megjegyzésekkel, amelyek azt jelölik, hogy az előttük álló szöveg a bot melyik oldaláról való. De sajnos nem tudjuk megmagyarázni, miért csak naptárról beszél Marsigli a címlapon, miért kezdte újra a sorszámozást a bibliai neveknél, miért tér el a naptár és a bibliai nevek jelkészlete az ima, valamint az ábécé betűkészletétől. Elgondolkodtató az is, ha valóban minden a boton volt, miért van a naptárt tartalmazó első és második oldalon oldalanként kétszáznál valamivel több székely jel, a bibliai neveket hordozó harmadik, illetve az áthúzott negyedik oldalon pedig alig száz-száz betű.

A másik lehetőség szerint Marsigli, a címlapon írottaknak megfelelően, valóban csak a naptárt másolta a botról: a kézirat négy lapja tartalmazza a naptárt, ezek a bot egy-egy oldalának felelnek meg. A bibliai neveket, az imát és kolofont, valamint az ábécét minden bizonnyal ugyanott kapta,

ahol a naptárt megmutatták neki. Ebben az esetben a fönti aggályok nem nyugtalanítanak bennünket, de arra magyarázatot kell találnunk, miért két-két hátoldalra írta, hogy az első, második, harmadik rovásbotoldalról való. Különösebb erőltetés nélkül gondolhatjuk, hogy azért, mert Marsigli eredetileg nem két-két, hanem egyetlen sort akart egy lapra írni. Talán éppen azért van csak egy olyan megjegyzés, hogy „a negyedik oldalról”, mert időközben Marsigli rájött a tévedésre.

Megkérdőjelezhetetlen döntést nem hozhatunk arról, mi lehetett a boton, de kevesebb megmagyarázhatatlan problémába ütközünk, ha azt föltételezzük, hogy csak a naptár. Nem valószínű, hogy volt még egy bot, amire a bibliai neveket, az imát és az ábécét vették, mert erről Marsigli bizonyosan megemlékezett volna. Valószínűbb, hogy ezeket inkább kéziratból másolta – talán épp ezért szerepel a címlapon csak annyi, hogy egy naptárt másolt le egy fadarabról. De honnan tudjuk, hogy grófunk a naptárt nem ugyanúgy kéziratból másolta, amelyről a többi egységet? Egyenesebben fogalmazva: lehet, hogy talán soha nem is látott semmiféle rovásbotot?

Létezett-e valaha az „elveszett rovásbot”?

Több jel utal arra, hogy Marsigli ránk maradt kézirata nem közvetlenül a rovásbotról készült, hanem egy tollal papírra írt kéziratból – ez természetesen lehetett olyan piszkozat, amely viszont valóban az emlegetett „fáról” készült.

A kéziratlaponkat előre a megfelelő számú és méretű mezőre tudták osztani: a székely jelek csak kivételes esetben csúsztak ki az előre meghúzott vonalak közül. Igaz, a szavak szétválasztását megkönnyíthette, ha a föltételezett boton egyértelmű jelzésekkel különítették el egymástól az egységeket.

A kéziratos előzmény megléte mellett azonban szól egy másik érv is: főntebb esett szó arról, hogy néhány esetben egészen biztosan a magyar megfejtés elkészülte előtt került a helyére a latin megfelelő. De hogyan? Honnan tudta Marsigli, hogy mi az ünnep vagy szent latin neve, még mielőtt átbetűzte volna az életében először látott ákombákomokat? Egy latin naptár önmagában nem nyújtott volna elegendő segítséget a magyarul gyengén tudó olasznak ahhoz, hogy a székely jelekből előcsalogatott magyaros hangalakokat kapásból összeillesse a megfelelő latin szavakkal. Még akkor sem volna életszerű egy ilyen forгатókönyv, ha a gróf kiválóan olvasta volna a székely betűket – a kézirat azonban azt mutatja, hogy Marsigli nem mélyedt el különösebben a szittyai írástanulmányokban.

A kéziratban használt tinta segítséget nyújtott a filológiai részletek megtisztogatásában – talán most is nyomra vezet. A kézirat bemutatásakor már említettem: a latin betűs részek – a magyar és a latin megfelelőik sorában egyaránt – nem a naptár napjainak rendjében, azaz jobbról balra haladva kerültek a papírra, hanem a latin írás természetes irányát követve balról jobbra. Ebben semmi rendkívüli nem lenne – ha nem egy naptárról lenne szó. Képzeljük magunkat az olasz gróf helyébe: van egy furcsa jelekkel írt naptárunk, és szeretnénk megfejteni. Ábécénk van ugyan a rejtélyes ódon betűk kibogarászásához, de ennek segítségével is csak addig jutunk el, hogy kapunk egy csomó nehezen értelmezhető, a fülünknek még megfelelően kiegészítve is idegenül csengő hangsort. Kézzenfekvő, hogy előveszünk egy naptárt, és annak segítségével próbáljuk kitalálni, hogy egy-egy betűsor melyik szent vagy ünnep nevét rejtje. De miért böknénk rá a latin naptár egy-egy pontjára, és haladnánk onnan visszafelé – balról jobbra – az azonosítással? Nyilván mindannyian a könnyebb – és racionális – megoldást választanánk: a naptár rendjében kísérelnénk meg fölfedezni a hasonlóságokat a jól ismert latin és a furcsa magyar névalakok között. Egyetlen oka lehet – legalábbis észszerű oka csak egy lehet – annak, ha nem így járunk el: ha pontosan látjuk, hogy melyik székely jelcsoport alá milyen latin szavak fognak kerülni. A latin névalakok pedig aligha voltak botba faragva.

Kétségtelen az is, hogy a *Kisasszony* (szeptember 8.) magyar megfejtése nem készülhetett a kéziratban látható «s(ny)kus» jelsor alapján: ennek olvasata *asszony kus* lenne, a magyar megfejtés viszont *eküesaßony*, és Marsigliától származik – ez az egy hely önmagában elég gyanút keltene, hogy a kíváncsi gróf a székely jeleket magyar megfejtésükkel és latin megfelelőjükkel együtt másolta. Ám egy ilyen forrás értelemszerűen csak „papíralapú” lehetett, fa nem. Hasonlóképpen: a november 21-re jelzett *Boldogasszony* megszokott *BOG(SZ)(NY)* jelsora helyett csak az utolsó két betű szerepel a bolognai másolatban, Marsigli azonban a kéziratból elmaradt ligatúrát, illetve betűt is átbetűzte – ez is azt valószínűsíti, hogy volt előtte egy papírra írt másolat.

Azt tehát nem alap nélkül sejtjük, hogy a fennmaradt kézirat nem a botról közvetlenül készült másolat, de ez természetesen még semmit sem bizonyít arra nézve, hogy Marsigli valóban látta és a kezébe vette-e azt a „fát”, amelyről az emlék elé kötött címlapon beszél: a botról lemásolhatta a székely jeleket, mint állítja, akár ő maga is, aztán segítséget kért az átbetűzéshez, egy latin naptár segítségével kikeresgélte a latin megfelelőket, majd a pizkozatot a gondosan előrevonalazott lapokra átmásolta. Így is történhetett. De hol a bot?

Érdekes, hogy a kutatás milyen könnyedén tért napirendre afölött, hogy a bot szőrén-szálán eltűnt. Azon nem csodálkozhatunk, ha Székelyföldön az 1690-et követő évszázadok viszontagságai közepette elvész, elpusztul egy fába rótt naptár, hiszen elég hozzá egyetlen tűzvész,⁵¹⁰ de elég hozzá a történelem számos fordulata vagy pusztán az enyészet is.

De miért nem küldte haza az ásványoktól az ókori töredékekig mindent mániákusan gyűjtő olasz gróf az általa is nyilván értékesnek tartott „rovásbotot”? Hiszen ha csak tehetette, gyarapította fivérénel, Antonio Marsigliánál, Bologna archidiakónusánál (később Perugia püspöke lett) fölhalmozott tárgyi gyűjteményét.⁵¹¹

Vagy mégis odaküldte? Mert kapcsolódik ide még egy talány: hová tűnt a bot a szakirodalomból? Fantuzzi ugyanis Marsigli életrajzában még azt írta, hogy

Per sua particular istruzione fece al tempo stesso varie ricerche, ed osservazioni sopra la lingua che si praticava dagli Sciti abitanti nella Sicilia a tempi antichi, e scoperse, ed *acquistò un legno, che esprimeva il Calendario delle feste mobili per uso dei primi Cristiani di quei paesi.*⁵¹²

Fantuzzit Sebestyén a következőképpen fordítja:

„Ugyanezen időben a saját maga okulására különféle kutatásokat és megfigyeléseket tett a Székelyföld régi lakóinak, a scitháknak a nyelvéről, s fölfedezett és *megszerzett* egy fadarabot, mely azon vidék első keresztyéneinek használatára feltüntette a mozgó ünnepek naptárát.”⁵¹³

Az életrajz magyar fordításából viszont valamiért hiányzik a *megszervez*:

Tudományos miveltiségének megfelelően ugyanezen alkalommal a szittya néptörzstől lakott Székelyföldön tanulmányozta és megfigyelte e nép nyelvét s kutatásai közben oly fát vagy fatáblát talált, a mely ezen föld első keresztyéneinek a változó napokra eső ünnepeinek naptárát tartalmazta.⁵¹⁴

⁵¹⁰ A következő fejezetben kiderül: az emlék lelőhelyén több tűzvész is pusztított nem sokkal 1690 után.

⁵¹¹ Beliczay (1881: 39) ír erről.

⁵¹² Fantuzzi 1770: 109.

⁵¹³ Sebestyén 1915: 35 (a kiemelés tőlem).

⁵¹⁴ Beliczay 1881: 41 (mindkét kiemelés tőlem).

Mivel a magyar kutatók Beliczay fordítását vették alapul, senki sem kereste a botot sem Luigi, sem Antonio Marsigli hagyatékában. Lehet, hogy hiába is tették volna. Fantuzzi ugyan jól fölismerhetően a székely írásos emléket tartalmazó kéziratlapok elé kötött címlap alapján írta a mondat második részét, a mondat első felét azonban más forrás alapján kellett létrehoznia. Nem tudjuk, hogy az az állítás, mely szerint a gróf megszerzte a székely jelekkel telerótt fát, az életrajzíró saját értelmezése, vagy az olasz polihisztor valamilyen följegyzésére alapul.⁵¹⁵ Az életrajz mindenesetre 1770-ben készült, addigra még fél évszázad sem telt el Marsigli halála óta.

Miért nincs hát meg a bot? Mert eddig nem keresték? Mert Fantuzzi tévedett, és Marsigli valójában nem szerezte meg a botot, csak lemásolta? Vagy mert a gróf soha nem is látott székely jelekkel telerótt fát? Ez is elképzelhető – akár úgy is, hogy hite szerint még csak nem is állított valótlanságot a címlapon. Hiszen lemásolhatott olyan kéziratot, amely azt állította magáról, hogy tartalma egy fába rótt régi naptár, melyet Szittyá-, azaz Székelyföld első keresztényei használtak. Ebben az esetben a legjobb szándékkal is leírhatta a kézirat címéül, amit a kézirat tartalmáról mondtak neki: az ő meggyőződése szerint a kapott másolat eredetije valaha fába volt róva, s a Székelyföld első keresztényei készítették – hát ezt írta le. A címlapon olvasható „magam másoltam” kitétel pedig így is igaz, a bolognai kézirat valóban a gróf keze írása. Egyébként is, a címlap többi információja sem volt éppen helytálló: a naptár nem a mozgó ünnepeket tartalmazza, és a Marsigli által lemásolt naptár nyilvánvalóan nem lehet 12–13. századi sem, amikor a székely csoportok megtelepedtek a keleti Kárpátokban.

Attól, hogy Marsigli nem látta a betűkkel telerótt botot, az még létezhetett valaha, s a bolognai kézirat alapjául szolgáló másolatot készíthették ilyenről. De bizony az is lehet, hogy Marsigli azért nem látta a fába rótt naptárt, mert az soha nem is létezett.⁵¹⁶ Tudjuk: volt a székely írás történetében egy korszak, amikor a fába rovás technikájának különös tekintélyt tulajdonítottak, nyilván mert fölismerték, hogy a régi jegyek ősiségét

⁵¹⁵ Marsigli önéletrajzában (1930a: 131) a Thököly kiszorítása utáni hónapokra vonatkozó leírás mindössze annyit mond, hogy február végéig Erdélyben maradt, „Giorgino” várában (*la fortezza di Giorgino*).

⁵¹⁶ Mint Benkő (1996a: 54) megjegyzi, a botra rótt naptárok nem mentek ritkaságszámba Európában, a *Stabkalender*-nek nevezett eszközökből nem egy fennmaradt. A *Runen(stab)kalender*-nek, *Kalenderstab*-nak is nevezett botra rótt naptári alkalmazosságok azonban, melyek Skandinávia, Anglia, Német- és Franciaország területéről kerültek elő, nem teljes ünnepneveket tartalmaznak, mint a bolognai naptár, hanem a hét minden napját meghatározott rúnabetűk jelzik, külön rúnával jelölték a hold változásait stb. Némelyik kifejezetten díszes volt (Dinzelbacher szerk. 1992: 777) – ezek közé tartozhat a bolognai Museo Civico már említett germán rúnairásos naptára.

még autentikusabbá teszi az archaikus írásmód. A toposz, hogy a székelyek sajátos jegyeiket fába róják, a 15. század vége felé jelent meg először Thuróczy János krónikájában – épp azt találtuk föltűnőnek, hogy híven követi Kézait, kivéve a székely írásra vonatkozó részt. Tőle aztán sorozatban vették át a későbbi szerzők ezt az újítást. Ugyanebből az időből származik a Nikolsburgi Ábécé, melynek készítője tollal, papíron próbálta meg a lehetőségei szerint a legjobban imitálni a fába rovott betűk formáját. Tudunk-e valamit arról, mikor készülhetett a székely betűs naptár? Nem lehet, hogy a bolognai naptár eredetijének készítője is e divatot követve hangsúlyozta, hogy a naptár eredetileg fába volt róva?

B 25. 669

Raccolta della lingua
 che si praticava dalli Siri abitanti
 nella Sicilia ne' tempi antichi
 scoperta in un legno che
~~serviva di~~ ~~ca~~ ~~esponeva~~ il calendario delle
 Sette mesi per uso d' quei primi convertiti
 alla fede Cattolica,
 e da me dal detto legno raccolto e mandato
 al mio gabinetto in Italia,
 quando serravo li. p. n. delo. Trans. hoarum.

7	LOVINUS	arcsim	oboly	abony	apna	acred	meric	ilos	2 es est	ton	hienek	gaphob	emaboly
7	Lauten	figy	li	co	tan	le	le	le	le	le	le	le	le
7	HOA	YK	IK	NO	DI	B	FI	NY	Q	ATO	DI	AX	WAO
7	Weste	ep	le	le	le	le	le	le	le	le	le	le	le
7	Worth	le	le	le	le	le	le	le	le	le	le	le	le

675

Post, i. Lania
Ano Siojio, li uano ino Trob:
Lania.
P. L. K. O. - - - - -
B. K. O. - - - - -
Kello prima familia
del Borome?

SZESZÉLYES BÁSTYÁK ÉS A VIDORTEKINTETŰ KOLOSTOR

Régi kalendáriumaink és a székely írásos naptár. Mit árul el készítőiről a székely naptár? Hogyan kapcsolódik Szárhegyhez? És mit árul el arról a kézirat, hogy mikor és hol találta Marsigli a „rovásbotot”? Kájoni János székely ábécéi. Ki volt Moga Mihály, és mi köze Kájoni ábécéjéhez?

A rendház udvara átláthatatlanul sötét volt. Az emeleti folyosókon pár gyenge fényű izzó világított, derengésük már néhány méterrel odébb sem törte át az estét, a zárt négyszögletes udvarra pláne semmi nem jutott a fényükből. A fekete üvegtáblák a cserépkályha tüzét és a benti villanyfényt tükrözték vissza – a nyitott szobaajtón át egy tömbben ömlött ki a meleg az egyébként fázós folyosóra.

A barátságos, meleg szobánál és csöndes nyugalomnál többet nemigen kívántam. Nem volt még éjszaka, de benne voltunk az estében, és fárasztó nap volt. Amerikai diákokat kísértünk erdélyi körútra, és birkóztunk az 1991 őszén még éppen csak ébredező ország szegénységével, a buszunkat állandó veszélyben tartó benzinhiánnyal, a mindezt teljesen értetlenül szemlélő fiatal amerikaiak kultúrsofokjával – és a sajátunkkal, amit viszont az ő viselkedésük váltott ki. Sepsiszentgyörgyről indultunk ebéd után, Csíkon át föl Gyergyóba, a csúszások és a gyakori megállások miatt rég ránk esteledett, mire aznapi végcélunkhoz értünk. A rozoga busznak egy hegyoldalba kellett fölvészorognia, ott volt a szállásunk. Nyúzottan és feszülten kászálódunk ki.

A levegő metszően tiszta volt, a csillagok szinte szúrtak – október eleje volt, esténként már fagyott –, körben a mélyfekete fenyőerdő, mint valami karagöz-játék díszlete. Az épület kéményéből nyers füst szállt. Bevackoltunk.

A zuhany vize jéghideg volt, de a szobákban égett a tűz, és a vastag csergéket látva különben sem kellett tovább félnünk a fagyhaláltól. Ráadásul a némiképpen zsírögzős, de meleg és világos refektóriumban már várt a vacsora a „konyhas nénik” jótéteményeként – ez a minket is fogadó Zöld Lajos terminológiája volt, ő hozta létre a szárhegyi alkotótábor és művésztelepet festők, grafikusok, szobrászok számára, először csak a kolostorban, később a szomszédos kastélyban is. Tábori időszakon kívül szállóvendégeket is fogadtak a rendházban, másnap estére, bevált szokás szerint, nekünk

is kemencében sült reneszánsz lakoma volt betervezve a kolostor alatti, pártázatos fallal körbevett épületben. A szobánk ablakából a sötétben is kivehetőek voltak a falak és a bástyatornyok sisakjának körvonalai.

A szobánk a rendház vendégváró részének utolsó szobája volt, a kolostorral egybeépített templom melletti részben – de ez csak másnap derült ki, mikor körbejártunk, ahogy az is, hogy csaknem az ablak alatt volt a templom bejárata, bent az emléktáblával, hogy „e templom szentelt földjében” nyugszik Kájoni János, aki élete utolsó éveiben újra szárhegyi házfőnök volt. Ezt persze már korábról is tudtam, volt dolgom Kájonival: nemcsak énekeskönyve és nyomdája miatt, még a régimagyaros szemináriumokon, hanem azért is, mert két székely ábécét hagyott ránk, s ezek közül az egyik valamelyes rokonságot mutat a bolognai ábécével.

A folyosón állva a szoba tükörképe mögé próbáltam nézni, bár inkább csak bámultam a sötétet – a napi események már homályosuló távolságban, inkább a másnapi békási kirándulás tervei formálódtak lassan. Hirtelen mintha mágnes vonzotta volna renddé a korábban szétszórt darabkákat: a Békás-szoros innen pár tíz kilométer, ferences kolostorban vagyok, Gyergyóban, Kájoni rendházában – hol máshol bukkanhatott volna Marsigli a naptárt tartalmazó „rovásbotra”? Soha többet nem értettem, hogyan nem jöttem erre rá korábban.

A legrégebbi magyar kalendáriumok

Azért nem értettem, hogyan nem jöttem rá előbb, hogy Marsigli a szárhegyi ferences kolostorban találkozott azzal az emlékegyüttessel, amit lemásolt, és Bolognába küldött, mert minden főntebb felsorolt elemet tudtam korábban is. A Szárhegyhez vezető jelek egy részét a kézirat a véletlennek köszönhetően megmaradt része fedte föl, másik részét a naptár. Talán túlságosan arra az adatra figyeltem, amit Herczeg Gyula közölt, s amely szerint Marsigli Gyergyószentmiklós várába vonult vissza, miután Erdély szorosait „lezárta”.⁵¹⁶

Ahhoz, hogy megfejtsünk bármit is a naptárban rejtőző információkból, tudnunk kell, miben különleges a többi, vele egykorú kalendáriumhoz képest – hiszen leginkább ezek a különcségek árulkodnak.

A legkorábbi ismertté vált magyar naptárak a 15. század második feléből, illetve a 16. század elejéről származnak. Nincs sok belőlük: mindössze három nagyon korai magyar nyelvű naptárt ismerünk, ezeket egészíthetjük ki két hasonló korú csízióval.⁵¹⁷

⁵¹⁶ Herczeg 1982: 77.

⁵¹⁷ A régi naptárakról l. Knauz 1876; a breviáriumok és missalék naptárait Radó (1973) közli; a

A legismertebb régi naptár a Müncheneri Kódex naptára. Története korábban kezdődik, mint amikor a fennmaradt naptár keletkezett – legalábbis a legerterjedtebb nézet szerint. A prágai egyetem anyakönyvébe 1399-ben jegyezték be *Thomas Quinqueecclesiensis*, azaz Pécsi Tamás, 1411-ben pedig *Valentinus de Ujlak*, azaz Újlaki Bálint baccalaureus nevét. Nem sokkal az utóbbi esemény után, 1416 körül már együtt fogtak nagy munkába: a Bibliát akarták anyanyelvükre fordítani. Az ötletet Husz János tanaiból merítették, aki az egyház szervezetét és a papok életvitelét is erősen bírálta, követelte az egyház apostoli szegénységhez s a krisztusi elvekhez való visszatérését, így gyorsan eretneknek nyilvánították, és 1415-ben máglyán megégették. Nézetei azonban továbbra is terjedtek, Magyarországon is, ezért Zsigmond király (1368–1437) a ferences rendbéli Marchiai Jakab főinkvizitort hívta, hogy bármilyen eszközzel, de térítse jobb belátásra a követőit. A „bármilyen eszköz” a visszatérítéstől a kínzásokon át a kivégzésig valóban „bármi” lehetett, ezért a huszitizmus követői menekülni kényszerültek.⁵¹⁸

Köztük volt Bálint és Tamás pap, akik Husz nézeteivel még Prágában ismerkedtek meg, s hazatérve mindketten a Délvidéken szolgáltak, amíg életük nem került veszélybe, akkor falujuk népével együtt Moldvába menekültek. A szerémségi lelkészek bibliafordításukat már ott fejezték be, vélhetően még 1441 előtt. Többnyire őket azonosítják a két szerémségi pappal, akikről az obszerváns ferencesek rendi krónikája szörnyülködve jegyzi meg: „Ebben az időben még két tanult ember is távozott innen Kamancról,⁵¹⁹ tudniillik Tamás és Bálint, akik miután ezt néhány megszállott férfival és asszonnyal megtanácskozták, éjnek idején Moldvába szöktek, ahol aztán ez a két pap elterjesztette az említett eretnokséget, és mindkét testamentum írásait lefordította magyar nyelvre.”⁵²⁰ Később a két eretnek, a ferences szerző megnyugvására, elnyerte méltó büntetését: Bálint Törökországba ment, hogy az ottani írást megtanulva térítsen, de a szultán ennek elejét veendő elevenen megnyúzatta; Tamás Moldvában maradt, s amikor „végre meghalt, a tetteivel szerzett érdemei szerint lelkét átadta az ördögnek, akinek egyébként is szolgálja volt”.⁵²¹

16–17. századi kalendáriumokról részletesen, rövid történeti áttekintéssel l. Dukkon 2003.

⁵¹⁸ Marchiai Jakab magyarországi működéséről l. Karácsonyi 1922–1924 I: 316–324.

⁵¹⁹ Ma Újvidék egyik városrésze, Sremska Kamenica.

⁵²⁰ Szalkai 1984: 668. Noha olykor az obszerváns ferencesek rendi krónikájának egészét Szalkai Balázs obszerváns tartományfőnököknek szokták tulajdonítani, ő csak elkezdte az iratok gyűjtését és rendezését, valamint összeállította a bosnyák vikáriusok listáját. Munkáját többen folytatták, a huszita bibliafordításra vonatkozó részt a második folytató jegyezte be a krónikába. A krónika kiadása: Szalkai 1862, kéziratairól, kiadásairól és szerzőiről Tarnai 1973; Tarnai 1984: 91–103; Keveházi 1989; áttekintően Keveházi 2005.

⁵²¹ Szalkai 1984: 668–669.

Munkájuk eredeti példánya nem maradt fenn, de másolatai igen: a kisebb ószövetségi könyvek a Bécsi Kódexben,⁵²² zsoltárok, himnuszok, imák az Apor Kódexben,⁵²³ a négy evangélium pedig abban a másolatban, amelyet Németi György készített 1466-ban, a moldvai Tatrosban – ezt a nyelvemléket hívjuk ma Münchener Kódexnek.⁵²⁴ A három kötetet összefoglalóan Huszita Bibliának nevezik.⁵²⁵

Így szól tehát a lexikonokban, kézikönyvekben olvasható, s a magyar nyelvtudományban is általánosnak nevezhető történet,⁵²⁶ és bár a Münchener Kódex naptárát nem érinti közvetlenül, mégis érdemes tudni, hogy korántsem problémamentes a fönti elképzelés. Többen megkérdőjelezték, hogy a bibliafordító szerémségi Tamás és Bálint, illetve a prágai diák Tamás és Bálint azonos.⁵²⁷ Nem mindenki fogadja el azt sem, hogy a bibliafordítás valóban huszita: volt, aki premontreinek,⁵²⁸ más bencésnek,⁵²⁹ ismét más ferencesnek tartja.⁵³⁰ A bibliafordítás elnevezésének jogosságát nemcsak emiatt kérdőjelezték meg. A három kódex közös sajátossága, hogy mindháromban mellékjelekkel oldották meg a latinból hiányzó magyar hangok jelölését, s minthogy Husz János volt az, aki a cseh nyelvű szövegek lejegyzésében ezt a gyakorlatot követte, a mellékjelező egykori magyar helyesírási gyakorlatot *huszita helyesírás*-nak szokás hívni.⁵³¹ Minthogy azonban a mellékjeleket alkalmazó helyesírás a magyar nyelvű kódexirodalomban a legszorosabban nem a huszitizmushoz kötődik, jobb egyszerűen mellékjelesnek nevezni.

Szintén csak látszólag van könnyű dolgunk, ha a bibliafordítás keletkezésének idejét akarjuk meghatározni. Az uralkodó nézet szerint az evangéliumokat tartalmazó Münchener Kódex segít ebben: ennek papírlapjai elé ugyanis egy hártyaívet kötöttek, ezeken található a legkorábbiaként ismert magyar naptár. A naptár a nem mozgó ünnepeket, szentek emléknappait tartalmazza, és egy naptárkerék segítségével az 1416 és

⁵²² Kiadása: Mészöly 1916.

⁵²³ Hasonmás kiadása: Szabó 1942, valamint Haader et al. 2014.

⁵²⁴ Betűhú kiadása Nyíri (szerk.) 1971, kiejtés szerinti kiadása szótárral együtt Szabó T. 1985. További kiadásait l. Szabó T. 1985: 12. Digitalizált változata elérhető a kódexet őrző müncheni Bayerische Staatsbibliothek digitális gyűjteményében (Evangeliën in ungarischer Sprache: Quatuor evangelia lingua Hungarica címen, a nyelvemlék jelzete BSB Cod. hung. 1). <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0008/bsb00087531/images/index.html>.

⁵²⁵ A Huszita Biblia cseh és német előképeiről l. Hadrovics László 1994.

⁵²⁶ Pl. Klaniczay 1964b: 121; Károly 1972.

⁵²⁷ Legutóbb Szabó (1989: 118), a korábbi irodalommal.

⁵²⁸ Tímár 1931.

⁵²⁹ Gálos 1928.

⁵³⁰ Szabó 1989.

⁵³¹ A huszita helyesírásról l. Kniezsa 1952: 146,–157, 172–179; Kniezsa 1959: 11–14; Hadrovics 1994 és Korompay 2003: 295–297. A Münchener Kódex helyesírásáról Nyíri (szerk.) 1972: 33–35.

1435 közötti időszakra érvényesen kiszámolható, hogy az egyes években a hét mely napjára esik egy-egy dátum. Ezért gondolják, hogy a fordítás ebben az időszakaszban keletkezhetett, ám ez nem egyeztethető össze a ferences krónika azon kitételével, hogy Tamás és Bálint már Moldvában, tehát csak 1439 után fordította le a Bibliát. Van, aki szerint úgy oldható föl az ellentmondás, hogy a fordítás a menekülésük előtt kezdődött, de már Moldvában fejeződött be, más szerint a naptárkerék nem használható a kor meghatározásban, mert nem a bibliafordítás szerves része, a Müncheni Kódexet másoló Németi György más forrásból is átvehette, így lehet akár korábbi, mint maga a fordítás.⁵³² Ami nekünk a bolognai naptár szempontjából fontos: a Müncheni Kódex csaknem az év valamennyi napjára jelöl valamilyen ünnepet vagy szent emléknapját, a főünnepeket és első rangú ünnepeket piros tintával emeli ki.

A következő naptár a 15. század végéről származik, egy kis alakú misekönyvhöz kötötték.⁵³³ A misekönyvet egy nemesi származású íródeák, Fánsci Antal másolta le Kőszegen a vár kapitánya, Batthyány Boldizsár számára – mindezt a könyv végére írt kolofónból tudjuk. A könyv tulajdonosa Kőszegen 1484-ben lett kapitány, 1489-ben Vas vármegye főispánja, 1490-ben jajcai és boszniai bánként a jajcai végvár védelmezője. 1520-ban halt meg.⁵³⁴

A Radó szerint „jelentéktelen külsejű”,⁵³⁵ eredeti, erősen romlott állapotú borítójától megfosztott, valóban nem a legcsinosabban újrakötött könyvecske középkori fogadalmi miséket tartalmaz. Valószínűleg azért gyűjtötték egybe őket, hogy ha a várkapitány ilyen misét mondatott, akkor a könyv segítségével követhette őket – a latin szöveg alá ezért pirossal odaírták a mise magyar nevét. Márpedig a várkapitány gyakran mondatott fogadalmi misét, mert ezeket akkoriban igen hasznosnak találták: mondatták őket veszedelemben, szomorúságban, sőt arra is alkalmasnak tartották őket, hogy a misét mondató tizenhárom nappal a halála előtt megtudja, mikor hal meg.⁵³⁶ A kis kódexben külön kiemelték a három királyok miséjét, még iniciálét is kapott a tulajdonos kedvéért: Batthyány Boldizsárnak ugyanis egykor volt két bátyja is, Gáspár és Menyhért, de egyedül ő maradt életben a testvérek közül.⁵³⁷

⁵³² Mészöly (1916), akitől a *Huszita Biblia* elnevezés is származik, valamint őt követően a magyar nyelvtörténészek többsége (többek között Melich János, Jakubovich Emil, Károly Sándor) az előbbi, Waldapfel (1927: 96–97) az utóbbi nézetet vallja.

⁵³³ Az OSZK őrzi, jelzete MNY. 17. Digitalizált változata: <http://mek.oszk.hu/15900/15951/15951.pdf>.

⁵³⁴ Radó 1941: 140.

⁵³⁵ Radó 1941: 132.

⁵³⁶ Radó 1941: 146.

⁵³⁷ Radó 1941: 139.

Az emléket egy időben méltatlanul – bár nem egészen érthetetlenül – elhanyagolták. Fölfedezésekor, 1841-ben Toldy Ferenc még lelkesen értesítette a nagyközönséget megtalálásáról, s mintegy félszáz évig számon is tartották nyelvemlékeink között. Sebestyén Gyula egy mondata nyomán azonban elkezdtek kihagyni a hiteles régi magyar szövegek közül, bár Sebestyén mindössze egyetlen bejegyzéséről állította, hogy hamisítvány⁵³⁸ – ezt a sok turpisságot elkövető hírhedt hamisító, Literáti Nemes Sámuel írta volna az általa megtalált kódexbe, hogy fölverje az árát.⁵³⁹ Az árnyék az emlék egészére rávetült: innentől kezdve nemcsak a bejegyzést, hanem magát a könyvet is kételkedve fogadták.⁵⁴⁰ Literáti valóban nem bírta ki, hogy ne hozza saját magát, vagy legalábbis a nevét kapcsolatba a 15. századi emlékkal, noha FánCSI Antal megnevezésében a *Literati* a foglalkozását jelölte, s nem a neve volt:

Ezenn Missálét 1489. írta és festette Litteraty Nemes Antal Kőszegen. Háromszázötvenkét évek után rá akadván megszerzette Litteraty Nemes Sámuel Stiria szélibe egy pár arany pecsétnyomókkal együtt.⁵⁴¹

A könyv mégsem hamisítvány (még a Sebestyén által annak tartott mondat sem): olyan papírra írták, amely a vízjeléből ítélve a 15. század végén, a 16. század elején volt használatos. A hamisítónak nemcsak rengeteg ilyen papírt kellett volna szereznie, hanem olyan alapos liturgiátörténeti ismeretekkel kellett volna rendelkeznie a misekönyv megírásához, amilyen tudással Literáti bizonyosan nem bírt.⁵⁴² Kőszegtől nem messze, a régi magyar határhoz közeli Pöllauban volt egy ágostonrendi kolostor, a Batthyány-családtól valószínűleg hozzájuk került a kis kódex, sok más könyvvel együtt őrizték, így még igaz is lehet Literátinak az a kijelentése, hogy a misekönyvet „Stíria szélibe” szerezte.⁵⁴³

A misekönyvhöz kötött, de más kéztől származó naptárból⁵⁴⁴ a májust és júniust tartalmazó oldalak hiányoznak. Ez a kalendárium is közli a szentek

⁵³⁸ Sebestyén 1908: 201.

⁵³⁹ Literátinak székely írásos hamisítványa is volt, l. Sándor 2014a: 282–283.

⁵⁴⁰ Az emlék kutatástörténete: Radó 1941: 132–136.

⁵⁴¹ A kódex mögé kötött lapon, Literáti teljes oldalas bejegyzésének első mondatai.

⁵⁴² Az emlék hitelességét Radó (1941) bizonyította be, részletesen elemezte a könyvben szereplő miseket is.

⁵⁴³ Nem Batthyány Boldizsár misekönyve volt az egyetlen valódi emlék, amelyet Literátival való kapcsolata miatt egy ideig hamisítványának hittek: Mátray Gábor, mikor megkísérelte összegyűjteni a Literáti-műhely termékeit, több 15. századi térképet s egy 16. századi kódex magyar töredékét is az ő gyártnmányának gondolta, erről l. Kelecsényi 1998.

⁵⁴⁴ Kiadása: Zolnai 1895.

titulusát, szintén magyar naptár. Összességében kevesebb napot jelez, mint a Münchener Kódex naptára, de a kiemelt ünnepeket szintén pirossal mutatja.

A harmadik régi naptár abban a kódexben maradt fenn, amely Winkler Mihály pécsi kanonok tulajdona volt, nevét róla kapta.⁵⁴⁵ A Winkler Kódex 1506-ból származik, a naptár mellett énekeket, imádságokat, elmélkedéseket, tanításokat, apácákhoz intézett beszédeket tartalmaz, valamint a passiót és evangéliumrészleteket. Voltak, akik ferencesnek tartották, részben mert egy ideig a pozsonyi klarisszák tulajdonában volt, részben mert nagyon közel áll a ferences Nádor Kódexhez, részben pedig mert az obszerváns ferencesek egyik szentjét, Szent Bernátot „atyánk”-nak nevezte.⁵⁴⁶ Az uralkodó vélemény szerint azonban sokkal inkább domonkos rendi lehetett a szerzője, mert a kalendáriumot követő litánia és a hozzá tartozó imák a Domonkos breviáriumban is megtalálhatók.⁵⁴⁷

A föltételezések szerint a kódex a margitszigeti dömés apácáknak készült – nekik Mohács után kétszer is menekülniük kellett a Nyulak szigetéről, 1540-ben végleg elhagyták szigeti klostromukat, ezt követően számuk egyre fogyott, végül 1615-ben már alig néhányan kértek befogadást a pozsonyi klarisszáktól. Birtokaikat, kegytárgyaikat, ereklyéiket, okleveleiket is rájuk hagyták. A kódex akkor kerülhetett Winkler Mihályhoz, amikor II. József (1780–1790) elrendelte a nem tanítással, gyógyítással vagy tudománnyal foglalkozó szerzetesrendek föloszlatását, vagyonuk elkobzását, s a klarissza apácák ez utóbbit megelőzendő próbálták menekíteni értékeiket.⁵⁴⁸

A Winkler Kódex naptára szintén hiányos: az elején és a végén hiányzik egy-egy fólió, a januárt és a decembert tartalmazó két-két oldal. Szintén valamiféle hiányra utalnak azok a pontok, amelyek a naptár bizonyos napjainál láthatók – ezeket föltehetően névünneppel követte volna, csak valamiért elmaradt a beírásuk. A másik két naptárhoz hasonlóan ebben is megtaláljuk a magyar szenteket.

Összegezve a legkorábbi magyar naptárak jellemzőit: a három latin betűs naptár közös tulajdonsága, hogy nemcsak az ünnepeket, hanem előestéjükét (vigíliájukat) és nyolcadjukat (oktávájukat)⁵⁴⁹ is jelölik, és a szentek emléknapjainál jelzik az adott szent titulusát is (pl. *mártír*, *szűz*,

⁵⁴⁵ Kiadása Pusztai 1988; az emléket az ELTE könyvtára őrzi, Cod. Hung. 2. jelzet alatt.

⁵⁴⁶ Tímár (1927: 212–213) szerint azért, mert a domonkos másoló ferences forrást használt.

⁵⁴⁷ Tímár 1927, a további irodalmat ismerteti Pusztai 1988: 17–19.

⁵⁴⁸ Pusztai 1988: 19.

⁵⁴⁹ A nagyobb ünnepeket virrasztás és sokszor böjt előzte meg. A korai kereszténységben a karácsonyt, húsvétot, pünkösdtöt egy hétig ünnepelték, azaz az ünnep a nyolcadik napon zárult. Később ezeket s egyéb egyházi ünnepeket (pl. vízkeresztet, Kis- és Nagyboldogasszony napját stb.), valamint bizonyos szenteket is ünnepeltek az emléknappal utáni nyolcadik napon is.

püspök, pápa, apostol). Mindhárom pontosan megnevezi a Mária-ünnepeket is (pl. *Gyertyaszentelő, Gyümölcsoftó* stb.), de a Münchener Kódex Mária nevéhez kapcsolva (pl. *Szűz Mária tisztolatya, Mária Elzsébetnek meglátása* stb.), a másik kettő pedig a Mária-ünnepek jellegzetes magyar nevét használva *Boldogasszony*-ként. Szintén közös tulajdonság, hogy mindhárom jelöli a vasárnapi betűt.⁵⁵⁰

A Münchener Kódex és Batthyány Boldizsár misekönyvének a naptára pirossal jelzi a kiemelt ünnepeket. A misekönyv naptára valamivel kevesebb ünnepet jelöl így, de legalábbis feketével írva a Münchener Kódex valamennyi fontos ünnepét tartalmazza ez a naptár is. A Winkler Kódexben nem használtak piros tintát, de a két másik naptár kiemelt ünnepeit szinte kivétel nélkül megtaláljuk ebben is. A három naptár közül csak a Münchener Kódexé teljes: a misekönyv naptárából május és június, a Winkler Kódexéből pedig január és december hiányzik. A Münchener Kódex naptára csaknem az év valamennyi napján jelöl emléknapot vagy ünnepet, a 365 napból 343 alkalommal. A misekönyv naptárában összesen 113, míg a Winkler Kódexben 135 napot jelöltek, s ez még akkor is jóval kevesebb, mint a Münchener Kódex naptáráé, ha tudjuk, hogy mindkét naptárból csak tíz-tíz hónap maradt fenn. A jelölt ünnepek arányaiból kiindulva a hiányzó hónapokkal együtt 130–140, illetve 160–170 ünnepet jelölhettek.

A két legkorábbi magyar csízio

A három naptáron kívül a 15. századból ismeretes még két csízio is. A csízioók Európa-szerte használt időszámító-eszközök voltak. Nevüket a latin változatok középkori kiejtéssel mondott kezdetéről kapták: *Cisio Janus*. Az ünnep teljes neve *Circumcisio Domini*, az Úr körülmetélésének napja, karácsony nyolcadnapját, azaz január elsejét jelöli. Nevüket az egyes hónapok ünnepnapjait rövidítve felsoroló latin versek első két szaváról kapták. Mivel január első ünnepe az Úr körülmetélése, vagyis *Circumcisio Domini*, az első emlékeztető versike így kezdődik: *(circum)cisio jan(uari)us*.⁵⁵¹

A csízioók eredetileg huszonnégy sorból álltak, minden hónap két sort kapott, és annyi szótagból állt, ahány nappól az adott hónap (legalábbis

⁵⁵⁰ A vasárnapi betű a következőképpen határozható meg: a naptárba január első napjával kezdve beírjuk a latin ábécé első hét betűjét, Amilyen betű az év első vasárnapja mellé esik, az lesz a vasárnapi betű: ha január 1-je szombat, akkor a vasárnapi betű a b. Ezzel a módszerrel a korai öröknaptárakkal nemcsak azt lehetett kiszámítani, hogy melyik ünnep vagy emléknep a hónap hányadik napján van, hanem azt is, hogy a hónapok napjai az adott évben a hét melyik napjaira esnek.

⁵⁵¹ A januári ünnepnapokat tömörítő kétsoros hexameter: *cisio janus epi sibi vindicat oc felimar an / prisca fab ag vincenti pau po nobile lumen*.

elvben, mert a gyakorlatban néha megbomlott ez a rend, mint alább látni fogjuk). „Vers” formájában sorolták föl az adott hónapban esedékes ünnepeket, emléknapokat, általában nem teljes formában, hanem sokszor csak a név első szótagjával jelölve a napot: a név első szótagjának ugyanis a versszakban azon a helyen kellett állnia, ahányadik napja volt az adott ünnep a hónapnak. A „vers” ezért – bár többnyire páros rímeket tartalmazott, és metrikus volt –, nemcsak különösebb poétikai élvezetet nem nyújtott, de meglehetősen torz és értelmetlen is volt, viszont jól lehetett memorizálni. Segítségével ki tudták számolni, mikorra esnek az ünnepek, a búcsúnapok, mikor kell kezdeni vagy befejezni a kalendárium napjaihoz kötődő munkákat és így tovább. A csízió másik változata nem szótag-, hanem szószámláló volt. Később aztán nemcsak magát a szótagnaptárt, hanem az egyéb hasznos, illetve szórakoztató információkkal – időjárásjelöléssel, gyakorlati tanácsokkal, történetekkel – ellátott kalendáriumokat is a csízió szó jelölte, az „érti a csíziót” szólás arra vonatkozott, ha valaki képes volt a kalendárium csillagászati, időjárásra vonatkozó és történeti jellegű írásait is elolvasni, megjegyezni. Az effajta tudás nyilván alkalmas volt mások elkápráztatására, hiszen nem véletlenül alakult ki a szólásnak az ’értelmes, sokat tudó ember’ jelentése.⁵⁵²

Európából már a 12. századból is előkerültek csíziók, a legrégebbi ismertté vált magyar nyelvű változatok a 15. század második feléből származnak. Ugyanannak a szövegnek két variánsáról van szó: a második vagy az első kiegészítése, vagy legalábbis közös forrásra mennek vissza.⁵⁵³ A szöveg fordítás, a kutatók többsége szerint latin,⁵⁵⁴ Horváth Cyrill szerint viszont német forrásból.⁵⁵⁵ Mindkettő páros rímekben végződő sorokat tartalmaz, metrumba egyiknek sem tökéletes.⁵⁵⁶ A valamivel későbbi, bővebb változat több ünnepet tartalmaz, ezért szövege még kevésbé értelmes, mint a rövidebbé, hiszen kevesebb benne a töltelékszótagként funkcionáló teljes szavak száma.⁵⁵⁷

A rövidebb, korábbi verzió, a Nagyenyedi Csízió⁵⁵⁸ egy 1462-ben készült

⁵⁵² A magyar csíziók történetéről, összefüggéseikről, nyomtatott változataikról, utóéletükről l. Borsa 1978, illetve az 1998-ban megjelent kötete tanulmányait.

⁵⁵³ A két csízió egymáshoz való viszonyáról Horváth 1921: 465–467.

⁵⁵⁴ L. pl. Melegdi 1918: 137; Borsa 1978: 269.

⁵⁵⁵ Horváth 1921: 468.

⁵⁵⁶ Szentjóni 1918.

⁵⁵⁷ A kettőt együtt adta ki Horváth Cyrill (RMKT I²: 459–461, illetve 463–465), korábban Szilády Áron jelentette meg a csíziókat (RMKT I: 223–224, 381 és RMKT II: 367–368, 487–488).

⁵⁵⁸ E csízió elnevezése a szakirodalomban nem egységes: Sziládynál (RMKT II: 367–368, 487–488) *Versbe szedett naptár*, ő a Peer Kódex csízióját is így nevezi (RMKT I: 223–224, 381). Melegdi (1918) csak a Peer Kódex csízióját nevezi így, ő a Nagyenyedi Csíziót 15. század végi csízió-nak hívja. Jakab Eleknél (1881: 37–41) *Nagy-Enyedi töredék a XV-ik század elejéről*,

gyűjteményes kötetben, a Nagyenyedi Kódexben⁵⁵⁹ található.⁵⁶⁰

(Jan.) Kiskarácsontól keresztvíz
 lett Pál remete mint nagy dísz
 Antaltól Fáb Annos közben
 Pál fordúla fényesség(Feb.)ben.
 Már Balázs Ág⁵⁶¹ Dorottyánál
 Kolosként jár Bálint várnál.
 Nyílon nyere Péter, Mátyás,
 apostol(Márc.)lá tevé Kéfás.
 Csudálom, ha mível Gergely sert,
 mire teszen ez ilyen pert.
 Oldj, védj, Mária kintől,
 irgal(Ápr.)mad hallám Ambrustól.
 Vagy angyaltól idvözletett,
 nekünk oltalm felé vetett.
 Áll György, Márk jó zöld búzával,
 (Máj.) Fülöp, kereszt, szent János.
 Szolgálatra magam adám,
 mo (?) neked kemény Ilonám.
 Orbán pápát várja Petron,
 (Jún.) ki nem örül háborúságnak,
 Szent Barrabás Vid látván,
 mondám, születék szent Iván.
 Jám, László, Pét, Pál (Júl.) Jek (?) Mariben,
 kenyér, pilis, lapát, ben.
 Vedd Margit, apa, Zonitra,
 Illyés,⁵⁶² Magdolna, Jak, Anna.
 Vaslánc szakadt (Aug.) Péter, István.
 Domokos szóla Lőrincz Klárának.

Szentjóbínál (1918) az *Akadémiai Kódex csíziója*, Horváth Jánosnál (1931) szintén *Versbe szedett naptár*, Horváth Cyrillnél (1921) pedig a *Thuróczi Kódex csíziója*. Újabban a *Nagyenyedi Csízió* név terjedt el. Repertórium-azonosítója: RPHA 3041.

⁵⁵⁹ A kódexet az MTA Könyvtára őrzi, jelzete K 32 (korábban Lat. Cod. 4° 12), leírása Csapodi 1973: 8–10. (Ezt a kötetet nevezték régebben Thuróczi Krónikának is – de van egy másik, a Képes Krónika családjába tartozó Thuróczy Krónika –, illetve Teleki Kódexnek – ilyen névvel szintén van egy másik kódex, a klarisszák számára készített 16. századi eleji olvasmánygyűjtemény).

⁵⁶⁰ A betűhű szöveget Horváth közli (l. 557. j.), itt az ő értelmezett szövege olvasható (RMKT I²: 460–461), mai helyesírással. Az olvasatok több esetben vitathatók – pl. a második sor első szava inkább *löttt*, a negyedik sorban inkább *fordola* stb., ezek az ünnepek bemutatása és a ritmus szempontjából is lényegtelenek. Ahol fontos az eltérés, ott eltértek Horváth átírásától.

⁵⁶¹ Horváth: *Ag* (RMKT I²: 460).

⁵⁶² Horváth: *Illyes* (RMKT I²: 461).

Szűz Márja, magyar István
 hívá Bartát Ernét Ág Ivánt.
 Szent (Szept.) Egy Embre szüzességgel,
 Mária szüléd szent keresztet.
 Lampért vermet Máté ása,
 Gellért és Kozma Mihály (Okt.) társa.
 Szól Ferenc: ám neked Dienes bács,
 Budán száll Gálnál Lukács.
 Vedd Orsolyát, vitéz Demét,⁵⁶³
 Simont hagyjuk, (Nov.) Mindszent kemény.
 Imre úrnak hoz bort Márton,
 Bereck látá, miként Elíz fon.
 Cec, Kele, Katlén itt adós,
 An(Dec.)dorjás, Borbár,⁵⁶⁴ Miklós.
 Mária, mondjad Lucának,
 hirdessen jó hírt Tamásnak.
 Nagykar, Is, Já, Ap, Tamás, Szil.

A bővebb változat eredetileg a Peer Kódexhez, egy kis nyolcadrész alakú papírkódexhez volt kötve, amely Szent Pál és Szent Elek legendáján kívül imádságokat és énekeket tartalmaz, többek között Vásárhelyi András 1508-ban, „Pestnek városában, ugyanottan Szent Péter utcájában” szerzett,⁵⁶⁵ Szűz Máriához szóló énekét, valamint egy korai magyar gúnyverset, Apáti Ferenc *Cantilena*-ját. A kódex Peer Jakab piarista szerzetes tulajdonából került az Országos Széchényi Könyvtárba, róla kapta a nevét. Kilenc másoló keze nyomát őrzi, keletkezési ideje nem állapítható meg pontosan, a 16. század első évtizedeire, 1526 előttre datálják.⁵⁶⁶ A csíziót tartalmazó lapokat 1852 előtt választották le a kódexről.⁵⁶⁷

A korábbinak tartott Nagyenyei Csízió 92, bővített változata, a Peer Kódex Csíziója 115 ünnepet jelez, a naptárakban kiemelt ünnepként jelzett napok a csíziókban is megtalálhatók. A két csízió természetesen nem tartalmaz oktávát és vigíliát, titulusokat sem. A Mária-ünnepeket a *Mária* és nem a *Boldogasszony* szó kezdő szótagjával jelölik.

⁵⁶³ Horváth: *Demet* (RMKT I²: 461).

⁵⁶⁴ Horváth: *Bor bár* (RMKT I²: 461). Az eredeti szövegben is külön van írva, de ez tévesztés lehet, a *Borbála* név elterjedt korabeli alakja a *Borbár* volt. A Peer Kódex Csíziójában *barba* áll ugyanezen a helyen.

⁵⁶⁵ RMKT I²: 241.

⁵⁶⁶ A Repertórium besorolása (<https://rpha.oszk.hu/id/0761>) a 15. század második felére keltezi a csíziót.

⁵⁶⁷ Oszkó 2009. A kódexet és a leválasztott részt az OSZK őrzi, utóbbi jelzete MNy. 13., digitalizálva: <http://mek.oszk.hu/15900/15954/15954.pdf>. A csízió repertórium-azonosítója: RPHA 0761.

A bolognai naptár tartalma

Vajon hogyan viszonyul régi kéziratos naptárainkhoz a Bolognában őrzött székely írásos naptár? Mennyire illeszkedik közéjük, mennyire tér el tőlük? A Bolognai Emlék naptára a következő napokat jelzi:

január		február		március		április	
1	Küskarácson	1	Bréda	12	Gergely	4	Ambrusz
6	Szenkereszt	2	Bódogasszony	21	Benedek	12	Júliusz
10	Pál	3	Balázs	25	Bódogasszony	23	Albert
17	Antal	5	Ágota			24	György
18	Piroska	6	Duruttya			25	Márkos
20	Fábián	9	Apalina				
21	[Ánnos]	10	Kolozs				
22	Ince	14	Bálint				
25	Pál	16	Júlia				
		22	Péter				
		24	Mátyás				

május		június		július		augusztus	
1	Fülöp Jakab	11	Barrabás	2	Bódogasszony	1	Péter
2	Erzsébet	13	[Antal]	11	Benedek	3	Están
3	Szenkereszt	15	Vid	13	Margita	5	Bódogasszony Ozsvárt Damokos
5	Gotárt	22	[Ákos]	15	Tizenkét apastalok	6	Úrszíne
6	János	24	János	16	Ágoston	10	Lőrinc
8	Mihály	26	János Pál	20	Illyés	12	Klára
15	Zsúfia	27	László	22	Mária	15	Bódogasszony
20	Birnál	29	Pál Péter	25	Jakab	20	Király
22	Ilona	30	Pál	26	Annasszony	24	Birtalan
25	Orbán			29	László	28	Ágoston
26	Ferenc					29	János
30	Están						
31	Petrónia						

szeptember		október		november		december	
1	Egyed	4	Ferenc	1	Mencent	4	[Borbála]
2	Emre	6	Ábrán	5	Emre	6	[Miklós]
8	Küsasszony	9	Dienezs	6	Albert	8	[Bódogasszony]
14	Szenkereszt	16	Gál	11	Márton	13	Luca
21	Máté	18	Lukács	13	Bereck	17	Lázár
24	Gyárfás	21	Orsolya	19	Erzsébet	21	Tamás
29	Mihály	26	Demeter	21	Bódogasszony	24	n estély
30	Jeromos	28	Simon	22	[Cecília]	25	Karácson
				23	[Kelemen]	26	Están
				25	[Katerina]	27	János
				30	[András]	28	Aprószentek
						29	Tamás
						31	Sülester

A székely jelekkel készült naptár két tulajdonságcsoporthoz tér el a három kéziratos korai naptártól: kevesebb információt közöl, és kevesebb emléknapot jelez.

A székely naptár a többi naptárhoz képest igen szűkszavú, ahol csak lehet, egyszerűsít. Nem tartalmazza az ünnepek teljes nevét, a Boldogasszony- és Szentkereszt-ünnepek pontosabb meghatározását. Az ünnepelt szentek neve elől minden esetben hiányzik a *szent* jelző, és a naptár írója, eltérően a többi naptár gyakorlatától, a nevet nem pontosította a *mártír*, *asszony*, *szűz*, *próféta*, *remete*, *doktor*, *apostol*, *pápa*, *püspök*, *apát*, *herceg* szavakkal sem. Kivételt látszólag kétszer tett, valójában azonban ezek sem kivételek. Az *Anna* név után (július 26.) szerepel az *asszony* szó, ebben az összetételben azonban annyira összeforrott a két tag – Annát, Szűz Mária anyját ünnepelték ezen a napon –, hogy a naptár írója összevonta a két szót, s *Annasszony*-t írt.⁵⁶⁸ A másik esetben, Szent István augusztus 20-i ünnepét jelölve, a többi naptárral egyezően itt találjuk a *király* titulust, de nem a szent nevének kiegészítéseként, hanem helyette: a naptár készítője egyértelművé akarta tenni, hogy a magyar királyról, s nem a protomártírról van szó. A naptárban nincsenek vigíliák és oktávák, ismét egy kivétellel: december 24-én karácsony előestjét megtaláljuk a naptárban is, ez esetben csak az *estély* áll itt, a *karácsony* elmarad, pontosabban egy «n» jelöli – ez lehetne a *karácson* utolsó betűje, ebben az esetben véletlenül

⁵⁶⁸ Ez nem volt különös, gyakran előfordult így, l. Sándor 1991: 115–116.

hiányozna az ünnepnév első eleme, de azt sem zárhatjuk ki, hogy a latin ünnepnév, a *Nativitas Christi* rövidítése.

Azokon a napokon, amelyekre két, egymással kapcsolatban lévő szent neve esik, a naptár általában csak a szentek egyikét jelöli. Fábián mellől hiányzik Sebestyén (január 20.), Vitus mellől Modestus (június 15.), Simon mellől Júda (október 28.). A naptár készítője kétszer eltért a rövidítésnek ettől a fajtájától: Fülöp és Jakab május 1-i, valamint Péter és Pál június 29-i napján (az utóbbi esetben a nevek szokásos sorrendjét megcserélve). A naptár készítője elhagyta a *Magdolna* nevet *Mária* mellől (július 22.), és a máshol szokásos *Tizenegyezer szűz* helyett csak *Orsolyá-t* ír (október 21.)⁵⁶⁹ *Úr színe változása* helyett pedig *Úrszíné-t* (augusztus 6.).

A készítő tudásának kipróbálása hozhatta létre azokat a bonyolult ligatúrákat, amelyek egy betűnyi helyen jelölnek egy nevet vagy pár betűnyi helyen hosszabb hangsorokat. Ezeket a nehezen olvasható betűösszevonásokat az *Antal* (január 17. és június 13.) és az *Albert* (április 23. és november 6.) név lejegyzésére használták. Hasonlóan egyetlen jelbe tömörítették az *Están* (István) név betűit: ezt <st> ligatúrával jelölik – ebbe még az <n> is beleolvasható, hiszen az összerótt γ <t> baloldali rézsútos vonala, és az Λ <s> bal szárának alsó része együtt épp egy (szögletes) <n> betűt alkot. Valószínűleg a *bódogasszony* is azért szerepel minden esetben a <bogsny> jelsorral, mert a Λ <g> rézsútos vonala eredetileg átmetszette a jobb oldali betűszárat, és így <dg> ligatúráat alkotott.

A naptárban – a rejtett emléknappal együtt⁵⁷⁰ – összesen 113 ünnepet, illetve emléknapot tüntettek föl, ez nagyjából egyharmada a Münchener Kódex által jelzett napoknak, ugyanannyi, ahány napot a Batthyány-misekönyv naptára megemlít – csakhogy abból hiányzik két teljes hónap anyaga. Még a Peer Kódex bővebb csíziója is valamivel több napot jelöl, mint a székely naptár, sőt a rövidebb Nagyenyedi Csízió sem sokkal kevesebbet.

A székely betűs naptár tehát több szempontból a csíziókhöz áll közelebb: igen szűkszavú, csak a leglényegesebb információkat tartalmazza, az ünnepek számát és körülírását illetően is. Ez értelemszerűen kizár bármilyen egyházi vagy akár népi vallásos használatot, de a csíziókkal

⁵⁶⁹ A legenda szerint Orsolya nemes szűz volt, a brit király lánya, és egy pogány uralkodóhoz kellett volna feleségül mennie, de ő inkább megtéríteni szerette volna a fiatalembert, s hosszas hajútat, valamint zarándoklatot tett Rómába kíséreléssel együtt. A kísérők száma eredetileg tizenegy volt, de a *mártír* „M” rövidítését ezernek (*milia*) értelmezték, így lett Orsolya kísérete hadsereg méretű. Mikor római zarándokútkról visszatértek Kölnbe, a várost már körülvevették a hunok, s annak rendje s módja szerint lemészárolták a szüzeket (Diós 1984: <http://www.katolikus.hu/szentek/1021.html> és Legenda Aurea: <http://mek.oszk.hu/04600/04626/html/legenda0097.html>).

⁵⁷⁰ L. az előző fejezetben.

ellentétben memorizálásra sem alkalmas, készítésének oka tehát valami egyéb lehetett. A liturgikus naptárak ugyan sokszor jóval kevesebb napra jeleznek ünnepet, mint például a kolostori naptárak, amelyek gyakorlatilag minden napra tartalmaznak ünnepet,⁵⁷¹ de a fontos ünnepek oktáviát azok is jelölik.⁵⁷² Másra egyelőre nemigen gondolhatunk, mint arra, hogy ezt a naptárt nem kalendárium mivolta, hanem a székely írás kedvéért írták: egészen egyszerűen azért, hogy megörökítsenek *valamit* ezzel az írással. De azért, ha lehet, ez a *valami* legyen hasznos, és főleg fejezze ki készítője személyes kötődéseit – az identitásjelzés valamennyi eddig megismert székely írásos emlék elsődleges funkciója.⁵⁷³

Ferences magyar naptár székely írással

A székely naptárt három legkorábbi naptárunkkal összevetve érdemes alaposabban megvizsgálnunk, melyek azok az emléknapiak, amelyeket a székely naptár takarékos szerzője annak ellenére vett föl naptárába, hogy nem kiemelt ünnepek, és más naptárak nem jelölik őket? Ha találunk ilyen, annak nyilván különleges oka van.

A székely naptárban a korai kéziratos naptárakhoz hasonlítva többletként szerepel Erzsébet (május 2.), Bernát (május 20.), Ferenc (május 26.), István (május 30.), László (július 29.), Ábrahám (október 6.), Mária (november 21. és december 8.), illetve Lázár (december 17.) napja. Igaz, László ünnepét a Müncheni Kódex jelzi egy nappal későbbre, Mária december 8-i napját pedig a Batthyány-misekönyv naptárában is megtaláljuk, de e két kivételt számontartva is nyugodtan mondhatjuk, hogy az emléknapioknak ez az együttese csak a székely írásos naptárban fordul elő régi naptáraink közül. Van-e ennek valami jelentősége, vagy csak a véletlen alakította így? Van-e valami közös ezekben az emléknapiokban? Ha van, és sikerül kiderítenünk, mi az, talán közelebb jutunk ahhoz is, hogy megtudjuk, kik és miért fáradoztak azzal, hogy egy egész naptárt rójanak fába, vagy legalábbis írjanak le székely betűkkel.

Erzsébet, Bernát és Ferenc ferences, István és László magyar szent volt, a Boldogasszony-ünnepek mindkét hagyományhoz, a Szűzanya kultuszát lelkesen ápoló ferencesekhez, és az országot Mária kegyelmébe ajánló magyar tradíciókhoz is jól illeszkednek. Ábrahám pátriárka és a föltámasztott Lázár emléknapija semlegesnek tűnik ebből a szempontból. Induljunk először el azon a nyomon, amely a ferencesekhez vezet.

⁵⁷¹ Lechner 1891: 275.

⁵⁷² A breviáriumok és misekönyvek naptárait l. Radó 1973.

⁵⁷³ Sándor 2014a: 257–274, Sándor 2014b.

Erzsébet és Ferenc emléknaptárját a többi naptár is jelzi, nem teljes egészében hiányoznak belőlük – a székely naptár annyiban tér el tőlük, hogy e szenteknek két emléknaptárját is fölvette. Sienai Szent Bernát ünnepét azonban nem találjuk egyik kéziratos kalendáriumban sem, az ő május 20-i ünnepe a főnti sorozat legföltűnőbb eleme. Ráadásul a székely naptárból is kilóg: Bernát az egyetlen olyan szent, akit a 13. századot követően avattak szentté, nemcsak más 15., de más 14. századi szentet sem jelez a naptár. Valamiért tehát különös figyelmet kapott Bernát emléknaptárja.

Bernardino egy Siena melletti falucskában született 1380-ban. Korán árvaságra jutott, sienai rokonai nevelték föl. Húsz éves korában őt is megfertőzte a pestis, de azon szerencsések közé tartozott, akiknek sikerült kilábalniuk a csaknem mindig halálos kórból. Fölgyógyulása után szétosztotta vagyonát, s beállt a ferencesek közé. Először egy konventuális rendházba jelentkezett, de hamarosan a szigorú regulát tartó obszervánsokhoz csatlakozott – akkoriban újra éles harc dúlt a két irányzat között –, és óriási szerepe volt a szigorú irányzat végleges megerősödésében és gyors terjedésében.⁵⁷⁴ Bernát nagyhatású szónok volt, s már életében óriási tiszteletnek örvendett. Két volt tanítványa, Kapisztrán János és Marchiai Jakab hozzá hasonlóan ünnepelt prédikátorrá váltak, s nagyban hozzájárultak az obszerváns ág megerősödéséhez, őket később szintén szentté avatta az egyház. Bernát 1444-ben halt meg, s nem sokkal később, 1450-ben már szentté avatták – ő lett az obszerváns ferencesek első szentje.⁵⁷⁵

Érdeemes továbbmenni azon a szálon, hogy a székely naptár nem tartalmazza más, a 13. század után szentté avatott szent emlékűnnepét. A naptár ferences kapcsolataira ugyanis nem pusztán az említett három ünnep utal: a naptár kötődése a Kisebb Testvérekhez a naptárban szereplő szentek szentté avatásának idejét megvizsgálva is egyértelmű. Mert-hogy a naptárban a 13. századi szentek sincsenek sokan, összesen nyolc olyan emléknaptár van benne, amely a 13. században terjedt el, s az 1234-ben szentté avatott Szent Domonkos ünnepének kivételével valamennyi 12. század utáni szent kapcsolódik valamilyen formában a ferences rendhez.

A rend alapítóját, Assisi Szent Ferencet halála után néhány hónappal, 1228-ban avatták szentté, s mivel Ferenc kiemelkedő tiszteletnek örvend, halálának emléknaptárja, október 4. az egyházi naptár fontos eleme.⁵⁷⁶ A szé-

⁵⁷⁴ A két irányzat magyarországi küzdelméről később részletesebben szó esik.

⁵⁷⁵ Diós 1984: 210. Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/B/Bernardin.html>. Ugyan Bernátot már 1450-ben szentté avatták, ünnepe csak 1657-ben került be a világegyház naptárába (Diós 1984: 210), már a 15. század második felében is tartották a napját, főként az obszervánsok. Okmánykezelésben nem fordul elő, de 15. század végi breviáriumban már szerepel (Knauz 1876: 184).

⁵⁷⁶ Ferenc a katolikus egyház egyik legismertebb és legkedveltebb szentje, életével,

kely naptárban azonban megtalálható kevésbé ismert, május 25-i napja is: ez annak állít emléket, hogy 1230-ban ezen a napon helyezték el Ferenc maradványait Assisiban a tiszteletére épített bazilika főoltára alatt.⁵⁷⁷

1232-ben, tehát nem sokkal később avatták szentté Pádúai Szent Antalt, a világ egyik legnépszerűbb szentjét – többek között betegségben, veszélyben, tengeren, elveszett tárgy megtalálása érdekében könyörögnek hozzá, s mivel az ember halandó, esendő és feledékeny, szinte nincs olyan katolikus templom, amelyben ne lenne szobra, vagy amelyben ne találnánk neki szóló köszöneteket a gyógyulásért, menekvésért, lehetetlen helyről mégiscsak előkerült kedves tárgyért.⁵⁷⁸

Fernando, ahogy eredetileg hívták, 1195-ben jómódú családban született Lisszabonban. Fiatalon, tizenhat éves kora körül állt be az ágostonrendiek közé, ekkor vette föl az Antal nevet. 1220-ban lépett át a ferencesekhez, először Dél-Franciaországban szolgált prédikátorként, később Itáliában folytatta ezt a munkáját, s közben nemcsak tartományfőnök lett, hanem a bolognai egyetem teológusa is. 1231-ben halt meg – tizenegy hónappal később szentté avatták.⁵⁷⁹

Bár manapság a legismertebb szentek egyike, kultusza csak a 17. századtól bontakozott ki, korábban elsősorban az obszerváns ferencesek népszerűsítették. Magyarországon tisztelete először IV. Béla király családjában mutatható ki,⁵⁸⁰ vélhetően nem függetlenül a család erős ferences kötődéseitől: a király gyónatói ferencesek voltak, két lánya is klarissza kolostorba vonult: az egyik Kinga volt, akit jónéhány évszázaddal halála után szentté is avattak, a másik Jolán, aki egyelőre a boldoggá avatásig jutott. Béla harmadik, legismertebbé vált lánya, Margit a domonkosoknak a Nyulak szigetén – vagyis a később róla elnevezett Margitszigeten – épített kolostorában élte le életét, s vált az egyik legismertebb magyar szentté, annak ellenére, hogy igen későn, csak 1943-ban avatták szentté, noha a boldoggá avatási eljárás alig néhány évvel Margit halála után lezárult.⁵⁸¹

kultuszával számos tudományos munka, szépirodalmi mű, film, műalkotás foglalkozik. Ezek megismeréséhez jó kiindulópont lehet Jacques Le Goff (2002) és Mark Galli (2003) munkája, műveit tartalmazza a Szedő (1981) által szerkesztett kötet, illetve munkái, legendái, Bonaventura által írt életrajza és Szent Klára művei letölthetők a ferences világi rend oldaláról: <http://www.fvr.hu/forras/forras.html>.

⁵⁷⁷ *Translatio Francisci*, Knauz 1876: 188–189.

⁵⁷⁸ Szent Antal kultuszáról: Bálint 1977a: 433–452.

⁵⁷⁹ Diós 1984: <http://www.katolikus.hu/szentek/szent83.html>; Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/A/Antal.html>.

⁵⁸⁰ Bálint 1977b: 288; Fügedi 1972: 77.

⁵⁸¹ Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kinga.html>; Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/J/Jol%C3%A1n.html>; Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margit.html>

Sokkal gyorsabb volt az útja a szentek körébe IV. Béla hűgának, Erzsébetnek. Erzsébetet kisgyermekkorában jegyezték el a türingiai őgróf fiával, de vőlegénye még az esküvő előtt meghalt, ezért végül annak öccse, Lajos vette feleségül. Három gyermekük született, de férjét hamarosan elvesztette – ekkor Erzsébet mindössze húszéves volt. Férjének családja nem nézte jó szemmel, hogy menyük jótékonykodik a rámaradt vagyomból, úgyhogy lényegében megfosztották őt minden örökségtől. Erzsébet gyermekeivel együtt elköltözött férje családjától, egy ideig fonásból tartotta fenn magát, megmaradt ékszerait eladta, abból neveltette gyermekeit. Újraházasodni nem volt hajlandó, noha rangos kérője akadt: II. (Barbarossa) Frigyes (1212–1250) német–római császár szeretne volna nőül venni.⁵⁸² Arra is utalnak adatok, hogy élete legvégén valójában a domonkosokhoz került közel, és korai kultuszát sokfelé a domonkosok terjesztették,⁵⁸³ de Erzsébet a hagyomány szerint a ferences harmadrend ruháját viselte, és Assisi Szent Ferenc tiszteletére alapított kápolnát, kapcsolata szoros volt renddel. Abban ugyan újabban többen kételkednek, hogy Erzsébet valóban belépett volna az akkor hivatalosan még nem, ám szellemiségét tekintve már létező harmadrendbe, és a ferencesek sem azonnal karolták föl kultuszát, a 14. században már mindenesetre a világiak számára létrehozott rendjük szentjeként tisztelték, egy 1479-ben kiadott pápai bullában pedig a legfontosabb szentjeik között szerepel Ferenc, Klára, Antal, Bernát és Toulousi Lajos mellett.⁵⁸⁴ A székely naptár két emléknapiját is fölűnteti: november 19-ét és május 2-át. Ez utóbbi a szent koporsójának fölemelésére emlékezik:⁵⁸⁵ Szent Erzsébet marburgi sírja fölött 1236. május 1-én kezdték építeni azt a templomot, melynek emelését még életében kérte.

A legismertebb női ferences szent Ferenc kortársa és első női követője, a szintén Assisiból, gazdag nemesi családból származó, latinul is tudó Klára, a ferences női rend, a klarisszák közösségének alapítója, regulájuk kidolgozója. Már életében akkora tiszteletnek örvendett, hogy hosszú betegsége alatt kétszer meglátogatta a pápa, s aztán temetésén is részt vett a teljes bíborosi karral együtt. Két évvel halála után, 1255-ben avatták szentté, 1260-ban Assisiban zárdát és templomot emeltek a klarisszákknak, ide helyezték át sírját is.⁵⁸⁶ A naptár jelzi Klára augusztus 12-i emléknapiját.

⁵⁸² Sz. Jónás 1997; Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/E/Erzs%C3%A9bet.html>; Legenda Aurea: <http://mek.oszk.hu/04600/04626/html/legenda0104.html>; Diós 1984: <http://www.katolikus.hu/szentek/szent227.html>. Szent Erzsébet legendáiról l. Sz. Jónás 2007, kultuszáról Bálint 1977b: 475–483; kultuszának terjedéséről Gecser 2007.

⁵⁸³ Gecser 2007: 491.

⁵⁸⁴ Gecser 2007: 494–495.

⁵⁸⁵ *Elisabeth Translatio* (Knauz 1876: 180).

⁵⁸⁶ Celanói Tamás életrajza Kláráról l. Hidász és Várnai (szerk.) 1999: 11–61. Klára művei ugyanebben a kötetben.

A július 2-ára eső Sarlós Boldogasszony ünnepet is megtaláljuk a naptárban. A *Sarlós Boldogasszony* elnevezés az ünnep délszláv nevének magyar tükörfordítása, a latin megnevezés *Visitatio Beatae Mariae Virginis*, ennek fordítása a magyar naptárakban *Mária látogatása Erzsébetnél*. Az ünnep neve arra az evangéliumi helyre utal, amely elmeséli, hogy miután az angyal hírt adott Máriának csodás várandósságáról, és Mária meglátogatta a még szintén viselő Erzsébetet, Keresztelő Szent János anyját, annak méhében „repsni kezdett a magzat”, Erzsébet pedig köszöntő szavait így kezdte: „Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse!”⁵⁸⁷ A hírhozó angyal köszöntésének – „Üdvözlégy, Mária, malaszttal teljes, az Úr van teveled!” – és Erzsébet üdvözlő szavainak egymáshoz fűzése az egyik legfontosabb katolikus ima, az előző fejezetben, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe kapcsán már emlegetett *Angyali üdvölet* (*Ave Maria*) első része. A július 2-i Mária-napot hivatalosan csak 1389-ben rendelte el VI. Orbán pápa (1378–1389), de a ferencesek már korábban is ünnepelték, nagytekintélyű teológusuk, Bonaventura javaslatára.⁵⁸⁸

Bonaventura (1221–1274) Giovanni di Fidenza néven született Bagno-regióban. Nevét a legenda szerint egyenesen a rendalapítótól kapta. Giovanni ugyanis kisgyermekként súlyos beteg lett, édesanyja pedig megfogadta, ha fia meggyógyul, a ferencesek kolostorába adja. Épp akkor járt a városban Assisi Szent Ferenc, ölébe vette a gyermeket, meggyógyította, s azt mondta: „Buona ventura!” – azaz ’Szép jövőd’. Bonaventura 22 évesen lépett be a ferences rendbe, később Párizsban tanult, olyan sikeresen, hogy Aquinói Szent Tamással azonos napon ő is katedrát kapott, ma is a katolikus egyház legjelentősebb hittudósai között tartják számon. A „szép jövőd” ígérete rendjén belül is beteljesedett, 1256-ban ferences generálissá választották. 1482-ben avatták szentté, mintegy száz év múlva pedig az egyház hatodik nagy tanítójának jelentették ki.⁵⁸⁹ Bonaventura tehát több mint egy évszázaddal a hivatalos ünneppé emelést megelőzve már 1263-ban azt szorgalmazta, hogy emlékezzenek meg a nagyjelentőségű bibliai eseményről, Mária Erzsébetnél tett látogatásáról – ez egyébként tökéletesen illik Bonaventura misztikus eszmerendszerébe –, így rendtársai korán kezdték terjeszteni. Magyarországon az obszerváns ferencesek tették kedvelt ünneppé.⁵⁹⁰

A székely naptár ferences kötődése felől tehát nemigen lehetnek kétségeink, ráadásul a föntieket még egy újabb bizonyítékkal egészíthetjük ki.

⁵⁸⁷ Lk 1: 39–46.

⁵⁸⁸ Knauz 1876: 286.

⁵⁸⁹ Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/B/Bonaventura.html>; Diós 1984: <http://www.katolikus.hu/szentek/szent104.html>;

⁵⁹⁰ Knauz 1876: 280–281; Bálint 1977b: 10; Szántó 1983: 563.

Figyelemre méltó egyezés a Peer Kódex Csíziója és a székely naptár között, hogy a többi naptártól, illetve a Nagyenyedi Csíziótól eltérően a Peer Kódexben lévő csízió is jelzi Bernát május 20-i, László július 29-i és Ábrahám október 6-i ünnepét,⁵⁹¹ valamint a szeplőtlen fogantatást december 8-án. A kódexről leválasztott csízió szerzőjét nem ismerjük, és az emlék szoros pálos kötődést is mutat, de van ferences kapcsolata is: a benne lévő, Szűz Máriához szóló ének szerzője, Vásárhelyi András a pesti Szent Péter ferences kolostor szerzetese volt.⁵⁹²

Nézzük a másik szálát.

A naptárban sok jellegzetesen magyar egyházi ünnep van. Ilyen Szent István király megszokott, augusztus 20-án ült ünnepe mellett május 30-i emléknapja – ezt hivatalosan sosem emelték ünneppé, és okmánykezelésben sem használták, ugyanakkor a magyar naptár fontos, piros betűs eleme volt, hiszen az egyik legtiszteltebb ereklye, István jobb kezének megtalálására emlékeznek.⁵⁹³ A Szent Jobb kultusza igen korán, István szentté avatásával egyidőben alakult ki: amikor I. László 1083-ban szentté avattatta Istvánt, fölnyitották a koporsóját, de nem találták benne pecsétgyűrűjét. Mint kiderült, ez a király jobb kezével együtt egy Merkur nevű, gazdag bihari családból származó papnál volt, elmesélése szerint egy angyal adta neki át gyolcsba burkolva, hogy vigyázzon rá – ő pedig engedelmesen saját családi monostorába vitte. Mi tagadás, a Szent Jobb őrzésére László király által alapított apátság egyik oklevelében és Hartvik István királyról szóló életrajzában fennmaradt világi magyarázat kevésbé magasztos, és holmi tolvajlási szándékról szól. Akár így, akár úgy, László méltó helyet, monostort alapított a Várad közelében lévő bihari településen – ezt azóta is Szentjobbnak hívják –, és őrévé Merkurt tette, vagy mert elhitte a csodás angyaljelenetet, vagy mert biztos lehetett benne, hogy Merkur rablóból jó pandúrrá fog válni. Az ereklye tiszteletét az Aranybulla későbbi törvénybe iktatta.⁵⁹⁴

Nemcsak Istvánnak, de Lászlónak, Imrének és Adalbertnek is két-két emléknapját jelzi a naptár. Benne van a lovagkirálynak, Lászlónak június 27-i emléknapja mellett július 29-i ünnepe, halála napja. Szent Imre herceg november 5-i emléknapja mellett halála napján, szeptember 2-án is megemlékezik róla a székely naptár – a kettő közül itt is az első a hivatalos. Szerepel a naptárban Szent Adalbert általános jelzett április 23-i napja

⁵⁹¹ Lehetséges, hogy a Nagyenyedi Csízió az október 4-i *ferench* után álló *am* jelsora is ezt az ünnepet jelzi, az Ábrám névalak lerövidített változataként. Melegdi (1918) és Szentjóni (1918) töltelékszónak értelmezi.

⁵⁹² Az ének kiadása: RMKT I²: 236–245. A szerzőt Szilády Áron (1877: 351) azonosította.

⁵⁹³ Knauz 1876: 271.

⁵⁹⁴ A Szent Jobb megkerülésének történetét számos forrásban olvashatjuk, pl. Györffy 2013: 389–390.

mellett ritkább november 6-i ünnepe⁵⁹⁵ – a magyar naptárban érthetően, hiszen Adalbert (956–997), a cseh származású bencés szerzetes keresztelte meg Géza fejedelmet és Vajkot, azaz Istvánt, ezért István őt választotta az esztergomi főegyházmege védőszentjének, így többek között Esztergomban is őriznek tőle ereklyéket.⁵⁹⁶

A 11. századi magyar szentek közül egyedül Szent Gellért neve hiányzik a székely naptárból – de ismét csak látszólag. Szeptember 24-én, Gellért emléknapján ugyan Gyárfás neve szerepel, de minden bizonnyal azért, mert a két név latin alakja, a *Gerardius* és a *Gervasius* könnyen összetéveszthető: valószínűleg akkor követték el a hibát, amikor a székely írásos naptár alapjául szolgáló magyar nyelvű naptárt egy latin naptár lefordításával létrehozták.

A magyar naptár fontos elemei Magyarország patrónusának, Szűz Máriának az ünnepnapjai is. A székely naptárban nyolc Boldogasszony-émléknappal szerepel, azaz mind, amelynek tisztelete Magyarországon a 15. században vagy azt megelőzően terjedt el: Gyertyaszentelő Boldogasszony (Jézus bemutatása a templomban, február 2.), Gyümölcsoltó Boldogasszony (Jézus fogantatása, március 25.), Sarlós Boldogasszony (Mária látogatása Erzsébetnél, július 2.), Havi Boldogasszony (a római Santa Maria Maggiore-templom fölszentelésének emlékére, augusztus 5.), Nagyboldogasszony (Mária mennybemenetelének napja, augusztus 15.), Kisboldogasszony (Mária születésének napja, szeptember 8.), Mária bemutatása a templomban (november 21.) és a Szeplőtelen fogantatás napja (december 8.).⁵⁹⁷

A székely naptárban többletként szereplő két Boldogasszony-nap a magyar naptárnak a keleti egyházból korán átvett ünnepe. Mindkettőt jegyzi az 1200 körül keletkezett Pray Kódex, s mindkettőnek kiterjedt kultusza volt a magyar középkorban. A november 21-i *Mária bemutatása* – megemlékezés arról, hogy az újszülött Máriát szülei templomi szolgálatra ajánlották föl a templomban – a nyugati egyházban csak a 14. század végén terjedt el.⁵⁹⁸ A Szeplőtelen fogantatást, azaz Máriának az eredendő bűn nélküli fogantatását ünneplő december 8-i Boldogasszony-ünnepet szintén a bizánci kultusból ismerte meg a magyar hagyomány még az Árpád-korban, később aztán a nyugati egyházban is közkedvelté vált. A 15. században a legnagyobb elszántsággal az obszerváns ferencesek terjesztették, összekapcsolva a bűn nélkül fogant Máriát az Apokalipszis

⁵⁹⁵ Knauz 1876: 131, 181, 207.

⁵⁹⁶ Bálint 1977a: 290–292.

⁵⁹⁷ A Boldogasszony-ünnepeket Bálint (1977a: 52–70, 191–200, 268–276 és Bálint 1977b: 9–29, 153–164, 172–190, 263–270, 483–486) ismerteti. A székely naptárban szerepel egy Boldogasszony-ünnep április 13. és 21. között is, valószínűleg tévedésből, mert itt nem jeleznek sem a régi, sem az újabb naptárok Mária-ünnepet.

⁵⁹⁸ Bálint 1977b: 483–486.

Napbaöltözött Asszonyával,⁵⁹⁹ aki minden veszedelem – török, pogány, eretnek – fölött győzedelmeskedik. A Napbaöltözött Asszony–Mária-kultusz egyik legismertebb szobra Csíksomlyón, az obszervánsok templomában van, 1510 körül készítették.⁶⁰⁰

A székely naptárban többletként szereplő emléknapok között mindössze kettő olyan található, amely nem kötődik közvetlenül a ferences vagy a magyar naptárhoz. Az egyik Ábrahám, a másik Lázár napja. Ábrahám október 6-i emléknapja a középkori misekönyvekben még szerepel – osztozik a napon Izsákkal és Jákobbal, de a 16. századi kalendáriumok már nem említik, és okmánykeltezésben sem fordul elő,⁶⁰¹ a naptár tehát minden bizonnyal egy korábbi naptárváltozat nyomait őrzi.

A másik kivétel Lázár december 17-i emléknapja. A Jézus által föl-támasztott betániai Lázárt⁶⁰² a középkorban a sírásók és a bélpoklosok védőszentjeként is tisztelték, és Jézushoz közelálló személyként nagy népszerűségnek örvendett. Alakja összekeveredett a dúsgazdagról és a koldusról szóló példabeszéd Lázarával,⁶⁰³ olyannyira, hogy a *lázár* köznévként 'koldus'-t, 'kéregető'-t is jelentett, másik köznévi jelentése pedig 'rokkant, sánta, mankóval, bottal járó' volt.⁶⁰⁴ A szent népszerűsége ellenére nem gyakori az emléknap jelzése: a naptároknak csak egy részében szerepel, okmánykeltezésben nem fordul elő,⁶⁰⁵ valószínűleg ezt az emléknapot illetően is egy korai naptárrend őrződött meg a naptárban.

Érdemes fölfigyelnünk a két bibliai alak összekeveredésére, mert ez ismét ferences kapcsolatra vet fényt. Lukácsnál olvassuk a következő példabeszédet:

Vala pedig egy gazdag ember, és öltözik vala bíborba és patyolatba, mindennap dúsan vigadozván: és vala egy Lázár nevű koldus, ki az ő kapuja elé volt vetve, fekélyekkel tele. És kíván vala megelégedni a morzsalékokkal, melyek hullanak vala a gazdagnak asztaláról; de az ebek is eljövén, nyalják vala az ő sebeit. Lőn pedig, hogy meghala a koldus, és vitették az angyaloktól az Ábrahám kebelébe; meghala pedig a gazdag is, és eltemették. És a pokolban felemelé az ő szemeit, kínokban lévén, és látá Ábrahámot távol, és Lázárt annak kebelében. És ő kiáltván, monda: Atyám Ábrahám! könyörülj rajtam, és bocsásd el Lázárt, hogy mártsa az ő ujjának hegyét vízbe, és húsítsa

⁵⁹⁹ Jel 12: 1–2.

⁶⁰⁰ Bálint 1977a: 52–55.

⁶⁰¹ Knauz 1876:130.

⁶⁰² Jn 11: 1–44.

⁶⁰³ Lk 16: 19–31.

⁶⁰⁴ Bálint 1977a: 83.

⁶⁰⁵ Knauz 1876: 208.

meg az én nyelvemet; mert gyötrettetem e lángban. Monda pedig Ábrahám: Fiam, emlékezzél meg róla, hogy te javaidat elvetted a te életedben, hasonlóképen Lázár is az ő bajait: most pedig ez vigasztaltatik, te pedig gyötrettettel.⁶⁰⁶

A földi életben szenvedő, de halála után a mennybe jutó szegény Lázárról és a földi életben dőzsölő, de halála után a poklok kínjára vetett dúsgazdagról szóló evangéliumi példázat barokk drámák és jámbor olvasmányok kedvelt témájává vált. Sőt: a Lázár-dráma elnépiesedett változata *dúsgazdagolás* néven a csíki székely néphagyományba is bekerült, méghozzá az obszerváns ferencesek közvetítésével.⁶⁰⁷

Míndez persze későn, a 17–18. században történt, mégis fontos lehet a székely naptár szempontjából. Kézenfekvő, hogy az apostoli szegénységet eszményítő obszerváns ferences lelkiséghez – évszázadtól függetlenül – közel állt a szegény, koldus Lázár példája. Így lehetett ez a barokk kor előtt is. Az már csak apró, talán lényegtelen, de mégis a képbe illő mozaikdarabka, hogy a Lázár-történet másik nevesített szereplője éppen Ábrahám – az, hogy a székely naptárban mindkét nevet benne hagyták, talán arra utal, hogy a naptár készítője ismerhetett olyan kultuszt, amelyet rendtársai megörököltek, s később széles körben terjesztettek. Azt biztosan tudjuk, hogy a székelyföldi ferenceseknél később valóban kedvelt volt Lázár története – erre még visszatérünk.

Minden jel arra utal tehát, hogy a székely írásos naptárt magyar ferencesek írták.

Lázár története és a dúsgazdag hiábavaló könyörgése Ábrahámhoz talán olyan fonal, amely a lemásolt ferences naptártól a naptár 17. századi másolatáig vezet. Tudjuk: Kájoni János két székely ábécét is lejegyzett, és az egyikről azt tartják, hogy igen hasonló a bolognai gróf által lemásolt jelsorhoz. Van-e köze Kájoninak a székely írásos naptárhoz? Hamarosan próbálunk erre is választ keresni, de egyelőre maradjunk még mindig a bolognai emlékegyüttesnél: nem beszéltünk még arról, mikor keletkezhetett a Marsigli által lemásolt székely naptár.

A székely naptár kora

Vannak olyan székely írásos emlékek, amelyek szövegéből vagy környezetéből pontosan tudjuk, mikor keletkeztek. A Csíkszentmihályi Feliratba beleírták, mikor készült, a Gelencei Felirat mellé közvetlenül évszámot kar-

⁶⁰⁶ Lk 16: 19–25, Károli Gáspár fordítása.

⁶⁰⁷ Dömötör 1957; Bálint 1977a: 81–84.

coltak, az Énlaki Felirat készítője latin szövegben örököltette meg a mennyezeti kazettákat díszítő rajzok és a székely betűs felirat készítésének idejét.⁶⁰⁸ Ha nincs ilyen szerencsénk, a kutatók kénytelenek a legváltozatosabb módon kideríteni az emlék korát: mikor használtak olyan téglát, amelyben a székely jeleket karcolták, legkésőbb mikor köthették bőrbe a kódexet, amelybe az emléket tartalmazó lapot kötötték, milyen régészeti rétegből került elő a betűket hordozó téglá vagy kő, mikor építhették a tornyot, amely a székely jeleket tartalmazza, és így tovább. Többnyire fölhasználják a betűformák vizsgálatát is egy-egy emlék korának meghatározásához. Az így nyert keltezés nem a legszilárdabb alapra épül, hiszen az anyag, amire írtak és az eszköz, amivel írtak, befolyásolja a betűformákat: egy papírra írt és egy fába rótt emlék közül az utóbbi tűnhet régebbinek akkor is, ha a másikinál később készült. Ha másolattal van dolgunk, akkor azzal is számolnunk kell, hogy a másoló esetleg nem követte egészen híven a lemásolt jeleket, akarva-akaratlanul is változtatott rajtuk.

A Bolognai Emléket illetően legalább az utóbbi nem okoz gondot: Margli másolata nem tartalmazhat tudatos változtatásokat, hiszen korábban nem ismerte a székely írást. Az előző fejezetben említett néhány rajzosabb betűt kivéve a betűk vonalvezetése az emlék minden egységében szikár, a köríves betűk sem gömbölydedek, alig íveltek.⁶⁰⁹

A betűformáknál biztosabb fogódzót nyújt, ha a jelkészletet és a grafotaktikai sajátosságokat összevetjük más emlékek sajátosságaival. A bolognai naptár mindkét szempontból korai emlékek minősül. Említettük már: az Ő ⟨ü⟩ és az > ⟨ö⟩ graféma csak a Nikolsburgi Ábécében – és valószínűleg a Székelydályai Feliratban⁶¹⁰ – szerepel ugyanígy, minden más emléken éppen fordított a hangértékük. Ez nem önmagában jelez régiséget – egyébként is, a hangjelölések fölcserélődésének oka még tisztázatlan –, de a bolognai jelkészlet szorosabban köti a 15. századi nikolsburgi betűsorhoz és a 14. század végére keltezett Székelydályai Felirathoz, mint a többi emlékekhez. Régiségre utalnak az előző fejezetben részletesen tárgyalt grafotaktikai jellemzők: hogy nincs külön jele az *i*-nek és a *j*-nek, mindkettőt 1 jelöli; hogy sem a ǰ ⟨h⟩, sem a ǰ ⟨ty⟩ betűt nem használták – noha az ábécében szerepelnek, a naptár és a bibliai nevek szövegében sem találkozunk velük. Az írás történetének korai szakaszára volt jellemző a magánhangzók ki nem írása – láttuk, a bolognai kézirat sokkal több magánhangzót

⁶⁰⁸ E feliratokról összefoglalóan, további irodalommal l. Sándor 2014a: 189–193, 187–188, 200–202.

⁶⁰⁹ A betűformák alapján tartotta a naptárt Jakubovich (1935: 7) is 15. századinak.

⁶¹⁰ A feliratot Benkő (1996b) publikálta. A felirat új képe és rajza valószínűleg eltér majd valamelyest az első rajzoktól, de az Ő jelek már az első közléskor is jól látszottak. Úgy tűnik, a Székelydályai Feliratban van > betű is, ez arra utal, hogy ebben a hagyományban az Ő – > betűpáros jelölte az ő, illetve ü hangot.

hagy el, mint a többi székely írásos emlék, és nem is csak az *e* hangokat. Az emlékekben sok a ligatúra, és ezek nem készen tanult egybevonások, hanem a készítő saját alkotásai.

Van még két segítségünk, figyeljünk azonban arra, hogy ezek nem a Bolognai Emlék egészének korát határozzák meg, csak a naptárét. Segíti a datálást a naptárban található ünnepek sora és szóalakjainak nyelvtörténeti vizsgálata.

Főntebb már részletesen esett szó róla: a naptárban jelzett emléknepok szentjeinek zömét a 13. század előtt avatták szentté, van pár 13. századi szent, nincs 14. századi, és egyetlen 15. századi van, Sienai Szent Bernát. A naptár értelemszerűen nem lehet korábbi Bernát szentté avatásának idejénél, nem szabad tehát komolyan vennünk azt a címlapra írt kitétel, amely szerint Székelyföld első keresztényeinek idejéből való. Bernardint 1450-ben avatták szentté, ebből kiindulva datálta már Németh Gyula a 15. század utolsó éveire a naptárt – nézetét lényegében minden későbbi kutató elfogadta.⁶¹¹

A keletkezés *post quem* (valami utáni) terminusát illetően tehát nem lehetnek kétségeink, ez éppen a 15. század közepe. A naptár többi ünnepét is gondosabban szemügyre véve a keletkezés *ante quem* (valami előtti) időpontját is pontosabban megállapíthatjuk. A naptár Szent Domonkos napját augusztus 5-ére jelezte. Ezt az emléknepot IV. Pál pápa (1555–1559) augusztus 4-re tette át 1558-ban, hogy ne essen egybe a szintén augusztus 5-én lévő Havas Boldogasszony ünneppel. Annyira szigorúak persze nem lehetünk, hogy a naptár keletkezésének legkésőbbi időpontját emiatt 1558-ban állapítjuk meg, hiszen eltelhetett valamicske idő, mire a pápai változtatás az egyszerűbb naptárakba is bekerült, de azt tudjuk, hogy egy Magyarországon ismert 1572-es naptár már augusztus 4-én ünnepli Domonkost. Szintén hiányzik a naptárból az 1588-ban szentté avatott Szent Didák (1400 k.–1463) napjának, november 12-ének a jelölése, noha Didák fontos obszerváns szent volt: hosszú idő után az első ferences, és

⁶¹¹ Németh ugyanakkor írástörténeti okok miatt 16. század előttinek vélte az emléket (Németh 1917–1920: 26; Németh 1934: 3, 6, 18). Az ő véleményét ismétli Jakubovich (1935: 7), Csallány (1960: 69–70), valamint Ferenczi és Ferenczi (1979: 15). Ferenczi Sándor (1939: 196–197) szintén a 15. századra teszi a naptár keletkezését, de megjegyzi, hogy vannak 16. század végi, 17. század eleji jellemzői is – nem fejt ki pontosabban, mire gondolt. Sebestyén figyelmét sem kerülte el a 15. századi szent ünnepe, a Marsigli által másolt változat szerinte sem lehet korábbi a 15. század második felénél, de szerinte a naptárt többször újrarótták, s Bernát napja egy későbbi bővítéskor került az ünnepek közé (Sebestyén 1915: 55–56). Erneyi (1917a: 172) 16. század közepének gondolja a naptárt a május 8-i Mihály-nap, Bernát napja és az augusztus közepére jelölt *Augustus* alapján. Ez utóbbi csak két 16. századi naptárban fordul elő, de mint láttuk, a székely naptárnak nem volt része, csak a B-kéz írta bele. Bernát ünnepét már 1484-ben említi egy esztergomi missale, Mihály említett ünnepe pedig széles körben ismert és elterjedt volt, már a 14. században is van rá adat.

a reformációt követően szintén hosszú idő után az első szent. Máris közelebb jutottunk a székely naptár keletkezési idejének meghatározásához: van egy jó száz éves idősávunk.

Ezt tovább szűkíthetjük. A 15. századi keletkezés mellett szól, hogy Szent Ákos (Achatius) és társai kultusza a 15. század folyamán vált általánossá egész Közép-Európában, Magyarországon is.⁶¹² A magyarosan Ákos-nak, latinul *Achatius*-nak nevezett mártír az ókeresztény vértanúk egyike volt, a legenda szerint Hadrianus (117–138) idejében feszítették keresztre az Araráton tízezer katonatársával együtt, mert nem volt hajlandó a pogány isteneknek hódolni.⁶¹³ A *tízezer vitéz* helyett valószínűleg ugyanúgy csak a mártírok reprezentánsa, vezetője állt a naptárban, ahogyan a Münchener, illetve Winkler Kódex *Tizenegyezer szűz szentek* alakja helyett a naptárban csak Orsolya neve szerepel.

Ugyanerre az időszakra tehetjük az emléket a Zsófia- és az Ábrahám-nap alapján. A székely naptárban szereplő Zsófia emléknapiját nem ismerték a naptárak a 14. század előtt, okmánykezelésben csak a 15. század végén, a 16. sz. elején tűnt föl. A Münchener Kódex nem jelöli, a Winkler Kódex és a Peer Kódex csíziója igen. Másrészt a székely naptár Ábrahám ünnepét még jelzi, és ez a 15. század végi keletkezést valószínűsíti, mert a 16. századi naptárak már nem említik, okmánykezelésben sem fordul elő, szemben a korábbi misekönyvekkel, amelyek még számontartották. Ezt az ünnepet a székely naptáron kívül csak a Peer Kódex-beli és a Nagynyedi Csízió említi, a Münchener Kódex, valamint a Batthyány-misekönyv naptára nem.⁶¹⁴

Szintén a 15. századi keletkezést valószínűsíti, hogy a naptárban a ferencesek legfőbb szentjeinek majdnem mindegyike szerepel: Assisi Szent Ferenc és Assisi Szent Klára, Pádúai Szent Antal, Sienai Szent Bernát és Árpádházi Szent Erzsébet. Egy kivétel van: Toulouse-i Szent Lajos augusztus 19-i emléknapiját nem találjuk a naptárban.⁶¹⁵

A toulouse-i püspök szintén a 13. században élt, V. István magyar király unokája volt. 1274-ben született, és tizennégy éves korától túszként élt az

⁶¹² Knauz 1876: 177; Diós 1984: 420. Csallány Dezső (1960: 69–70) szintén ezt a két dátumot használta föl az emlék korának meghatározásához. Ákos és vitézeinek kultuszáról Bálint 1977a: 460–462.

⁶¹³ Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/A/%C3%81kos.html>. Az *Achatius*-nak és a neki megfeleltetett magyar Ákos névnek etimológiailag semmi köze egymáshoz, csak a hasonló hangzás miatt vélhették az Ákos-t az *Achatius* „magyar alakjának”: az Ákos török eredetű a magyarban, eredetileg ’fehér madár’ vagy ’fehér sólyom’ volt a jelentése (Róna-Tas és Berta 2011/I: 58.)

⁶¹⁴ A Zsófia-, illetve Ábrahám-nap adatai: Knauz 1876: 130, 270; Bálint 1977b: 362.

⁶¹⁵ A szent emléknapija ma november 13., de a ferences rendben halála napján, augusztus 19-én ünneplik. A székely naptár egyik napra sem jelez ünnepet.

aragóniai királyi udvarban. Fogsága idején döntött úgy, hogy beáll a ferencesek közé. Lajos 1295-ben szabadult ki, ekkor szállt rá bátyjától, Anjou Martell Károlytól a trón, de lemondott róla, mert továbbra is a ferencesekhez szeretett volna csatlakozni. Ez csak némi huzavona után sikerült: Toulouse püspöki székét azzal a föltétellel foglalta el, ha beléphet a rendbe. Engedélyt kapott rá a pápától, de a csuhát nyilvánosan nem viselhette – ezt a pápai parancsot másfél hónapig tartotta, akkor Rómában egy ünnepi mise után öltötte föl a habitust. A hagyomány szerint azt tervezte, hogy lemond a püspökségről, de mielőtt ezt megtehetné volna, 1297 nyarán, 23 éves korában meghalt. 1317-ben avatták szentté. Nem azonnal került be a legjelentősebbnek tartott ferences szentek közé, de IV. Sixtus pápa (1471–1484) egy 1479-es bullája már a rend legfőbb szentjei között említette.⁶¹⁶ A korai latin betűs naptárak közül a Winkler Kódexben szerepel, Batthyányi Boldizsár Miscskönyvében és a Müncheni Kódexben viszont nem, a 15. század végéről három forrásban találjuk meg, egy datálatlan naptárban, egy 1478-as, illetve egy 1488-as miscskönyvben.⁶¹⁷ Nincs okunk azt gondolni, hogy Szent Lajos ünnepét ne vették volna be a ferences naptárba, ha kultusza már széles körben el lett volna terjedve abban az időben, amikor a naptár készült, hiszen nemcsak ferences, de magyar kötődése is van az ünnepnek.

A székely naptár tehát a naptártörténeti kritériumok egybehangzó tanúsága szerint a 15. század második felében keletkezett. A naptár nevének nyelvtörténeti elemzése ugyanezt az eredményt hozta: a székely írással írt névalakok igen közel állnak a Müncheni és a Winkler Kódex, valamint a Batthyány-miscskönyv naptárának névalakjaihoz.⁶¹⁸ Mindhárom nyelvemlék a 15. század második felére, a 15–16. század fordulójára datálható, így a székely naptár nyelvi jellegzetességei alapján is erre a korszakra tehető.

A következő lépésben azt érdemes tisztáznunk, volt-e előzménye a székely naptárnak, és ha igen, az latin vagy székely betűs előkép volt-e?

A székely betűs naptár előképei

Sebestyén Gyula meg volt győződve róla, hogy Marsigli címlapra írt megjegyzését komolyan kell vennünk, azaz szerinte a gróf valóban Székelyföld első keresztényeinek idején készített, 11. századi naptárt talált – a későbbi ünnepek pedig úgy kerültek bele, hogy az eredeti naptárt

⁶¹⁶ Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/L/Lajos.html>

⁶¹⁷ Knauz 1876: 210.

⁶¹⁸ A naptárak adatainak részletes összevetése: Sándor 1991.

később kiegészítve rótták újra. Azzal érvelt, hogy az emlék a katolikus és a rovásismeretek „kis tükre”.⁶¹⁹ A székelyek azonban csak a 12–13. században telepedtek meg a Kárpát-medence legkeletibb sávjában, másrészt a Sebestyén által alapvető katolikus ismereteknek vélt részek valójában nem a legalapvetőbb keresztény ismereteket tartalmazzák, s egyáltalán nem biztos, hogy összetartoztak a naptárral. Forrai az 1300 körüli évekre keltezi a naptár első példányának készítését, abból kiindulva, hogy a naptár szentjeinek zömét 1100 előtt avatták szentté, 1100 és 1200 között csak néhányukat, 1200 után csak hármat – a kései nevek pedig utólagos kiegészítések is lehetnek, amelyeket szerinte a naptár újrarovásakor írtak be.⁶²⁰

Vékony Gábor szintén nagyon korai időre teszi a naptár eredetijének keletkezését. Szerinte a bolognai naptár első székely írásos változata egy latin betűs naptárról készült a 12. század elején, s tartalmazta a székely ábécét is, a betűket a korabeli latin ábécé betűsorrendjét követve sorolta föl. Ezt a naptárt a 13. század vége felé kibővítették és újraírták, ábécéjét is kiegészítették, az ekkor létrejött alfabétumot ismerte meg később Kájoni János. A 15. század végén újra lemásolták és bővítették a naptárt, ekkor ismét modernizálták az ábécét, ez a változat maradt fenn Marsigli másolatában.⁶²¹ Vékony a latin betűs magyar helyesírás történetére alapozza, hogy az első székely betűs változat már a 12. század elején készen volt: úgy véli, a latin betűs írásmód hatására jelöli <u> az ü-t és az <i> a j-t, s ez az írásmód a latin betűs emlékekben a 13. századtól már nem jellemző. Ez azonban nem így van: mindkét jelölésmódra bőven találunk példát akár a 15. századi kódexekben is,⁶²² s ne felejtjük el, az ábécé és a naptár jelkészlete nem azonos.

Az azonban kétségtelen, hogy a székely naptárnak latinból fordított magyar előképe volt: csak a latin név magyar megfelelőjének kereséskor téveszthették össze a *Gerardius* (*Gellért*) és a *Gervasius* (*Gyárfás*) nevet – mint láttuk, e fordítási botlás miatt áll szeptember 24-én Gyárfás neve Szent Gellért emléknapján. Ez a fordítás elvileg készülhetett volna azonnal székely írással. Arra, hogy a székely naptárnak legalább egy latin betűs magyar előképe is volt, a naptár egy másik tévesztése utal: csakis latin betűs írás átbetűzésével jöhetett létre a *Küsasszony* leírására a naptár <sn'kuš> jelsora, amelyben az 𐌆 <u> betű ü hangot jelöl – a székely írásban ugyanis kezdettől önálló jele volt az <ü>-nek, az <̨> jel.

⁶¹⁹ Sebestyén 1914: 1; Sebestyén 1915: 40–41, 56; Sebestyén 1917–1920: 301.

⁶²⁰ Forrai 1985a: 45–46.

⁶²¹ Vékony 2004: 105–106.

⁶²² A példákat l. Kniezsa 1952: 96–113.

A legkorábbi előkép latin betűs latin naptár volt, és lehetett akár nagyon régi – de ez a mi szempontunkból már nem fontos, hiszen nem székely írással készült, s nem magyarul, hanem latinul.⁶²³ A Marsigli által megtalált és lemásolt naptár egyébként nem ennek régi naptárnak a pontos másolata, hiszen a 15. század nyelvi és írástani jellemzőit viseli: a forrásul használt régebbi naptárt nem pusztán kiegészítették Szent Bernát ünnepével, hanem magyarra is ekkor fordíthatták.

Nem tudjuk, a magyar egyház naptárára jellemző ünnepek és a ferences szentek más naptárakban nem jelölt ünnepei mikor kerültek be a székely naptár előzményeibe – még a latin betűs latin előzménybe vagy csak a magyar változatba –, de szinte biztosak lehetünk benne, hogy a gróf másolatában megőrzött változat eredetijét a 15. században magyar obszerváns ferencesek készítették.

Latin betűs latin, illetve a 15. században készült, latin betűs magyar előzménye tehát minden jel szerint volt a Marsigli által megtalált naptárnak. Volt-e székely írással készült előzménye is? Úgy tűnik, igen: a naptár jelsorai sok olyan hibát tartalmaznak, amelyek jellemzően másolásakor keletkeznek. Ezek egy részét nyilván Marsigli követte el, de túl sok az ilyen típusú tévesztés ahhoz, hogy mindet neki tulajdonítsuk.⁶²⁴

Ezek a hibák azonban csak annyit árulnak el, hogy a Marsigli által lemásolt naptárnak volt székely írásos előzménye. Azt nem, hogy ez mikor készült, hiszen készülhetett akár Marsigli másolata előtt egy órával, a másolási hibák akkor is éppúgy belekerülhettek volna, mint ha kétszáz évvel korábban írók. A jelkészlet és a naptárban föllelhető grafotaktikai eljárások azonban arra utalnak, hogy a székely írás történetének sokkal korábbi szakaszában készült a naptár első székely írásos változata: az írás archaizmusaiból ítélve nem keletkezhetett később a 15. század második felénél.

Összegezve: a Bolognai Emlék naptárának legkorábbi előzménye latin betűs latin naptár volt, ez a 13. század végénél nem lehetett korábbi, későbbi természetesen igen. Erről készült egy latin betűs magyar nyelvű naptár, de nem tudjuk, mikor, és azt sem, tartalmazta-e már a magyar és ferences ünnepeket, és ha igen, akkor benne volt-e már Sienai Szent

⁶²³ A 13. század közepénél nem készülhetett korábban, mert akkor nem lenne rajta ilyen sok 13. századi ünnep, és mert IX. Gergely pápa (1227–1241) 1234-ben helyezte át Szt. Donmonkos napját augusztus 6-ról 5-re (Knausz 1876: 177). Sokkal később sem írhatták azonban, mert egyetlen 14. századi szent ünnepe sincs rajta.

⁶²⁴ Ilyenek például a *Tizenkét apostol* (július 15.) egységének eredeti, a B-kéz által később áthúzott székely betűs szövegében megfigyelhető szövegromlások. Székely írásos előzményre utal pl. a *Brigitta* (február 1.) egységében tapasztalható szövegromlás is, valamint az István- és Boldogasszony-emléknapok következetesen használt, de vélhetően másolási hiba miatt lerövidült jelsora (ezekről fõntebb beszéltünk).

Bernát ünnepe – ezek belekerülhettek több lépcsőben is. Azt sem tudjuk, az első székely átírás mikor, melyik, mennyire bővített magyar változatról készült, de legkésőbb a 15. század második felében írták. Ferencesek csaknem a rend alapításától kezdve voltak magyar területen, Erdélyben is volt rendházuk a konventuálisoknak, az első obszerváns kolostorok később jelentek meg.⁶²⁵ Az a székely betűs naptárváltozat, amelyet Marsigli lemásolt, vélhetően maga is másolat volt, és már biztosan székely betűs előzményről készült.

Abban a kézirat nincs segítségünkre, hogy eldönthessük, valóban botra vésett naptárt talált-e Marsigli, vagy olyat, amelyről úgy tudta, hogy eredetileg egy botról való. Kárpótol viszont a kézirat együttes valami mással: azt nem jegyezte ugyan föl a gróf, hol lelte meg az általa lemásolt emléket, mégis elárulják a kéziratlapok.

Hol találta Marsigli a székely betűs naptárt?

A Bolognai Emléket alaposabban tanulmányozók közül senki nem firtatta különösebben, Erdély melyik részén akadt a naptárra az olasz hadmérnök. Úgy tűnik, megelégedtek azzal, hogy akkor talált rá, amikor – mint írja – „Erdély szorosait elzárta”.⁶²⁶ Pedig ha figyelmesen megvizsgáljuk a kéziratlapokat, ennél többet mondhatunk.

Induljunk ki abból, hogy a 681., elrontott oldal minden valószínűség szerint valamiféle kolofónt tartalmaz, s a Gyergyószentmiklóshoz közeli Piricske-tetőt is említi. Emlékeztetésképpen, az át nem húzott szavak a következők: *Piricska* vagy *Pricska*, *Pan(n)ónia*, *Szaniszló* – és áthúzták ugyan, de valószínűleg *János* volt az utolsó szó.

⁶²⁵ Benkő (1996a: 54) szerint a naptár székely változata nem lehet korábbi, mint a 15. század közepe, amikor Hunyadi a csíki kolostort alapította. A hagyomány szerint már a 13. században volt a konventuálisoknak kolostoruk Csíkban, ezt egyes föltételezések szerint 1400-ban kapta meg az obszervánsok bosnyák rendtartománya. Később, az 1440-es években újjáépítették, Hunyadi János segítségével (György 1930: 147–150). Szabó (1921: 226) szerint nincs biztos adat arra, hogy a csíki kolostor már 1444 előtt az obszervánsoké lett volna. Karácsonyi (1922–1924: 26) Losteiner följegyzéseire hivatkozva csak a Hunyadi-féle alapításról beszél. Boros (1927: 271., 80. j.) szerint Karácsonyi téved, mert Hunyadi adományozó levele már meglévő intézménynek szól. Boros kevésbé elfogadott véleménye szerint (1927: 37) az obszervánsok erdélyi terjeszkedése a 14. században kezdődött, a somlyói kolostort 1400-ban alapították, és ekkor Erdélyben és a székekben annyi kolostoruk volt, hogy a moldvaiakkal együtt önálló őrséget alkottak a bosnyák rendtartományon belül. Mindez a fennmaradt naptár keletkezési idejét nem befolyásolja, azt illetően lehet jelentősége, hogy készülhetett-e székely írásos ferences (nem föltétlenül obszerváns ferences) naptár Székelyföldön a 15. század közepe előtt.

⁶²⁶ Egyedül Sebestyén Gyula (1915: 64) vélte úgy, hogy Háromszékben.

A továbbblépéshez váratlan segítséget kapunk a 683. kéziratlap hátoldalán felejtett följegyzéstől. A latin betűs írás elhelyezkedéséből látszik, hogy korábban került a lapra, mint az alá írt szöveg, amely szokás szerint azt mondja meg, hogy a „bot” melyik oldaláról valók az előző kéziratlapon látható jelek. Marsigli tehát egy korábban megkezdett, de aztán föl nem használt ívre jegyezte a székely jeleket. A latin szöveg kissé nehezen olvasható, de az egyértelmű, hogy egy *Giorgio* nevű helyet, s még két másikat említ: az egyik *Pelizka*, a másik *Bekas Loca*. Az egymás alá írt szavakat vízszintes szaggatott vonal követi, a *Pelizka* szóval egy sorban egy *p* betű is. Minden arra utal, hogy ez a lap térképek elé készült tartalomféle, esetleg valamilyen lista, a *p* a később beírandó oldalszámot követő jelzés, a *pagina* 'oldal' megszokott rövidítése. A nevek fölötti cím jól olvashatóan *Passi* 'szorosok' szóval kezdődik – Marsigli föltehetően a Moldvába vezető szorosok térképe vagy fölsorolása elé készítette volna ezt az oldalt. Említettük, az 54. kéziratkötetben számos erdélyi térkép található, közvetlenül a székely írásos emlék elé is ilyen van kötve, érthetően, hiszen már tudjuk, hogy Marsigli a Moldvába vezető szorosok lezárását kapta feladatul, s közben találta a székely betűs emlékegyüttést.

Az itt említett helynevek együtt találhatóak meg Gyergyószentmiklós vidékén: a várostól néhány kilométerre északra fekszik az előző fejezetben már említett Pricske- vagy Piricske-tető (románul *Prisca*), ez az Orbán Balázs által lejegyzett hagyomány szerint Szent László király lányáról, a szentté avatott Piroskáról kapta nevét.⁶²⁷ Keletre, húsz-huszonöt kilométerre folyik a Békás-patak és húzódik a Békás-szoros. A *lok*, *loka* 'hely'-et, 'patak völgy'-et jelent – ez van többek között *Gyimeslok* nevében, de Gyergyóban is használatos: *Békény-loká*-nak hívják a gyergyószentmiklói vároldaltól fölfelé induló völgyet, amely egy szakasz után a Piricske havasa alatt fut el.

Míndezek – a Békás-patakot és Piricskét is jelölő, Lipszky János által készített 18. századi térképeknek⁶²⁸ köszönhetően – már 1991-ben kiderültek.⁶²⁹ Azóta az akkori lokalizációt megerősítették a néhány éve folytatott ásatások: a Piricske-tetőn nem sokkal Marsigli ott járta után, a 18. század elején veszteghelyet építettek, olyan *állomást*, amelyben az Erdély és Moldva között utazó kereskedőknek és állataiknak meg kellett állniuk negyven, járványok idején akár kilencven napra, nehogy fertőző betegséget hurcoljanak át a határon. Az egykori vesztegintézet területén

⁶²⁷ Orbán 1868–1873 II: 109–110. Piroška Irén (Eiréne) néven II. Komnénosz János bizánci császár felesége, a bizánci Pantokrátor-monostor alapítója volt. Az ő képét láthatjuk az isztambuli Hagia Sophiában egy mozaikképen férjével és a Madonnával ábrázolva.

⁶²⁸ Herner (szerk.) 1987: XIX T72, XX.

⁶²⁹ Sándor 1991: 42–43.

végzett kutatómunka derítette ki, hogy a Pricske-tetőn egykoron állt osztrák erődítményt pár évtizeddel korábban építették, mint a vámházakat – azaz az 1690-es évek táján.⁶³⁰ Ez igazolja Vékony Gábornak azt a fölvetését, amely szerint a hátoldalon megkezdett följegyzések címében látható nehezen olvasható szó *Muniti*, vagyis a 684. oldalon a megerősített szorosokat – *Passi i Muniti* – tervezte fölsorolni Marsigli.⁶³¹ Igaza lehet abban is, hogy a Lipszky térképén a Piricske- és a Békás-szorosnál jelzett erődítményeket az olasz hadmérnök építtethette.⁶³²

Ebből aztán azt is tudjuk, mikor találta Marsigli az emléket: mint az előző fejezetben szó esett róla, az emlék előtt lévő térképek dátumai és a gróf életrajza elárulják, hogy 1690 októberének végétől február végéig volt Gyergyószékben.

Herczeg Gyula szerint Marsigli „Gyergyó várába” vonult vissza, miután lezárta Thököly seregei előtt a Moldvából Erdélybe vezető szorosokat, a várat pedig olaszosan *Giorgino*-nak nevezte – ez a *Giorgio* kicsinyítőképzős változata.⁶³³

A legenda szerint Gyergyószentmiklóson egykor valóban volt egy kisebb vár azon a dombon, amely a Békás-szoros felé vezető út mellett magasodik, s amelyet a hozzá fűződő mondák alapján Both várának neveznek. Orbán Balázs írta le a néphitben élő történetet a várat birtokló gonosz Hiripnéról és megátalkodott, szűzrontó fiairól, Damokosról és Ábrahámról – ez nyilvánvalóan a közeli, Damokos, illetve Ábrahám nevű dombok alapján kerekített mese. A másik mondának viszont történeti alapja is lehet. E szerint a vár névadója egykori birtokosa, a Both-család volt, s a vár akkor semmisült meg, mikor a gyergyói királybíró, Both András 1707-ben hősiiesen szembeszállt a kuruckodást megtorló császári seregekkel, s őt magát megölték, várát földúlták Akton generális labancai.⁶³⁴

Orbánnak ez az értesülése nem mendemondán alapult, hanem a tudós ferencestől, Losteiner Leonárdtól származott – vele fogunk még találkozni. Orbán még a „halomra omlott” két „hatalmas zömtorony” maradványait is leírta, s hogy „csekély ásással” könnyen „falomladványokra, nagymenyiségű ragacs (cement) töredékre és kőre lehet akadni, mi e donjonok egykori lételét kétségtelenné teszi”. Megjegyezte még, hogy a tornyokat összekötő körídomú várfalak maradványai egy részen még az ő idejében

⁶³⁰ A föltárásokat a gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeum végzi, Demjén Andrea irányításával, l. a múzeum régészeti híreit: <http://www.tmmuzeum.ro/hu/regeszet/index.html>.

⁶³¹ Vékony 1992: 289.

⁶³² Vékony 2004: 107.

⁶³³ Herczeg 1982: 77.

⁶³⁴ Orbán 1868–1873 II: 109–111.

is láthatók voltak.⁶³⁵ A területet sokáig nem kutatták, csak az 1960-as években kezdték föltárni a Békás-szoros felé vezető út mellett emelkedő Várbükk-hegyen egy kisebb erőd maradványait. Az ásások akkor félbeszakadtak, az utóbbi évek régészeti kutatásai hozták felszínre egy robusztus, kőből épült lakótorony és egy vaskos kerítőfal maradványait. Both vára nem volt nagy, földesúr tulajdonosa csak alkalmilag használhatta. Jelentőségét sokkal inkább az adja, hogy Árpád-kori: a benne talált tárgyak alapján a régészek szerint a 13. század végére már biztosan állt.⁶³⁶

E kis erődítmény azonban aligha volt alkalmas arra, hogy méltó kvártélyt kapjon benne a császári sereg egyik tisztje. A grófi elszállásolást sokkal elegánsabban meg lehetett oldani a Gyergyószentmiklóstól pár kilométerre lévő szárhegyi Lázár-kastélyban,⁶³⁷ amely a 17. század végére már átépítve, teljes pompájában uralta a falut. Pontosabban: megosztva uralta a tőle kőhajításnyira lévő ferences kolostorral.

A szárhegyi Lázárok

„A hogy Szent-Miklóst elhagytuk, azonnal felötlött Szárhegynek távolabb lebegő képlete, fel a falu fölött emelkedő Szármány, ezen tündöklően fehérülő márványhegy, mely a Csinód és Güdücz patakoktól körülfolyna, hegytokként szökel ki a térségbe. E márvány promontorium déli alján pompálkodik Szárhegy, mely valójában a legszebb, legmeglepőbb képek egyikét tárja fel; ott van a hegy alján a gróf Lázárok ódon kastélya, szeszélyes bástyaival, fogrovátkos falaival. Ott van a hegyoldalban a ferencesek vidortekintetű kolostora és temploma, ott a hegy tetőormán a büszkén fekvő kápolna, idább egy magaslaton Szárhegy fényestornyú kaczér egyháza, és ezek kiemelkedő festői csoportja alatt a csinos falu terül el, zöld lombok közül kikacsintgató házcsoportjaival. Az ezek közül büszkén kimagasuló kastély már csak azért is érdeket ébreszthet az utasban, mert Bethlen Gábor, Erdélynek legnagyobb fejedelme, gyermekségében anyjával Lázár Druzsinaival több évig mulatott itt, mondhatni e kastélyban nevelkedett.”⁶³⁸

Aki járt Szárhegyen, megérti Orbán Balázs túlfűtött lelkesedését: a település a hiperromantikus székely falvak közül is a legmegkapóbbak közé tartozik. És Gyergyóban a legrégebbek közé is. Szárhegy már a 13–14. században gazdasági központ volt, erről tanúskodnak az ott talált

⁶³⁵ Orbán 1868–1873 II: 111.

⁶³⁶ Demjén 2012; Demjén 2013.

⁶³⁷ Ugyanígy Benkő 1996a: 54.

⁶³⁸ Orbán 1868–1873 II: 112.

kerámiák, a 15. század végén pedig már állt a Lázár-család udvarháza. A család befolyásos volt: tagjai a 15. századtól kezdve nemzedékeken át Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírói rangját viselték.⁶³⁹ A politikai hatalom természetesen összefüggött azzal, hogy tehetősek voltak: kiterjedt birtokot tudhattak magukénak – övék volt többek között a Piricske is a Szármány- (vagy Sármány-) hegy túloldalán –, mezőgazdasággal, malokkal, kézművességgel.⁶⁴⁰

A Lázároknak a Sármány lábánál fekvő udvarháza száz év alatt várkastéllyá nőtte ki magát: a várfallal, vizesárokkaal körülvett épületet 1532-ben kezdték építeni, a megerősítést 1632-ben fejezték be. Mint Orbán Balázs írta, valóban a kastélyban töltötte gyermekora egy részét Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629): miután apja, Bethlen Farkas meghalt, édesanyja, Lázár Druzsina az akkor tíz éves gyermekkel bátyjához, Andráshoz költözött a szárhegyi családi kastélyba.⁶⁴¹ A kastély építésének utolsó előtti fázisát Lázár István, az akkor már fejedelem Bethlen unokatestvére, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírója végeztette. Az ekkor épített, címerekkel, feliratokkal ellátott sarokbástyák, a festett növénydíszes pártázatos védőfal, a díszlépcsős, széles, festett figurákkal ékesített loggia a rangot jelző későreneszánsz pompa jegyében készült. Az épületegyüttes bővítése egészen a 17. század végéig tartott – akkor volt tehát fénykorában, amikor Marsigli Gyergyóban járt.⁶⁴²

De miért írta Marsigli, hogy „Gyergyó erődítményében” (*fortezza di Giorgino*) volt elszállásolva, ha a szárhegyi kastélyban volt? Először is: lehet, hogy nem pontosan ezt írta. Az előző fejezetben már láttuk ezt a helyet Marsigli önéletírásából, és ugyan ott *Giorgino* áll,⁶⁴³ John Stoye-nál *Ghiurgiu* alak szerepel ugyanitt: Marsigli szerinte arról ír ezen a helyen, hogy elégedett saját munkájával, mert a tatárok betörését megakadályozták az erősítések,⁶⁴⁴ s hogy ő októbertől a tél egy részét „in an ancient castle of the Transylvanian prince” töltötte, iratait rendezgetve.⁶⁴⁵ Többé-kevésbé tényleg ezt írja,⁶⁴⁶ de szó sincs az olasz szövegben az erdélyi hercegek vagy

⁶³⁹ A családról: Lázár 1858.

⁶⁴⁰ Szárhegy korai gazdasági szerepéről Benkő 2012: 362. A hely már a római és korai népvándorlás korában is lakott volt, l. Demjén és Lăzărescu 2010.

⁶⁴¹ Lázár 1858: 125.

⁶⁴² A kastélyról Kelemen 1928; Kovács 2002; Emődi 2005a; Emődi 2005b.

⁶⁴³ Marsigli 1930a: 131.

⁶⁴⁴ Egy ideig, mert 1691-ben és 1694-ben is voltak tatár betörések Erdélybe.

⁶⁴⁵ Stoye 1994: 97.

⁶⁴⁶ „Avvicinatosi il fine di febbraio e trovate i piedi tutte le cose della Transylvania e terminata in confidatami cura di chiudere il passi ed anche finita una relazione della Transylvania medesima, e precisamente de' suddetti passi, come si vede ne' miei scritti, lasciai la fortezza di Giorgino, in cui durante l'invasione de' tartari mi ero ritirato, con salvarvi ancora con i miei avvisi il reggimento di fanteria del Baden, che dal tradimento de' transilvani era

fejedelmek ősi váráról – ott pusztán „vár” vagy „erődítmény” szerepel, a többi Stoye értelmezésének tűnik. Kérdés, hogy a helynévben mennyire pontosan követi a gróft.

Ez viszont a mi szempontunkból csaknem mindegy, hiszen a hely megnevezésében így is, úgy is a magyar *Gyergyó* alak köszön vissza. Lehetséges, hogy Marsigli a hely megjelölése nem a falura, hanem a székre utal. És van még egy lehetőség: a kastély egyik ura, Lázár András 1504. október 20-án levelet írt Tárczai János székelyispánhoz „a háromszéki székelység és a havasalföldi vajda közti egyenetlenség dolgában”, s ezt *Gyergyo*-ban keltezte, noha minden bizonnyal Szárhegyen írta.⁶⁴⁷ Azaz: régebben a helyiek is használták tartózkodási helyük megnevezésére a *Gyergyó* elnevezést, talán annak az egykori gyakorlatnak a maradványaként, amikor a három egymáshoz közeli gyergyói települést – Szentmiklóst, Szárhegyet és Alfalut – azonos néven, *Gyergyó*-ként emlegették a pápai tizedjegyzékek⁶⁴⁸ – igaz, a 17. században már mindenhol Szárhegyet használtak a keltezésekben. Érthető az is, hogy Marsigli *fortezzá*-nak nevezte a kastélyt: valójában várkastély volt, fallal, bástyákkal, vizesárokkal.

Marsigli tehát hónapokig, októbertől februárig serénykedett Gyergyóban Erdélyről összegyűjtött jegyzetei rendezésével, s ezt az időt minden bizonnyal a szárhegyi Lázár-kastélyban töltötte. A kastélyt birtokló család feje, Lázár István (az V.) bő egy évtizeddel Marsigli érkezése előtt halt meg, felesége, Kereszturi Kata és tizenöt éves fia, Ferenc élt Szárhegyen. Zsupos Zoltán szerint a gróf tőlük is megismerhette a székelyek írását: a Lázár-családban ugyanis többen is voltak, akik ismerték a székely ábécét, és egyikük Marsigli kortársa volt.⁶⁴⁹

Igaz, ők nem a szárhegyi, hanem a gyalakutai ágból származtak. A szóban forgó Lázár Imre (a IV.) Marosszék királybírája volt, és éppen 1690 körül halt meg. Zsupos Zoltán szerint, ha még élt, és ha tagja volt Marsigli kíséretének, ő lehetett az a bizonyos B-kéz, aki kiegészítette a gróf hiányos szittyai írásismereteit.⁶⁵⁰

Ezt nem zárhatjuk ki: halálának pontos idejét nem tudjuk, csak sejtjük abból, hogy Lázár Imre 1690-ig volt királybíró.⁶⁵¹ De valószínűnek sem gondolhatjuk, hogy – ha ugyan élt még októberben – élete utolsó heteiben a család szárhegyi ágának kastélyában fejtett régi betűket a császári

tra le mani del nemico condotto.” (Marsigli 1930a: 131.)

⁶⁴⁷ Székokl VIII: 208–209, 117. dokumentum. Az adatra Benkő (2012: 361) hívta föl a figyelmet.

⁶⁴⁸ 1232-ben, 1233-ban és 1234-ben is mindhárom falu papját *Gyorgio*-ból, illetve *Georgio*-ból valóknak írja a jegyzék (Kölönte 1910: 36).

⁶⁴⁹ Zsupos 2015: 27–28.

⁶⁵⁰ Zsupos 2015: 28.

⁶⁵¹ Lázár 1858: 80.

tiszttel. Kétségtelen viszont, hogy a székely írást ismerte: az ő János unokáját tartóztatták le összeesküvés vádjával 1738-ban, aki különösen gyanússá vált a házkutatás után, mert titkos iratokat találtak nála – ezek egy részét székely jelekkel írták, de nem a letartóztatott János, hanem nagyapja és apja, tőlük maradtak rá.⁶⁵² Zsupos Zoltán föltárta a kihallgatások jegyzőkönyveit, s ezekből megtudtuk, hogy az osztrákokat erősen érdekelték a titkos levelek – ezek közül négy készült székely betűkkel, a többi titkosírással – a székely jeleket a levelekben szintén titkosírásként alkalmazták. Az is kiderült, hogy Lázár János el tudta olvasni az apja, nagyapja, illetve egy Dakó János nevű ember által írt székely betűs szövegeket. A négy levél egyébként a 17. század első harmada és a 18. eleje között keletkezett, közülük három ábécét is tartalmazott.⁶⁵³

A gyalakutai Lázár-ág székelyírás-tudománya miatt gondol Zsupos Zoltán arra, hogy a szárhegyi ágból valók ismerhették a székely betűket, talán meg is tanácskozták a szomszéd kolostor ferencesseivel ebbéli tudásukat, sőt kerülhetett a Lázároktól székely írásos anyag is a ferencesekhez – vagy egyenesen ők ajánlották Marsigli figyelmébe a székelyek írását, s ők hívták föl a figyelmét a Bolognai Emlék barátoknál őrzött anyagára, amit aztán a gróf lemásolt.⁶⁵⁴

Mint látni fogjuk, a gyalakutai Lázár Imrének és a szárhegyi kolostor legismertebb szerzetesének, Kájoni Jánosnak valóban volt közük egymáshoz a székely írást illetően, s még az is igaz, hogy Kájoni Lázártól ismert meg egy ábécét. Nyilván arra is rájött az Olvasó régen, hogy ha Marsigli a Lázár-kastélyban vészelte át a tél nagyobbik részét – és a főntebb írottak értelmében nem lehet kétségünk, hogy így volt –, a kastély szomszédai magyar obszerváns ferencesek, a fölfedezett naptár pedig obszerváns ferences magyar naptár, akkor a naptárt a szárhegyi kolostorban mutatták a grófnak.⁶⁵⁵ Mégsem valószínű, hogy a Lázárok fontos szerepet vittek volna a székely írás történetében. A ferencesek annál inkább.

⁶⁵² Lázár János letartóztatásáról és a nála talált, a császáriak által gyanúsnak vélt iratokról Szilágyi Ferenc (1836: 431) nyomán Szabó Károly (1866b: 118) tudósított.

⁶⁵³ Zsupos 2015: 12–19.

⁶⁵⁴ Zsupos 2015: 27.

⁶⁵⁵ Ezt Vékony (1992: 289) írta le elsőként – a fejezet elején elmesélt „szárhegyi megvilágosodás” bár nem sokkal, de sajnos már a Bolognai Emlékről szóló monográfia nyomdába adása után esett, így a könyvben (Sándor 1991) csak odáig jutottam, hogy a gróf valahol Gyergyószentmiklós környékén találta a naptárt. Nem sokkal később egy újabb székely írásos emlék (Benkő 1996a) alátámasztotta ezt a véleményt – alább visszatérünk rá.

Imolák és cseribarátok a Sármány oldalában

Orbán Balázs a „vidortekintetű kolostort” alaposabban megismerve közel sem volt olyan lelkesült, mint Szárhegy madártávlati képének fölfestésekor: „Fenn a Sármány oldalán, e hegynék egy öblesejében fekszik a ferenczeseknek egy inkább távolból festői képet mutató kolostora, mert az közlelről vizsgálva, semmi építészeti becsnel nem bir: olyan, mint minden ujjbkkori kolostor, melynek rideg négyszögre épült faltömege kis kertet ölel körül s melynek keleti oldalát szabályszerűleg a templom tölti be, ez szintén ujjb, érdekel nélküli épület, de a hely, hol e kolostor áll, régi tisztos és nagy becsben tartott szenthelye a vallásos gyergyóiaknak, hol a kolostor épülte előtt 5 régi kápolna állott, hová ő időkől fogva bucsura sereglett a vidék népe, s mely erődített szent helyen harcziás időkben védelmezte is magát.”⁶⁵⁶

Lehet, hogy a kolostor nem elég ódon, lehet, hogy különösebben nem is szép, lehet, hogy túlságosan barkácsolva, folyamatosan alakítgatva épült – de nekünk korántsem „érdekel nélküli”.

Maga a kolostor valóban csak a 17. században épült,⁶⁵⁷ jelenlegi formájában még későbbi, de a Sármány déli oldalát, mint Orbán is írja, már korábban szakrális helyként használták. A Lázárok, amellelt, hogy a család tagjai nagy vagyonnal, tekintéllyel bírtak, és fontos rangokat viseltek, rendes istenes népek, s aztán jó katolikusok voltak. A család eredete homályba vész – voltak, akik Attilától, más egy 8. századi Lázár Columbus nevű őstől származtatta őket, volt, aki szerint olasz eredetű a család, megint más szerint egyik ősiük már István király idején „kifundálta” a csíki klastrom tervét. Ami oklevelekkel is adatholhatóan biztos, hogy igen régi székely család, Csíkban és Kászomban éltek.⁶⁵⁸

Talán csak legenda, talán van alapja, mindenesetre 1400-ban egyik ősiüket, Ferencet máltai és jeruzsálemi lovagként említették. Miután egy római útja után „közle lakásához álmába intést kap egyszer: el ne mulassa hazaérkezése utáni reggel a szomszéd hegyre kimenni, és ott, a hol a fák között havat talál, ugyan azon helyre zárdát építtetni. Ez intést híven is követé, és arra a helyre, a hol és a min alakba havat talált, oly idomú t. i. kereszt formájú klastromot építtetett.”⁶⁵⁹ Hogy miért járt Rómában, arról nem szól a fáma – talán zarándoklaton volt –, az mindenesetre tény, hogy

⁶⁵⁶ Orbán 1868–1873 II: 114.

⁶⁵⁷ A szárhegyi kolostorról a legrészletesebben Benedek (2005: 13–74) írt, Kájoni (1991) és Györffi (1989) munkájára alapozva, de új adatokkal is kiegészítve. Rövid összefoglaló: Szabó 1921: 338–339; Karácsonyi 1922–1924 II: 277–279; Boros 1927: 85–87; György 1930: 317–319.

⁶⁵⁸ Lázár 1858: 12–17.

⁶⁵⁹ Lázár 1858: 16.

a hegyoldalban öt kápolna állt, kereszt alakban – ezeket hívták a helyiek imoláknak,⁶⁶⁰ virágoknak –, s az is tény, hogy Lázár András 1494. március 28-án a szárhegyi templomnak Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére búcsútartási engedélyt nyert – nem egészen véletlenül, merthogy a központi kápolna Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére volt szentelve.⁶⁶¹ Lázár András volt egyébként az első, aki a „szárhegyi” előnevet viselte.⁶⁶² Egy másik Lázár, Balázs a somlyói kolostornak építtetett új szárnyat,⁶⁶³ két egymást követő István, apa és fia pedig a ferenceseknek adományozta a hegyoldalban álló kápolnákat – először az apa, aztán a fia.

Az első alapítás ugyanis szerencsétlen időben történt. A 17. század elején az erdélyi katolicizmusra rossz idők jártak: a katolikus történetírók nehezen tudják eldönteni, hogy a török vagy a reformáció végzett-e nagyobb pusztítást a papságban és a rendekben, bár többnyire arra hajlanak, hogy az utóbbi. A korábban legendásan sikeres – a 15. században egyetlen komolyan terjeszkedő – rend, az obszerváns ferenceseké 1602-ben a kelet-magyarországi és erdélyi kolostorokat is magába foglaló szalvatoriánus rendtartományban mindössze négy konventet és benne néhány barátot tudott fölmutatni, noha száz évvel korábban közel másfélezer szerzetesük volt hetven kolostorban, s a tartomány tíz órségből (kustódiából – a konventeket tömörítő, egy provincia alá rendelt egységből) állt.⁶⁶⁴ A nagyrészt protestánsná vált Erdélyben egyedül a csíki (csíksomlyói) konvent élte túl a katolikusokra nézve ínséges időket, de a ferencesek még így is jobban jártak, mint a többi rend, mert nekik el kellett hagyniuk Erdélyt. A hatszáznál több katolikus plébániából harminchét maradt meg. Vallási türelem ide vagy oda, több katolikus papot megöltek, Erdélyben katolikus püspök nem maradhatott – sokáig nem is volt választott püspök, s mikor lett, „hívei között csak feltűnés nélküli működésre volt kárhozthatva”, de még így is mennie kellett, mert összeesküvéssel vádolták.⁶⁶⁵

Az Erdélynek – legalábbis a történészek szerint – aranykort teremtő Bethlen Gábor idején kezdett javulni a helyzet,⁶⁶⁶ de őt sem mindenki kedvelte: például Kájoni János szerint „a törökök segítségével annyiszor sanyargatta háborúval Magyarországot”. Kájoni ezt mintegy mellékesen említi a kínzó paphiányról szólva: 1629-ben, Bethlen halála után özvegye, Brandenburgi Katalin katolikusok iránti szimpátiáját kihasználva Erdély

⁶⁶⁰ Orbán 1868–1873 II: 114.

⁶⁶¹ Benedek 2005: 21.

⁶⁶² Lázár 1858: 30–31.

⁶⁶³ Lázár 1858: 23.

⁶⁶⁴ Szabó 1921: 77. A következő fejezetben valamivel részletesebben szó esik a magyarországi ferences tartományokról.

⁶⁶⁵ György 1930: 364–371 (az idézett rész: 310).

⁶⁶⁶ György 1930: 371.

katolikus főurai levélben kérték a bosnyák, illetve a magyarországi szalvatoriánus ferences rendtartomány főnökeit, hogy küldjenek nekik misézni tudó szerzeteseket.⁶⁶⁷ Küldtek is⁶⁶⁸ – de baj lett belőle.

A hosszú és bonyodalmas történetet rövidre fogva: a bosnyák, illetve magyar provinciából érkező barátok nem egyeztek egymással. Minthogy szépen gyarapodott a testvérek száma, és a katolikus főurak közül több áldozott szívesen arra, hogy új kolostor létesítését segítse, a csíki (csíksomlyói) kolostoron kívül ferencesek jelentek meg Mikházán, a háromszéki Nyujtódon és Fejéregyházán. Az igazi ellenségeskedés a bosnyák és magyar szerzetesek között akkor kezdődött, amikor a rendházak és barátok örvendetes megsokszorozódását látva a pápa – a bosnyák atyák fejének kifejezett kérésére – 1640-ben önálló kusztódiává emelte az erdélyi kolostorok együttesét.⁶⁶⁹ A bosnyákok inkább a bosnyák provinciához akartak volna tartozni, ráadásul ők nem is a reformált, szigorú obszervanciát követték, az új erdélyi őrségben viszont ez volt az előírás, merthogy központja, a csíki konvent ezt alkalmazta. A huzavona több évtizeden át tartott, Kájoni szerint a bosnyákok csalárdúságot csalárdúságra halmozva próbálták megszüntetni az erdélyi őrséget, de legalábbis leválasztani róla Mikházát, ahol többségükben még bosnyák barátok éltek. A torzsalkodás végül odáig fajult, hogy 1668-ban bilincsbe verve kellett a bosnyák szerzeteseket a mikházi kolostor elhagyására kényszeríteni.⁶⁷⁰

Erre az áldatlan időszakra esett az első szárhegyi kolostoralapítás – pontosabban az ehhez szükséges terület átadása a ferenceseknek. Lázár István (a IV.) szárhegyi várkastélya fölött, a hegyoldalban emberemlékezet óta ott állt az öt, kereszt alakban épített kápolna, amelyet a családi hagyomány szerint, mint láttuk, a kiváltképpen hitbuzgó ős, az egyenesen

⁶⁶⁷ Kájoni 1991: 97–98.

⁶⁶⁸ Karácsonyi (1922–1924 2: 217–218) azzal egészíti ki Kájoni tudósítását, hogy a szalvatoriánus rendtartomány nem azért teljesítette az erdélyi főurak kérését, mert maga bővelkedett papokban, hanem mert a ferencesek kapucinus irányzata kimondottan ajánlkozott erdélyi szolgálatra. De mivel e rendbe főként franciák tartoztak, az osztrákok nem nézték volna jó szemmel a rend erdélyi terjeszkedését, és nem akarta az ország katolikus egyházi vezetője, a frissen bíborossá iktatott Pázmány Péter sem. Ezért utasította a szalvatoriánusok rendfőnökét, hogy mielőbb tegyen eleget az erdélyi katolikus főurak kérésének.

⁶⁶⁹ VIII. Orbán pápa (1623–1644) alapítólevelét az erdélyi kusztódiáról l. Madas 1991: 14–15.

⁶⁷⁰ Kájoni 1991: 97–113; Karácsonyi 1922–1924 II: 222–238 Boros 1927: 70–83. Az erdélyi kusztódiá megalapítását természetesen minden magyar ferences rendtörténet ismerteti – Karácsonyin (1922–1924 II: 217–280) kívül pl. Szabó (1921: 104–126); Boros (1927: 75–87); György (1930: 317–327) –, mint Madas (1991: 132) fölhívta rá a figyelmet, többnyire Györffy Pál eredetileg 1729-ben, a Szent Istvánról elnevezett (stefanita) erdélyi provincia megalapításának évében megjelent könyvére hivatkozva (Györffy 1989), noha Györffy lényegében Kájoni „Fekete könyvét” olvasztotta be saját munkájába – ezt egyébként, fekete bőrkötése alapján ő nevezte el *Liber niger*-nek (Madas 1991: 131).

keresztes lovag András építtetett, megfogadva az álombéli intést. Lázár István nemcsak Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék királybírája volt – mint sokan mások a családban –, hanem a fejedelem, Bethlen Gábor legbizalmasabb belső embere. Bethlen ugyanis unokatestvére és játszópajtása volt, együtt gyerekeskedtek a szárhegyi kastélyban – főntebb esett már szó róla, Bethlen anyja Lázár-lány volt, és férje halála után Gábor fiával együtt Szárhegyen élt András bátyjánál.⁶⁷¹

Ő adta először a ferenceseknek az öt kápolnát és mellettük egy telket 1642-ben, csatlakozva az erdélyi főurak kolostoralapító divatjához. Hamarosan érkezett is három barát, Kolozsvári Bertalan és Oszlányi István a magyarországi szalvatoriánusoktól és Esio Fulgenc Rómából. Ők készítették az első, fából épített kis kolostort a kápolnák mellé.⁶⁷² De nem úgy működtek, ahogyan Lázár István szeretne volna, mert nem az erdélyi kusztódiát akarták erősíteni, hanem a magyarországi szalvatoriánusokat. Sokat nem tevékenykedhettek, mert 1646-ban ketten meghaltak pestisben – akkor a kastély ura már nem élt, 1644-ben vesztette életét –, és a barátok közül életben maradt Kolozsvári Bertalannak is el kellett hagynia Szárhegyet, mert I. Rákóczi György (1630–1648) fejedelem 1648-ban megtiltotta, hogy Csíkon és Mikházán kívül máshol is működjön kolostor.⁶⁷³ Ettől az időtől kezdve egészen 1664-ig remeték viselték gondját a kápolnáknak.⁶⁷⁴

1664-ben a szintén István névre (az V.) hallgató következő kastélytulajdonos,⁶⁷⁵ aki II. Rákóczi György hadjárataiban a székely lovasság vezetője volt, papot kért a falu megüresedett plébániájára. Újfalvi Albert ment, aki korábban világi pap volt, de Szárhegyre már ferencesként érkezett. A plébániára hamarosan új pap került, Újfalvi azonban maradt, megkapta a Sármány oldalában fekvő „imolákat” és mellettük azt a kis fából készült kolostort, amelyet még az első alapítási kísérlet idején építettek. Az ifjabbik Lázár István a rend kérésére újabb adománylevéllel biztosította a ferencesek jogát a kápolnák és a terület használatára.⁶⁷⁶ 1665. január 5-én „örököszen” nekik adta „azon Szárhegy felet Sármán hegye oldalán való kápolnáczkákat”, hogy „az eö kegyelmes állapottyok szerent való lako helylyt, es kerteczkéti epithessenek”.⁶⁷⁷

Újfalvinak hamarosan társai lettek. Bár a kolostoralapítási tilalom továbbra is érvényben maradt, Apafi Mihály fejedelem valamivel enge-

⁶⁷¹ Lázár Istvánról l. Lázár 1858: 134–154.

⁶⁷² Karácsonyi 1922–1924 I: 455; György 1930: 90.

⁶⁷³ Györfly 1989: 43; Boros 1927: 84; György 1930: 317.

⁶⁷⁴ Benedek 2005: 17–21.

⁶⁷⁵ Az V. Lázár Istvánról l. Lázár 1858: 155–203.

⁶⁷⁶ Erre Benedek (2005: 22) szerint azért volt szükség, mert apja visszavonta saját adományát, minthogy nem akart idegeneknek adakozni.

⁶⁷⁷ Az adománylevelet l. Kájoni 1991: 29–30.

dékenyebb volt, mint Rákóczi. Egy szerzetes mint Lázár István pátere mindenképpen maradhatott, a többiek pedig azt mondták, ha valaki rákérdezett, hogy csak alamizsnát gyűjteni érkeztek.⁶⁷⁸ Az építkezés is megkezdődött: előbb a központi kápolnából lett templom, Mária mennybemenetelének tiszteletére szentelve, aztán 1699-ben Kájoni János vette át az épületek gondozását, orgonát épített, följújtotta a faházat. 1675-től Budai Bernárdin sekrestyét épített a kápolna mellé, és folyosóval kötötte vele össze a házat; 1690-re eltűnt a szegényes faépület, és fölépült, most már kőből, a kolostor keleti szárnya, ekkor készült a torony is.⁶⁷⁹

A szárhegyi kolostor későbbi története érthetővé teszi, hová tűnt el a fadarab – ha Marsigli valóban „boton” találta a naptárt – vagy a kézirat, amit lemásolt. A Rákóczi-fölkelést megtorló hadjárat nemcsak a szomszédos Gyergyószentmiklóson rombolt, 1707-ben Akton generális labancai a Rákóczit támogató Lázár Ferenc kastélyát és a szomszédos kolostort is kifosztották. Két év múlva még nagyobb veszedelembé került az épület, amikor tűzvész tört ki. A régi kápolnák a század közepére beomlottak, a templom szűkössé vált, s a kibővített, nagyobb templom fölépítéséhez a kápolnák köveit használták.⁶⁸⁰ Ilyen megpróbáltatások közepette sok minden megsemmisül – lehet, hogy a Bolognai Emlék forrásául szolgáló székely írásos naptár és egyéb iratok már a 19. században sem voltak meg. Ha mégis, akkor nehezen élhették túl az 1872. május 22-én tomboló tüzet: elpusztult benne a rendház teljes berendezése, könyvtára, iratai.⁶⁸¹

De amikor Marsigli Szárhegyre érkezett, még vadonatúj volt a keleti szárny kőépülete, nyilván szívesen megmutatták neki. A följegyzésekből tudjuk, hogy a házfőnök abban az évben Kálmándi Ferenc volt,⁶⁸² de nem egyedül vele találkozhatott a gróf: Róka Márton is a kolostorban lakott abban az évben.⁶⁸³ Ők mutathatták meg Marsiglinak a kolostorban őrzött érdekességeket, s talán egyikük segített neki, mikor elakadt a szkítának vélt jelek kisilabizálásában.⁶⁸⁴

Az ott töltött hónapok alatt persze megfordulhattak a kolostorban mikháziak és csíkiak is – közvetlenül a gróf érkezése előtt rövid időre éppen ott volt csaknem az összes csíki szerzetes, mert ahogy a császári csapatok

⁶⁷⁸ Karácsonyi 1922–1924 II: 277.

⁶⁷⁹ Benedek 2005: 26–28.

⁶⁸⁰ Karácsonyi 1922–1924 II: 278; Benedek 2005: 29.

⁶⁸¹ Benedek 2005: 38–39.

⁶⁸² Karácsonyi 1922–1924 II: 278; György 1930: 320. A szárhegyi szerzetesek listája: Karácsonyi 1922–1924 II: 278–279; György 1930: 318–322; Benedek 2005: 75–95.

⁶⁸³ Benedek 2005: 65.

⁶⁸⁴ Kálmándi kolozsvári születésű volt, Róka udvarhelyi (Szabó 1921: 525, 560), de ennek a 17. században már kisebb jelentősége volt, hiszen a román származású Kájoni Jánost is érdekelték a székely jelek.

Thökölyt Moldva felé szorították, azok kirabolták a mikházi kolostort, és a csíkiak Szárhegyre menekültek, hasonló affértól rettegve. Később innen is továbbálltak, csak november elején tértek vissza Gyergyóremetéről.⁶⁸⁵

Végképp nem tudjuk, honnan kerülhetett a naptár Szárhegyre, hiszen elvileg bármelyik konventből érkező szerzetes odavihette. Joggal gyaníthatjuk mégis, hogy a régi naptárt a leghíresebb szárhegyi testvér hagyatékából vették elő, hogy megmutassák a grófnak: Kájoni Jánosról biztosan tudjuk, hogy érdekelte a székelyek írása.⁶⁸⁶

Kájoni János ábécéi

Kájoni János a szárhegyi kolostor leghíresebb szerzetese volt: a híveket gyámolító atya, az erdélyi ferences kusztódia fáradhatatlan szervezője és építője, orgonista és tudós egy személyben. György József jellemzése szerint a főurak és a nép is szerette, mert „sokat imádkozó, az időt ajtatosságban hasznosan töltő, másokat tanító, intő és javító, betegeket látogató, szegényeket szükségükben segítő férfiú volt. Igazán bámulni lehet az isteni kegyelmet benne, amely általa rövid idő alatt oly sok és hasznos munkát végzett.”⁶⁸⁷

Kájoni 1629-ben vagy 1630-ban született Kiskájonban – mások szerint Jegenyén – román családban, magát többször is *valachus*-nak, azaz román-nak nevezte, de fennmaradt művei mind magyarul és latinul vannak írva. Kolozsvári iskolái után került Csíksomlyóra, ott lépett be a rendbe 1648-ban. Nagyszombatban filozófiát és hittant tanult, itt szentelték pappá 1655-ben, utána Csíksomlyóra került vissza.

Kájoni meghatározó szerepet vitt a fiatal erdélyi kusztódia szervezésében.⁶⁸⁸ Volt definitor (1662–1665),⁶⁸⁹ kusztosz (1675–1678), 1677-től püspöki helynök utódlási joggal, s a bákói püspökséget is följánlották neki, de nem fogadta el. Vezette mindhárom erdélyi rendházat: Mikházán 1663-ban és 1666 és 1668 között, Somlyón 1681 és 1683 között, Szárhegyen 1664-ben, 1669 és 1674 között, majd élete utolsó heteiben, 1687-ben. Mindhárom kolostorban jelentős följújtásokat és építéseket végzett, orgonát épített – az orgonaépítést és az orgonálást maga tanulta, később kispapokat is

⁶⁸⁵ Karácsonyi 1922–1924 II: 251.

⁶⁸⁶ Ugyanígy Vékony 1992: 289; később Benkő 1996a: 54; Vékony 2004: 107.

⁶⁸⁷ György 1930: 520.

⁶⁸⁸ Kájoniról I. pl. Seprődi 1909: 133–141; Karácsonyi 1922–1924 II: 243–250, 278; György 1930: 519–525; Benedek 2000; Benedek D. 1996.

⁶⁸⁹ A kusztódia vezetője, őre melletti tanácsos.

tanított –, ⁶⁹⁰ Somlyóra nyomdát telepített. ⁶⁹¹ Gyűjtötte és nagy becsben tartotta a könyveket. ⁶⁹²

Nyomatásban megjelent művei mellett számos kézirata maradt ránk. ⁶⁹³ Írt zenei műveket, ⁶⁹⁴ a somlyói nyomda első kiadványaként jelent meg egyházi énekgyűjteménye, a *Cantionale Catholicum*. ⁶⁹⁵ Készített kolostori rendtartást, imádságoskönyvet, megírta az erdélyi ferences kusztódia történetét, ⁶⁹⁶ összeállított latin–magyar versgyűjteményt (valójában kotta nélküli énekeskönyvet), hosszú részeket másolt ki egy herbáriumból.

Úgy tűnik, Kájonit nemcsak a zene, a gyógyfüvek, könyvek és a nyomdászat érdekelte, hanem a székely írás is. Két ábécét is ismerünk tőle – sajnos eredetijük elveszett, de a székely írás iránti 18. századi tudományos érdeklődés szerencsére megmentette a másolatukat. ⁶⁹⁷ A század második felében több tudós szorgalmazta, hogy kutassák föl és gyűjtsék össze a régi ábécével írt emlékeket. Többen készültek hosszabb értekezést írni a székely írásról, vagy önálló „könyvecskeként”, mint Bod Péter, vagy magyar nyelvtanuk bevezető részében, mint Horváth Benedek. Sajnos egyik sem készült el, de töredékeik fennmaradtak, Horváthé egy másik tudós, a piarista Hájos István Gáspár (1724–1785) szintén kéziratban maradt, de legalább megőrződött értekezésében. A munkát Hájos 1777-ben állította össze, és a *Monumentum Literarium Hunno-Scythicum* (Hun–szkíta írásos emlékek) címet viseli. ⁶⁹⁸ Ebbe építette bele teljes terjedelmében kortársai, Cornides Dániel és Horváth Benedek egy-egy levelét, amelyet a székely írás tárgyában írtak neki.

⁶⁹⁰ 1667-ben állította össze az *Organo-Missalé*-t, az orgonára írt egyházi művek gyűjteményét. Hasonmás kiadása: Kájoni 2005.

⁶⁹¹ A nyomdáról és termékeiről l. György 1930: 187–190; Muckenhaupt szerk. 2007.

⁶⁹² Muckenhaupt 1999: 44.

⁶⁹³ Kéziratok és nyomtatásban megjelent munkáinak listáját l. György 1930: 520–524

⁶⁹⁴ Zenei munkásságáról l. pl. Benkő 1981; Richter 2006; Diósi 2009; Papp 2015 Kájoni *Sacri Conventus* c. munkájának hasonmás kiadásához (Kájoni 2015) írt tanulmányában. A korábban neki tulajdonított Kájoni Kódexet nem ő írta, de használta és glosszázta. A kódex hasonmása és átírata: Diamandi és Papp 1993; Diamandi és Papp 1994.

⁶⁹⁵ Kiadása: Domokos 1979. Elektronikus példány: <http://mek.oszk.hu/12700/12756/pdf/> és http://mek.oszk.hu/12700/12757/pdf/12757_1.pdf.

⁶⁹⁶ Kájoni 1991.

⁶⁹⁷ A székely írás kutatásának története ezzel a korszakkal kezdődött, l. Sándor 2014a: 291–296.

⁶⁹⁸ A kéziratot az MTA Kézirattárában őrzik, digitális másolata: http://real-ms.mtak.hu/215/1/M_Nyelvt_2r_3_Hajos.pdf. Szabónál (1866b: 133) a kézirat címe *Litteraturae Scythico-Magyaricae Monumentum* – vélhetően a korabeli katalóguscédula alapján (Szabót követve tévesen szerepel: Sándor 2014a: 294). Köszönöm az MTA Könyvtárának, hogy hozzájárult a kézirat részleteinek közléséhez.

Horváth Benedek (1735–1777) piarista tanár volt, Batthyány Lajos nádor fiainak nevelője.⁶⁹⁹ A székely származású Horváth valamivel közelebbről ismerhette volna a székely írást, mint tudós kortársai: Hájosnak írt levélben számolt be róla, hogy anyai nagyatyja, aki valamikor a 17. század közepe táján születhetett, még iskolában tanulta a székely betűket, és beszélt is róluk, de neki gyerekként inkább a játékon járt az esze, nem igen figyelt a nagypapa régi történeteire. Horváth ugyanebben a levélben küldte el Hájosnak a Csíkszentmihályi Felirat másolatát,⁷⁰⁰ valamint három székely ábécét, amelyeket Gyergyóban gyűjtött. Közülük kettőt Kájoni János Szárhegyen őrzött hagyatékában talált.

Horváth azzal a kísérszöveggel küldte el a Kájoni hagyatékában talált ábécéket Hájosnak, hogy néhány évvel korábban Gyergyószékben, Kájoni János teológiai kéziratának két oldaláról másolta az ábécéket a lehető legpontosabban, s hozzáfűzte, hogy ez az írás a székelyeknél általánosan használt írásnak számít.⁷⁰¹

A Horváth által lemásolt első ábécének Kájoni azt a címet adta, hogy „Régi mód szerint való Székely A. B. C. mellyel régenten a Székelyek éltek, mellyet vissza kell olvasni, és írni, a’ mint ebből ki tetszik.” Ez után következik egy ábécé, amely jól láthatóan Telegdi János korábban már említett tankönyvének⁷⁰² ábécéjére vezethető vissza: ezt a betűk alakja és az ábécéhez csatolt ligatúrák fősorolása egyértelművé teszi.

Az ábécé betűi és a ligatúrák alatt latin átbetűzés olvasható, a betűk és a ligatúrák között Kájoni megjegyzései (lásd a szemközti oldalt):

„Ha ki pedig mostani mód szerint akar velek élni, írja ügyében őket, mint a mostani A. b. c. d.&c. ABC(CS)DEFG⁷⁰³ &c, de a régi Székelyek így pronuntiálták: A, eb, ecs, ecz, ed, ef, e, eg, egy, &c. minden betű eleibe E betűt tettek in pronuntiando.”

Ennek az ábécének a forrása, mint már Sebestyén rámutatott, a Telegdi-másolatok közül az erdélyi kéziratcsaládhoz tartozó ábécé lehetett: erre utal a <d>, a <ty> és az <ö> alakja.⁷⁰⁴ Ezt kiegészíthetjük még a <zs> x-nek

⁶⁹⁹ Szabó 1866b, 137.

⁷⁰⁰ A feliratról összegzően: Sándor 2014a: 189–193.

⁷⁰¹ Hájos 1777: 12–13. Sebestyén (1915: 126, 129, 34., illetve 36. ábra) azt a változatot tette közzé, amelyet Révai Miklós tett közzé Simonchich Ince hozzá küldött másolata alapján – ez azonban pontatlanul adja vissza a Hájos kéziratában látható ábécéket.

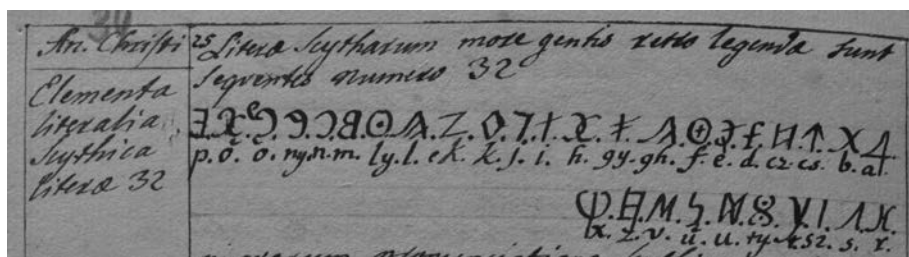
⁷⁰² Sándor 2014a: 236–246.

⁷⁰³ Székely betűkkel írva.

⁷⁰⁴ Sebestyén 1915: 130. Sebestyén szerint a <c> és <cs> fölcserélése is a forrás e jellegzetes hibái közé tartozik, de ez nem ennyire egyértelmű: a giesseni kéziratban (Sebestyén 1915: XIV. melléklet) a <c> alatt *ecs*, a <cs> alatt *ecsi* áll.

is tájékoztatta olvasóit, hogy Kájoni a gyalakutai Lázár Jánostól vette át az ábécét 1673-ban, aki viszont Telegdi János munkájából másolta.⁷⁰⁶ Ez viszont azt is jelenti, hogy Lázár Imre – szemben Zsupos Zoltán főntebb ismertetett föltételezésével – nem családi hagyományt adott át Kájoninak, hanem Telegdi ábécéjét közvetítette neki. Ez azt is jelenti egyben, hogy a család nem az autentikus székely hagyományból ismerte a székely írást, ha Telegdire volt szorulva, s hogy Lázár Imre fiának és unokájának, Györgynek és Imrének ezt az írástudást adta át. Losteiner megjegyzése eldönti azt is, lehetett-e a Marsigliinak segítő B-kéz gazdája Lázár Imre: aligha, minthogy a B-kéz nem Telegdi ábécéjét használta.

Losteiner másolata a betűsört és a latin átbetűzést illetően – a ⟨z⟩ formája és az ⟨mb⟩ latin átbetűzése kivételével⁷⁰⁷ – megegyezik Horváth másolatával. A további részekben viszont eltér Horváth változatától: kevesebb ligatúrát tartalmaz, kevésbé rendezetten sorolja föl őket, és egy-két példával többet tartalmaz – elképzelhető, hogy Kájoni kéziratán kívül más forrást is használt.

A Telegdi-féle ábécé Losteiner Leonárd kéziratából

Még egy ábécével kapcsolatban merült föl, hogy esetleg Kájoni vagy Losteiner ábécéjének másolata. Hájos István Gáspár arra kérte kortársait,

⁷⁰⁶ *Elementa veterum Hunnorum, seu Scytharum transsumpta per Fr. Joannem Kájoni Anno 1673 ex scriptis generosi Domini Emerici Lázár de Gyalukuta, copiatis de opusculo Joannis Telegdi. A megjegyzés Losteiner Cronologia topographico-chorographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siciliae descriptio pervetusti Monasterii Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem...* című 1777–1778-ban készült művében olvasható. A kéziratot a Csíksomlyói Ferences Könyvtárban őrzik, jelzete: A VI. 7/5254. Losteiner megjegyzésére először Sebestyén (1915: 130) hívta föl a figyelmet, Losteiner Telegdi-másolatáról elsőként Szabó Károly (1866b: 119) írt. Köszönöm Muckenhaupt Erzsébetnek a kéziratról készült képek beszerzésében nyújtott segítségét.

⁷⁰⁷ A ⟨z⟩-ben Horváthnál három rézsütös vonal, Losteinernél három vízszintes vonal köti össze a két függőleget. Horváthnál az ⟨mb⟩ átbetűzése *amb*, Losteiner rosszul olvasta Kájoni fölldását, nála *orab*.

kutakodjanak környezetükben, tud-e valaki olyan írásról, mely a széke-lyek betűivel készült. Kérdésére-kérésére nemigen kapott biztató választ, de a ferences Blahó Vince, aki korábban Székelyföldön járt, küldött neki egy ábécét, melyet 1780. május 5-én másolt ki a székelyudvarhelyi konvent jegyzőkönyvéből. Hozzáfűzte, hogy a csíki kolostor Domus Historiájában volt följegyezve, hogy ezt az ábécét Gyalakutai Lázár Imre hagyatékában találták, ő pedig Telegdiről másolta.⁷⁰⁸

Blahó Vince Telegdire visszamenő ábécéje Hájos kéziratában

Az ábécé hasonlít ugyan Kájoni betűsorára – és az ezzel csaknem azonos Loseiner-féle változatra –, de nem teljesen egyezik meg velük: eltér a <gy>, az <i>, a <t>, a <ty> és az <ü> betű alakja, fölcserélődik a <t> és a <ty> sorrendje,

⁷⁰⁸ Hájos 1777: 36.

hiányzik az <u>, viszont megvan benne mindkét <r>. Ha nem a székely írásban egyébként járatos, és Telegdi más verzióját is ismerő Blahó Vince változtatott a jelsoron,⁷⁰⁹ és valóban ez volt Lázár Imre betűsora, akkor azt kell gondolnunk, hogy Kájoni némiképpen változtatott az ábécén a másoláskor.

Még érdekesebb Kájoni másik, nem Telegdire visszavezethető ábécéje.⁷¹⁰ Ez rövidebb, de kétsornyi szövegmutatványt is tartalmaz. A székely jeleket Kájoni oldotta föl latin betűkkel, de a példamondatok latin betűs átírása Horváth Benedektől származik.⁷¹¹

Kájoni János „régí” vagy „eredeti” ábécéje

Átbetűzve:

A B C D E F (GY) H I K L M N O P R S T U Ü Ö (TY) (TY) NAP Z
a b c d e f g h i k l m n o p r s t u u e o e n a p z

ISTEN DÜCÖETESSEK MINDÖRÖKKEAMEN
i s t e n d ü c s ö e t e s s e k m i n d ö r ö k k e a m e n⁷¹²

⁷⁰⁹ Hájos (1777: 36) megjegyzése, hogy Blahó járatos a székely írásban, az pedig, hogy más Telegdi-változatot is ismert, Blahó saját kommentárjából derül ki.

⁷¹⁰ Horváth erről az ábécéről is azt írta, hogy a 287. oldalon volt – de ahol ezt megjegyzi, a második ábécé alatt, az előzőekben ismertetett Telegdi-féle változatot már a 47. oldalra teszi (Hájos 1777: 14). Kájoni Telegdire visszamenő ábécéjétől a szakirodalom többnyire a „régí” vagy „eredeti” megnevezéssel különbözteti meg.

⁷¹¹ Erről Horváth írt Hájosnak (Hájos 1777: 14).

⁷¹² A mondatok átbetűzése Horváthtól származik. Az ü és ö átbetűzésében Kájont követve archaizált, az egyszerűség kedvéért az átírásban ezt nem jelöltem.

NAPROL NAPRA HIRDETTESEK AZ Ü NEUE AMEN
naprol napra hirdettesek az ü neve am

A betűsor csonka: hiányzik belőle a <cs>, a <g>, a <j>, az <ly>, az <ny>, az <sz>, a <v>, a <zs>. A <ty> két alakban is szerepel, hasonlóan a Nikolsburgi Ábécéhez, de Kájoni nem tudta értelmezni.⁷¹³ Az <r> elterjedtebb H alakja helyett a Telegdi által „kis r”-nek nevezett grafémavariáns, az r áll a betűsorban, de eltorzítva: az eredetileg rézsútos vonal függőlegessé vált, így egybeesett az l <sz> jelével. Hiányoznak a hangkapcsolatot jelölő betűk: az <ak>, az <nt> és az <mb>, és nincsenek példák a ligatúraalkotásra sem. Csak egyetlen, három betű összevonásából alkotott ligatúra van az ábécé végén, a jelsor utolsó előtti, *nap* föloldású jele. Noha ebben nem nehéz fölismerni az > <n>, † <a> és † <p> jeleket, Kájoni láthatóan egyetlen betűként, tulajdonképpen szótagjelként értelmezte.⁷¹⁴ Nem csak ez mutatja, hogy nem lehetett különösebben járatos a székely írásban, hiszen azt sem vette észre, hogy egyik ábécéje csonka, a másik hibás.

A latin betűs föloldásból kiderül, hogy Kájoni a † <gy> jelét alkalmazta g hangértékben is, a szövegmutatványból pedig azt látjuk, hogy az † <u> jelét v hangértékben is használta – a szövegben nincs j, ha lenne, valószínűleg † <i> jelölné. E két utóbbi eljárás vélhetően a székely írás életének korábbi szakaszából maradt fenn, mint láttuk, az † <i> jelet ugyanígy használta a székely naptár szerzője. Szintén a példaként írt mondatból derül ki, hogy Kájoni ugyan c-vel írta át a † <c> jelet, de cs hangértékben is ezt használta. Nemcsak az ábécé nem hoz példát arra, hogyan kell ligatúrát alkotni, a szövegmutatványban sincs egy sem, a szótagjelként értelmezett NAP ligatúra kivételével. Minden magánhangzó ki van írva, és a hosszú mássalhangzókat is két betű jelöli.⁷¹⁵

Sebestyén Gyula hívta föl a figyelmet arra, hogy a bolognai ábécé és Kájoni e rövidebb, nem Telegdire visszamenő betűsora „rokon”: azonos bennük az † <ö>, † <ü> és † <r> jele, s a székely írás kutatói később sem kételkedtek a két ábécé közeli kapcsolatában.⁷¹⁶

Az egybeesés tehát tökéletesnek látszik: a Szárhegyen eltemetett házfőnök „eredeti” ábécéje és az obszerváns ferencesekhez, valamint Gyergyó-

⁷¹³ Vékony (2004: 104) szerint
, illetve <bd> ligatúra – ez nem valószínű, az egyik pontos mása a Nikolsburgi Ábécé egyik <ty> betűjének, s a két betű ugyanúgy egymás mellett szerepel, mint ott. Ráduly (2008: 85–86) szintén <ty>-nek olvassa mindkettőt.

⁷¹⁴ Ugyanígy Sebestyén (1915: 131). Szerinte a betűsorból éppen azért hiányoznak a ligatúrák a „készen kapott” NAP kivételével, mert Kájoni nem tudta értelmezni őket.

⁷¹⁵ A <nap> ligatúrából következtetett Vékony (2004: 104) arra, hogy Kájoni ugyanúgy naptárhoz készítette a betűsört, ahogy a Bolognai Rovás emlék szerzője, de annál régebbi ábécét jegyzett le. Ezt a föltételezést semmilyen adat nem támasztja alá.

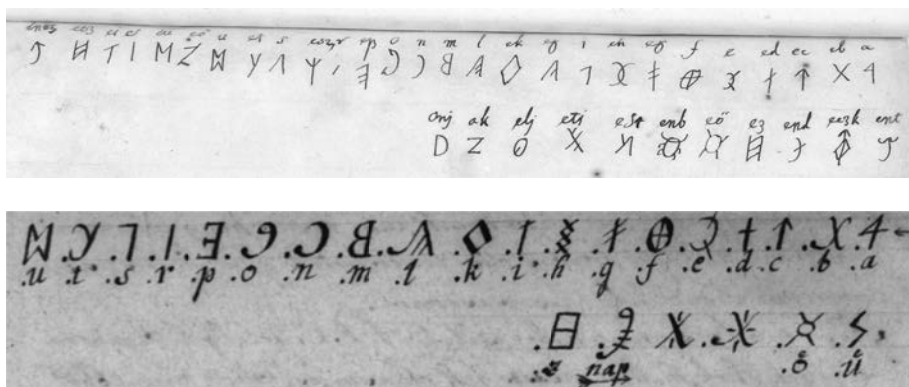
⁷¹⁶ Sebestyén 1915: 123, 131; Németh 1934: 13; Vékony 2004: 101, 103–105; Benkő 1996a: 54.

szentmiklós környékéhez – tehát szintén Szárhegyhez – köthető Bolognai Emlékben használt ábécé rokonságban áll egymással.

A Bolognai Emlék ábécéi és Kájoni „eredeti” betűsora

Vegyük azért alaposabban szemügyre a Bolognai Emlék ábécéit és Kájoni csonka betűsorát. Az előbbiben a 671. oldalra írt ábécét és az emlékből valóban használt ábécét szét kell választanunk, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy azonos forrásból származnak, az viszont biztos, hogy az emlékből nem használtak föl néhány betűt, amely az ábécében szerepel.

A Bolognai Emlék és Kájoni betűsorát egymás mellé helyezve jól látható, hogy ugyan valóban vannak hasonlóságok közöttük, jóval több azonban az eltérés, mint az egyezés.

A Bolognai Emlék és Kájoni „eredeti” ábécéje”

Első ránézésre a betűformák különbségei a legföltűnőbbek. A Bolognai Emlék betűi jóval szögletesebbek, mint Kájoni betűi – gondolhatnánk arra, hogy ez csak azért van, mert Horváth vagy Hájos későbbi betűi köszönnek vissza, de ez nem valószínű, mert egyes betűket Kájoni ábécéjében is szögletesen látunk, például az <a>-t vagy a <h>-t. Különösen látványos a , <d>, <i>, <l>, <n>, <o>, <p>, <t>, <ty> hajlítottsága. A <h> esetében éppen fordítva, a bolognai H köríves, Kájonié szögletes, kissé túlságosan is, abban az értelemben, hogy nem egy, hanem két rombuszt alkotnak a vonalak (a megszokott jel ž volna). A betű egyébként hangértékében is különbözik, mert noha a bolognai ábécében *h*-ként van föltüntetve, a naptár szövegében minden esetben szóvégi *-e*.

A bolognai ábécében a betűk keresztben húzott vonalai rézsútosak, Kájoninál a ⟨gy⟩ kivételével⁷¹⁷ vízszintesek, ezért tér el a ⟨d⟩, ⟨p⟩, ⟨z⟩ alakja. Az ‹r› vonala, mint láttuk, a bolognai ábécében rézsútos és rövid, Kájoninál függőleges és hosszabb. Csak látszólag hasonlít az ‹ü› jele is, hiszen a bolognai ábécében balra, Kájoninál jobbra fordul a betű csúcса. Más a hangértéke is, a Bolognai Emlékben ő, Kájoninál ü. Alakra hasonlít az Ū, a hangértékét is azonosan adja meg a két ábécé (ö),⁷¹⁸ viszont a bolognai naptárban ü a hangértéke. Kájoni betűsorából a hangkapcsolatot jelölő három betűvel együtt tizenegy betű hiányzik a bolognai ábécéhez képest (⟨cs⟩, ⟨g⟩, ⟨j⟩, ⟨ly⟩, ⟨ny⟩, ⟨sz⟩, ⟨v⟩, ⟨zs⟩, ⟨ak⟩, ⟨nt⟩, ⟨mb⟩) és a bolognai naptár négy ligatúrát is mutat, Kájoni ábécéje egyet sem, csak az itt már szótagjelként értelmezett ⟨nap⟩-ot.

Nem mérvadó, ha a betűk sorrendje nem pontosan egyezik – erről volt már szó az előző fejezetben –, és e két ábécé között nem egyezik jobban, mint ahogyan két, egyaránt a latin ábécé rendjét tükröző betűsortól elvárható.

Sebestyén három betű hasonlóságára alapozta azt a kijelentését, hogy a két ábécé „rokon”: az ⟨ö⟩, az ⟨u⟩ és az ⟨r⟩ hasonlóságára.⁷¹⁹ Ebből az ⟨u⟩ eleve kiesik, mert más emlékekben is megtalálható, az ⟨r⟩-nek az alakja, az ⟨ö⟩-nek a hangértéke tér el. Mindent összevetve tehát lényegében nem maradtak olyan azonosságok, amelyek csak e két emléket kapcsolnák össze. Még nagyobbak a különbségek, ha a Bolognai Emlék előző fejezetben leírt grafotaktikai sajátosságait is figyelembe vesszük: az kifejezetten archaikus a ligatúrák és a magánhangzók használatában, Kájoni viszont még azt az egyébként széles körben elterjedt szabályt sem ismerte, hogy az *e* hangokat nem kell kiírni – noha tudta, hogy a betűk nevét eléjük olvasott *e* hangokkal kell kiejteni.

Van viszont közelebbi rokonsága a Bolognai Emléknek is, Kájoni csonka betűsorának is – csak nem egymással, hanem más-más ábécékkel.

⁷¹⁷ Az ⟨s⟩ itt látható alakváltozata fölveti annak lehetőségét, hogy a *g* hangértékében álló † ⟨gy⟩-k félreértésből keletkeztek: ha a Λ ⟨g⟩-t a Kájoninál látható ⟨s⟩-hez hasonlóan írták, és egy mellékvonalat húztak bele, akkor könnyen összetéveszthetővé vált a † ⟨gy⟩ jelével. A † *g* hangértékű használatának azonban más magyarázata is van, erre visszatérünk.

⁷¹⁸ A bolognai ábécében az ‹ü› és az Ū hangértékeként is ő van megadva.

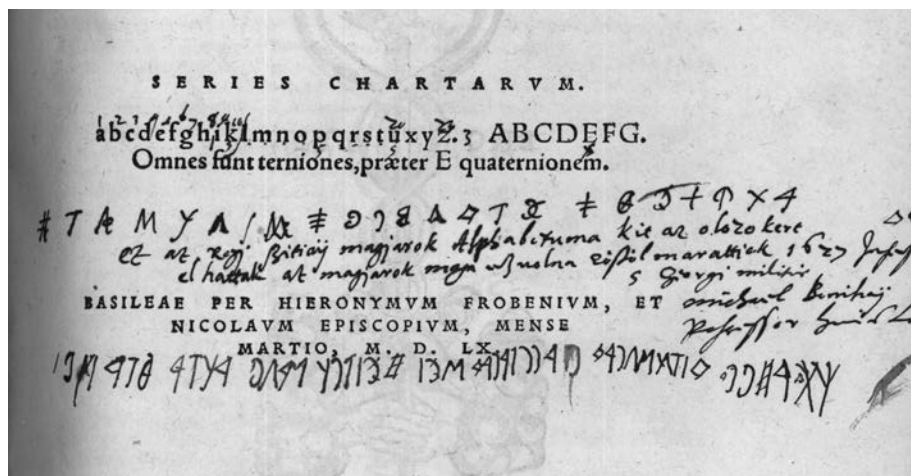
⁷¹⁹ Sebestyén 1915: 130.

Moga Mihály glosszái

1991-ben Muckenhaupt Erzsébet a csíksomlyói ferences kolostor fatáblás, bőrkötéses, három művet magába foglaló kolligátumkötetében négy székely írással készült bejegyzést talált.⁷²⁰

A bejegyzések közül három az egybekötött kötetek közül az elsőben van, egy bejegyzés a másodikban. A kötetbe a könyv tulajdonosa, a bejegyzést készítő, a neve alapján bonyhai, s talán román származású Moga Mihály latin betűs glosszákat is bőven írt, a székely betűs bejegyzések ilyen latin betűs környezetben vannak.

Az első székely glossza egy hiányos ábécé, alatta a latin betűs magyarázat, s aztán egy írásmutatványként is értelmezhető sor:

Bonyhai Moga Mihály ábécéje és íráspróbája⁷²¹

A B C D E F (GY) H J K G M N O P R U S T V X J (CS)

ez az regj szitiay magyarok Alphabetuma kit az olozokert el hattak az magyarok maga ez volna eostol marattiok 1627 In festo S. Georgi militis michael Bonihay possessor huius libri.

(ZS)BT.AZONI.KRISTVSNK (Θ)ANNJANAK VER ZERINT VALO ATIA FIJA VOR

⁷²⁰ Az emlék első kiadása és leírása: Benkő 1996a; a kolligátumkötet leírása ugyanott (Benkő 1996a: 45, 154. j.).

⁷²¹ Köszönöm Fáy Andrásnak a kézirat digitális fotóit és szíves segítségét.

A latin betűs szövegből megtudjuk, hogy Moga 1627. április 24-én, Szent György napján írta be könyvébe a székely ábécét, amelyet a régi szkítiai magyarok ősi alfabétumának tartott, amelyet az „olasz” (azaz latin) betűkért elhagytak. Ebből nemcsak a dátumot tudjuk meg, s hogy Moga ismerte azt a hagyományt, amely szerint a székely ábécé a szkíta ősök öröksége, hanem azt is, hogy akitől értesüléseit vette, az már csaknem kihaltnak vélte ezt az írást – hiszen a magyarok „elhagyták” már ezeket a betűket.

Az ábécéből mindazon betűk hiányoznak, amelyek nem részei a latin ábécének: nem találjuk benne a <cs>, <gy>, <ly>, <ny>, <ö>, <sz>, <ty>, <ü>, <zs> jelét a betűknek megfelelő hangértékben. Ezek közül az első kettő valójában tévesztés miatt kapott helyet az ábécében, mert a sor végén álló \aleph <cs> valószínűleg \aleph lett volna, az Λ <l> helyére is bizonyosan tévedésből került Λ <g> – mindkettőből egy-egy vonal hiányzik. Azért nem tűnt föl, hogy így a *g*-nek nem maradt jele, mert annak helyén a \ddagger <gy> áll, de *g* hangértékkel. Hasonlóan: az \imath <sz> és a Mogánál ezzel formailag azonossá vált <r> egybeesése azért nem zavarta, mert a szövegben \aleph <z> jelöli az *sz* hangokat, nem volt hát szüksége a valódi <sz>-re. Sajátos a <p> alakja is: a mellékvonalak túlnyúlnak a betűszáron, így a \ddagger <gy>-hez hasonló, de három vonással áthúzott jelet látunk. A példamondatban az *sz-t* jelölő <z>-n kívül másik, az ábécéből egyébként hiányzó grafémát is találunk: a Υ <zs> jelét az *Erzsébet* szóban.

Vannak a bejegyzésnek további furcsaságai is. A betűsorban kétszer szerepel a \imath <j> jel, másodszer a betűsor vége felé, a latin ábécé betűsorának *y* betűje helyén. Az \aleph <u> jele szerepel az ábécében is, a példamondatban is, az utóbbiban valószínűleg *v-t* jelöl az utolsó szó elején, a betűsorban pedig a latin *q* helyén áll. A betűsorban az *x* helyén egy Λ <s>-hez hasonló jel van, a jobb oldali betűszáron egy kis karikával, ez talán a szabályos, kétvonalas Λ <l> félreértelmezése lehet. Az mindenestre kitűnik, hogy Moga minden szempontból a latin ábécét próbálta visszaadni: ezért hiányoznak olyan betűk, amelyeket a példamondatban látunk, s ezért szerepelnek a székely ábécé egyébként létező betűi a betűsorban rossz helyen vagy kétszer: hogy legyen a latin *q*, *x* és *y* betűknek is székely megfelelőjük. Azért kellett ezek helyett más betűkkel bűvészkedni, mert ilyen jelei a székely ábécének nem voltak.

Ha megnézzük, a kötetnek mely lapjára írta Moga a székely ábécét és a példamondatot, nyilvánvalóvá válik, miért igyekezett Moga annyira pontosan követni a latin ábécét: a székely betűket a könyvhöz készült index alatt közölt latin betűs ábécé alá írta, ennek a latin betűsornak feleltette meg a székely betűket.

Akkor az is lehetséges, hogy a hiányok nem elégtelen tudása miatt keletkeztek – egyébként jól ismerte a székely ábécét, és tisztában volt

használatának szabályaival –, csak a latin betűsornak való megfeleltetés kényszere miatt tévesztett? Nem valószínű. Nézzük sorban a bejegyzéseit.

Az ábécé alatti példamondat olvasata: *Erzsébet asszony Kristusnak anyjának vér szerint való atyja fia volt(?)*. A mondat a Lukács evangéliumában olvasható mondatra utal, amely szerint Mária és Erzsébet rokonok voltak.⁷²² Az *Erzsébet* szóból azonban nem csak a szókezdő *e* hiányzik, pontosabban az nem hiányzik, hiszen beleolvasható az ⟨r⟩-be – már ha az nem marad el véletlenül, de itt elmaradt. Az *asszony*-ban és a *szerint*-ben az *sz*-t ⟨z⟩ jelöli, a *Kristus* a korabeli magyar latin ejtést követi. Az ábécében szabályosan írt θ ⟨f⟩ helyett a példamondatban nyilvánvalóan tévedésből maradt el a betű függőleges vonala, viszont a betűből fönt kilógó vonal talán azt jelzi, hogy eredetileg ligatúra lett volna a szó első betűje, és tartalmazna egy ⟨i⟩-t. Az *i*-t és *j*-t, illetve az *u*-t és *v*-t ugyanaz a betű jelzi, a palatizált hangokat (*ny*, *ty*) a megfelelő zárhang, azaz az *n* és a *t*, valamint az *i/j* együttesével írja. Minthogy ezt a jelet egyben *y*-ként is értelmezte, ez a latin helyesírásnak megfelelő *ny*, *ty* betűkapcsolat tükrözése.

Időben a második bejegyzés a gyűjtemény második kötetének 293. oldalán olvasható. Itt a latin betűs szövegben van a valódi mondanivaló, a székely betűkkel Moga lényegében csak szignálta a mondottakat:⁷²³

Megh esmerik az emberek egj mast az masvilagiakal mint mozes
Illies megesmertetett az tanitvanioktol mat 17 mar 9 luc 9 Igj az
pokolbeli gazdagh Abrahamot es lazart luc 16.

MJHALI BONHAJ : JRTA JDE

1627:8obri 16

A bejegyzés tehát 1627. október 16-án keletkezett, a latin betűs rész az általa is megadott bibliai helyekre utal. Itt az A ⟨l⟩ megszokott alakjában szerepel.⁷²⁴ A palatizált hangok jelölését Moga vagy úgy oldotta meg, ahogyan az előző bejegyzés *asszony* szavában, azaz *i/j*-t kapcsolt a más-salhangzóhoz – így járt el a *Mihály* leírásakor –, vagy nem jelölte, mint a *Bonyhai* szóban.

Szintén csak a nevét írta székely betűkkel a harmadik, már két évvel későbből származó, az első kötet 215. oldalán szereplő bejegyzés alá – de itt nem magyaros, hanem latinos formában, minthogy a székely jelek fölött olvasható latin betűs szöveg a vége kivételével szintén latinul van:

⁷²² Lk 1: 36. Erre Benkő (1996a: 48) is fölhívta a figyelmet.

⁷²³ A bejegyzések képét Benkő (1996a: 50–51) publikálta. Mivel a szövegek és az ábécé között a szövegben említett néhány vonástól eltekintve nincs különbség, itt a másik három feliratnak csak az átbetűzését közlöm.

⁷²⁴ Erre Benkő (1996a: 50) is fölhívta a figyelmet.

sanctus dei filius dei non dicunt daemones ut luc 3 trinus deus sicuti pseudo contradictores dicunt esse. trinum deum unum esse. Gondolkogial olvaso.

MJKAEG MO(GY)AJ.

Azaz saját betűhasználatában: *Mikael Mogai* – itt a *Moga* végén látható <i> érdekes, talán analógiás alak a *Bonyhai* mintájára. A latin betűkkel, magyarul írt rész arra is rávilágít, miért nem volt szüksége a latinból hiányzó, de magyarban meglévő fonémák grafémáira: a latin betűs grafotaktikai eljárásokat vetítette rá a székely szövegekre.

A latin szöveg a szentháromságot tagadó unitáriusok ellen szól – Moga minden jel szerint katolikus volt, Siménfalva viszont unitárius –, Moga szerint olyanok ők, mint a Krisztust kísértő ördögök. A bibliai helyben téved, igaz, nem sokat, csak egy fejezetet: a pusztai ördögök Lukács evangéliumában nem a harmadik, hanem a negyedik részben kísértenek.⁷²⁵

A negyedik bejegyzés szintén az első kötetben, a 247. oldalon található, 1629-ben, karácsony előtt készült, s ugyan latin betűs címe azt ígéri, hogy székely betűkkel írt szövegek következnek, valójában ismét csak azt jegyezte le Moga, hogy mikor készült a följegyzés és a vélhetően vele egy időben írt hosszú latin glossza a lap jobb oldalán.

Szekel bötwuel ualo irasok

KARACJON EGET JRTA VAGA SEMJEN FAGVAN GAKTABAN AZ FEJER
NJKO MEGGET

Bal kezre olvasd ezt óluaso mint az sido irast.

A <g>-ket – Moga szabályainak megfelelően – <l>-ként föloldva jól értelmezhető a felirat: *Karácsony elétt írta vala Semjénfalván laktában az Fejér-Nyikó mellett*. Ebben a bejegyzésben a cs-t román szabályt követve ci betűkapcsolattal jelöli.

A Moga följegyzéseit kiadó Benkő Elek rámutatott, hogy Moga csak az ábécé alatt álló bejegyzésében használja a Ÿ <zs>-t, csak ott hagy ki magánhangzókat, és csak ott alkalmaz ligatúrákat – ezt úgy értelmezi, hogy Moga mégis többet tudott a székely írásról, mint amennyit a hiányos és tévesztésektől sem mentes ábécé alapján gondolnánk.⁷²⁶ Az ábécé alatti példamondat különállásai, hiányzó eleje és vége azonban inkább arra utal, hogy Moga a mondatot másolta valahonnan, s nem maga alkotta. Igaz, forrása sem volt sokkal jártasabb a székely írásban, mint ő maga, hiszen az ny-t ő is ni-vel, a ty-t ti-vel, az sz-et z-vel jelölte.

⁷²⁵ Benkő 1996a: 48.

⁷²⁶ Benkő 1996a: 48.

Mit tudunk erről a szorgosan glosszázó Moga Mihályról? Sajnos nem túl sokat, amit igen, azt a bejegyzéseiből lehet kisilabizálni. A neve elárulja róla, hogy nem székely volt, hanem Bonyháról származott. A *Moga* román családnév, s bejegyzései alapján azt sejtethetjük, maga is román anyanyelvű lehetett – természetesen kétnyelvűként. A kolligátumkötet címlapjára írt följegyzéséből tudjuk, hogy 1612. január 14-én már Udvarhelyszékben, „Semjénfalván”, azaz Siménfalván volt, s hogy Báthori Gábort „nyughatatlan fejedelemnek” tartotta, akinek sok volt az ellensége, és kevés a barátja, s a saját vitézei ölték meg 1613-ban. Azt is láttuk, hogy negyedik székely betűs följegyzését még Siménfalván írta 1629 karácsonya előtt – ez után az év után már nem használta a Moga nevet, csak a *Bonyhai*-t. Vallása szerint katolikus lehetett, de nem pap, hanem talán Székely Mózes siménfalvi birtokának udvarházában volt dolga – ez a birtok 1633-ig volt Székely kezén, az utolsó datált glossza pedig 1634-ből való.

Később beszerzett és szintén glosszázott könyveiből tudjuk, hogy 1641-ben Brassóban járt, 1645-ben részt vett I. Rákóczi György magyarországi hadjáratában, s talán Csíkban telepedett le, megjegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy Somlyóhoz közel. 1653-ban örvendező tulajdonosi bejegyzést írt egy frissen vásárolt könyvbe, 1654-ben viszont goromba átkokat szórt arra, aki Gyergyóba kölcsönadott Seneca-kötetéből kitépett tíz lapot: azt kívánta az ismeretlen tettesnek, hogy „Isten büntesse meg”, s hogy „pokolra vitessék Belzebub keze alá”. Utolsó glosszája 1656 decemberéből származik, egyik könyvét maga adta a somlyói barátoknak, egy másikat viszont már valószínűleg halála után leltároztak be – ez 1664-ben történt. Könyvei a somlyói ferencesekhez kerültek.⁷²⁷

Benkő Elek úgy véli, hogy Kájoni a somlyói kolostor könyvtárában az 1660-as években ismerhette meg Moga könyvét, és az vált – bár nem kizárólag az – Kájoni „eredeti”, azaz Telegditől független ábécéjének forrásává. Ezzel magyarázza azt is, hogy Kájoninak ez a betűsora és az Isztambuli Felirat is mutat egymással rokonságot, hiszen Moga Siménfalván tanulta a székely ábécét, Kis- és Nagykede pedig Siménfalva mellett fekszik.⁷²⁸

Kájoni „eredeti” ábécéje valóban kísértetiesen emlékeztet Moga Mihály betűsorára, csaknem teljesen azonos a kettő – ezt látványosan mutatja a két ábécé összehasonlító táblázata.⁷²⁹ Azonosak a betűformák, a betűk hangértékei, és azonosak a betűsor hiányai is.⁷³⁰ Kájoninak azonban lát-

⁷²⁷ Az életrajzra vonatkozó adatok: Benkő 1996a: 46–48.

⁷²⁸ Benkő 1996a: 52–53.

⁷²⁹ Benkő 1996a: 49. A táblázatban a ƒ jel gy hangértékkel szerepel, valójában mind Mogánál, mind Kájoninál g a hangértéke.

⁷³⁰ Ez azt is jelenti, hogy nem tartható Vékony (2004: 104–105) véleménye, amely szerint Kájoni ábécéje öregebb a Bolognai Emlék ábécéjénél, ezt egyébként is pusztán Kájoni betűsorának hiányosságaiából vonta le következtetésképp. A betűsor csonkaságának azonban sok

hatóan más forrása is volt, mert szerepel nála az ⟨ö⟩, az ⟨ü⟩ és kétféle ⟨ty⟩, valamint a ⟨nap⟩ ligatúra. Különbség az is, hogy Kájoni cs hangértékben is használta a ↑ ⟨c⟩-t, és szabályosak voltak az A ⟨l⟩ betűi is, Moga ⟨s⟩ betűi viszont szokványosak, szemben Kájoni 1 alakhoz közelítő ⟨s⟩ betűjével. Mogánál van ⟨v⟩, Kájoni betűsorából hiányzik.

Erről a másik forrásról azonban egyelőre nem sokat tudunk.

Ha volna jelentősége annak a néhány vonásnak, amely hellyel-közzel közösnek mondható Kájoni „eredeti” betűsora és a Bolognai Emlék között – mint láttuk, a különbségek nagyobbak, mint a hasonlóság –, az egybeesések okainak kutatásához Moga kézirata akkor sem nyújtana segítséget, hiszen a naptár jóval korábbi, mint Moga ábécéje, és a bolognai ábécé sokkal teljesebb és pontosabb, mint akár Moga és Kájoni csaknem egyező betűsora.

Kájoni és a Bolognai Emlék

Ha a Bolognai Emlék és Kájoni „eredeti” – valójában Mogától vett – betűsora nem egyezik is, közelebb visz-e mégis Szárhegy és Kájoni János személye a Bolognai Emlék nem naptári részeihez? Úgy tűnik, igen.

Őriznek a csíksomlyói kolostor könyvtárában egy kéziratot, amelyet nem székellyel írtak, mégis különösen érdekelhet minket. Az emlék egy kalendárium, amely szerencsésen – vagy inkább a somlyói ferencesek gondosságának köszönhetően – menekült meg. A második világháború vége felé a szerzetesek a kegytemplom Nagyboldogasszony szobrának talapzata alá, illetve a refektórium falába rejtették a könyvtár legértékesebb darbjait. Ennek köszönhető, hogy sem a háború, sem a kommunista diktatúra nem tudott kárt tenni bennük – a falba rejtettek közül némelyikben a fal vizesedése sajnos igen. Hosszú évtizedek után, 1980-ban egy felújításkor véletlenül találták meg a szobor védelmébe helyezett csomagot, a másik részt már célzottan keresték és bontották ki 1985-ben. A kiszabadított kötetek között volt Kájoni *Fekete könyv-e*,⁷³¹ latin–magyar versgyűjteménye, Losteiner Leonárd történeti munkája a csíksomlyói kolostor történetéről és a csíksomlyói iskoladrámák. Ekkor került elő az említett kalendárium kézirata is.⁷³²

más oka lehet, ez esetben például az, hogy Moga, akinek betűsora Kájoni forrása, nem magyar anyanyelvű volt, s bizonyos magyar hangokkal és az őket jelölő betűkkel nem tudott mit kezdeni, és egyébként is a latin betűsorhoz próbált a lehető legpontosabban igazodni.

⁷³¹ Kájoni 1991.

⁷³² A talapzat alól és a falból kibontott könyvekről l. Muckenhaupt 1999.

A kalendáriumnak volt egy nyomtatott változata: Kájoni két évvel a Csíksomlyóra telepített sajtó munkába állítása után, 1678-ban készítette, ennek alapja lehetett a kéziratos változat. A nyomtatványt Szabó Károly még fölvette a régi magyar könyvtár listájára,⁷³³ de később elveszett, már a 20. század elején sem találták,⁷³⁴ így különösen szerencsés, hogy legalább a kéziratos változatot sikerült megmenteni.

A kézirat⁷³⁵ egy latin nyelvű naptárral kezdődik, Kájoni által adott címe *Kalendarium Festorum Sanctorum Ordinis Minorum*, azaz „A kisebb testvérek rendjének szentjei és ünnepei.” Ezt az egyes hónapokra eső piros betűs ünnepek követik, majd egy Szent Antal tiszteletére szolgáló imakilenced (novéna) fohászai következnek – ezeket egymást követő keddeken kellett mondani, lehetőleg ferences templomban, ha valaki a szent közbenjárására vágyott. Azért éppen kedden, mert ez Szent Antal napja: kedden halt meg, s mint Kájoni is írja az imák előtt, 1617-ben maga a szent tanította így, amikor megjelent egy bolognai jámbor asszonynak.⁷³⁶ Ez után egy beszéd és egy 17. századi csonka nyomtatvány következik a ferencesek saját szentjeiről, majd egy Szent Didák tiszteletére készült írást tartalmazó nyomtatvány töredéke. Aztán megemlékezések és a heti zsolozsmák följajlásai. Utána egy hosszabb egységet kötöttek újrakezdett lapszámzással, a „tetszés szerint” választott szentek tiszteletére, végül ismét egy 17. századi nyomtatványtöredék egy breviáriumból.

Nem ez volt Kájoni egyetlen naptára. Az 1985-ben kimentett anyag 1515/16-ra vonatkozó, Párizsban nyomtatott misekönyvéhez latin nyelvű, magyar szentekkel kiegészített kalendáriumot csatolt, ez eredetileg a misekönyv elé volt kötve, és 1673-ban készítette.⁷³⁷ Szintén 1985-ben került elő Kájoni kéziratos misekönyve, a *Hortulus Devotionis*, s benne egy naptár.⁷³⁸

⁷³³ A nyomtatvány címe és leírása Szabónál (RMK II. 1419. sz.: 389): *Calendarium. In quo Omnes Sancti, Breviarij Romani, Ordinis Fratrum Minorum, Regni Hungariae ac ad libitum suis locis inserti continentur...* Fr. Joannes Kajoni. In Conventu Csikiensi. 1678. 8r. A-I = 9 ív (4 levelenként) = 36 sztlan lev. Csiki franc. z.

⁷³⁴ Seprődi (1909: 141).

⁷³⁵ A kézirat címe *Kalendarium festorum sanctorum ordinis minorum. Officia sanctorum ad libitum*. A Csíksomlyói Kolostor könyvtárában van, jelzete: A II 14/5213. Leírása: Muckenhaupt 1999: 94–95 (I.1). A kézirat képének beszerzésében Muckenhaupt Erzsébet segített, szíveségét köszönöm.

⁷³⁶ Soós 1902: 58–59. A Szent Antalhoz könyörgő keddi kilenced mondása – minthogy Páduai Szent Antal ferences volt – először a ferenceseknél volt szokásban, de gyorsan elterjedt a katolikus egyházban.

⁷³⁷ *Missale ad sacrosancte Romane ecclesie usum*. Leírása: Muckenhaupt 1999: 33–34, 186–187 (II. 91).

⁷³⁸ 1652 és 1657 között keletkezett Somlyón. A Csíki Székely Múzeum ferences állományában őrzik, jelzete Ltsz. 6201. Leírása: Muckenhaupt 1999: 194–195. Mindkét naptár fotóíért Muckenhaupt Erzsébetnek tartozom köszönettel.

Ez is latin nyelvű, de a hónapok és egyes ünnepek nevét magyarul tartalmazza.

Kájoni tehát kiemelt érdeklődést mutatott a székelyek írása és a magyar és ferences szentekkel kiegészített naptárak iránt is. A tőle fennmaradt, magyar és ferences szentekkel kiegészített naptárak tartalma nem azonos ugyan a székely betűs naptárral,⁷³⁹ de ettől még miért ne készíthette volna akár ő a székely naptárt?

Mielőtt választ keresünk erre a kérdésre, érdemes alaposabban szemügyre vennünk a kalendáriumot tartalmazó kéziratgyűttes bejegyzéseit is. Ezek csaknem mindegyike Kájonitól származik. A naptár, a kiemelt ünnepek és a Szent Antalhoz intézett kilenced után azt jegyezte meg, hogy ez a szigorú obszerváns szárhegyi kolostor házfőnöke, orgonistája, orgonaépítője, történetírója és könyvkötője, Kájoni János testvér használatában volt. A ferences ünnepeket tartalmazó csonka nyomtatványról kiderül az elé írt bejegyzésből, hogy a szárhegyi rendház birtokolta, a végére írt megjegyzés pedig arról tájékoztat, hogy Szántai Ferenc könyve volt 1668-ban, s Kájoni hozta helyre. A hosszabb, újramezdett lapszámzású, láthatóan egykor külön funkcionáló rész végén azt olvassuk, hogy ezt a könyvet Kájoni János testvér kölcsönadta rendtársának, Pálfalvai Ferencnek⁷⁴⁰ azzal, hogy 1672. március 25-én visszakéri. Ez pedig Gyümölcsoltó Boldogasszony napja.

A rejtélyes, áthúzott 685. oldalon írottakat illetően arra jutottunk a kézirat szemrevételezésekor, hogy talán egy imát írtak ide: kis korrekcióval kiolvasható az a mondattöredék, hogy „hálát adjunk, hogy adta”, és viszonylag jól kivehető a *Gyümölcsoltó* szó is, mielőtt a szöveg befejezetlenül megszakad. Szárhegynek és Kájoninak köszönhetően tehát mindjárt két *gyümölcsoltó*-nk is van. Gondolhatnánk arra, hogy Kájoni székely írással is megörökítette a könyv kölcsönadását – az elrontott betűsor azonban sem a könyv címét, sem a tartalmára utaló megjegyzést, sem *Pálfalvi* nevét nem akarja kiadni. Ettől még az áthúzott oldal szerzője elvileg lehetne Kájoni – elvégre az utolsó sor a *János* névvel kezdődik, s ez esetben valóban valami kolofónféle lehet az utolsó néhány szó. A másik lehetőség, hogy esetleg a szolgálatos kápolna nem is sokkal régebbi nevét említi a szöveg.

Nézzük a bibliai neveket tartalmazó oldalakat. Azt már a kézirat elemzésekor is megállapítottuk, hogy olyan ez a lista, mintha egy misztériumjáték színhelyei és szereplői egy részének nevét írták volna le székely írással. A gyanút megerősíti, hogy Csíksomlyón a 18. században számos

⁷³⁹ A Kájoni-féle kézirat *Kalendárium* sokkal kevesebb ünnepet tartalmaz.

⁷⁴⁰ Kájoni *Pálfalvai*-nak írta, Györgynél (1930: 543, 685. sz.) Mihály Ferenc néven szerepel. 1651-ben született Csíkpálfalván, 1682-ben, Csíksomlyón halt meg. A csíksomlyói könyvtárban még egy kötetét azonosították (l. Muckenaupt 1999: 44, 121. j. és Muckenaupt 2009: 22).

misztériumjátékot adtak elő,⁷⁴¹ s ezeknek helyi előzményük is volt: például az 1650-es évekből fennmaradt *Jézus, Mária fia (Jesu filij Mariae)* című darab egy Kájoni által lejegyzett prédikáció mellett található az Apor Formularium toldalékában.⁷⁴²

A csíksomlyói misztériumjátékok sokszor választották témául a Jézus ellen fölvonultatott tanúk meghallgatását, így a Bolognai Emlékben is szereplő Annás, Kaifás, Heródes és Pilátus fontos szereplők, és a darabokba gyakran szőtték bele a helyi jellegzetességeket, földrajzi neveket, szólásokat. A 18. századi iskoladrámák sokat merítettek Kájoni nagy népénekgyűjteményéből, a *Cantionalé*-ből, és latin–magyar vers- (vagy himnusz-) gyűjteményéből.⁷⁴³ A szenvedéstörténeten kívül a passiójátékokban sok más jelenet is szerepelt, többek között a jerikói vak meggyógyítása, Lázár föltámasztása.⁷⁴⁴

Korábban, a naptár ünnepeinek tárgyalásakor említettük már a másik, a szegény Lázárt, aki az életben szükségét szenvedett, de mert jámbor volt, üdvözült, szemben a földi javakban dúskáló, zsugori és keményszívű gazdag emberrel, akire halála után az örök kárhozat várt, bűnös földi élete méltó fizetségeképpen. A bibliai példázatot szívesen vitték színre: evangélikus és református gimnáziumokból már a 17. századból ismerjük változatait, és később szerepelt a csíksomlyói drámák között is.⁷⁴⁵ Székelyföldön már korábban elterjedt, egyes részei Kájoni *Cantionalé*-jában is szerepelnek. Említettük már a dúsgazdagolás hagyományát, illet Gyergyóból még a 20. században is gyűjtöttek.⁷⁴⁶

Mindez már épp elég ahhoz, hogy összerakjunk egy zárt, a korábitól nagyon eltérő történetet a Bolognai Emlék keletkezéséről. Marsigli Szárhegyen kapta a forrást, amit lemásolt. Kájoni János hagyatékából vették elő neki – a házfőnök három évvel a gróf ottjárta előtt halt meg Szárhegyen, ott is temették el. Kájont az egyházi zenén kívül nagyon érdekelte a magyar nyelvű liturgia, a székely írás, és kalendáriumot is szerkesztett: 1672-ben, szárhegyi házfőnökként állította össze néhány évvel később kinyomtatott kalendáriumának ferences és magyar ünnepekkel kiegészített naptárát, és 1673-ban másolta le a Lázár Imrétől átvett Telegdi-ábécét.

⁷⁴¹ Kiadásuk: Demeter, Kilián és Pintér (szerk.) 2009. A 18. századi drámák kortárs irodalmából (a korábbi irodalom ismertetésével) I. pl. Pintér 1993; Kedves 1997; Demeter 2005; a Demeter Júlia által 2005-ben szerkesztett kötet számos tanulmánya (13–122); Medgyesy-Schmikli 2009.

⁷⁴² Kardos és Dömötör szerk. 1960: 203. A dráma kiadása: RMDE II: 191–205. Kájoni és a magyar dráma kapcsolatáról Kedves 1996.

⁷⁴³ Medgyesy-Schmikli 2009: 142–143.

⁷⁴⁴ Medgyesy-Schmikli 2009: 108–109.

⁷⁴⁵ Medgyesy-Schmikli 2009: 348–350.

⁷⁴⁶ Erről Dömötör 1957; Bálint 1977a: 81–84.

A másik ábécénél nincs a másolás idejére utaló adat, de az sem történhetett sokkal korábban vagy sokkal később. Új történetünk szerint Kájoni az 1672-ben összeállított, magyar és ferences ünnepekkel kiegészített latin betűs naptárt – miután megismerte a székely írást – átírta székely betűkkel. Készített hozzá egy leírást, amely szerint ezt a naptárt olyan betűkkel írták, amelyet Székelyföld első keresztényei használtak. Íráspróbái is megőrződtek: misztériumjátékok szereplőinek nevei és egy ima, amelyben fennmaradt az egykori szárhegyi főkápolna patrónusának, Gyümölcsoltó Boldogasszonynak a megnevezése – vagy talán az a dátum, amikorra egy kölcsönadott könyvét visszavárta rendtársától. Marsigli kissé félreértette a kapott kéziratokhoz fűzött kommentárt, így nem az került a címlapra, hogy az írást, hanem hogy a naptárt használták Székelyföld első keresztényei. Mindent megoldottunk, nem maradt elvarratlan szál.

De mennyit ér ez a kerek történet?

Azt a részt, hogy Marsigli Szárhegyen, a Kájoni-hagyatékából ismerte meg a Bolognai Emlék forrását, nem érdemes bolygatnunk, alaposan alá van támasztva érvekkel. Bevezettünk viszont több föltételezést. Az egyik szerint Marsigli félreértette a neki mondottakat, és a történetből eltűntettük a „rovásbotot”, noha egykori meglétét egyelőre sem nem igazolja, sem nem cáfolja megrendíthetetlen bizonyíték. Igaz, hogy Kájoni is magyar és ferences szentekkel egészítette ki naptárát, és a székely betűs naptár is ilyen, de a kettő tartalma nem azonos. Ettől még elvben készíthette volna mindkettőt Kájoni – csak hogy a székely naptár írója jól kezelte a ligatúrákat, és az írást egy korábbi korszak helyesírási szabályai szerint használta, a Kájonitól fennmaradt szövegmutatvány viszont arról tanúskodik, hogy Kájoni nem volt nagy mestere a székely betűvetésnek.

Az ábécé, az elrontott oldal és a bibliai nevek származhatnak-e tőle? Elvben igen – hiszen csak a naptár mutat archaikus grafotaktikai megoldásokat.⁷⁴⁷ A gyakorlatban akkor ütközünk problémába, ha a bibliai nevek betűhasználata a naptárhoz, s nem az ábécéhez és az áthúzott oldalhoz áll közelebb – de erre még gyér bizonyítékaink sem nagyon voltak. Nem egyezik meg egyik sem Kájoni betűsoraival. És ha arra gondolunk, hogy a naptáron kívüli egységeket Kájoni írta, akkor azt kell gondolnunk, hogy a Lázár Imrétől, illetve Mogától másolton kívül ismert egy harmadik, a Telegdi betűinél archaikusabb betűformájú és a Moga betűsoránál teljesebb betűsort.

Jóllehet jelenleg valószínűbbnek látszik, hogy a naptár és a Bolognai Emlék többi része nem azonos forrásból származik – elsősorban a betű-

⁷⁴⁷ Vékony (2004: 103–104) szerint az ábécé régebbi, mint a naptár – a betűkészlet azonban ennek ellenkezőjét mutatja: az ábécében már eltérő graféma jelöli az *i-t*, illetve *j-t*, a naptárban viszont azonos, a naptárban nincs <ty>, az ábécében van stb.

használati eltérések miatt gondolhatunk erre –, ez nem jelenti azt, hogy kétszáz év korkülönbség lenne köztük. Fohászt és ábécét korábban bármikor írhattak, s ha a bibliai nevek valóban valamiféle misztériumjáték, dramatizált beszéd, szakrális népszokás neveit örökítették meg, akkor is lehet ez az egység akár 15–16. századi, annak ellenére, hogy a Csíksomlyón megőrzött misztériumjátékok a 18. századból származnak. A fennmaradt darabokban ugyanis fölfedezhetők a Kájoni által összegyűjtött népénekek darabjai: ezek már a misztériumjátékok korábbi, Kájoni előtti hagyományozásában is alapvető szerepet játszottak, és átörökítésükben a legfőbb szerepet a ferencesek vitték. Nemcsak a népénekek, hanem a misztériumjáték és a drámai beszéd hagyománya is jelen volt Magyarországon már a 15. században, elsősorban ferences fordítások és prédikátorok – például a két legnagyobb hatású, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát – révén. Kardos Tibor szerint a 15. század második feléből legalább három devóciós dráma meglétére lehet következtetni a megőrződött kódexek szövegeiből.⁷⁴⁸

A Bolognai Emlékben használt ábécé közelebbi kapcsolatait illetően itt nem jutunk előbbre. Újra a Nikolsburgi Ábécét kell elővennünk.

⁷⁴⁸ Kardos 1960 I: 83–101, 109.

A KISEBB TESTVÉREK TITKAI

Rokon-e a Bolognai Emlék és a Nikolsburgi Ábécé betűsora? A ferencesek Magyarországon, szerepük az anyanyelvi pasztorálás meghonosításában. A Hunyadiak és az obszerváns ferencesek viszonya. László barát missziós útja az őshazába. Van-e köze Szárhegynek Budához?

Az evangéliumi szegénységet hirdető obszerváns ferencesektől nem meglepő, hogy a világi hívságokat minden szónokuk nagy kedvvel ostorozta: fontos része volt ez Sienai Szent Bernát és Marchiai Jakab prédikációinak. A leghevesebb támadásokat Kapisztrán János⁷⁴⁹ indította a vagyonukkal dicsekedő férfiak és a bűnre csábító dekoltázst, ékszereket, haj- és arcfestést viselő nők ellen, de nem kímélte a ruhák farokhoz hasonlított uszályát és „pokolra repítő” szárnyait sem, sőt a házak, ágyak és lovak is megkapták a magukét a túlzott cicomákért.⁷⁵⁰

Kapisztrán írásba is foglalta dörgedelmeit, de igazán félelmetessé akkor vált, mikor élő szónoklataiban kárhoztatta a bűnösöket. Kora legnagyobb hatású szónoka volt: vándorprédikációi állomásaira jóval érkezése előtt odazarándokoltak a hívek, tízezrek, nem ritkán százezrek hallgatták. Beszédei után az átszellemült, bűnbánatban égő közönség egyesült erővel vetette máglyára a kockát, a világi hívságokat megtestesítő hegyes orrú cipőket, farsangi álarcokat, egyéb divatkellékeket. Temetésén néhány újlaki ferencesen kívül mégsem volt ott senki. Legalábbis az elsón.

⁷⁴⁹ Giovanni da Capestrano 1386-ban született az Aquila melletti Capestranóban. Perugiában tanult jogot, s fiatalemberként saját megítélése szerint „a sátánál is rosszabb volt”. Ez a duhaj életmódon kívül törvénytelenségek elkövetését is jelentette, így egy időre börtönbe került. 1416-ban lépett be a ferences rendbe, Sienai Bernát tanítványa volt, és ő vált a bűnök legszigorúbb ostorozójává. Nem pusztán hitszónokként üldözte az istentelen életet: hatékony inkvizítor volt, minden eretnek mozgalom, főként a huszitizmus megsemmisítése volt a célja, de könyörtelen üldözte a zsidókat is. 1455-ben érkezett Magyarországra, 1456-ban kezdett keresztes had toborzásába a török ellen. E seregnek kulcsszerepe volt abban, hogy Hunyadi János 1456-ban visszaverte Nándorfehérvár ostromát. Mind Hunyadi, mind Kapisztrán a táborban kapott pestisbe halt bele nem sokkal a viadal után. (Kapisztránról magyarul l. pl. Kulcsár 1987; Karácsonyi 1922–1924 I: 333–338.)

⁷⁵⁰ Szlancsok 2005; Bölcsey 1923–1924 I: 191.

Nem mintha a nép nem akart volna osztozni a gyászban – ellenkezőleg, nem is merték a gyászmenetet végigvezetni a városon, attól félve, hogy „a magyarok túlzott és szokatlan rajongásukkal a testet darabokra tépnek”.⁷⁵¹ Merthogy Kapisztránt már életében glória övezte: igazi késő középkori sztár volt. Évtizedes békétlenségeket oldott föl, haragosokat szelídített meg, bűnösöket térített jó útra, parázsló haraggal sújtott le a szerencsejátékokra, a hivalkodásra, az egyházi és világi dölyfösségre. Saját maga által vezetett statisztikája szerint harmincnál több halottat támasztott föl, több száz embert hozott vissza a haldoklásból, némák, vakok, bénák tömegét gyógyította meg, hallgattak szavára a verebek, a fecskék, a tücskök és a folyók.

Népszerűségében nagy szerepet kapott lendületes, drámai előadásmódja, megdöbbenő színpadi gesztusai és kellékei – a megszokott keresztén kívül ez lehetett koponya, fáklya, csak minél sokkolóbb legyen a képi megjelenítés a szintén nem finomkodó szidalmak mellé. Marketingje is hatékony volt: munkatársai napokkal beszédei előtt a következő helyszínen voltak, meséltek csodáiról, látomásairól – ezekre ő maga is sokat hivatkozott szónoklataiban –, fölkészítették a leendő hallgatóságot arra, hogy megismételhetetlen élményben lesz részük, s mikor végre megérkezett, fegyveres testőrök kísérték.⁷⁵²

Jogos volt hát a félelem, hogy a rajongó hívek akarnak maguknak egy darabkát erekleynék a halott testéből, ruhájából. A bizalmatlanság azonban nemcsak a néppel szemben nyilvánult meg, hanem a testet őrző újlaki ferencesekkel szemben is – az ő kolostorukban halt meg Kapisztrán három és fél hónappal a csodaszamba menő nándorfehérvári győzelem után, ugyanúgy a pestis vitte el, mint másfél hónappal korábban Hunyadit. János testvér még élt, mikor Újlaki Miklós, a teljes Délvidék ura – mellesleg erdélyi vajda és bosnyák király –, egy embert küldött a kolostorba, hogy tartsa szemmel a barátokat, nehogy valahogy elsinkófálják majd a tetemet. Amikor aztán 1456. október 23-án este Kapisztrán meghalt, sietve fölpravatalozták, de a temetéssel napokig vártak, mert az egyébként csont és bőr test a nyitott koporsóban „rózsás, mosolygó, lágy és ruganyos” maradt, a nép pedig minden este összegyűlt az újabb és újabb gyászszertartásra. Csaknem egy hét telt el, mire a bíboros parancsára végre elföldelték. A barátok Újlaki távollétében a kolostor falain kívülre, a templom apszisa mellett helyezték sírba. A végsőnek szánt nyugalom azonban csak egy napig tartott, mert mikor a főúr másnap hazatért, azonnal kihantoltatta, s hét zárral lezárt vas-koporsóban méltó helyre, a templom legszebb kápolnájába vitette.⁷⁵³

⁷⁵¹ Kapisztrán legfiatalabb és fiaként szeretett rendtársa, Tagliacozzi leírása, idézi Andrić 2009: 61.

⁷⁵² Kulcsár 2008: 121–126.

⁷⁵³ Andrić 2009: 60–62.

A test ott is csak átmenetileg pihenhetett. 1526-ban, mikor a török legázolta Magyarországot, a ferences barátok Kapisztrán földi maradványait átmenekítették nagyszőlősi, a Perényiek által építtetett rendházukba. Néhány évtized múlva azonban az egyik utód elhagyta a katolicizmust, és úgy hírlett, Kapisztrán ereklyéit a kútba dobatta.⁷⁵⁴ De voltak más mendemondák is. Az egyik szerint az ereklyéket a törökök ragadták el még Újlakon, és nagyon őrizték, nehogy a keresztények kezére jusson, és segítse őket a harcaikban. Megint mások azt beszélték, hogy a törökök nem tartották meg a testet, hanem jó pénzért ortodox szerzeteseknek adták el.⁷⁵⁵ Buda visszavétele után a szerzetesek Szávaszentdemeter melletti monostorukba vitték az ereklyét, de nagy titokban tartották, mert nem akarták visszadni a katolikusoknak, márpedig a fejen lévő tonzúra világosan mutatta, hogy ez Kapisztrán teste. Ezt a történetet egy 1688-ban készült följegyzés örökítette meg, nevezetesen egy talján pap, Karara titkára írta le,⁷⁵⁶ és a Délvidéken széltében beszélhették, mert erre alapozva csaknem megostromolta a Tarcál-hegységben lévő Hopovo ortodox kolostorát egy „túl-buzgó Habsburg-kapitány”, hogy visszaszerezze tőlük Kapisztrán testét.⁷⁵⁷

A történetmesélés kedvéért szívesen írnám, hogy a vehemens császári tiszt nem volt más, mint a mi olasz grófunk – de nem így volt, a szövegben „bolond kapitányként” aposztrofált vitéz 1733-ban, Belgrádból visszatérve akart csapataival az ortodox szerzetesekre támadni.⁷⁵⁸

Az viszont nincs kizárva, hogy a történet lejegyzője Marsigli – aki sem pap nem volt, sem a titkára egy Karara nevű, azonosítatlan úrnak, de taljánnak talján volt, és a déli hadműveleteket vezető Caprara tábornagy tisztjeként szolgált. A kérdéses időben járt is arrafelé, és élénken foglalkoztatta Kapisztrán testének megtalálása is. Marsigit 1689 elején vezényelték a Szerémségbe katonai helyzetfölmérés céljából, és e küldetése közben szállt meg Újlak és Pétervárad között. Ekkor számolt be lelkesen arról, hogy megvan Kapisztrán „romlatlan teste”, és hogy csak nagy óvatossággal szabad cselekedni, ha elszállítják ortodox őrzőitől: ha túlságosan kendőzetlenül bonyolítanak az ügyletet, méginkább elnéptelenedhetne az amúgy is gyéren lakott terület.⁷⁵⁹ Két ferences barátal meg is egyezett a test átszállításáról.⁷⁶⁰

⁷⁵⁴ Ezt a változatot Istvánffy Miklós írta le, és Magyarországon ez vált a legelfogadottabb verzióvá (l. pl. Karácsonyi 1922–1924 2: 185–190).

⁷⁵⁵ Andrić 2009: 120–121.

⁷⁵⁶ Cvetković 1988: 202. A mű megszerzésében nyújtott segítségért Bogár Editnek tartozom köszönettel. A szerb szöveg lefordításában nyújtott segítséget köszönöm Larisa Kocić-Zámbónak és John K. Coznak.

⁷⁵⁷ Andrić 2009: 121.

⁷⁵⁸ Cvetković 1988: 202.

⁷⁵⁹ Stoye 1994: 66.

⁷⁶⁰ Veress 1906: 122–123.

Marsigli joggal gondolta szenzációnak fölfedezését, hiszen láttuk, a helyiek mindenfélét terjesztettek arról, hogy 1526 óta nincs meg a szent életű férfiú teste, és 1689-ben már javában zajlottak a Kapisztrán szentté avatásához szükséges vizsgálatok is. Nem először, mert halála után azonnal kezdeményezték szentté avatását, de kérlelhetetlen szigorúsága – és talán népszerűsége – miatt sok ellenfele is volt, így a 15. században nem sikerült végigvinni az eljárást. A 16. század elején volt még egy elhalt kísérlet a perújrafölvételre, de még száz évet kellett várni rá, s a folyamat akkor is csaknem egy évszázados huzavona után fejeződött be 1690 nyarán.⁷⁶¹

Marsigli ugyan tévedett, mert Kapisztrán teste azóta sem került elő,⁷⁶² de arra mégis jó nekünk ez a történet, hogy összehozhassuk a Bolognai Emléket a Hunyadiakkal. Valódi összefüggésről persze nincs szó ez esetben, csak véletlenek egybeeséséről – de lehet, hogy tényleges kapcsolat is van a Marsigli által lemásolt forrás és a Mátyás udvarához köthető ábécé között.

A Bolognai Emlék naptárának betűsora és a Nikolsburgi Ábécé

A Bolognai Emlék kapcsolatait kutatva érdemes külön kezelni a naptárban használt betűsört és a kéziratgyűttesben fennmaradt ábécét, hiszen láttuk, nem lehetünk biztosak benne, hogy a naptár és az emlék többi része azonos forrásból származik.

⁷⁶¹ Kapisztrán szentté avatási eljárását többször újra kellett kezdeni, mert mindig megakasztotta valami: a török előrenyomulása, az eljárás közben egy-egy pápa halála, az ellenlábások jelentései vagy akár a balszerencse – a német tanúvallomásokat például százhetven évig Assisiban őrizték, mert aki Rómába vitte volna, az út közben egy fiatalemberre bízta, aki nem Rómába sietett vele, hanem haza, igaz, utána gondosan őrizte az iratokat. Kapisztrán kanonizációja végül az 1660-as években kezdett sírre kerülni, azért is, mert a török elleni harcokban jól jött egy törökverő szimbólum fölmagasztosulása – amikor 1683-ban az oszmán had Bécs ellen készült, a pápa teljes búcsút engedélyezett azoknak, akik az egykori nándorfehérvári keresztes hős képmásához zárandokoltak. 1689-ben már Lipót császár is sürgette, hogy fejezzék be a procedúrát, de még ekkor sem ment minden zökkenőmentesen: a pápa az oklevél aláírása előtt meghalt, ezért utóda már beiktatása napján kiállította a szükséges okiratokat. Viszont ezzel megszegte a szabályokat, mert a beiktatási ceremónián még nem voltak túl, sőt Kapisztrán korábban boldoggá sem volt avatva – mindettől azonban jóindulatúan eltekintettek. (De azért 1724-ben, a rend kedvéért, szabályosan is megerősítették, hogy Kapisztrán János a szentek közé emelkedett.) Kapisztrán működéséről, a szentté avatási kísérletekről, a neki tulajdonított csodákról l. pl. Kulcsár 1987 és további irodalommal Andrić 2009. A sírjánál történt csodákról tett tanúvallomások jegyzőkönyveit Hegedűs Antal (1983) adta ki.

⁷⁶² Andrić (2009: 64, 66. j.) szerint a test fölkutatásával, hollétével foglalkozó 19–20. századi kutatások (irodalmukat l. ott) „elsőosztályú, folytatásos detektívregényre emlékeztetnek”.

Korábban is utaltunk már arra a jellegzetességre, amely a Nikolsburgi Ábécében és a Bolognai Emlék naptárában használt jelkészletet a többi székely emléktől elválasztja: az ʒ jel e két emlékekben az ö hangot jelöli, az Ő pedig az ü-t, éppen fordítva tehát, mint a székely emlékek többségében szokásos. Pontosabban az utóbbi jel e két emléken kívül egyedül a korai, valószínűleg 14. század végi vagy 15. század eleji Székelydályai Felirattól ismerjük, az ö jele máshol k vagy ennek valamilyen variánsa.

Egyelőre nem világos, hogy e sajátos eltérésnek mi a magyarázata. Sebestyén szerint az ö ~ ü hangok jelölésének „ez a következetes elvétele” akkor jött létre, amikor a naptárt újrarótták, s ekkor már a hangváltozások miatt szükség volt a korábban „török módra egy jeggyel írt ö – ü hangok” külön jelzésére.⁷⁶³ Ez az indoklás elesik, mert ö már jóval a 15. század előtt is volt a magyarban, és közben előkerült a Nikolsburgi Ábécé is, amelyben ugyanez a két betű hangértéke. Jakubovich és Németh is úgy gondolta, hogy ez az azonosság a két emlék egykorúságának bizonyítéka.⁷⁶⁴

Németh lehetségesnek tartotta, hogy az ö és az ü jelölésének kettőssége esetleg összefügg az ü > ö hangváltozással. Ez azt jelentené, hogy a betűhasználati kettősség igen korán alakult ki. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy korábban ugyanúgy az ʒ a jóval egyszerűbb, „villám alakú” jel jelölte az ü-t és az ö-t is, ahogyan az ʃ a i-t és a j-t, illetve a ʃ jel az u-t és a v-t.⁷⁶⁵ Az <ö> megjelenésével alakulhatott ki a kétféle hangjelölési hagyomány: egy ideig váltakozhatott, hogy a régebben azonos grafémával jelölt ö és ü hangok közül melyiket jelezte a régebbi ʒ, illetve az újabb Ő vagy k. Azaz a végső okot tekintve Sebestyén mégis jófelé tapogatózott: a székely írásban az <ö> jele a legkésőbbi rétegbe tartozhat, ezzel magyarázható, hogy többféle, egymástól nagyon eltérő betűvariánsokkal jelölték.

Vannak azonban eltérések a két emlék között – attól eltekintve is, hogy a Nikolsburgi Ábécé betűi szögletesebbek minden más emlék betűinél, így a Bolognai Emlék jeleinél is. A Nikolsburgi Ábécében az <r> elterjedtebb ʀ változatát találjuk, a Bolognai Emlékben az ʀ-t. A Nikolsburgi Ábécében van ʃ <h> és ʃ <j>, a naptárban ezeket nem használták, önálló grafémaként megjelenik viszont a ʃ jel a szóvégi -e jelölésére.

Míndezek alapján nagyon közeli, belső kapcsolat nem mutatkozik a két emlék között, de a Székelydályai Feliratot is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy e három emlék azonos székely íráshagyományt követett. Ez a közös hagyomány időbeli határokat nem jelöl ki, hiszen a másik, az k-t használó hagyománynak is van korai emléke, a Csíkszentmihályi Felirat

⁷⁶³ Sebestyén 1918: 67.

⁷⁶⁴ Jakubovich 1935: 9; Németh 1934: 3, 25. L. még Sándor 1991: 64.

⁷⁶⁵ Sándor 2014a: 138.

1501-ből és az Isztambuli Felirat 1515-ből (de legkésőbb 1555-ből).⁷⁶⁶ Ezzel együtt tény, hogy mindhárom Ő-t használó emlék korai, és egyelőre nem tudunk 15. századnál későbbi használatáról.

Még egy félig-meddig közös vonása van a Nikolsburgi Ábécének és a Bolognai Emléknek: mindkettővel kapcsolatban föltételezték, hogy köze van a fába rováshoz. A Nikolsburgi Ábécé utánozza a vésést, a Bolognai Emlék címlapján az szerepel, hogy Marsigli rovásbotról másolta. Ezzel kapcsolatban azonban voltak kétségeink, hiszen nem valószínű, hogy az emlékegységek eredetijének szerzői azonosak voltak, és elképzelhető, hogy a naptár forrása korábbi volt, mint a bibliai nevek és az áthúzott oldal forrása. Továbbra sincs közvetlen bizonyítékunk arról, hogy a Nikolsburgi Ábécének vagy a Bolognai Emléknek, de akár ez utóbbi naptárának a forrása valóban fába volt róva – csak azt tudjuk, hogy a fába rovás toposza Thuróczyánál jelent meg. A Nikolsburgi Ábécé esetében biztosan tudjuk, hogy a fába rovásra vonatkozó megjegyzést a forrás tartalmazta, és az udvarban jól ismert toposzt írt le. De vajon Thurócztyól került a ferences naptár szerzőjéhez is, vagy fordítva, a ferenceseknek van közülük a székelyek fába rótt betűinek az udvarba kerüléséhez?

A Mátyás-udvarban kezdődő kultusz leírását azzal zártuk: nem tudjuk, hogyan kerültek a székelyek betűi az udvarba, de a kincstár hivatalnokai Székelyföldre is eljutottak, s talán ők vitték a székely írás hírét és ábécéjét a régiségek iránt érdeklődő Bornemissza Jánosnak. De van más lehetőség is.

Ferences vonal?

A székely írás történetében volt néhány csomópontosodás: olyan társas kapcsolathálózatok, amelyek tagjai nem véletlenszerűen ismerték meg a székely írást, hanem egymástól hallhattak róla, és amelyekben a székely írásnak lehetett valamiféle divatja. Ilyet láttunk a budai udvarban Mátyás idején, ilyesmiről beszélhetünk a peregrinus diákok között a 17. században, az erdélyi református kollégiumokban, elsősorban Nagyenyeden és Gyulafehérváron, és az egymással kapcsolatban lévő tudósok között a 18. században.⁷⁶⁷ És talán a Bolognai Emlék forrása sem véletlenül származik ferencesektől.

A székely írásnak ugyanis más ferences vonatkozásai is vannak.

Nagyon halvány nyom, de érdemes szem előtt tartani, hogy Lakatos István, Csíkkozmás plébánosa – ő írta le olyan érzékletesen Thököly Erdélybe betörő csapatainak dúlását – 1702-ben *Siculia delineata et*

⁷⁶⁶ L. Sándor 2014a: 189–193, 225–231.

⁷⁶⁷ Sándor 2014b; Sándor 2014a: 264–280.

*descripta accuratius quam hactenus, nunc ad lucem data*⁷⁶⁸ címmel összeállított egy székely írást ismertető kis munkát, melynek számos másolata fennmaradt. Sebestyén szerint az összefoglalóban ugyanazon tévedések egy részével találkozunk, amelyek Kájoni Telegdi-féle – tehát Lázár Imrétől vett – ábécéjében is megvannak: a ↑ <c> betűnek cs, a Ꞥ <cs> betűnek c hangértéket adott, a ʸ-t <zs> x-ként oldotta föl.⁷⁶⁹ Példái is ugyanazok, amelyekkel a Telegdi-hagyományban találkozunk. Lakatosnál Kájonitól eltérően mindkét <r> megvan, ez Sebestyén szerint arra utal, hogy a közös forrásban is így volt, de Kájoni valami miatt elhagyta.⁷⁷⁰ Lakatos szoros kapcsolatban volt az erdélyi ferencesekkel: 1705 előtt rájuk hagyta székelyudvarhelyi házáat és telkét.⁷⁷¹

A ferencesek és a székely írás kapcsolatát vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egykori moldvabányai ferences templom oldalán látható jeleket. Ez volna az egyetlen ismertté vált, Székelyföldön kívül fölfedezett templomfelirat – de egyelőre túlságosan sok körülötte a bizonytalanság.

A templom építésének pontos idejét nem tudjuk, némi segítséget egy többek által lejegyzett felirattól kapunk. Eszerint a templomot a Boldog-ságos Szűzanya tiszteletére szentelték, Sándor vajda építtette a moldvai kolostorral együtt, s felesége, Margit a keresztelődence alatt van eltemetve. A felirat az 1410-es évszámmal kezdődik, de ez vélhetően nem a templom építésének éve – a feliratot valószínűleg a 16. században készítették, s valójában emléktábla. A templom mégsem lehet sokkal későbbi, építése valószínűleg összefügg azzal, hogy Moldvabányát 1423-ban püspöki székhellyé tették. A templomot és a latin nyelvű táblán említett kolostort I. (Jó) Sándor (1375 k.–1432) moldvai fejedelem építtette a ferenceseknek. Az épület nem sokkal később csúnyán megrongálódott, amikor Mátyás és Nagy István moldvai vajda seregei Moldvabányán csaptak össze 1467 decemberében, és égett a város, de aztán megújították, és a 17. században már újra Moldva legszebb katolikus templomaként írtak róla. A század végére mégis elpusztult, miután a moldvabányai katolikusok eltűntek a városból.⁷⁷²

⁷⁶⁸ *Siculia delineata et descripta accuratius, quam hactenus, nunc ad lucem data dedicataque a. Chr. 1702. A. R. P. Andreae Lenkowitz e Soc. Jesu Residentiae Udvarhelyiensis Superiori Parti multum venerando ab A. R. P. Stephano Lakatos de oppido Udvarhely Parochi Kozmasiensi die 30 October.*

⁷⁶⁹ Sebestyén 1915: 14–15, 113, 115.

⁷⁷⁰ Sebestyén 1909: 249–250. Minthogy Kájoni Lázár Imrétől vette át a Telegdire visszamenő betűsort, az Ꞥ-t ő is elhagyhatta. Az viszont figyelemre érdemes, hogy Kájoni Moga-féle ábécéjében is csak az <r> másik változata van meg és a Bolognai Rovásemlékben is.

⁷⁷¹ A család nem akarta átadni az örökséget, a barátok csak fegyveres segítséggel tudták megszerezni a rájuk hagyott javakat. Ebből a régi házból alakítottak ki kápolnát, majd a kolostorként szolgáló részek hozzáépítésével rendházat Székelyudvarhelyen (Karácsonyi 1922–1924 II: 279).

⁷⁷² Tánzos 2006.

A felirat a templom délnyugati támpilléren van, három sorban, az alsó vakolatrétegbe vésték, viszonylag vaskos vonalakkal. A felirat környezetében más feliratok is vannak: alatta a latin betűkkel írt *Deacon* szó olvasható, a felirattól jobbra Ráduly János jellemzése szerint „görögös-cirilles jellegű” betűk láthatók. Magasabban két bizánci keresztet véstek a falra. Ráduly nem ad olvasatot a felirathoz – érthető, a jelek egy része nem azonosítható könnyen, s amelyik mégis, azokból sem igen mutatkozik értelmes olvasat. Ráduly szerint a felirat a 15. század első felében, azaz a templom építésének idején készülhetett.⁷⁷³

Szintén a templom építésének idejére teszi a felirat keletkezését Tánczos, a betűk archaikus jellege és a magánhangzók többségének jelöltsége miatt. Úgy véli, hogy a felirat inkább az említett 1467-es csata előtt készülhetett, mert azt követően a magyar katolikusok eltűntek Moldvabányáról, jelenlétük csak a 17. századtól adatolható újra: más moldvai területekről és Erdélyből is érkezhettek.⁷⁷⁴

A betűk azonban – ha egyáltalán a székely írás betűi – inkább késeiek: egy részük tükörkép, és Telegditől, Mogától, illetve Bél Mátyástól ismerünk hasonló betűformákat. A korai feliratokon a mássalhangzók hosszúságát nem jelölték, azaz nem állt egymás mellett két azonos mássalhangzójel, itt pedig látunk ilyet. De még az is lehet, hogy mégcsak nem is székely felirattal van dolgunk: a felirat grafémakészlete igen szűkös, gyakori a jelek ismétlődése, s ha valóban a székely írás betűi volnának ezek, akkor mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók közül olyanok fordulnának elő a feliratban többször, amelyek egyébként nem tartoznak a leggyakoribb magyar fonémák közé, hiányoznának viszont a leggyakoribb magyar fonémákat jelölő betűk.⁷⁷⁵

Ha valóban a székely írás emléke a Moldvabányai Felirat – és ha egyáltalán felirat –, akkor vagy Moldova székely lakosságához köthető, vagy a ferencesekhez. Az utóbbi látszik valószínűbbnek, hiszen más moldvai emlékről székely eredetű falvakból, templomaikból sem tudunk. A felirat szerzője a székely írásnak egy kései változatát ismerhette, ráadásul nem is nagyon szorgoskodott, mikor a jeleket tanulta.

A felirat további vizsgálatot igényel és a felirat környezetének alapos földerítését – talán nem magyarul, esetleg nem jobbról balra olvasva, talán nem is a székely ábécé hangértékeivel kell megpróbálnunk megfejteni. Mindaddig, amíg nem tudunk róla többet, jobb óvatosan bánni vele, ha érvként akarjuk fölhasználni valami mellett vagy ellen.

⁷⁷³ Ráduly 2006.

⁷⁷⁴ Tánczos 2006.

⁷⁷⁵ Részletesebben: Sándor 2014a: 205–207.

A csíkkozmási plébános ferences kötődése, a székelynek csak nagy nehézségekkel értelmezhető moldvabányai jelek, valamint a ferencesekhez került, de nem ferences eredetű Moga-bejegyzések alapján aligha beszélhetünk „ferences vonalról” a székely írást illetően. Kájoni, Losteiner és Blahó székely írás iránti érdeklődése megkérdőjelezhetetlen, de szintén nem jelent sűrűsödést a székely írást kultiválók kapcsolathálózatában, hiszen nem egy időben éltek – kétségtelen viszont, hogy a Losteiner és Blahó ismerte Kájoni ábécéjét.

A korábbi ferences érdeklődés egyedüli bizonyítéka továbbra is a Bolognai Emlék – ez lehet két vagy három korai emlék is, ha egységei eredetileg nem tartoztak össze. Lehetséges azonban, hogy a bolognai kéziratgyűttes önmagában is sokat elárul a ferenceseknek a székely írás kultuszában játszott szerepéről. Liturgikus célokra a székely naptár alkalmatlan volt, így készítésének más oka nemigen lehetett – legalábbis egyelőre így látszik –, mint a székely írás használata, azaz a hun-székely identitás fölmutatása, annak jelzése, hogy készítője ismeri a székely betűket, és fölvállalja azt a szimbolikus jelentést, amely hozzá kapcsolódik.

De hogyan illik a pogány írás kultusza az elhivatott keresztény vallásssághoz? Bármilyen meglepő lehet, de a ferences lelkeség, attitűdök és a rend középkori magyarországi történetének ismeretében azt mondhatjuk, hogy könnyen – már-már természetesen.⁷⁷⁶

A kisebb testvérek

A ferencesek talán már a rendalapító életében megjelentek Magyarországon, de néhány évvel halála után egészen biztosan jelen voltak: első rendházukat az 1220-as évek végén alapították Esztergomban. A rend dinamikusan terjedt, IV. Béla családjában kiemelten nagy szerepet játszott – bár korábban a király a domonkosokhoz állt közelebb – korábban említettük már, a király testvére, Erzsébet a ferences harmadrend szentje lett, két lánya klarissza nővér, a király gyóntatói, bizalmi emberei a rend tagjai. A főurak a király támogatását követve szintén adományokkal segítették újabb rendházak alapítását, sok laikus lépett be a rendbe. Kezdetben a magyar kolostorok a német rendtartományhoz tartoztak, de már 1238-ban olyan sok volt belőlük, hogy önálló provinciává emelték a magyarországi konventek együttesét.⁷⁷⁷ 1260-ban már nyolc őrséget tartottak számon.⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ A magyar ferencesek történetéről nagy összefoglaló munkák születtek, az alábbi vázlat ezek alapján készült: Karácsonyi 1922–1924; György 1930; Szabó 1921.

⁷⁷⁷ Karácsonyi 1922–1924 I: 16.

⁷⁷⁸ Szabó 1921: 63. A ferencesek szervezetének nagy egységeit (tartomány vagy provincia)

A ferencesek nagy szerepet vállaltak a kunok megtérítésében. Jól tudjuk, az itthoniaké sem ment egyik pillanatról a másikra, de a rend nemcsak a Magyar Királyságon belül, hanem a keleti határok mentén is folytatott missziós tevékenységet, sőt a 14. század közepén néhány miszcionárius a mongol nagykan udvaráig is eljutott. Itthon továbbra is megtartott politikai szerepük mellett – az Anjou királyok idején sem csökkent népszerűségük és befolyásuk – jelentősen hozzájárultak a kódexirodalom gazdagodásához, és kivették részüket a krónikáirásból is.

Alig néhány évtizeddel a rend alapítása után, a 13. század végén sok testvér szükségesnek látta a rend szellemiségének reformját, mert a hirtelen megszorodott számú kolostorokban az eredeti előírásokat már a Ferenc halála utáni években lazábban kezdték értelmezni. Több, egymással rivalizáló reformirányzat létezett, ezek közül némelyiket eretneknek nyilvánították, mások sokra vitték. A legnépszerűbbé az obszerváns irányzat vált, amely Ferenc eredeti regulájának szigorú követését írta elő – a hagyományos, konventuális ágtól eltérően elutasította például, hogy a rendnek akár ingatlantulajdona legyen.⁷⁷⁹

Az obszerváns elvek – mint annak idején Ferenc tanai – gyorsan népszerűvé váltak, jelentős világi támogatást kaptak, az egyházon belül azonban hosszas küzdelem végén fogadták el teljes jogú, önálló irányzatnak. Az elismerést nagyrészt négy elsőrangú hitszónok, Sienai Bernát (Bernardino da Siena, 1380–1444), Kapisztrán János (Giovanni da Capestrano, 1386–1456), Marchiai Jakab (Giacomo della Marca, 1394–1476)⁷⁸⁰ és Alberto da Sarteano (1385–1450) működésének és hatásának köszönhetőek: soha nem látott tömegeket mozgattak meg, térítették jó útra, tűzzel-vassal irtották az eretnekség minden formáját, és ostromozták a krisztusi elvektől eltérő egyházfiakat, akár „ingatlanos” konventuális rendtársaikat is.

Az obszervancia a bosnyák obszervánsok délvidéki terjeszkedésének köszönhetően jelent meg Magyarországon, majd a 14. század közepén

őrségekre (kustódiákra) osztották, az előbbi élén a tartományfőnök (provinciális), utóbbi élén az őr (kustosz) állt. Az őrség a földrajzilag egymáshoz közeli kolostorokat foglalta magába (ezeket a házfőnök vagy gvárdián irányította). Kustódiának nevezték a tartománynál kisebb – de a kustódiák többségénél akár jóval nagyobb – egységeket is, egy ideig ilyen volt az erdélyi kustódiá.

⁷⁷⁹ L. Szabó 1921: 48–60; Andrić 2009: 17–18. A konventuális és az obszerváns irányzatok közötti különbségekről: Szabó 1921: 48–60; Boros 1927: 34–36.

⁷⁸⁰ Marchiai Jakab jogot tanult, később belépett a ferences rendbe, Sienai Bernát tanítványa lett. Ünnepezt prédikátor és rettegett inkvizítor volt, Magyarországon a huszitizmus fölszámolása volt a célja. Kegyetlenségét sokan – világi papok sem – nem nézték jószemmel. Itáliában a fraticellók ellen lépett föl hasonló kíméletlenéggel. Először mestere, Bernát, majd tanuló társa, Kapisztrán szentté avatása érdekében járt el; 1726-ban őt is szentté avatták.

megépült az első magyar obszerváns kolostor Diakóváron.⁷⁸¹ Ezután olyan tempóban jöttek létre újabb rendházak, hogy 1448-ban a magyarországi konventeket leválasztották a bosnyák helynökségről, s önálló magyar helynökség jött létre. Az obszervánsok térnyerésének másik formája az volt, hogy elkezdtek bekebelezni a konventuálisok kolostorait is – a Hunyadiak és az őket követő arisztokrácia hathatós támogatásával –, az obszerváns kolostorok zömét azonban újonnan alapították.⁷⁸² A gyors terjeszkedés a pápaságnak is kedvére volt, ugyanúgy, mint a magyar felsőbb rétegeknek: az obszerváns ferencesek először az eretnekek és ortodoxok térítésében játszottak meghatározó szerepet, aztán a török elleni küzdelmekben.⁷⁸³

1517-ben X. Leó pápa (1513–1521) megegyeztetelte a két irányzat egymás közti hadakozását, és az obszervánsokat tette meg a rend vezetőjének, ezzel a korábbi obszerváns helynökségek automatikusan rendtartománynyá léptek elő. A magyar konventuálisok akkorra már gyérebben voltak, és időközben reformjaik révén közeledtek az obszervanciához, ezért elfogadták a szigorúbb szabályzatot, de megtarthatták saját rendtartományukat. Ezzel Magyarországon két obszerváns ferences rendtartomány jött létre, a korábbi konventuálisok Szűz Mária tiszteletére mariánusnak, az eredeti obszervánsok az Üdvözítő tiszteletére szalvatoriánusnak nevezték magukat. A két rendtartomány földrajzilag nem különült el egymástól, voltak városok – például Szeged –, ahol mindkét provinciának volt rendháza.⁷⁸⁴

A török uralom a két rendtartományban óriási pusztítást végzett – erről már esett szó korábban. A 16. század első harmadában a mariánusoknak harminchét kolostoruk volt, kilenc órségbe osztva, a század végére négy rendházban is alig lézengett néhány idős testvér. A szalvatoriánusok a 16. század elején tíz órségben hetven kolostort mondhattak magukénak, másfélezer szerzetessel, száz év múlva mindössze négyet.⁷⁸⁵ A szalvatoriánus rendtartomány kolostorainak száma azonban már a 17. században újra növekedni kezdett, sőt a déli országrészben Szent Lászlóról elnevezve önálló provincia jött létre (ladiszlaiták).

Erdélyben kezdettől jelen voltak a konventuális ferencesek, 1260-ban már külön erdélyi órségük volt.⁷⁸⁶ Az obszervánsok a 14. század máso-

⁷⁸¹ Karácsonyi 1922–1924 I: 308. Az obszervancia magyarországi terjedéséről: Szabó 1921: 64–70; Karácsonyi 1922–1924 I: 307–329.

⁷⁸² Karácsonyi 1922–1924 I: 340–341. A nemesség és a király kolostoralapításairól: F. Romhányi 2005. Hunyadi János és Mátyás ferencesekhez fűződő viszonyáról alább lesz szó.

⁷⁸³ Molnár 2008: 220.

⁷⁸⁴ A mariánus provincia története: Karácsonyi 1922–1924 I: 13–301; Szabó 1921: 60–77. A szalvatoriánus tartomány története: Karácsonyi 1922–1924 I: 305–532, II: 7–280; Szabó 1921: 77–82.

⁷⁸⁵ Karácsonyi 1922–1924 I: 93, 105, 385, 424.

⁷⁸⁶ Boros 1927: 19. Az erdélyi ferencesek történetéről l. a ferences rendtörténetek

dik felében érkeztek, először bosnyák barátok, missziós feladatokkal. A 15. század első felében az erdélyi kolostorok ugyanolyan dinamikus sokasodtak, mint a magyarországiak. A 15. század közepétől ezeket is leválasztották a bosnyák rendtartományról.

A török – bár az ország középső részéhez mérhető pusztítást nem végzett – Erdélyt sem hagyta érintetlenül, ott mégis a reformáció okozta a legnagyobb fejfájást a katolikus egyházi vezetőknek, hiszen a főurak többsége protestáns lett, és csak kevesen, elsősorban Székelyföldön ragaszkodtak továbbra is Rómához. A korábbi ferences kolostorokból a 16. század második felére mindössze a csíksomlyóit sikerült megőrizni,⁷⁸⁷ s az mindvégig működött is, noha Báthory Gábor fejedelem (1608–1613) 1610-ben egy rendeletében elvette a kolostort a barátoktól, s papíron csak 1653-ban kapták vissza.⁷⁸⁸ A 17. században már újabb obszerváns kolostorokat alapítottak, Mikházán és Szárhegyen – Nyujtódon és Fehéregyházán is tervezték, de végül ezek nem épülhettek meg –,⁷⁸⁹ és 1640-ben az erdélyi őrséget leválasztották a szalvatoriánus rendtartományról, ezzel jött létre a Szent Istvánról elnevezett (stefanita) kusztódia, ezt 1727-ben provinciává emelték.⁷⁹⁰

A ferences lelkiség alapeleme a visszatérés az evangéliumi szegénységhez, a pasztorálás hatékonyságának növelése, mindenféle luxus elutasítása – láttuk föntebb, a ferences obszervancia 15. századi nagyjai szenvedéllyel ostromozták a kivagyiságot és a hivalkodást. A ferencesek kritikus társadalmaszemlélete mellett kérlelhetetlen egyházkritikájuk is közismert, volt belőle elég feszültség az Isten embereihez méltatlan életet vivő világi papsággal, és tudjuk, a magyar reformáció első hullámában szép számmal voltak kiugrott obszerváns ferencesek – hagyományosan ide sorolták többek között Sztárai Mihályt, Szkhárosi Horvát Andrást, Dévai Bíró Mátyást, Bencédi Székely Istvánt és másokat.⁷⁹¹

Szűcs Jenő úgy vélte, ugyanaz a szellemiség húzódott meg a 16. század elejének két nagy eseménye mögött: összekötötte azt, hogy a Dózsa-féle parasztháborúban igen sok obszerváns barát vett részt – szerinte a parasztháború ideológusai is áttért ferencesek voltak –, s azt, hogy valamivel később sok a reformáció zászlóvivőjévé vált. Mindennek hátte-

(Karácsonyi 1922–1924; Szabó 1921; György 1930) megfelelő részeit, illetve Boros 1927; Benedek 2005.

⁷⁸⁷ És Bákót Moldvában (Boros 1927: 54).

⁷⁸⁸ György 1930: 115.

⁷⁸⁹ Fehéregyházán a 15. században létesült már ferences kolostor, de később – sok más kolostorral együtt – elnéptelenedett, ezért akarták újraalapítani a 17. században.

⁷⁹⁰ A ladiszlaita provinciáról: Karácsonyi 1922–1924 II: 283–330; a stefanitáról: Karácsonyi 1922–1924 II: 217–280.

⁷⁹¹ Boros 1927: 50; Zoványi 1977; részletes listával Őze 2005: 169–172. L. még alább.

rében részben a ferences obszervanciát jellemző apokaliptikus radikalizmust, részben a rend szegénységparancsából és nép között forgolódásából következő társadalmi érzékenységet látta.⁷⁹² Szakály Ferenc a Dózsa-fölkelésben tapasztalt ferences részvételt a kibocsátó közeggel magyarázta, azaz hogy a ferencesek túlnyomórészt mezővárosi környezetből érkeztek.⁷⁹³ Mindkettejük nézetét vitatják,⁷⁹⁴ az viszont tény, hogy a reformáció terjesztésében sok egykori ferences vett részt, külön eljárást kellett kidolgozni arra, hogyan bánjanak a protestánsná vált egykori szerzetesekkel.⁷⁹⁵ Az az impozáns lista,⁷⁹⁶ amelyet sokáig használtak, a valóságban valószínűleg rövidebb ugyan, mert nem mindenkiről bizonyítható, hogy valóban ferences szerzetes volt,⁷⁹⁷ ugyanakkor a ferences környezet hatása egyiküknél sem tagadható, ahogyan az sem, hogy többnyire a török által fenyegetett déli területekről származtak.⁷⁹⁸

A ferences obszervancia más szempontból is a reformáció egyfajta előkészítése, annak ellenére, hogy a rend a tényleges reformációval élesen szembenállt: Freyer szerint az obszervanciától teológiai ív vezet Lutherig, abban az értelemben, hogy a ferences tanok széles körben ismertek voltak, tehát valahogyan reflektálni kellett rájuk.⁷⁹⁹ Ennél szervesebb kapcsolatot feltételeznek azok a kutatások, amelyek rámutatnak, hogy az obszerváns megújulás és a reformáció gyökere közös: mindkettő a laikusok számára megélhetőbb, közvetlenebb vallási formát próbált teremteni, és egyben nagyobb ellenőrzést biztosított a laikusoknak az egyház fölött.⁸⁰⁰ A ferences obszervancia és a reformáció szimbólumrendszere, Szűcs által is kiemelt apokaliptikus világszemlélete szintén sok közös vonást mutat, ilyen például a vallásos küldetésessé – a kereszténység szerepévé – emelt törökellenes beállítódás.⁸⁰¹

⁷⁹² Szűcs 1972b; Szűcs 1974a: 603–667; Szűcs 1974b.

⁷⁹³ Szakály 1995.

⁷⁹⁴ Szűcs – néhány kritikusa értelmezésével szemben – nem állította, hogy a parasztháború kiobbantói és vezetői, illetve a reformáció vezéralakjai kizárólag obszervánsok lettek volna. Azt sem mondta, hogy a magyar obszerváns ferences közösség egészét az a szellemiség határozta volna meg, amely ellenszegüléshez, kiugráshoz, később áttéréshez vezetett. Ellenkezőleg: kifejezetten hangsúlyozta, hogy a renden belüli feszültségek (nem a konventuális és obszerváns ágak között, mint olykor értelmezik, hanem az obszervánson belül) egyik fontos oka a lelki-vallási megújulás igényének és a rendi hagyományok megtartásának, a rend és az egyház védelmének együttes igénye volt (Szűcs 1974b).

⁷⁹⁵ Az erre vonatkozó határozatot l. Zoványi 1977: 147.

⁷⁹⁶ L. Őze 2005: 169–172.

⁷⁹⁷ Szabó 2009. L. még Őze (2010) Szabó kritikájára írt válaszát, és az erre írt ellenválaszt (Szabó 2010).

⁷⁹⁸ Őze 2005.

⁷⁹⁹ Freyer 2005: 155.

⁸⁰⁰ Elm szerk. 1989.

⁸⁰¹ Ács 2001: 160.

Az obszerváns ferences nézetek abban is emlékeztetnek a protestáns szemléletre, hogy nagy szerepet kapott náluk az anyanyelviség kultúrája és – ezzel összefüggésben – az etnikai tudat.

A ferencesek és az anyanyelviség

A ferences pasztorálás fontos elve volt az egyszerűség és az érthetőség, hogy minél több emberhez juttassák el a hit személyes megélésének lehetőségét. Ebből következően az anyanyelviség kezdettől nagy szerepet kapott Ferenc követőinek mozgalmában. A Moldva területén élő kunok térítésében vezető szerepet vállaló német ferencesek például szójegyzéket készítettek a siker érdekében: ők állították össze 1330–1340 körül a *Codex Cumanicus* címen ismertté vált kézirategyüttest, amely kun–olasz–latin–perzsa szójegyzéket, kun nyelvtani leírást, illetve vallásos szövegeket, nyelvészeti és néprajzi megjegyzéseket tartalmaz.⁸⁰²

Már a 14. századtól vannak írásos nyomai, hogy a ferencesek magyar nyelvű pasztorálást végeztek,⁸⁰³ s nem véletlen, hogy a ránk maradt magyar kódexirodalom nagyrészt – a domonkosok mellett – ők hozták létre.⁸⁰⁴ A korábban emlegetett csíksomlyói misztériumjátékok előzményei és a magyar drámai beszéd már a 14–15. században jellemző volt, elsősorban a ferences prédikációkban – Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát hatásosan alkalmazta a drámai elemeket beszédeiben –,⁸⁰⁵ a szövegek sokszor apokrif evangéliumok, illetve misztikus meditációk németből való fordításai.⁸⁰⁶ A liturgikus gyakorlatban is korán megjelent a ferenceseknél az anyanyelv: a csíksomlyói könyvtárban találtak olyan 15–16. századi könyveket, amelyek kéziratos bejegyzései arra utalnak, hogy a liturgiának már ekkor voltak magyar nyelvű részei.⁸⁰⁷

⁸⁰² *Codex Cumanicus*, l. Ligeti 1981 és Ligeti 1985. A missziók magyar ferenceseiről Tardy 1980: 54–58.

⁸⁰³ Vízkelety 2005; Madas 2005.

⁸⁰⁴ A kódexekről l. Karácsonyi 1922–1924 II: 590–609; Horváth 1931: 202–217.

⁸⁰⁵ A két legnagyobb nevű magyar obszerváns prédikátor. Temesvári Pelbárt (1435 k.–1504) teológus és hitszónok volt, több beszédgyűjteményt állított össze, munkáit külföldön is keresték. Életéről l. Szilády 1880b; Vida 1976; válogatott műveinek kiadása V. Kovács 1982. További bibliográfiával l. még Madas 2011 és Vida 1976. Laskai Osvát (1450–1511) szintén teológus és hitszónok, 1497–1501, valamint 1507–1509 között a magyar rendtartomány vikáriusa. Több beszédgyűjteményt szerkesztett, és könyvet írt Kapisztrán János életéről és az általa tett csodákról, ez a munkája elveszett. Bővebben l. Horváth 1932, összefoglalóan bibliográfiával Madas 2006. Mindkettőhöz: Borsa 2005.

⁸⁰⁶ Kardos 1960 I: 83–101.

⁸⁰⁷ Medgyesy-Schmikli 2009: 148.

A 16–17. századból ismerünk olyan erdélyi ferences zsoldárkönyvet, amely magyar nyelvű zsoldárkezdeteket tartalmaz, és kalendáriuma a hónapok magyar nevét is föltünteti.⁸⁰⁸

Az anyanyelviséggel van szoros összefüggésben a „ferences helyesírásnak” nevezett talány: a magyar nyelvtörténeti irodalomnak nem sikerült megnyugtató választ találnia arra, miért mutat a ferences kódexek zöme olyan helyesírási jellegzetességeket, amelyek elvileg a huszita helyesírás sajátosságai lennének – önmagában ezt sem könnyű magyarázni –, de valójában meg nem is azok.

A latin írás átvétele után évszázadokig birkóztak azzal, hogyan jelöljék azokat a fonémákat, amelyek leírására a latin ábécében nem volt jel. Kétféle megoldást alkalmazhattak: betűösszetételt használtak (pl. *cs*, *ny*, *sz*), vagy mellékjelekkel alakítottak ki új betűket (pl. *ö*, *ü*).⁸⁰⁹ Az első, következetesen mellékjeleket alkalmazó kódexcsoport a már tárgyalt Huszita Biblia, és mivel Husz János külön művet írt a mellékjeles helyesírás propagálására, ezt a helyesírási eljárást a nyelvtörténeti szakirodalomban sokszor huszitanak nevezik. Alapelve, hogy egy hangnak egy betű feleljen meg és fordítva, ezért a mássalhangzókat is mellékjelekkel látta el (pl. *r'*, *d'*).

A Huszita Biblia huszita mivoltát két érveléssel szokás alátámasztani: az egyik a Husz elveit követő helyesírás, a másik a szöveg eretnek jellege. Az utóbbit sokan kétségbe vonják. Tímár Kálmán szerint a naptár egyértelműen katolikus, hiszen föltünteti a szentek és Szűz Mária ünnepeit – ezeket Marchiai Jakab szerint a husziták törölték naptárukból. Voltak viszont a husziták által megült emléknapiak, s ezek mindegyike hiányzik a Münchener Kódex naptárából.⁸¹⁰ Hasonlóan vélekedik Szabó Flóris, kiegészítve Tímár érveit azzal, hogy a fordítás alapján – mit hogyan fordítottak le, mit tekintettek alapismeretnek, mit nem, melyik latin terminust milyen magyar kifejezésekkel adták vissza – sem lehet eretneknek nevezni a huszitanak nevezett bibliafordítást, sokkal inkább szerzetesek munkájának.⁸¹¹

A huszita mivolt mellett szóló másik érv sokáig az volt, hogy a Szalkai Balázs által megkezdett ferences krónika történetírója azt hozta elő példának a fordítók elvetemültségére, hogy a huszita eretneknek nem átalították a latin *spiritus*-t *szent szellet*-nek fordítani – s a Huszita Bibliában valóban

⁸⁰⁸ Medgyesy-Schmikli (2009: 150) hívta föl rá a figyelmet, leírása: Radó 1973: 256–257 (59).

⁸⁰⁹ A mai magyar helyesírás a latinból hiányzó magánhangzókat szintén mellékjelekkel – ékezetekkel, pontokkal – jelöli; a latinból hiányzó mássalhangzókat jelölésére azonban nem mellékjelezett, hanem összetett betűket használunk, tehát például nem *č*-t vagy *d'*-t írunk, hanem *cs*-t és *gy*-t stb.

⁸¹⁰ Tímár 1931: 4–10.

⁸¹¹ Szabó 1989: 124.

megtaláljuk ezt a kifejezést. Később azonban kiderült: a fordítók nem mindig ezt használták, és amikor igen, sokkal inkább nyelvi archaizmusról beszélhetünk, mint eretnek szembeszegülésről.⁸¹²

Úgy tűnik, a „Huszita Biblia” nem huszita volta mellett erősebb érvek szólnak, de ebben nem kell állást foglalnunk, a kódexek helyesírása e kérdéstől függetlenül is tárgyalható.⁸¹³ Melich János már 1908-ban huszita hatást sejtett a bibliafordítás helyesírásában, de akkor még nem tartotta emiatt eretneknek a fordítókat⁸¹⁴ – később azonban ő is ezt a nézetet osztotta, vélhetően Jakubovich hatására, aki szerint nemcsak Husz János helyesírási elveit, de tanait is megtanulta a két fordító Prágában.⁸¹⁵ Nézetét sokan átvették – legalaposabb kidolgozással Kniezsa István –,⁸¹⁶ és nehezen szabadulnak tőle.

A bibliafordításon kívül azonban sok más kódexben is találkozunk mellékjeles helyesírással – ezek zömmel a ferencesekhez köthetők. Van közöttük néhány dominikánus kódex is, de ez valószínűleg ferences hatás, mert a domonkos kódexek nagyrésze nem mellékjeles.⁸¹⁷ Ezt Jakubovich is tudta, s úgy magyarázta, hogy a ferencesek elkobozták ugyan a huszita fordítást, de annak „célszerű helyesírását” átvették, és Kniezsa sem tudott más megoldást javasolni, noha elismerte, hogy nincs magyarázat arra, a „huszita” helyesírás hogyan jutott be az egymástól független kódexekbe.⁸¹⁸ Tudjuk azonban, hogy a ferencesek – élükön Marchiai Jakabbal és Kapisztrán Jánossal – tüzzel-vassal irtották az eretnekséget, így ez a forogatókönyv, mint Madas Edit írja, „teljesen elképzelhetetlen”.⁸¹⁹

Vannak más ellenérvek is. Husz kortársai nem fogadták el a javasolt helyesírási reformokat, az általa kidolgozott helyesírás csak halála után,

⁸¹² Károly 1972: 86–87. Galamb (2009) szerint nem várhatunk földrengető különbségeket az ortodox és az eretnek fordítás között, hiszen ugyanabból a bibliai szövegből indultak ki, s eretnekségük nem abban állt, hogy megkérdőjelezték volna a bibliai tanokat, sokkal inkább abban, hogy az azokhoz való mielőbbi visszatérést sürgették. Ugyanitt fölhívta a figyelmet, hogy a ferences krónikának a fordítók eretnekségére vonatkozó kitételét nem cáfolja sem az, hogy a fordítás a ferencesekhez köthető írásgyakorlatot követ – hiszen „ez volt kéznél”, ha magyarul akartak írni –, sem az, ha a prágai diákok és a szerémségi papok mégsem azonosak: a huszitizmust nem csak Prágában lehetett megismerni, a Délvidéken is meglehetősen elterjedt volt (l. pl. Burány 1972). Mindez igaz, de ezek a szempontok a fordítás eretnek volta mellett sem hozhatók föl érvként.

⁸¹³ Ez fordítva nehezebben képzelhető el, mert a bibliafordítás huszita jellegét elsősorban a kódexek helyesírása miatt föltételezték.

⁸¹⁴ Melich 1908: 142–143.

⁸¹⁵ Jakubovich és Pais 1929: 248.

⁸¹⁶ Kniezsa 1952, 113–123, 147–156, 176–180.

⁸¹⁷ L. Kniezsa (1952: 113–123) táblázatát.

⁸¹⁸ Kniezsa 1952: 179.

⁸¹⁹ Lovagkirály, „Huszita Biblia” címszó: <http://mek.oszk.hu/01900/01948/html/index232.html>. Ugyanígy Szabó 1989: 121.

az 1420-as évektől kezdett terjedni, s igazán népszerűvé a 16. század elején vált – furcsa volna, ha magyar követői honfitársait megelőzve ennyire következetesen alkalmazták volna.⁸²⁰ Másrészt a „huszitának” nevezett helyesírásban csak az elvek azonosak Husz legfőbb elvével, hogy minden betű csak egy hangot jelöljön – a gyakorlati megvalósításban lényegében egyetlen egyezést találunk, eltérést annál többet. A ferences kódexek legjellemzőbb sajátossága a *cs* jelölésére alkalmazott *L* alakú jel, miközben a Husz-féle helyesírás megtartotta a *ch*-t. A ferences kódexekben a *gy* jele a *g*, a *g* jele a mellékjeles *ǵ*, Husz a *gy* jelölésére a mellékjeles *ǵ*-t javasolta. A magyar kódexekben az *s* *s*-t és *zs*-t jelöl, a *z* *z*-t és *sz*-t, Husznál viszont az *s* az *sz*, a *z* a *z* jele, az *s*, illetve *zs* hangokat mellékjelek jelölik – és így tovább.⁸²¹ Kniezsa azzal lép túl ezen az ellentmondáson, hogy a bibliafordítók csak az elvet vették át, de a magyar kancelláriai gyakorlatra építették rá, Husz viszont a csehre, ezért van összehasonlíthatatlanul több eltérés a Husz-féle és a magyar mellékjeles helyesírás között, mint hasonlóság.⁸²²

Van azonban más, ennél valószínűbb magyarázat is. Husz nem volt egyedül azzal, hogy mellékjeleket alkalmazott, sem Európában, sem a magyar nyelvterületen. Szabó Flóris szerint elképzelhető, hogy Husz ugyanúgy az európai mellékjelező hagyományok valamelyikéből merítette az ötletet, ahogyan a ferencesek is, ez magyarázza, hogy az elvek azonosak, de a gyakorlati megvalósítás eltér.⁸²³ Meglehet tehát, hogy a Huszita Biblia helyesírása valójában nem is huszita, hanem ferences mellékjeles helyesírás.⁸²⁴

Azért töltöttünk ennyi időt a ferences helyesírással, mert figyelemre érdemes vonatkozása van a Bolognai Emlék ábécéje és Kájoni Moga Mihálytól átvett ábécéje szempontjából. A Bolognai Emlék ábécéjét tárgyaló részben már utaltam rá, hogy más magyarázat is lehetséges arra,

⁸²⁰ Tímár 1931: 13–14; Szabó 1989: 121.

⁸²¹ A különbségeket l. Kniezsa 1952: 149; Szabó 1989: 120.

⁸²² Kniezsa 1952: 149.

⁸²³ Szabó 1989: 121–122. Korompay (2006: 206–207) kiáll amellett, hogy Husz szemléletváltása, az egy hang–egy betű elvének alkalmazása, illetve a mellékjelezés olyan jelentős újítás, amely megalapozottá teszi, hogy továbbra is huszitának nevezzük ezt az írásgyakorlatot. Szabó érvei azonban meggyőzőbbek, hiszen ugyanez a gyakorlat Európában több helyen is megjelent, s nem zárható ki, hogy valóban a középkorban egyre ismertebbé váló héber mellékjelezés inspirálta (erről Balázs 1969: 154).

⁸²⁴ Tímár (1931: 21–26) szerint az obszerváns ferencesek eltanulhatták a mellékjelezést akkor, amikor a bosnyák rendtartományhoz tartoztak, vagy a 15. század közepén, amikor kapcsolatba kerültek a lengyel obszervánsokkal, ahol viszont a cseh helyesírás hatása érvényesült. Kniezsa (1952: 155–156) cáfolja Tímár e nézetét: a lengyelek mellékjeles betűket csak a 16. századtól alkalmaztak, a bosnyákok pedig cirill betűkkel írtak, ha latinnal, akkor az dalmát vagy horvát lehetett, de egyikben sem használtak mellékjeles helyesírást. A Kniezsa által említettek azonban Szabó (1989) érveit nem ássák alá.

miért áll a † ‹gy› a betűrendben a Λ ‹g› helyén: alighanem a korábbi ferences helyesírás hatása, a latin betűs eljárást – hogy a *g* és ezért a más ábécéből származó, *g*-vel föloldott betű hangértéke is *gy* – rávetítették a székely betűsorra is. A Bolognai Emlékben megvan a Λ ‹g› betű is, szintén *g*-vel föloldva, de nem a saját helyén szerepel, hanem a ‹j› helyén. Mogánál és Kájoninál is † ‹gy› áll a Λ ‹g› helyén, de az ő betűsorukból hiányzik a Λ.⁸²⁵ Az *a*, illetve *e* előtt álló *j*-t a Bolognai Emlék naptárában és a bibliai neveket tartalmazó részben is † ‹i› jelöli, ez is megegyezik a ferences helyesírás gyakorlatával.

Volt az anyanyelven való prédikálásnak egy kísérőjelensége: Tarnai Andor szerint Laskai Osvát „a magyarul szónokló mezítlábas prédikátorok seregén át egy jóval szélesebb közönséghez fordult, és ebben a publikumban mintegy felfedezte a népet”.⁸²⁶ Azaz: a 13. század végén Kézai által megalkotott, fiktív vérrokonságra épülő eredethagyományt, amely eredetileg a nemesség (vagyis a „nemzet”) politikai összetartozását hangsúlyozta,⁸²⁷ Laskai kiterjesztette a nemességen kívüli társadalmi csoportokra is.

Az obszervánsok szemlélete közel állt a középnemesség nemzeti ideológiájához,⁸²⁸ és ez a középnemességre alapozó nemzetfölfogás – amely lényegében Werbőczy jogelméletének az alapja volt – nagyon erőteljesen jelen van Laskai munkáiban: Szűcs megfogalmazása szerint Laskai 1507-ben kiadott beszédminta-gyűjteményének, a *Gemma fidei*-nek az előszava⁸²⁹ „szinte már a nemesi nacionalizmus tételeinek programatikus összefoglalása”. Mint Szűcs fölhívta rá a figyelmet, a pesti obszerváns kolostor fizikailag is közel állt Werbőczy házához – vele átellenben volt –, Laskai mint a helynökség vikáriusa és mint pesti gvárdián szoros kapcsolatban volt a köznemesi párt vezetőivel, de a ferencesek ettől eltekintve is állandó érintkezésben álltak a köznemességgel, akik értékeiket sokszor a kolostor védelmére bízták. A közeli kapcsolat egyik bizonyítéka, hogy „az egyháziaktól különben ez idő tájt még szokatlan »hun-szittyá« tudat lenyomata ott van már a rend 1499. évi konstitúcióiban”.⁸³⁰

Laskai Szent Lászlóról és Szent Istvánról szóló, valamivel korábban keletkezett beszédeiben azonban a köznemesinél tágabb nemzetfölfogás jelenik meg: ezekben a teljes magyar nép kiválasztottságát hangsú-

⁸²⁵ A *gy* hangértékű *g* alkalmazása a kancelláriai helyesírás gyakorlata volt a 12. században. Később az oklevelekben már nem alkalmazták, de a kódexekben még évszázadokig fennmaradt (Kniezsa 1952: 153), a ferences helyesírás egyik jól ismert jellemzője (Szabó 1989: 121).

⁸²⁶ Tarnai 1984: 98–99.

⁸²⁷ Korábban, Kézai Simon nemzetkonstrukciójánál részletesebben elemeztük.

⁸²⁸ Tarnai 1973: 137.

⁸²⁹ Kiadta Madas 2004b: 55–58.

⁸³⁰ Szűcs 1974a: 573.

lyozza, amely Európa keresztény védőpajzsa a törökkel szemben. Laskai az egyik Szent Lászlóról szóló beszédben⁸³¹ azt fejtegette, hogy a magyaroknak egymást jobban kell szeretniük, mint másokat, mert „természeti rend”, a „rokonság köteléke” köti őket össze. A többi népet sem kell gyűlölniük, feléjük is keresztényi szeretettel kell fordulni, a haza védelme viszont minden magyarnak erkölcsi kötelessége.⁸³² Ezzel Laskai Osvát a középnemesség eredettudatát, a hunoktól való származást kiterjesztette a „népre” is, amelyről egyébként is a legtöbbet beszélt – szemben az országgal, amelyet inkább földrajzi területként értelmzett, s kiváltképp szemben a uralkodó hatalommal.⁸³³

A hun rokonság gondolatát és a kereszténység védőpajzsa szerepet Laskai úgy egyeztette össze, hogy a magyar nép az „Isten ostora” szerepből Isten különös kegyelme által vált kereszténnyé. Attila „Isten ostora” szerepét már Thuróczy is a kiválasztottság bizonyítékaként kezelte, hiszen bármilyen pogány és vérszomjas volt a hun király, mégis Isten akaratát szolgálta azzal, hogy az Úr általa büntette meg a hitében tévelygő Európát – tudjuk, Laskai jól ismerte, és használta Thuróczy krónikáját.⁸³⁴ A ferences prédikátornál más módon is választott nép a magyar: a zsidókhoz hasonlatosan úgy, hogy bűnei és hitetlensége miatt Isten megbüntette, s ezért szabadította rá a török veszedelmet – de ha a magyarok jó útra térnek, Isten ugyanúgy megkegyelmez majd nekik, mint Izrael népének.⁸³⁵ Ez a fajta kiválasztottság a reformáció irodalmában egészen általános lesz.⁸³⁶

Azt nehéz volna megmondani, hogy a Laskai által részletesen kifejtett újfajta nemzetértelmezés mennyire volt elterjedve a renden belül – azt viszont sejtjük, hogy a „hun–szkíta” történettudatot és nemzeti gondolkodást az obszervánsok valamikor a 15. század második felében fogadták el, méghozzá a Hunyadiak közreműködésével.⁸³⁷

⁸³¹ A 49-es sermo, kiadta Madas 2004a: 232–251.

⁸³² Szűcs 1974a: 574–576.

⁸³³ Tarnai 1984: 98–99. Tarnai, Szűcs Jenőt (1972a) követve mindkét vonatkozásban – a hunmagyar leszármazás, illetve a kereszténység védőpajzsa szerep – Laskai *Biga salutis* című munkájára hivatkozik, nem itt feledkezik tehát el arról a szemléletváltásról, mint Madas (2004b: 52) fölrója, s amely a *Gemma fidei*-ben már jelentkezik, hanem a vérrel szentelt föld toposzáinak ártértékelésében, mert Tarnai azt illetően már valóban a *Gemma fidei*-re hivatkozott, noha e vonatkozásban – mint Madas (2004b) fölhívta rá a figyelmet – Laskai a korábban dicsőségesnek ábrázolt „vérrel megszentelt föld” (azaz: megvívott és megtartott ország) toposza helyett az isteni büntetés miatti vészben elhullók csontjait emlegeti.

⁸³⁴ Kertész 2005.

⁸³⁵ Tarnai 1984: 100.

⁸³⁶ Ács 2001: 156–161, 185.

⁸³⁷ Tarnai 1984: 98.

A Hunyadiak és a ferencesek

A Hunyadiak köztudottan bensőséges kapcsolatban álltak az obszerváns ferencesekkel: támogatták terjeszkedésüket a konventuálisok és más rendek kárára, seregeikben tábori papként szolgáltak, prédikációkkal segítették hadjárataikat, Mátyásnak több ferences gyóntatója is volt.⁸³⁸ Egy Bécsben szolgáló, Tamás nevű ferences barátunk maga a király készítettett értékes misekönyvet.⁸³⁹

Hunyadi János két obszerváns ferences kolostort alapított: a csíksomlyói és a Gyulafehérvárhoz közeli tövisit, a somlyói kolostor szolgálatára embereket is rendelt.⁸⁴⁰ Terjeszkedésüket más módon is segítette. Valószínűleg benne volt a keze abban, hogy a konventuálisoknak 1444-ben több kolostort – a budai Szent Jánost és a pesti Szent Péter, valamint a marosvásárhelyi rendházat – át kellett adniuk az obszervánsoknak, merthogy Hunyadi elégedetlen volt lanyhaságukkal, és bepanaszolta őket a pápánál.⁸⁴¹

Mátyás alapította az okolicsnói, a kolozsvári, a szegedi (alsóvárosi) és talán a tatai obszerváns rendházat, többet fölújított, és az eredetileg az ágostonrendieknek szánt vajdahunyadi klastromot is az obszervánsoknak juttatta, édesanyjával, Szilágyi Erzsébettel egyetértésben.⁸⁴² Fontos azonban, hogy példáját sokan követték a városokon kívül is. A főnemesek közül a Perényiek, a Guti Országok és a Báthoriak két-két kolostort alapítottak, és a Mátyás környezetében fölemelkedő udvari emberek körében is divattá vált az obszerváns ferences rendházak létrehozása – már volt szó róla, Filippec János is alapított kolostort,⁸⁴³ de említhetjük a misekönyvének naptára révén már megismert Batthyány Boldizsárt, illetve Mátyás kincstárnokát, a jobbágy származású, győri majd egri püspök Nagylucsei Orbánt.⁸⁴⁴ Uralkodása idején huszonnégy új helyen telepedtek meg az obszerváns ferencesek, többnyire új rendházakban, néhányat más rendtől adtak át, többet fölújítottak, és a király kegytárgyakkal, adományokkal is ellátta a ferencesek templomait.⁸⁴⁵

Mátyás erősen szeretne volna, ha Kapisztrán Jánost az ő jelöltjeként avatják szentté.⁸⁴⁶ Igaz, ebben nem pusztán az obszerváns ferencesek iránti

⁸³⁸ Varga 2008: 402–403.

⁸³⁹ Wehli 2005.

⁸⁴⁰ Karácsonyi 1922–1924 2: 26; Szabó 1921: 226, 362.

⁸⁴¹ Szabó 1921: 67–68; Bölskey 1923–1924 1: 452.

⁸⁴² Karácsonyi 1922–1924 2: 308; Varga 2008: 401.

⁸⁴³ Szabó 1921: 262.

⁸⁴⁴ F. Romhányi 2005; Varga 2008: 401.

⁸⁴⁵ Varga 2008: 401, 403.

⁸⁴⁶ Andrić 2009: 76–78, 106–107, 113–115; Szovák 2008: 395; Kerny 2008: 398; Varga 2008: 403.

jóindulata játszott szerepet, hiszen jól mutatott volna a dicsőségtáblán, hogy elősegítette a törökverő hős szentté válását, és persze érzelmi kötődése is lehetett a harcias hitszónokhoz, elvégre édesatyja nándorfehérvári bajtársáról van szó. Hiába kérte azonban a pápát a szentté avatási eljárás mielőbbi lefolytatására – Kapisztránnak túl sok haragosa volt az egyházon belül.

Emlékszünk, a Bolognai Emlék naptárában nemcsak az obszerváns ferenceseknek fontos szentek kaptak helyet az egykorú naptárakhoz képest „pluszban”, hanem a magyar szentek ünnepei, illetve a Boldogasszony-ünnepek is a szokottnál nagyobb számban találhatóak benne. Ez utóbbi szintén egybevág a ferences Szűz Mária-kultusszal, de ennél többről van szó.

Mátyásról sokáig úgy gondolták, kevésbé ápolta az Árpád-házi szentek kultuszát, mint Anjou elődei, de nem így van.⁸⁴⁷ Nemcsak Kapisztrán szentté avatását szorgalmazta a pápánál, hanem Árpád-házi Margitét is.⁸⁴⁸ Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére Mátyás és anyja 1477-ben kápolnát építtetett, s talán királyi adományból készült ugyanebben az évben a kassai Szent Erzsébet oltár.⁸⁴⁹

Különös figyelmet fordított a magyar szent királyi hármass – István, Imre és László – megjelenítésére. Erős szimbolikus jelentése volt annak, hogy a Mátyás megkoronázására 1464-ben kiadott kettős felségpecséten a trónon ülő Mátyás alakját a gótikus háttér boltozataiba illesztett Árpád-házi szentek veszik körül, azt sugallva, hogy Mátyás az ő utódok.⁸⁵⁰ Az ő hármasukat ábrázoló relief díszítette a budai palota egyik könyvtártermét is.⁸⁵¹

Kiemelt szerepet kapott Szent László: ebben közrejátszhatott a török elleni küzdelem előzményének tekinthető győzelem a keleti betolakodók ellen. A Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában egészoldalal képen nézhetjük meg, hogyan menti meg László király az akkor már Hungariát szimbolizáló szüzet a gonosz pogány kuntól, ahhoz hasonlóan, ahogyan Mátyás védelmezi országát és egyben Európát a huszita eretnekek és főleg a muszlim törökök ellen.⁸⁵²

⁸⁴⁷ Mátyás személyes vallásosságáról l. Szovák 2008; magyar szentek iránti tiszteletéről: Balogh 1966 1: 662–667.

⁸⁴⁸ Klaniczay 2013: 5–9.

⁸⁴⁹ Kerny 2008: 399; Suckale 2008: 102–104 – Marosi (2008: 121–124) vitatja, hogy a kassai Szent Erzsébet templom főoltárának mecénása közvetlenül Mátyás lett volna.

⁸⁵⁰ Poszler 2000: 181; Marosi 2008: 120.

⁸⁵¹ Kerny 2008: 397. Az Árpád-házi szent királyok kultuszát nemcsak Mátyás építette, hanem elődei, kortársai és utódai is. István, Imre és László hármását festették Vitéz János esztergomi érseki palotájának falára, gyakran föltűntek oltárképeken, és így tovább, minderről l. Poszler 2000. Ábrázolásaiokról: Mikó és Sinkó (szerk.) 2000: 143–169 és Kerny 2008.

⁸⁵² Kerny 2008: 400; Marosi 1995: 83–85.

Mátyás aranypénzein is Szent László volt, először a hollóval az érme másik oldalán, ennek helyére 1468-ban Szűz Mária, Magyarország védőszentje került – ez a gesztus Szent István emlékezete előtt is tisztelgett, minthogy ő ajánlotta királyságát Mária oltalmába. 1482-ig a Mária-kép a kendőbe burkolt – „fátyolos” – Madonnát ábrázolta, akkortól kezdve viszont a Napbaöltözött Asszonyt idéző, az ég királynőjeként megjelenő istenanyát.⁸⁵³ A Patrona Hungariae képe került a hadizászlókra, valószínűleg annak szimbólumaként is, hogy az ő védelmét kérték a pogány törökök és az eretnek husziták ellen, s a győzelmes moldvai hadjárat után a hadijelvényeket Mátyás a budavári templomban helyezte el, Boldogasszonynak fölajánlva – így tett édesapja is az 1444-es hosszú hadjárat után. A firenzei követek följegyzéseiből tudjuk, hogy az udvarban a Boldogasszony-ünnepet nagy pompával ülték meg.⁸⁵⁴

A 15. század végére nagyon népszerűvé vált Szűz Mária holdsarlón álló, az Apokalipsziszból ismert Napbaöltözött Asszonyként való ábrázolása és az Árpád-házi szent királyokkal való összekapcsolása. Mindebben kulcsszerepet játszhattak az obszerváns ferencesek Kapisztrán prédikációiban is markánsan megjelenő apokaliptikus tanai.⁸⁵⁵

Mátyás tehát nem pusztán keresztény uralkodóként tisztelte szent elődeit, hanem politikai legitimációra használta őket,⁸⁵⁶ kultuszukat beépítette a hivatalos állami reprezentációba, ezért jelentek meg pénzekben, pecséteken.⁸⁵⁷ Mindez még két dologgal kapcsolódott össze: a saját központosító törekvéseihez jól illeszthető obszerváns ferences terjeszkedés segítségével – a barátok hadipredikátorként is támogatták Mátyás török- és huszitaellenes hadjáratait⁸⁵⁸ –, és a törökellenes küzdelem ideológiai hátteréül szolgáló Napbaöltözött Asszony–Magyarok Nagyasszonya kultuszszal.⁸⁵⁹ Magyar szentek, ferences háttér, Boldogasszony-kultusz: mintha csak a székely naptár jellemzőit olvasnánk.

Az persze nem valószínű, hogy az udvarban a király kedvére gyártottak egy magyar naptárt, de lehetséges, hogy éppen a ferences vonalon keresztül ismerte meg az udvar a székely ábécét, amely kiválóan alátámasztotta a magyarok hun eredetét, hiszen a jeleket a hagyományt leghívebben őrző

⁸⁵³ Mikó és Sinkó (szerk.) 2000: 151; Marosi 2000: 20; Poszler 2000: 182; Kerny 2008: 397.

⁸⁵⁴ Poszler 2000: 182; Balogh 1929: 276. Mátyás Magyarok Nagyasszonya tiszteletéről l. Kubinyi 1999.

⁸⁵⁵ Poszler 2000: 183; Varga 2008: 403; Marosi 2008: 120.

⁸⁵⁶ A magyar szent királyok kultuszát Mátyás elődei is fölhasználták saját legitimációjuk érdekében, erről l. Klaniczay 2000.

⁸⁵⁷ Kerny 2008: 397.

⁸⁵⁸ Varga 2008: 402.

⁸⁵⁹ Kerny 2008: 397–398. A Napbaöltözött Asszony mint törökellenes szimbólum terjedéséről l. Óze 2005.

székelyek őrizték meg az ősidőkből – legalábbis az udvarban így tartották. Az ideológiát a székelyek tiszta erkölcséről és hűséges hagyománykövetéséről, valamint arról, hogy betűiket fába róják – láttuk korábban – Thuróczy dolgozta ki. A ferencesek akkor is közvetíthették a székely ábécét az udvarba, ha maguk nem a hunhagyomány megerősítésének egyik eszközét látták benne. Vagy volt esetleg nyoma a ferenceseknél az őstörténeti érdeklődésnek már Laskai Osvát előtt is?

László testvér missziós útja az őshazába

Olyan ferencesről mindenesetre tudunk, aki az őshazába indult, hogy megtérítse az ott maradt magyarokat.

Egy lengyel ferences barát, Johannis de Komorowo – Johann Komorowski – rendi krónikájában a krakkói rendház alapításáról szólva írta a következőket:⁸⁶⁰

„Később a boldog atya [Kapisztrán János], amikor vissza akart térni Krakkóból a pászka ünnepe után, még ugyanabban az évben az új család első gárdiánjának a magyarországi László testvért tette meg, e szent és elkötelezett férfiút, aki ájtatos és példamutató életet élt. Ő három évig volt ott előljáró. Utána visszatért Magyarországra a boldog atyához. Ugyanez a László atya volt az is, aki még évekkel ez előtt a mártíromság vágjától égve és megszánva a nyelvét beszélő rokonait, akik Szkítia vidékén éltek (ahonnan a magyarok eredtek), tizenkét testvért ama híres, még fiatal obszervanciából [az újonnan önállóvá vált magyarországi helytartóságból] ... oda vezetett, hogy elvesse közöttük a katolikus hit magvait. Moszkvához érvén, ahol előbb sok megpróbáltatást élt át, jóllehet saját szent akaratából, mégis Isten beláthatatlan döntése meghiúsította vállalkozását, mert a moszkvai nagyfejedelem nem engedte meg neki, hogy továbbmenjen: skizmatikus volt ugyanis, aki Isten dolgaival mit sem törődött. A fentebb említett Szkítia az ő uralma alá tartozott, és tartott tőle, hogy ha ez a testvér megtéríti őket, ellene fordulnak. Miközben [László] visszatérőben volt Szilézia irányában, de még nem volt túl Moszkva határain, a szamár, mely a testvérek holmiját szállította, kimúlt. Mivel emberi segítsége nem volt, imájában Istenhez fordult, ki mindenkiről gondoskodik, és így tette szamarát éppoly egészsé-

⁸⁶⁰ Komorowo Magyar Lászlóra vonatkozó megjegyzéseire Csontos János (1890) hívta föl a figyelmet. Munkájának elején ígéri, hogy később részletesebben visszatér Magyar László személyére, de ez végül elmaradt.

gessé, mint az annak előtte volt. Sziléziába menvén ugyanott találkozott Kapisztrán János atyával, akihez hűséggel csatlakozott.”⁸⁶¹

Komorowskiról nem sokat tudunk azon kívül, hogy 1503-ban összeállított egy obszerváns rendtörténetet.⁸⁶² Egy ideig a krakkói kolostorban élt, aztán más rendházakban, többek között Lyonban. Nem tudjuk, mikor született, halálának éve sem derült ki – a török 1498-as lengyelországi betörését mindenestre szemtanúként írta le, és krónikáját egészen 1534 végéig viszi.⁸⁶³ A magyarországi László testvéréről egyébként megjegyezte még, hogy író is volt. Ezt a ferencesek nagy történetírója, Luke Wadding is megerősítette.⁸⁶⁴ Magyar László műveit – egy kivétellel – nem ismerjük, de e megjegyzés révén fölkerült a magyar írók listájára.⁸⁶⁵

Ha az íróról nem is, de a kalandkereső Magyar Lászlóról szerencsére több adatunk van – nemcsak szamarat támasztott ugyanis föl az imájával, de fontos szerepet játszott a krakkói kolostor életének beindításában, s úgy tűnik, Kapisztrán bizalmas embere volt.

Az 1448-ban frissen létrehozott magyar obszerváns helytartóság gyűlésén nemcsak a vikáriust választották meg, hanem különmegbízottnak a székelynek mondott Péter fia Tari Lászlót is,⁸⁶⁶ hogy induljon néhány társával Moldvába a nyáj eltévelyedett tagjainak – a huszitáknak – a visszatérítésére.⁸⁶⁷ A krakkói püspök Kapisztránnak írt leveléből tudjuk, hogy útjuk sikertelen volt, a kódorgók nem hajlottak a visszahívó szóra, mert „a cseh eretnység annyira megmételtyezte a lelküket”.⁸⁶⁸ A ferences testvérek lelombozva hagyták el Moldvát 1451-ben.⁸⁶⁹

Ekkor következett a moszkvai kaland – Magyar László és Tari László ugyanis ugyanaz a személy, Kapisztránnak írt leveleit e két névvel írta alá.⁸⁷⁰ A barátok tehát azért indultak Keletre, hogy katolikus hitre térít-

⁸⁶¹ Zeissberg 1872: 347. Nagyillés János fordítása – ezúton is köszönöm szíves segítségét. A történetet ugyanígy meséli el Gonzaga (1587: 465).

⁸⁶² *Tractatus chronicae fratrum minorum de observantia a tempore Constantiensis concilii et specialiter de provincia Poloniae*, kiadása: Zeissberg 1872. A krónikáról l. még Jákel 2009: 117–119.

⁸⁶³ Zeissberg 1872: 300–301; Jákel 2009: 119.

⁸⁶⁴ Wadding 1735b: 249. Az ír származású Luke Wadding (1588–1657) ferences történetíró volt. Több nagy munkája közül is kiemelkedik *Annales Minorum* című, 1625 és 1654 között nyolc kötetben közölt műve, mely a ferencesek legterjedelmesebb, sok kéziratot földolgozó krónikája. E munkáját a 18. században újra kiadták, 1622-ig kiegészítve.

⁸⁶⁵ Békesi 1899: 806; Szinnyei 1891 8: 291. Egyik munka sem említi Wadding (1735b: 249) által közölt versét, l. alább.

⁸⁶⁶ Származásáról az adatokat l. Tímár 1931: 23.

⁸⁶⁷ Karácsonyi 1922–1924 1: 330.

⁸⁶⁸ Bölcskey 1923–1924 1: 318.

⁸⁶⁹ Wadding 1735a: 139.

⁸⁷⁰ Tímár 1931: 23–24. A lengyel krónikák *Ladislau de Gelnono* néven is említik, az adatokat

sék a velük egy nyelvet beszélő rokonaikat, akik Szkítiában maradtak – Moszkván túl, azaz itt nyilván a Volga-vidéki Régi Magyarországról van szó, oda akartak eljutni, ahol Julianus kétszáz évvel korábban még talált magyarul beszélő embereket. A misszió azonban, mint Komorowski tudósít, nem teljesülhetett, mert az ortodox moszkvai nagyfejedelem nem lelkesedett az ötletért, hogy birodalmában katolikus terület alakuljon ki, ráadásul összeköttetésben az akkor még nagy katonai erővel és politikai befolyással bíró Magyar Királysággal.

László a megghiúsult térítési kísérletről több munkát is szerzett, mint Wadding megjegyzi, „ügyetlen ritmusban”, és az egyiket közli:

Anno Christi milleno quadrin sexin secundo,
ad vincula Sancti Petri accepi vincula claustris,
Me Petrus genuit in Gelnono, Petrus et almus
Claustro me clausit, vinclaque mea tulit.
Grates Deo reddo cantando cum cytharista:
Dirupisli⁸⁷¹ mea vincula, Alme Deus.
Gratia sit misero, ut persolvam vota mea,
Ut bene persolvam, gratia sit misero.⁸⁷²

Krisztus 1462-ik évében

Szent Péter bilincseinél kaptam meg a klastrom (?) bilincseit,
Péter nemzett engem Gelnonóban, és a jóságos Péter
klastromba zárt, s vitte bilincseimet.
Hálát adok Istennek s a lantossal dalolom:
Letépted bilincseim, jóságos Isten,
Kegyelmezz szegény fejemnek, hogy fogadalmam beválthassam,
hogy jól beválthassam, kegyelem szegény fejemnek.⁸⁷³

Az újabb kudarc után végül mégis sikerek következtek. Kázmér lengyel király a Krakkóban megtelepedni szándékozó Tarinak és társainak engedélyezte, hogy a nekik adományozott templomban rendházat hozzanak létre – s aztán a krakkói püspök ezzel a hírral ösztökölte Kapisztránt, hogy

1. Tímárnál. Tímár szerint talán Gyalu nevét torzították el. Az sem világos, a *Tari* (saját helyesírásával: *Thari* név honnan jön – *Tar* nevű település nincs Székelyföldön (sem Erdélyben), *Tarkó* viszont volt. Bölcskey Ödön (1923–1924 1: 453) habozott, hogy Magyar és Tari László azonos személy-e, Tímár érvei meggyőzőek, hogy igen.

⁸⁷¹ Valószínűleg *diripuisti*, Nagyillés János megjegyzése.

⁸⁷² Wadding 1735b: 249.

⁸⁷³ Nagyillés János fordítása – segítségét ezúton is köszönöm.

látogassa végre meg őket.⁸⁷⁴ Ha nem azonnal is, de ennek is eljött a napja, 1453. augusztusának végén megérkezett Kapisztrán, és olyan sikerrel szó-nokolt, hogy tömegesen, száznál többen jelentkeztek a rendbe. Mivel nem fértek volna el a Tariéknak adományozott kis rendházban, így Kapisztrán a püspök testvérének telkén új kolostort alapított, s ennek házfőnökévé Tarit tette meg.⁸⁷⁵ Úgy hírlík, a koseli kolostor is Tari hatására csatlakozott az obszervánsokhoz.⁸⁷⁶

Úgy tűnik, Tari valóban befolyásos ember volt, s Kapisztránnal szoros kapcsolatban állt. 1455 májusában Kapisztránnak írt levelében kéri a nagy szónokot, hogy tegyen valamit, mert ha nem sikerül összefogni a török ellen, nagy baj lesz.⁸⁷⁷ Hunyadi János is nagyon megbízott Tariban: amikor 1453-ban kolostort akart alapítani, ő is, V. László király is azt javasolta Kapisztránnak, hogy Tari Lászlót és rendtársát, Székely Mihályt küldje Kiliába, ahová a rendházat tervezték, hogy gördülékenyen menjen az építkezés – ennek ellenére a tervből nem lett semmi.⁸⁷⁸ Hogy ez a Kilia hol volt, nem tudjuk pontosan: van, aki szerint a Moldva északkeleti határán lévő Kiliával azonos, mások szerint a háromszéki Kilyénnel.⁸⁷⁹ Azt viszont tudjuk, hogy a kolostor Sienai Szent Bernátról lett volna elnevezve – csak úgy, mint a krakkói, amelynek Tari volt egy ideig a gárdiánja, valamint az olmützi és a boroszlói.

Akad tehát egy obszerváns ferencesünk a 15. század közepéről, aki elindult az őshazába, Szkítiába az ott maradt magyarokat megtéríteni, s ki tudja, nem gondolta-e úgy, hogy ebben jó szolgálatot tehet neki az ősi, szkíta írás, esetleg egy azzal készült naptár az egyházi év fontos napjaival, kiegészítve a magyar és ferences ünnepekkel... Róla is azt jegyezték föl, hogy székely származású, egyik társának, Mihálynak ezt a neve is elárulja. Ha nem korlátozzuk a fantáziánkat, könnyen eljutunk oda, hogy a székely naptárt Tari László, Kapisztrán jó embere, az éppen szentté avatott mester, Szent Bernát nagy tisztelője és esetleg társa, Székely Mihály készítette a Szkíta föld első keresztényei számára 1451-ben. Nyugodtan megbabolázhathatjuk azonban a képzelőerőnket – bár talán nem is túlzóan engedjük szabadjára –, mert Tari meghíusult szkítiai térítőúttja így is épp elég érde-

⁸⁷⁴ Bölcskey 1923–1924 1: 424–425.

⁸⁷⁵ Bölcskey 1923–1924 1: 426–427.

⁸⁷⁶ Bölcskey 1923–1924 1: 434.

⁸⁷⁷ Karácsonyi 1922–1924 1: 334; Bölcskey 1923–1924 3: 557–558.

⁸⁷⁸ Szabó 1921: 294; Karácsonyi 1922–1923 1: 341; Bölcskey 1923–1924 3: 454.

⁸⁷⁹ Karácsonyi (1922–1924 1: 341) szerint 1448-ban jutott magyar kézre a város, 1465-ben vette el István vajda, s akkor a ferenceseknek is ki kellett onnan vonulniuk. Bölcskey (1923–1924 1: 454) és Boros (1927: 39) szerint viszont a háromszéki Kilyénnel azonos. (A kilyéni templomban talált feliratnak – l. Ráduly 1995: 34–36 – értelemszerűen semmi köze a kolostoralapítási szándékhoz vagy Magyar Lászlóhoz.)

kes marad: megtudjuk belőle, hogy az élénk őstörténeti érdeklődés már a 15. század közepén megjelent egy-két obszerváns ferencesnél, itt ráadásul olyan barátról van szó, aki egészen biztosan személyesen ismerte Kapisztránt, és valószínűleg személyesen ismerte Hunyadi Jánost is.

Az őshaza iránti érdeklődés persze nem lehetett tömeges. Mátyás tudott róla, hogy Keleten magyarok élnek, sőt követeket és kutatókat küldött a rokonokhoz, hogy ha lehet, átcsábítsa őket a folytonos háborúskodástól elnéptelenedett országába. De a király nem a ferences vagy magyar hagyományból értesült róla, hogy a Don forrásánál magyarul beszélő nép él, hanem egy szarmata kereskedőtől. Minderről Bonfini tudósított, hozzátéve, hogy Mátyás áttelepítési terve addig nem sikerült – az első tized második könyvében, tehát munkája elején írt erről –, de ha a király megéri, bizonyára megvalósul.⁸⁸⁰ Mátyás azonban nem sokkal később meghalt.

Szárhegy és Buda

Van-e hát kapcsolat a Bolognai Emlék és a Nikolsburgi Ábécé, Szárhegy és Buda, a székely írás Mátyás-udvari kultusza és az obszerváns ferencesek között? Jó eséllyel igen.

Luigi Ferdinando Marsigli október vége felé érkezett Gyergyóba, hogy végleg kiszorítsa Thökölyt, és megerősítse a szorosok és hágók védelmét. A már elvégzett munkáról följegyzést kezdett készíteni, ebben említi Békást és Piricskét – egy későbbi térkép még jelez ezeken a helyeken erősséget, és a régészek is ekkorra teszik a Piricske-tetőn föltárt osztrák ellenőrzőpont építésének idejét. A gróf 1691 februárjában kelt újra útra, a tél nagyobbik részét Gyergyóban töltötte, minden bizonnyal a Lázárok szárhegyi várkastélyában.

Lényegében minden Erdélyről készült följegyzését elrendezte, de még így is bőven maradt ideje. A kastély ura Marsigli ottjártakor már nem élt, Ferenc fia 1690-ben még csak tizenöt éves siheder volt, az özvegygel nyilván társalgott időnként a gróf, de a hosszú téli esték bizonyosan elviselhetőbbek voltak, ha társaságot keresett. Időnként átballagott a barátokhoz – akkor volt vadonatúj a kolostor, a mostani keleti szárny, végre kőből a régi faépület helyett –, vagy ők sétáltak le a kastélyba a vendéghez. Kálmándi Ferenc házfőnök és Róka Márton testvér élt akkor a szomszéd kolostorban, s bár nem voltak egykorúak – a fiatal gróf alig múlt harminc, Kálmándi éppen ötven, Róka Márton ötvennégy éves volt –, bizonyára nem is egy beszélgetéshez találtak témát.

⁸⁸⁰ Bonfini 1995: 62 (1.2.185–195).

Biztosan megbeszélték, hogy a rengeteg viszontagság után végre révbe ért Kapisztrán János szentté avatásának ügye, s valóságos csodaként még a teste is megkerült – legalábbis Marsigli ezt a hírt vihette a szárhegyi barátoknak, minthogy szűk két évvel korábban maga egyezkedett az újlaki szerzetesekkel arról, hogyan szállítják majd el az obszervánsok immár szentté avatott hősének maradványait Újlakról.

És ha már a Szerémség és a déli hadműveletek kerültek szóba, a magáról szívesen beszélő fiatal tiszt eldicsekedhetett vele, hogyan fedezte föl Traianus hídjának maradványait Orsovához közel. Mesélhetett arról, hogy nagyon érdeklik a régiségek. Minthogy amúgy is Erdélyről szóló iratait rendezgette, hát érdeklődött, hogy is volt régen, kik éltek itt, mikor épült a kolostor, mióta élnek ferencesek Székelyföldön.

A szerzetesek válaszolgattak. A szkíták utódai, a hunok maradványai élnek erre, és a tudós férfiak megírták, komoly krónikákban, hogy nem voltak azok a régiek olyan tudatlan népek, mint híresztelik, még írásuk is volt. Azt is mondják, a székelyek, kik a szkíta hunoktól származnak, valamikor botokra véstek üzeneteket, s úgy leveleztek egymással. Láttak ők is ilyen írást, sőt egyikük tudja írni-olvasni a szögletes betűket. A kolostorban is van egy naptár, meg mindenféle iratok, ezt a kalendáriumot állítólag valami botról másolták le, s az olyan régi, hogy még a Székelyföld első keresztényei írták. Megmutatják szívesen.

A barátok még személyesen ismerték a rendház egykori főnökét, a nagy tudású János testvért, hiszen Kálmándi 1669-ben, Róka Márton 1662-ben öltözött be, s a három székelyföldi rendház között nagy volt a forgalom, Kájoni maga is élt mindhárom kolostorban. Tudtak hátrahagyott iratairól is.

Kájont érdekelték a naptárak – ezek az egyháziak számára nélkülözhetetlenek –, és gyűjtötte a székely írásos följegyzéseket. Szárhegyen volt házfőnök, mikor egy kéziratos teológiai munkájába bemásolt két ábécét. Az egyiket még Somlyón látta, egy a kolostorba került könyvben volt, amely Moga Mihálytól került a konvent könyvgyűjteményébe – ez a Moga, aki szintén román szülőktől született, de katolikus volt, mint Kájoni maga is, már akkor tett szolgálatokat a somlyói ferenceseknek, mikor Kájoni még éppen csak beöltözött, s mikor meghalt, könyveit a barátokra hagyta. A másik ábécét a szárhegyi Lázárrokona, a gyalakutai Lázár Imre másolatáról írta át saját kéziratába, az pedig egy bizonyos Telegdi János munkáskájából vette.

Kájoni kezébe került még egy ábécé, és pár oldalnyi szöveg, benne egy régi naptár – úgy hírllett, Székelyföld első keresztényei használták, és ugyanúgy a ferences és a magyar ünnepekkel volt bővíve, ahogy ő is összeállította saját latin betűs naptárszerkesztményét. Volt a hagyatékban egy lap, egy rövidke ima Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére, s annak

emlékére, hogy a régi kápolnák közül a szolgálatos, miből a templom lett, neki volt szentelve. Vagy ki tudja, talán az van ebben az írásban, hogy János testvér örömet kölcsönadja Pálfalvai Ferenc testvérnek egyik könyvét, de csak a jövő év Gyümölcsoltó Boldogasszony napjáig. És végül voltak még lapok, egy misztériumjáték szereplői, s Jézus utolsó földi napjainak színhelyei voltak ráírva. Hogy János testvér ezeket hol kapta, honnan gyűjtötte, arról nem volt tudomásuk, de azt sem mondták a grófnak, hogy a naptáron kívül van még a papírok közt más is.

A gróf persze mindjárt látni akarta a régiségeket. Kapott hozzájuk egy ábécét is, azzal kezdte, hogy azt lemásolta, aztán nekilátott a többinek. Az egyik testvér elmondta neki, hogy a mássalhangzók elé *e* hangokat szokás olvasni. A betűket még csak kisilabizálta, de hogy a magyarok miként olvassák a szentek meg az ünnepek neveit, azzal sokszor meggyűlt a baja – volt ugyan köztük eleget, de a fránya magyar nem jött könnyen, a kiejtésükbe meg egyenesen beletört a nyelve. Azért valahogy túlvégődött a magyar részen, s akkor már nem volt nehéz dolga: latin naptára volt, azzal könnyen beazonosíthatta, a magyar nevek melyik szent emléknapiját rejtik.

Az első másolattal nem volt elégedett, úgyhogy készített egy tisztázatot: gondosan megvonalazta a papírt, a piszkozatból már látta, minek mennyi helyet hagyjon, úgyhogy rubrikákra osztotta a sorokat, aztán átmásolta a székelyek betűit is meg saját megfejtését is. Megkérte a székely betűket értő szerzetest, hogy nézze át a másolatot, és kapott is segítséget: ekkor derült ki, hogy néhány ünnep nevét kétszer írta, más meg kimaradt, ezt javítandó a barát levágott egy keskeny csíkot az egyik papírlap aljából, arra írta újra az elrontott részeket, s ezt a kis papírszelvényt aztán hozzáragasztották a kéziratlaphoz.

Mikor elutazott Gyergyóból, ezeket a lapokat is vitte magával, s aztán hazaküldte az egészet Bolognába, minden bizonnyal többi zsákmányával együtt, 1691. augusztus 7-én.⁸⁸¹ Címlapot csak később írt a kis kézirat-együtteshez, észre se vette, hogy eltévesztette, és azt írta a naptárról, hogy a mozgó ünnepeket tartalmazza. Úgyhogy ez aztán így is maradt. Ha Marsigli nem másolta volna le a régi naptárt, ma semmit nem tudnánk róla: forrása – hacsak nem rejtőzködik valahol – a kolostort pusztító tűzvészek egyikében, legkésőbb az 1872-ben tombolóban megsemmisülhetett.

Nem tudjuk, Kájoni kitől szerezte, hol találta a naptárt, de a legvalószínűbb, hogy a csíki kolostorban jutott hozzá – ez az egyetlen az obszervánsok székelyföldi rendházai közül, amelyik már a 15. században is működött, éppen Hunyadi János alapította. A Bolognai Emlék többi része,

⁸⁸¹ Beliczay (1881: 44) írja, hogy az 1690-es hadi tevékenységei során ejtett zsákmányokat ezen a napon küldte haza szülővárosába.

a bibliai nevek, az áthúzott oldal s az ábécé valószínűleg csak Kájoninál kerültek a naptár mellé, s nem ugyanakkor készültek, hanem valamivel később – ha valóban így volt, ez erősen valószínűsíti, hogy a naptár is kéziratban volt, s nem boton. Talán éppen a naptár inspirálta készítőjüket: annak betűkészletét használta, de kisebb módosításokkal és kevésbé archaikus helyesírással. Meglehet, a bibliai neveken és a nagyon elrontott oldalon csak gyakorolt, bár a sok szövegromlás inkább másolásra utal. De ezeket sem Kájoni, s nem is a Marsigli által megismert barátok készítették: mindannyian későbbi formájában ismerték a székely ábécét, mint amit a Bolognai Emlék bármelyik egysége mutat.

S hogy került a csíki barátokhoz egy székely betűs naptár? A székelyföldi ferencesek végezték a moldvai katolikus magyarok lelkipozását, és volt más feladatuk is: Moldva missziós terület volt, a görögkeletieken kívül a Délvidékről a Kárpátokon túlra menekült huszitákat is próbálták visszaterelni a pápa nyájába. Kevés sikerrel. Elkötelezettségük azonban híres volt: amikor Hunyadi kormányzó Moldva határán is akart egy klastromot, azt szerette volna, ha a nagytekintélyű Kapisztrán bizalmasa, Tari László és földije, Székely Mihály irányítja a kolostor létrehozását. László testvér sokszorosan bizonyította alkalmasságát: 1448 után Moldvában próbálta megmenteni az elkárhozástól a huszitákat, s főszámolni a sötét eretnek nézeteket, s mikor kudarcot vallott, nem kis veszélyt vállalva indult a keleti magyarok megkeresésére. A moszkvai nagyfejedelem ellenségeskedése miatt abban sem járhatott sikerrel, de a krakkói kolostor alapításában nem kis része volt, s Kapisztrán is bizalmába fogadta.

Nem lehetetlen, hogy hasznosnak látták, ha a szkítiai térítőútra szkíta betűkkel írt keresztény naptárt visznek magukkal – ne felejtjük el, az írást és a nyelvet akkoriban egynek tekintették, tehát remélhették, hogy a szkítiai magyarok jobban értik a szkíta betűket. 1451-ben indultak, lelkesütségüket még fokozhatta is, hogy előző évben, nagyon rövid idővel halála után már szentté is avatták a ferences obszervancia nagy mesterét, Kapisztrán és az eretneküldöző Marchiai Jakab tanítóját, a Sienából való Bernát testvért. Nem véletlen, hogy a régebbi naptárt, amit fölhasználtak, büszkén egészítették ki rendjük első szentjének ünnepével.

De ha nem ők, nem e célból, s nem akkor készítették a székely betűs naptárt, hanem rendtársaik a következő évtizedekben – bár ez esetben a cél kevésbé világos –, az obszerváns ferences lelkipozás anyanyelv-központúsága önmagában is indokolja a székely jelek iránti érdeklődést. A 15. század végén pedig már – Laskai Osvát révén – kidolgozottan kapcsolódik ehhez a ferencesek által átértelmezett, a középnemességről minden magyarra kiterjesztett hun-szkíta származáselmélet.

A Hunyadiak nem voltak egyedül azzal, hogy kiváltképpen kedvelték az obszerváns ferenceseket: toronymagasan ez volt a korszak legnépszerűbb szerzetesrendje. Mégis különleges az a kötődés, amely a rendet minden eszközzel támogató Hunyadi Jánost és Mátyást jellemezte. A király azonban, eszes uralkodóként és jó stratégaként nem pusztán lelki tisztaságra törekvésüket becsülte, hanem mindazokat a politikai előnyöket is, amelyet a ferencesek támogatása révén nyerhetett.

Mátyás környezetében élénk volt a történeti érdeklődés, különösen a magyarok régi története és származása izgatta az udvarban diskuráló korabeli értelmiségieket – a reneszánsz szokásnak megfelelően megalakított antik Corvinus-ösök mellett jól jött a saját hagyomány praktikus átszabása is, hogy minél jobban emlékeztessen egymásra Mátyás és az egész Európát rettegésben tartó, kiváló hadvezér Attila alakja. Ha már egész Európa úgy tudta, hogy a magyarok a hunok utódai, és a magyar nemesség is Kézai huntörténetét fogadta el saját származásának magyarázataképpen, akkor érdemes volt Mátyásból egyenesen második Attilát faragni, mert ez szolgálta leginkább Mátyás politikai céljait, s egyszerre jelentett kötődést az antik világhoz – méghozzá olyat, amilyen más európai népek nem volt –, valamint az Árpád-ház és a köznemesség eredet-tudatához.

Tökéletesen illett ebbe a képbe a legtisztább hagyományú magyar nép-résznek megtett székelyek fura írása. Az, hogy a székelyek még mindig használják a szkíta-utód hunok betűit, kézzelfogható bizonyítéka volt annak, hogy a magyarok valóban Szkítiából jöttek, s valóban a hunoktól származnak, de még azt is cáfolta, hogy Attila népe afféle barbár horda lett volna, ráadásul hosszú és saját írásbeli hagyományt lehetett fölmutatni a szkíta-hun-székely ábécének köszönhetően – sok nép reneszánsz kori értelmiségének vágya volt ez. Az udvarban azt is beszéltek, hogy ezek a jelek olyan ősieks, hogy nem is papírra, hanem fára írják, és hogy kevés jellel is sokat mondanak. Thuróczy és Bonfini becsülettel rögzítette is ezt a hagyományt.

Került valahogy székely ábécé is – Székelyföldre adószedők is jártak, de elég volt a ferences szálakat megmozdítani: közöttük voltak, akik ismerték a székely ábécét. Még naptárt is készítettek vele, és bár ezt az udvarban nem föltétlenül tudták, annak híre mehetett, hogy a székely származású testvérek közül van, aki ismeri a szkíta betűket. Az obszervánsokat Mátyás ezer szálon elérhette, királyként nyilván kapcsolatban volt a mindenkori vikáriussal, de ott volt gyóntatója, ott volt a szoros együttműködés, amit Kapisztrán mielőbbi szentté avatása indokolt, ott voltak a saját alapítású kolostorok, sorolni se kell. És ott volt Filipec János, aki ugyan csak élete végén, Mátyás halála után két évvel

vonult be az obszerváns ferencesek boroszlói, Szent Bernátnak ajánlott kolostorába, de korábban is szoros kapcsolatban állt a renddel, maga is alapított kolostort.

Az ábécé talán már jó ideje forgott Mátyás környezetének történeti érdeklődésű klubjában, mire Thuróczy és Bonfini írt róla. Ismerhette Bornemissza János, láthatott illet Filipec is. Rajtuk keresztül juthatott hozzá Filipec földije, a morva Philipus de Penczicz, aki Filipec révén jutott el Párizsba, Mátyás követének nyalka ifjából álló kíséretében. Ekkor került Penczicz kapcsolatba az udvar néhány emberével – leginkább Bornemisszával barátkozott össze –, s kezdett érdeklődni a magyarok iránt: megtanult néhány szót, s olvasmányjaiban külön figyelt a magyarok régi dolgait tárgyaló megjegyzésekre. Lejegyezte azt a régi betűsort is, amihez az udvarból jutott hozzá. Igen érdekelt a csillagászat, így keveredett a héber hónapnevekhez és – hogy el tudja olvasni – az ábécéhez, s mivel föltűnt neki, hogy a héberek ugyanúgy jobbról balra írják betűiket, ahogyan a székelyek, ugyanabba a könyvbe, ugyanarra a lapra jegyezte föl a héber ábécét, ahová korábban a székelyt.

A Mátyás-udvarban született kultusz a 16. században lassan terjedni kezdett. A székelyek persze továbbra is az udvari kultusztól függetlenül festették és karcolták rövidke felirataikat a templomok falaira, elsősorban azért, hogy e tudásukkal és székely mivoltukkal dicsekedjenek. De az autentikus székelyföldi hagyományból született feliratok mellett lassan megjelentek a humanista érdeklődést tükröző, tudós hagyományozódásra alapuló, akár titkosírásként használt emlékek. A század végén született egy székely ábécéskönyv, a 17. században protestáns peregrinus diákok jegyezték vele bibliai idézeteket egymás emlékkönyvébe, Szamosközy István csöppet sem finomkodó megjegyzéseit rejtette el a titkosírásként használt jelekkel. Van egy több szempontból is rejtélyes felirat, amelyet nem Székelyföldön írtak – igaz, nem is Magyarországon –, de készítője székelyföldi volt, de nem is olyan könnyű eldönteni, hogy az autentikus székelyföldi, vagy az udvari hagyományhoz tartozik-e inkább. De ez már egy másik történet része.

IDÉZETT IRODALOM

- Ábel Jenő 1880. A Corvina történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 5, 182–185.
- Adamik Tamás (szerk.) 1998. *Csodás evangéliumok*. Budapest: Telosz.
- Ács Pál 1996. Attila-kultusz a Báthory-korban. In: Jankovits L. és Kecskeméti G. (szerk.), *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, 113–119. Pécs.
- Ács Pál 2001. „Az idő ósága.” *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest: Osiris.
- Ács Pál 2014. *Átszítált idő*. Pozsony: Kalligram.
- Ágoston Magdolna 1975. III. Iván és Mátyás kapcsolataihoz. *Juvenum Historica* 7, 107–124.
- Almási Tibor 2000. Záh Felicián ítéletlevele. *Aetas* 2000/1–2, 191–197.
- Andrić, Stanko 2009. *Kapisztrán Szent János csodái*. Budapest: METEM Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.
- Anonymus 1999. *A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László. Budapest: Osiris.
- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
- Babinger, Franz 1913. Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. *Ethnographia* 24, 129–139.
- Babinger, Franz 1913–1914a. Ein schriftgeschichtliches Rätsel. *Keleti Szemle* 14, 1–14.
- Babinger, Franz 1913–1914b. Des Rätsels Lösung? *Keleti Szemle* 14, 14–19.
- Babinger, Franz 1914. Eine neuentdeckte ungarische Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515. *Ungarische Rundschau* 3, 41–52.
- Bácsatyai Dániel 2013. Gesta eorum digna aeternitate laudis. *Századok* 147, 279–315.
- Bácsatyai Dániel 2015. Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 57, 607–618.
- Balanyi György 1925. *Assisi Szent Ferenc élete*. Budapest: Szent István Társulat.
- Balanyi György 1927. A magyar ferences provincia kialakulása. *Katholikus Szemle* 40, 582–595.
- Balanyi György 1940. *A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Balázs János 1958a. *Sylvester János és kora*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balázs János 1958b. Ki írta az első magyar nyelvtant? *Filológiai Közöny* 4, 116–120.

- Balázs János 1969. Hussens Traktat „Ortographia Bohemica”. *Studia Slavica* 15, 151–155.
- Balázs Mihály és Monok István 1987. Történetírók Báthory István udvarában. Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről. In: R. Várkonyi Á. (szerk.), *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 249–263. Budapest: Gondolat.
- Balázs Mihály, Monok István és Tar Ibolya 1992. Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michele Bruto történetírói módszeréről, 1594–1598. In: *Lymbus Művelődéstörténeti Tár* IV, 49–85. Szeged: Scriptum.
- Bálint Sándor 1973. *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest: Szent István Társulat.
- Bálint Sándor 1977a. *Ünnepi kalendárium 1.*. Budapest: Szent István Társulat.
- Bálint Sándor 1977b. *Ünnepi kalendárium 2.* Budapest: Szent István Társulat.
- Balogh Jolán 1929. Ujabb adatok Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. *Akadémiai Értesítő* 43, 273–280.
- Balogh Jolán 1966. *A művészet Mátyás király udvarában I–II*. Budapest: Akadémiai.
- Barbier, Frédéric 2006. *A könyv története*. Budapest: Osiris.
- Bartha Lajos 2003. Halley, Marsigli és az első „mágneses felmérés” a Kárpát-medencében. *Magyar Geofizika* 44/4, 143–148.
- Bartók István 2002. *Grammatica Hungarolatina – Poetica Hungarolatina*. Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 485–501.
- Bartók István 2004. *Sylvester János grammatika-meghatározásának jelentősége és forrásai*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108(2004), 405–422.
- Bartók István 2006. *Ioannes Sylvester: Grammatica Hungaro-Latina*. Budapest: Akadémiai –Argumentum.
- Bartók István 2007. „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Budapest: Universitas.
- Bartók István 2011. Egy legenda születése, halála és újjászületése (Lippi Zsigmond magyar nyelvtana: *Wi grammatica*, Buda, 1490). *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 174–180.
- Bäuml, Franz H. és Marianna D. Birnbaum (szerk.) 1993. *Attila. The man and his image*. Budapest: Corvina.
- Békesi Emil 1899. Magyar írók az Anjouk és utódaik korában. *Katholikus Szemle* 13, 573–395, 762–820.
- Bél Mátyás (Meliboei) 1729. *Ungarischer Sprachmeister*. Pozsony.
- Beliczay Jónás 1881. *Marsigli élete és munkái*. A Történettudományi Osztály Köréből, 9. füzet.
- Benczédi László (szerk.) 1983. *A Thököly-felkelés és kora*. Budapest: Akadémiai.
- Bene Sándor 2006. *Acta Pacis. Béke a muzulmánokkal*. Luigi Ferdinando Marsili tervei a karlócai béke iratainak kiadására. *Hadtörténelmi Közlemények* 119, 329–372.

- Benedek Domokos 1996. *Az Erdélyi Ferences Rendtartomány nagyjai a XVII. századtól napjainkig: 23 életrajz*. Kolozsvár: Szent Bonaventura.
- Benedek Fidél 2000. *Csíksomlyó. Tanulmányok*. Kolozsvár: Erdélyi Ferences Rendtartomány.
- Benedek Fidél 2005. *Ferences kolostorok*. Csíkszereda: Pallas Akadémia.
- Benkő András 1981. Kájoni János, a humanista muzsikus. *Korunk* 40, 819–823.
- Benkő Elek 1994. Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz. *Magyar Nyelv* 90, 157–168.
- Benkő Elek 1996a. A siménfalvi rovásemlék és köre. In: Kovács A., Sipos G. és Tonk S. (szerk.), *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, 55–64. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Benkő Elek 1996b. A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat. *Magyar Nyelv* 92, 75–80.
- Benkő Elek 2012. *A középkori Székelyföld I–II*. Budapest: MTA BTK.
- Benkő Loránd 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 221–247. Budapest: Balassi.
- Berhidai Piusz és Kedves Ilona szerk. 2006. *Emlékkönyv Temesvári Pelbárt halálának 500. évfordulója alkalmából. 1504–2004*. Esztergom: Temesvári Pelbárt Gimnázium, Kollégium és Szakközépiskola.
- Berkovits Ilona 1945. Egy Corvin-kódex származása. *Magyar Könyvszemle* 69, 22–37.
- Berrár Jolán és Károly Sándor 1984. *Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest: Akadémiai.
- Berzeviczy Albert 1820. Magyar hazánkat illető és a' külföldi könyvtárakban található jelességekről. *Tudományos gyűjtemény* 4/1, 37–69.
- Bibliothek Fürst Dietrichstein Schloss Nikolsburg. Wertvolle Manuskripte mit Miniaturem des 9.–15. Jhdts. Luzern, H. Gilhofer & H. Ranschburg, 21 november 1933.
- Birnbaum, Marianna D. 1993. Attila's renaissance in the fifteenth and sixteenth centuries. In: Bäuml, F. H. és M. D. Birnbaum (szerk.), *Attila. The man and his image*, 82–96. Budapest: Corvina.
- Blazovich László és Galántai Erzsébet 1985. Bevezető. In: Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. (Fordította Blazovich László és Galántai Erzsébet), 7–32. Budapest: Európa.
- Bod Péter 1982. *Magyar Athenas*. Budapest: Magvető.
- Bod Péter 2003. *Magyar Athenas*. Sepsiszentgyörgy: T3.
- Bollók János 1984. Kézai Simon. In: V. Kovács S. (szerk.), *A magyar középkor irodalma*, 115–163. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Bollók János 1986. Szent István alakja középkori krónikáinkban. In: Fügedi E. (szerk.), *Művelődéstörténeti tanulmányok a középkorról*, 61–65. Budapest: Gondolat.

- Bollók János 2000. Szent László korának magyar értelmisége. *Vigília* 65/11, 841–849.
- Bonfini, Antonio 1995. *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi.
- Boros Fortunát 1927. *Az erdélyi ferencrendiek*. Kolozsvár: Szent Bonaventura.
- Borsa Gedeon 1978. *A magyar csizió kialakulásának története*. Az OSZK Évkönyve 1974–1975, 265–347. Budapest.
- Borsa Gedeon 1998. *Könyvtörténeti írások*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Borsa Gedeon 2005. Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői. *Magyar Könyvszemle* 121, 1–24.
- Bozóky Edina 2012. *Attila. A hun király és legendái*. Budapest: Kossuth.
- Bölcskey Ödön 1923–1924. *Capistranói Szent János élete és kora* 1–3. Székesfehérvár: Debrecenyi István Könyvnyomdája.
- Böröcz Mihály 1911. *Ferencesek a középkori magyar irodalomban*. Pécs: Katolikus hírlapkiadó és nyomda részvénytársaság.
- Burány Nándor 1972. Huszíták a Szerémségben. *Híd* 36, 411–424.
- Codex Cumanicus = Kuun Géza (szerk.) 1981. *Codex Cumanicus* [reprint]. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Cruden, Alexander 1980. *Complete Concordance to the Bible. With Notes and Biblical Proper Names under one Alphabetical Arrangement*. Cambridge: Lutterworth Press.
- Cvetković, Bogdan 1988. Novosti o tijelu svetog Ivana Kapistrana. *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije* 114, 200–221.
- Czechowicz, Bogusław és Mateusz Kapustka 2008. Hunyadi Mátyás uralkodása és képzőművészeti reprezentációja Sziléziában és Lausitzban. In: Farbaky et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 77–87. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Csallány Dezső 1960. A székely-magyar rovásírás emlékei. *A nyíregyházi Józsa András Múzeum évkönyve* 3, 39–137.
- Csallány Dezső 1969–1971. Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében. *A nyíregyházi Józsa András Múzeum évkönyve* 12–14, 135–161.
- Csallány Dezső 1970. Székely rovásírásos szövegek megfejtése. *Korunk* 29, 604–613.
- Csapodi Csaba 1967. Filipec (Pruisz) János nagyváradai és olmützi püspök könyvei. *Magyar Könyvszemle* 83, 243–249.
- Csapodi Csaba 1973. A „magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K31–K114). Budapest: az MTA Könyvtára.
- Csapodi Csaba 1984. *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Csepregi Zoltán 2004. *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika*. Budapest: Luther.

- Csíky Gábor 1983. Luigi Ferdinando Marsigli, a Magyar föld felfedezője. (Emlékezés halálának 250. évfordulóján). *Földtani tudománytörténeti évkönyv* 9 (1980–1981), 85–91.
- Csontos János 1890. Lengyelországi könyvbuvárlatok. *Magyar Könyvszemle* 15, 219–256.
- Dán Róbert 1964. Cursive Hebrew alphabet from the fifteenth century. *Studies in Bibliography and Booklore* 6, 150–152.
- Dán Róbert 1973. Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Deák Antal András 1996. Luigi Ferdinando Marsigli Duna- és Magyarország-térképeinek nürnbergi készítői. *Cartographica Hungarica* 5, 18–21.
- Deák Antal András 2004. *A Duna felfedezése*. Budapest: Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény.
- Deák Antal András 2005. *Térképek a félhold árnyékából*. CD. Budapest.
- Demeter Júlia 2005. Műfaj és funkció összefüggései a csíksomlyói ferences színpadon. In: Óze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa lelkiségére és kultúrájára*, 743–753. Piliscsaba–Budapest: PPKE–METEM.
- Demeter Júlia (szerk.) 2003. *A magyar színjátszás honi és európai gyökerei*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Demeter Júlia, Kilián István és Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.) 2009. *Csíksomlyói passiójátékok: 1721–1739 I*. Budapest: Argumentum–Akadémiai.
- Demjén Andrea 2010. Vámok Erdélyben. A pricskei vám régészeti kutatásának tanulságai. *Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia 2010*.
- Demjén Andrea 2012. Előzetes beszámoló a Both váránál végzett régészeti kutatásokról. In: Sófalvi A. és Visy Zs. (szerk.), *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, 149–168. Énlaka–Székelyudvarhely: Pro Énlaka Alapítvány–Haáz Rezső Múzeum.
- Demjén Andrea 2013. Régészeti kutatások a gyergyószentmiklósi Both váránál. *Várak, kastélyok, templomok 2013*. június, 8–10.
- Demjén Andrea és Vlad Lăzărescu 2010. Római császárkori és kora középkori leletek Gyergyószárhegyen. A régi ásatások újraértékelése. In: Körösfői Zs. (szerk.), *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*, 63–94. Székelykeresztúr: Molnár István Múzeum.
- Diamandi, Saviana és Ágnes Papp 1993. *Codex Caioni saeculi XVII. Facsimile*. București: Editura Muzicală.
- Diamandi, Saviana és Ágnes Papp 1994. *Codex Caioni saeculi XVII. Transcriptiones*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.
- Dienes István 1992a. A Kalocsa Környéki Rovás emlékről. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 31–40. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.

- Dienes István 1992b. Rovásjelek egy honfoglalás kori tegezszájon. *Életünk* 29, 537–541.
- Dinzelbacher, Peter (szerk.) 1992. *Sachwörterbuch der Mediävistik*. Stuttgart: Kröner.
- Diós István 1984. *A szentek élete*. Budapest: Szent István Társulat. Digitális változat: <http://www.katolikus.hu/szentek/index.html>.
- Diósi Dávid 2009. Kájoni János, a dallamgyűjtő. In: Marton J. és Bodó M. (szerk.), *Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történelméről*, 169–176. Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat–Verbum.
- Domanovszky Sándor 1902. A budai krónika I–III. *Századok* 36, 615–630, 729–752, 810–831.
- Domokos Pál Péter (szerk.) 1979. „...édes Hazámnak akartam szolgálni ...” Kájoni János: *Cantionale Catholicum*. Petrás Incze János: *Tudósítások*. Budapest: Szent István Társulat.
- Dömötör Adrienne (szerk.) 2001. *Gyöngyösi kódex*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Dömötör Tekla 1957. Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban. *Ethnographia* 68, 253–269.
- Dömötör Tekla 1960. Drámai szövegeink története a XVII. században. In: Kardos T. és Dömötör T. (szerk.), *Régi magyar drámai emlékek I*, 195–237. Budapest: Akadémiai.
- Dukkon Ágnes 2003. *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Eisenstein, Jacques 1910. „Der Antiquariatsbuchhandel in Österreich und Ungarn”. In: *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler Correspondenz. Festnummer anlässlich des 50jährigen Bestehens. Vol I*, 62–69. Wien.
- E. Kovács Péter 2008. *Mátyás, a reneszánsz király*. Budapest: Officina.
- Elm, Kaspar (szerk.) 1989. *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen in spätmittelalterlichen Ordenwesen*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Emódi Tamás 2005a. *A gyergyószárhegyi Lázár-kastély*. Gyergyószárhegy.
- Emódi Tamás 2005b. *A gyergyószárhegyi Lázár-kastély. Régészeti feltárások 1999–2004*. *Castrum* 2005/1, 96–98.
- EMSzT = Szabó T. Attila (főszerk.) 1976–1984. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 1–4. Bukarest: Kriterion.
- Engel Pál 1986. Thuróczy János és krónikája. In: Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, 409–420. Budapest: Helikon.
- Erdődi István 1977. *Időszámításunk*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 151.
- Ernyei József 1917a. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. *Századok* 51, 165–176.
- Ernyei József 1917b. A rovásírás kritikája. *Századok* 51, 406–408.

- EtSz = Gombocz Zoltán és Melich János 1914–1930, 1930–1944. *Magyar etymologiai szótár* 1–2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Fabian, Bernhard 2003. *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland, Österreich und Europa*. Digitalisiert von Günter Kükenshöner. Hildesheim: Olms Neue Medien 2003. <http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Mikulov>.
- Fantuzzi, Giovanni 1770. *Memorie della vita del generale co: Luigi Ferdinando Marsigli*. Bologna: Lelio dalla Volpe.
- Farbaky Péter et al. (szerk.) 2008. *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Farkas Vilmos 1971. *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*. Nyelvtudományi Értekezések 74. Budapest.
- Fedeles Tamás 2010. Dracwlyahaza. In: Almási T., Révész É. és Szabados Gy. (szerk.), „Fons, skepsis, lex”. *Tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, 107–114. Szeged: SZTE Történeti Segéttudományok Tanszék–Szegedi Középkorász Műhely.
- Ferenczi Géza és Ferenczi István 1979. Magyar rovásírásos emlékek. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 9–32. Bukarest: Kriterion.
- Ferenczi Sándor 1936. *Az énlaki rovásírásos felirat*. Kolozsvár.
- Ferenczi Sándor 1939. *Rovásírásunk r jegye*. *Erdélyi Múzeum* 44, 179–198.
- Fitz József 1959. *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története 1. A mohácsi vész előtt*. Budapest: Akadémiai.
- F. Molnár Mónika 2004. A karlócai békét követő török–Habsburg határ-felmérés és forrásai (1699–1701). In: Birtalan Á. és Yamaji M. (szerk.), *Orientalista Nap*, 40–49. Budapest: MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet.
- F. Molnár Mónika 2006. Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. *Századunk* 140, 1475–1502.
- F. Molnár Mónika 2007. Egy bolognai gróf az oszmán birodalomról. In: Luigi Ferdinando Marsigli: *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*, XI–XXIV. Budapest: Históriaantik Könyvesház.
- Forrai Sándor 1974. A székely rovásírásos naptár rövidítési rendszere és a gyorsírás. *Gyorsírók és Gépírók Lapja* 24, január, 13–16.
- Forrai Sándor 1981a. A bolognai rovásbot. *Magyar Nemzet* 1981. január 9., 9.
- Forrai Sándor 1981b. Középkori székely kalendárium. *Élet és Tudomány* 1981. január, 95–96.
- Forrai Sándor 1985a. *Küskarácsontól Sülvester estig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*. Budapest: Múzsák.
- Forrai Sándor 1985b. *Második Magyar Rovásírás Kiállítás*. Gödöllő.
- Fрати, Lodovico 1904. Il viaggio da Venezia a Constantinopoli del Conte Luigi Ferdinando Marsigli (1679). *Nuovo Archivio Veneto* 8, 63–94, 295–316.

- Frati, Lodovico 1928. *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella biblioteca universitaria di Bologna*. Firenze: Olschki.
- Frati, Luigi 1841. *Di un Calendario runico della Pontificia Università di Bologna*. Bologna.
- Freyer, Johannes 2005. A ferences teológia befolyása a reformációra. Recepció és elutasítás között. In: Őze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa lelkiségére és kultúrájára*, 143–156. Piliscsaba–Budapest: PPKE–METEM.
- F. Romhányi Beatrix 2005. Ferencesek a későközépkori Magyarországon. In: Őze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Kelet-Európa történetére és kultúrájára*, 116–121. Piliscsaba–Budapest: PPKE BTK–METEM.
- Fügedi Erik 1972. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. *Századok* 106, 69–95.
- Fügedi Erik 1977. Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. *Századok* 1977, 847–898.
- Funke, Fritz 2005. *Könyvismeret*. Budapest: Osiris.
- Galamb György 2000. A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez. In: Piti F. és Szabados Gy. (szerk.), „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*, 71–82. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Galamb György 2005. A magyarországi és a moldvai eretnekek a ferences források tükrében. In: Őze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa lelkiségére és kultúrájára*, 96–115. Piliscsaba–Budapest: PPKE–METEM.
- Galamb György 2009. A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti Szemle* 10, 3–12.
- Galli, Mark 2003. *Assisi Szent Ferenc és kora*. Budapest: Scolar.
- Gálos Rezső 1928. *Legrégibb bibliafordításunk*. Budapest: Pallas.
- Gatz, Erwin 1996. *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648. Ein biographisches Lexikon*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Gebei Sándor (szerk.) 2010. Az „üstökös kegyeltje”. *Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Hajdúszoboszló: Hajdúszoboszló Város Önkormányzata.
- Gecser Ottó 2007. Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a középkori Európában. *Vigília* 72, 490–497.
- Gerézdi Rabán 1962. *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest: Akadémiai.
- Gerics József és Ladányi Erzsébet 1996. Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis. *Magyar Könyvszemle* 112, 273–282.
- G. Etényi Nóra 2009a. *Pamflet és politika – A nagyhatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest: L’Harmattan.
- G. Etényi Nóra 2009b. Thököly Imre nemzetközi híre. *Credo* 11, 211–227.

- Gherardi, Raffaella 1980. *Potere e costituziona a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine” di Luigi Ferdinando Marsigli*. Bologna: il Mulino.
- Gianola Alberto 1931. Marsili Alajos Ferdinánd és Erdély. (Ford. Gander Andor.) *Erdélyi Múzeum* 36, 156–169.
- Goldfrank, David M. 2004. Kuritsyn, Fyodor Vasilevich. *Encyclopedia of Russian History*. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3404100710.html>
- Gombocz Zoltán és Melich János 1914–1930, 1930–1944. *Magyar etymologiai szótár* 1–2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Gonzaga, Franciscus 1587. *De origine Seraphicae Religionis Franciscanae eiusque progressibus, de Regularis Obseruanciae institutione forma administrationes ac legibus admirabilis eius propagationae*. Roma.
- Gömöri János 2000. Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 14, 163–216.
- Gróf László 1992–2000. Marsili gróf élete. *Cartographica Hungarica* 2, 19–23; 3, 25–29; 4, 46–50; 5, 12–17; 6, 18–24; 7, 31–36.
- Gyöngyösi Kódex = Dömötör Adrienne (szerk.) 2001. *Gyöngyösi kódex*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Györffi Pál 1989. *Az erdélyi ferences kusstódia története*. Fordította Domokos Pál Péter. Budapest: k. n.
- Györffy György 1986. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest: Gondolat.
- Györffy György 1993. *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1996a. Az Árpád-kori magyar krónikák. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 181–191. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1996b. Anonymus *Gesta Hungarorum*. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 193–213. Budapest: Balassi.
- Györffy György 2013. *István király és műve*. (Negyedik, javított kiadás.) Budapest: Balassi.
- György József 1930. *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda.
- Haader Lea et. al. 2014. = Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára és Szentgyörgyi Rudolf 2014. *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. (A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.) Budapest–Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum–OSZK–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Hadrovics László 1994. *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Nyelvtudományi Értekezések 138. Budapest: Akadémiai.
- Hájos István Gáspár 1777. *Monumentum literarium Hunno-Scythicum*. Kézirat. (MTA Kézirattára.)

- Hegedűs Antal 1983. *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Újvidék: Forum.
- Hegedűs József 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest: Akadémiai.
- Hegy Klára 1992. Sakk török módra. Törökország 500 évvel ezelőtt. *História* 13/5–6, 24–27.
- Heinrich Gusztáv 1880a. *A magyar csíziók*. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 4, 287–288.
- Heinrich Gusztáv 1880b. *A Peer-codexbeli cisióhoz*. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 4, 287–288.
- Hellwig, Barbara és Walter Matthey 1970. *Inkunabelkatalog des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg*. Wiesbaden: Otto Harransowitz.
- Herczeg Gyula 1982. L'autobiografia di F. Marsili e l'Ungheria In: Köpeczi B. és Sárközy P. (szerk.), *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, 65–83. Budapest: Akadémiai.
- Herepei János 1935. A bolonyai rovásírást naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. *Ethnographia* 46, 60–65.
- Hermann Egyed 1973. *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Auróra Könyvek.
- Herner János (szerk.) 1987. *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szeged: k. n.
- Hidász Ferenc OFM és Várnai Jakab OFM 1999. *Szent Klára művei és életének forrásai*. Szeged: Agapé Kft.
- Hitseker Mária (szerk.) 2009. *A Képes krónika könyve*. Budapest: Kossuth-OSZK.
- Hlaváček, Petr 2005. A csehországi obszerváns ferencesek a középkor végén. In: Óze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa lelkiségére és kultúrájára*, 78–95. Piliscsaba–Budapest: PPKE–METEM.
- Hódoly László 1884. *A székely vagy régi magyar írás eredete*. Pozsony.
- Holler László 2003. Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107, 210–242.
- Hóman Bálint 2010. *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Gödöllő: Attraktor.
- Horger Antal 1909–1910. *Udvarhely megye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai*. *Nyelvtudományi Közlemények* 39, 275–293, 383–417.
- Horváth Ciryll 1921. *Középkori magyar verseink* (RMKT I.²). Budapest: Akadémiai.
- Horváth Iván 2006. *Gépeskönyv*. Budapest: Balassi.
- Horváth Iván 2007. A székely rovásírás és a latin-magyar ábécé. In: Szegedy Maszák M. (főszerk.), *A magyar irodalom története I.*, Budapest: Gondolat.
- Horváth Iván 2010. *Rovásírás: fel nem tett kérdések*. Előadás a Történelemtanárok Országos Konferenciáján.

- nelemtanarok-országos-konferenciaja/7117-rovasiras-fel-nem-tett-kerdesek (Letöltés: 2012. május 7.)
- Horváth et. al 2011. = Horváth Iván, Harangozó Ádám, Németh Nikolett és Tubay Tiziano: A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: előzetes közlemény. In: Boka László és P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szöveg – emlék – kép*, 76–90. Budapest: OSZK – Gondolat, 2011.
- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Horváth János 1954. *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest: Akadémiai.
- Horváth Richárd 1932. *Laskai Ozsvát*. Budapest: Sárkány Ny.
- Howlett, Jana R. 1976. *The heresy of the Judaizers and the problem of the Russian reformation*. Oxford: PhD. thesis.
- Hunfalvy Pál 1880. *A székelyek. Felelet a székelyek scytha-hun eredetűségére*. Budapest: Franklin.
- Hunfalvy Pál 1881a. *Die Ungern oder Magyaren*. (Die Völker Oesterreich-Ungarns V. Bd.) Wien – Teschen: Prochaska.
- Hunfalvy Pál 1881b. A székely kérdéshez. *Századok* 15, 97–114, 193–206.
- Husztai József 1931. *Janus Pannonius*. Pécs: Janus Pannonius Társaság.
- Iordanes 2005. *Getica*. Közreadja Kiss Magdolna. Budapest: L'Harmattan.
- Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*. (Válogatta, az utószót, a jegyzeteket és a mutatót készítette Madas Edit.) Budapest: Neumann Kht. 2004. Digitális változata: <http://mek.oszk.hu/04600/04626/html/index.htm>.
- Jakab Elek 1881. *A kalendáriumok történeti és politikai tekintetben*. Értekezések a történettudomány köréből 9/4. Budapest.
- Jäkel, Gerd 2009. *...usque in praesentem diem. Kontinuitätskonstruktionen in der Eigengeschichtsschreibung religiöser Orden des Hoch- und Spätmittelalter*. Berlin: Lit Verlag.
- Jakubovich Emil 1931. A bögözi székely rovásbetűs felirat. *Magyar Nyelv* 27, 81–84.
- Jakubovich Emil 1932. A székely-derzsi rovásírásos téglá. *Magyar Nyelv* 28, 264–274.
- Jakubovich Emil 1935. A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. *Magyar Nyelv* 31, 1–17.
- Jakubovich Emil és Pais Dezső 1929. *Ómagyar olvasókönyv*. Pécs: Danubia.
- Jankovics József 1998. Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez. In: Tusor P. (szerk.), R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, 427–432. Budapest: ELTE BTK.
- Jankovics Marcell 1997. *Jelkép-kalendárium*. Debrecen: Csokonai.
- Jankovics László 2006. *Hazugok, fecsegők, álmodozók. Tanulmányok a régi magyar költészetről*. Budapest: Balassi.

- Jankovits László 2007. Az identitás kérdése Jacobus Piso egyik verse kapcsán. In: Bitskey I. és Fazekas G. T. (szerk.), *Humanizmus, religio, identitástudat*, 24–31. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Jankovits László 2009. Jacobus, Piso. In: Kőszeghy P. (főszerk.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon IX*, 200–201. Budapest: Balassi.
- Jankovits László 2010. Szalkai László. In: Kőszeghy P. (főszerk.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon X*. Budapest: Balassi.
- Jászay Magda 1999. Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle* 41/1–2, 31–52.
- Kacs Kovics-Reményi Andrea és Oszkó Beatrix (szerk) 2000. *Peer-kódex*. Budapest: Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kádár Zoltán 1995. Marsili, a Duna-medence élővilágának első monográfiusa. *Valóság* 38/6, 73–79.
- Kájoni János 1991. *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusstódia története. Kájoni János kézirata 1684*. (Gondozta Madas Edit.) Szeged: Scriptorum Kft.
- Kájoni János 1993. *Codex Caioni saeculi XVII. Facsimile*. București: Editura Muzicală.
- Kájoni János 1994. *Codex Caioni saeculi XVII. Transcriptiones*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.
- Kájoni János 2005. *Organo-Missale*. Csíkszereda: Státus.
- Kájoni János 2015. *Sacri Conventus Diversorum Authorum, praesertim Ludovici Viadanae...* Budapest: Dévai Szent Ferenc Kiadó–Kossuth Kiadó.
- Kalous, Antonín 2008. Csehek és morvák Mátyás király udvarában. In: Farbaky et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 65–76. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Kapronczai Katalin 2009. Handschriften medizinischen Inhaltes im Nachlass von Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730). *Orvostörténeti Közlemények* 55, 206–209, 243–254.
- Karácsonyi János 1922–1924. *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig 1–2*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kardos Tibor 1931. *Callimachus. Tanulmányok Mátyás király államrejonjáról*. Pécs.
- Kardos Tibor 1960. Középkori drámánk kibontakozása. A renaissance színházjáték. In: Kardos T. és Dömötör T. (szerk.), *Régi magyar drámai emlékek I*, 61–192. Budapest: Akadémiai.
- Kardos Tibor és Dömötör Tekla (szerk.) 1960. *Régi Magyar Drámai Emlékek I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor 1972. A huszitizmus és a magyar bibliafordítás. *létünk* 1972/3–4, 81–90.
- Katolikus Lexikon = *Magyar katolikus lexikon*. Főszerk. dr. Diós István és Viczián János. Budapest: Szent István Társulat. Digitális változat: <http://lexikon.katolikus.hu>.

- Kazakova, N. A. és Jakov S. Lur'e. 1955. *Antifeodl'nye eretičeskie dviženija na Rusi XIV-načala XVI. v.* Moszkva–Leningrad.
- Kazinczy Gábor 1863. *Martius Gelot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről.* Pest: Ráth Mór.
- Kedves Csaba 1996. Kájoni és a régi magyar dráma. *Magyar Felsőoktatás* 1996/4. 41–42, 1996/5–6, 48–49.
- Kedves Csaba 1997. Folklorisztikus motívumok a csíksomlyói misztériumdrámákban. In: Pintér M. Zs. (szerk.), *Barokk színház – Barokk dráma. Az 1994. évi egri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*, 161–169. Debrecen: Ethnica.
- Kedves Csaba 1999. Actio parascevice. Történeti rétegek a csíksomlyói misztériumdrámákban. *Székelyföld* 1999/5, 66–88.
- Kedves Csaba 2000. Magyar nyelvű drámatörredék a 15. század végéről. In: Demeter J. (szerk.), *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, 100–109. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Kelecsényi Gábor 1998. *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Budapest: Gondolat.
- Kelemen Lajos 1928. A szárhegyi várkastély. *Művészeti Szalon* 3/8–9, 5–12.
- Képes krónika 1986. Budapest: Európa.
- Képes krónika 2004. Budapest: Osiris.
- Kerny Terézia 2008. Szent László király és a magyar szentek tisztelete Hunyadi Mátyás udvarában. In: Farbaký et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 397–400. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Kertész Balázs 2005. Krónikaszüvegek Laskai Osvát prédikációiban. In: Őze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkeség hatása az újkori Kelet-Európa történetére és kultúrájára*, 669–684. Píliscsaba–Budapest: PTE BTK–METEM.
- Keveházi Katalin 1989. Egy ferences kódex filológiai problémái. In: Kulcsár P., Mader B. és Monok I. (szerk.), *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, 109–120. Szeged: JATE.
- Keveházi Katalin 2005. Ferences krónika. In: Kőszeghy P. (főszerk.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon III*, 84–85. Budapest: Balassi.
- Kézai Simon 1999. *A magyarok cselekedetei.* Ford. Bollók János. Budapest: Osiris.
- Király László 1985. Előszó. In: *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára.* (Décsy Gyula olvasata alapján sajtó alá rendezte és a szótárt készítette Szabó T. Ádám.), 5–12. Budapest: Európa.
- Kisari Balla György 2005. *Marsigli tábornok képei. Le mappe del Generale Marsigli.* Budapest: Kisari.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Budapest: Akadémiai.
- Klanczay Gábor 2000. *Az uralkodók szentsége a középkorban.* Budapest: Balassi.

- Klaniczay Gábor 2013. *Matthias and the saints*. In: Horváth I. (szerk.), *Matthias Rex 1458–1490: Hungary at the Dawn of the Renaissance*, 1–18. Budapest: ELTE BTK, Centre des hautes études de la Renaissance.
- Klaniczay Tibor 1964a. A nagyobb epikus kompozíció kérdése. In: Klaniczay T. (szerk.), *A magyar irodalom története 1600-ig*, 29–32. Budapest: Akadémiai.
- Klaniczay Tibor 1964b. In: A bibliafordítás. Klaniczay T. (szerk.), *A magyar irodalom története 1600-ig*, 120–124. Budapest: Akadémiai.
- Klaniczay Tibor 1993. A valódi és az ál Piso-versek. *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 52–56.
- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon*. (Főszerk. Kristó Gy.) Budapest: Akadémiai. 1994.
- Knauz Nándor 1868. *A magyar egyház régi szokásai VII. Régi misekönyveink*. *Magyar Sion* 6, 801–812, 856–891.
- Knauz Nándor 1876. *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Budapest: Akadémiai.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai.
- Kniezsa István 1959. *A magyar helyesírás története* (2., javított kiadás). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kohn Sámuel 1881. *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest: Zilahy Sámuel. (Reprint: Budapest: Akadémiai, 1990.)
- Kohn Sámuel 1884. *A zsidók története Magyarországon*. Budapest: Athenaeum.
- Komoróczy Géza 2012. *A zsidók története Magyarországon I*. Pozsony: Kalligram.
- Kónya Péter (szerk.) 2009. *Thököly Imre gróf és felkelése*. Prešov: Prešovská Univ.
- Kordé Zoltán 1991. *A székelykérdés története*. (Múzeumi Füzetek 4.) Székelyudvarhely: Haáz Rezső Múzeum.
- Kordé Zoltán 1993. A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. *Aetas* 1993/3, 21–39.
- Kordé Zoltán (szerk.) 2001a. *A középkori székelység*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Kordé Zoltán 2009. A székelység eredetéről. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 61–76. Budapest: Molnár.
- Kordé Zoltán 2016. A székelység eredete és őstörténete. In: Benkő E. és Oborni T. (szerk.), *Székelyföld története I.*, 91–104, 107–121. Székelyudvarhely: MTA BTK-EME-HRM.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss J. és Pusztai F. (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*, 281–300, 579–595, 697–709. Budapest: Osiris.

- Korompay Klára 2006. Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. *Magyar Nyelv* 102, 204–209.
- Kovács András 2002. A gyergyószárhegyi Lázár-kastély építéstörténetéről. In: Pál J. és Rüszt-Fogarasi E. (szerk.), *Tanulmányok Erdély újkori történelméről*, 29–40. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană.
- Kovács Andrea és Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.) 2012. *Énekek Szent László király tiszteletére. Cantiones de Sancto Ladislao rege*. Budapest: Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány.
- Kovács István [é.n.] *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen.
- Kovács I. Gábor 1989. *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai.
- Kovács Zsuzsa 2012. A budai mufti könyvtára a bolognai Marsili-gyűjteményben. In: Ács P. és Székely J. (szerk.), *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, 50–86. Budapest: Balassi.
- Kölönte Béla 1910. *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig*. Gyergyószentmiklós: Kossuth Nyomda.
- Köpeczi Béla 1976. „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest: Akadémiai.
- Kristó Gyula 1986. Jegyzetek. A Képes Krónika szerzője és szövege, 266–382, 459–516. In: *Képes Krónika*. Budapest: Európa.
- Kristó Gyula 1996. *A székelyek eredetéről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula 2000. Utószó. In: Küküllői János: *Lajos király krónikája – Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról*. Budapest: Osiris.
- Kristó Gyula 2001. Utószó. In: Thuróczy János: *A magyarok krónikája és Rogerius mester: Siralmas ének*, 453–462. Budapest: Osiris.
- Kristó Gyula 2002. *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kristó Gyula et al. (szerk.) 1995. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kubinyi András 1969. Spanyol zsidók a középkori Budán. In: Scheiber S. (szerk.), *Magyar Zsidó Oklevéltár 12.*, 19–26. Budapest: a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.
- Kubinyi András 1996. A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* 49, 2–26.
- Kubinyi András 1999. Mátyás király tisztelete a Patrona Hungariae iránt. In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, 335–339. Budapest: METEM.
- Kubinyi András 2001. *Mátyás király*. Budapest: Vince.

- Kubinyi András 2007. Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. *Aetas* 22/3, 83–100.
- Kubinyi András 2009. A Kotta család: spanyol zsidók a középkori Budán. In: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*, 781–786. Budapest: Budapest Főváros Levéltára.
- Kulcsár Péter 1973. *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest: Akadémiai.
- Kulcsár Péter 1977. *Humanista történetírók*. Budapest: Szépirodalmi.
- Kulcsár Péter 1987. *Kapisztrán János*. Budapest: Gondolat.
- Kulcsár Péter 1987–1988. A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92, 523–545.
- Kulcsár Péter 1990. A Corvinus-legenda. In: Barta G. (szerk.), *Mátyás király 1458–1490*, 17–40. Budapest: Akadémiai.
- Kulcsár Péter 1995. Antonio Bonfini és műve. In: Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*, 1109–1019. Budapest: Balassi.
- Kulcsár Péter 2000. Utószó. In: Oláh Miklós: *Hungária – Athila*, 131–143. Budapest: Osiris.
- Kulcsár Péter 2008. *Humanista történetírás Magyarországon*. Budapest: Lucidus.
- Kulcsár Péter 2014. *A történelemszemlélet előzményei*. Budapest: Balassi.
- Kuun Géza (szerk.) 1981. *Codex Cumanicus* [reprint]. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Lázár Miklós 1858. *A gróf Lázár-család*. Kolozsvár.
- Lechner, Anton 1891. *Mittelalterliche Kirchenfeste und Kalendarien in Bayern*. Freiburg: Herder.
- Legenda Aurea = Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*. (Válogatta, az utószót, a jegyzeteket és a mutatót készítette Madas Edit.) Budapest: Neumann Kht. 2004. Digitális változata: <http://mek.oszk.hu/04600/04626/html/index.htm>.
- Le Goff, Jacques 2002. *Assisi Szent Ferenc*. Budapest: Európa.
- Ligeti Lajos 1981. Prolegomena to the Codex Cumanicus. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35, 1–54.
- Ligeti Lajos 1985. *A Codex Cumanicus mai kérdései*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság.
- Lilienfeld, Fairy von 1976. Das „Laodikiskoe poslanie” des großfürstlichen D’jaken Fedor Kuricyn. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 24/1, 1–22.
- Liturgia Horarum Iuxta Ritum Romanum* 1974. Hetedik kiadás. Vatikán.
- Lovagkirályok 1997 = *Lovagkirályok: Az Anjou- és Zsigmond-kor Magyarországon (1301–1437)*. Budapest: Enciklopédia Humana Egyesület. <http://mek.oszk.hu/01900/01948/html/>
- Lovarini, Emilio 1930. *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano*. Bologna: Nicola Zanichelli.

- Madas Edit 1991. *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusztódia története. Kájoni János kézírata 1684.* Szeged: Scriptorum Kft.
- Madas Edit 2004a. *Sermones de sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról.* Debrecen: ΑΓΑΘΑ.
- Madas Edit 2004b. A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. In: Bitskey I. és Oláh Sz. (szerk.), *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, 50–58. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Madas Edit 2005. A Gyulafehérvári sorok és az anyanyelvű prédikáció a 14. század elején. In: Óze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Kelet-Európa történetére és kultúrájára*, 652–657. Piliscsaba–Budapest: PTE BTK–METEM.
- Madas Edit 2006. Laskai Osvát. In: Kőszeghy P. (főszerk.), *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 6*, 399. Budapest: Balassi.
- Madas Edit 2011. Temesvári Pelbárt. In: Kőszeghy P. (főszerk.), *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 11*, 431. Budapest: Balassi.
- Madas Edit szerk. 1992. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530).* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Magyar életrajzi lexikon 1000–1990. I–IV.* Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémiai, 1967–1994. Online: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>.
- Magyar Kálmán 2000. A Bodrog-alsóbüi nemzetségi központ régészeti kutatása (1979–1999). *Somogyi Múzeumok Közleményei 14*, 115–161.
- Makkai László és Mócsy András (szerk.) 1988. *Erdély története I–III.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mályusz Elemér 1966. Krónika-problémák. *Századok 100*, 744–746.
- Mályusz Elemér 1967. *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Budapest: Akadémiai.
- Mamúl = 2003–2009. *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor I–IX.* Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi.
- Margalits Ede 1903. Szláv történeti szemle. *Századok 37*, 274–280.
- Marosi Ernő 1995. *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.
- Marosi Ernő 2000. A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a művészetekben. In: Mikó Á. és Sinkó K. (szerk.), *Történelem-Kép, Szemléltetések múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*, 11–32. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria.
- Marosi Ernő 2008. Mátyás, a középkori ember. Gótika és reneszánsz. In: Farbak et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 113–127. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1681. *Osservazioni intorno al Bosforo tracio, ovvero canale di Constantinopoli rappresentate in lettera alla Sacra Real Maestà di Cristina regina di Svezia.* Róma.

- Marsigli, Luigi Ferdinando 1685. *Bevanda asiatica*. Bécs.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1698. *Dissertazione epistolare del fosforo minerale*. Lipcse.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1700. *Danubialis operis prodromus ad Regiam Societatem Anglicanam*. Nürnberg.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1708. *Observations sur l'analyse du corail et de quelques autres plantes pierreuses*. Párizs.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1714. *Dissertatio de generationem fungorum*. Róma.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1715. *Lettera intorno al ponte fatto sul Danubio sotto l'Imperio Trajano*. Róma.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1725. *Histoire physique de la mer*. Amszterdam.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1726. *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomo digestus*. Hága.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1732. *L'état militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence*. Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo. (Kétnyelvű kiadás.) Hága.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1930a. *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli*. (A szöveget gondozta Emilio Lovarini.) Bologna: Nicola Zanichelli.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1930b. *Lettera-prefazione al catalogo dei manoscritti orientali. Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsigli*. (A szöveget gondozta Albano Sorbelli.) Bologna: Zanichelli.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1986. *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua Meastá Cesarea (1699–1701)*. (A szöveget gondozta Raffaella Gherardi.) Modena: Mucchi.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 1996. *Ragguaglio della schiavitù*. (A szöveget gondozta Bruno Basile.) Roma: Salerno.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 2007. *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*. (A szöveget gondozta F. Molnár Mónika.) Budapest: Históriaantik Könyvesház.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 2009. *A magyar királyság történetének kivonata*. (A szöveget gondozta Nagy Levente.) Budapest: Attraktor.
- Márton Mátyás 2005. Luigi Fernando Marsigli gróf, a tengerkutató. *Geodézia és Kartográfia* 57, 35–39.
- Máté Zsolt 2001. A székelly rovásírás latin rejtélye. *Nyelvtudományi Közlemények* 98, 186–192.
- Mátray Gábor 1873. *A' magyar naptárakról a' közelebb lefolyt négy század alatt*. Új Magyar Múzeum 3/2, 177–188.
- Medgyesy-Schmikli Norbert 2009. *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*. Piliscsaba–Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány.

- Medgyesy S. Norbert, Ötvös István és Őze Sándor (szerk.) 2013. *Nyolcszáz esztendő a ferences rend: tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 1–2.* Budapest: Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló.
- Melegdi [Melich] János 1918. *A legrégebb magyar csízió.* *Magyar Nyelv* 14, 133–139.
- Melich János 1902. Szláv jövevényszavaink 1–4. *Nyelvtudományi Közlemények* 32, 39–81, 161–181, 303–342, 399–448.
- Melich János 1908. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. *Magyar Könyvszemle* 16, 119–147.
- Melich János 1925. Néhány megjegyzés a székely írásról. *Magyar Nyelv* 21, 153–159.
- Mészáros Ildikó 1997. Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán. *Budapesti Negyed* 1997/2–3, 145–162.
- Mészáros István 1982. Ars, litteratura, philosophia. Tudomány- és tananyagrendszerek Alkuintól Erasmusig. *Filológiai Közöny* 28, 15–19.
- Mészöly Gedeon 1916. *Bécsi Codex.* (Betűhű átirat és latin megfelelő.) Budapest: MTA.
- Mikó Árpád 1991. Divinus Hercules és Attila secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai. *Ars Hungarica* 19, 149–156.
- Mikó Árpád és Sinkó Katalin szerk. 2000. *Történelem-Kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon.* Budapest: Magyar Nemzeti Galéria.
- Mills, Watson E. (főszerk.) 1990. *The Mercer dictionary of the Bible.* Macon: Mercer University Press.
- Mohay Tamás 2015. „Istennek kincses tárháza...”. P. Losteiner Leonárd ferences kézirata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról. Csíksomlyó–Budapest: Csíksomlyói Ferences Kolostor–Szent István Társulat.
- Molnár Antal 2007. Magyar ferencesek a hódoltságban. In: Kiss I. D. és Vass E. (szerk.), *Szemelvények a szeged-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből*, 37–61. Budapest–Szeged: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány–Ferences Rendház.
- Molnár Antal 2008. Egy válság anatómiája (Marie-Madeleine de Cevins: Les franciscains observants hongrois de l’expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540). *BUKSz* 20/3, 216–224.
- Molnár József és Simon Györgyi 1980. *Magyar nyelvelmékek.* (Harmadik, javított és bővített kiadás.) Budapest: Akadémiai.
- Monok István 2009. Kiegészítés a Marsili-hagyaték magyar vonatkozásaihoz. *Magyar Könyvszemle* 125, 88–95.
- Montague, Rhodes James 1932. *A Catalogue of the Medieval Manuscripts in the University Library Aberdeen.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Mózes Huba 2013. Aranymetszés egy 15. század végi magyar–latin ikervers párhuzamos szövegében. In: Czibula K et al. (szerk.), *Szín – játék – költé-*

- szet. *Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, 234–236. Budapest–Nagyvárad: Partium–Protea Egyesület–reciti.
- Muckenhaupt Erzsébet 1999. *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*. Budapest–Kolozsvár: Balassi Kiadó–Polis Könyvkiadó.
- Muckenhaupt Erzsébet 2007. *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*. (Kiállítási katalógus.) Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum.
- Muckenhaupt Erzsébet 2009. *A Csíki Székely Múzeum „régí magyar könyvtára” I. (1498–1710)*. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum.
- Nagy Levente 2006. *Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. Hadtörténelmi Közlemények* 119, 303–328.
- Nagy Levente 2007. *Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték*. In: Bitskey I. és Fazakas G. L. (szerk.), *Humanizmus, religio, identitástudat*. 252–273. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Nagy Levente 2009a. *Luigi Ferdinando Marsili és a budai könyvtár(ak)* *Magyar Könyvszemle* 125, 30–46.
- Nagy Levente 2009b. *Rebellis barbárok és/vagy nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili Prodrömus-a a magyarokról*. In: Luigi Ferdinando Marsili: *A magyar királyság történetének kivonata*, 75–134. Budapest: Attraktor.
- Nagy Levente 2010. *Drakula és a román Corvinusok. Világtörténet* 33/3–4, 20–27.
- Nagy Levente 2011a. *Határok, vándorok, kémek*. Budapest: Lucidus.
- Nagy Levente 2011b. *A holló és a gyűrű jegyében. Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 623–658.
- Nagy Péter Tibor 1992. *A magyar oktatás második államosítása*. Budapest: Educatio.
- Négyesy László 1913. *Árpádkori compositio. Budapesti Szemle* 154, 188–201.
- Németh Gyula 1916a. *Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Egyetemes Philologiai Közölny* 40, 560–570.
- Németh Gyula 1916b. *A bíráló felelete. Egyetemes Philologiai Közölny* 40, 675–679.
- Németh Gyula 1917–1920. *A régi magyar írás eredete. Nyelvtudományi Közlemények* 45, 21–44.
- Németh Gyula 1926–1932. *A csíkszentmihályi felirat. Kőrösi Csoma Archivum* II., 434–436.
- Németh Gyula 1932a. *A nagyszentmiklósi kincs feliratai. Magyar Nyelv* 28, 83–84.
- Németh, Julius 1932b. *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. (Anhang II: Die ungarische Kerbschrift, 60–84.)* Budapest – Leipzig.
- Németh Gyula 1934. *A magyar rovásírás*. Budapest: a Magyar nyelvtudomány kézikönyve II/2. füzet.
- Németh, Gyula 1971. *The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. Acta Linguistica Hungarica* 21, 1–72.

- Nyíri Antal (szerk.) 1971. *A Müncheneri Kódex 1466-ból*. Budapest: Akadémiai.
- Oláh Miklós 2000. *Hungária – Athila*. Budapest: Osiris.
- Orbán Balázs 1868–1873. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I–VI*. Pest: Ráth Mór.
- Orbán Balázs 1982. *A Székelyföld leírása I–II*. (Hasonmás kiadás.) Budapest: Helikon.
- Oszkó Beatrix 2009. Peer-kódex. In: Madas E. (szerk.), *Látjátok feleim... Magyar nyelvemlékek*, 299. Budapest: OSZK.
- Őze Sándor 2005. A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: Őze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa lelkiségére és kultúrájára*, 157–175. Piliscsaba–Budapest: PPKE–METEM.
- Őze Sándor 2010. Még egyszer a ferencesekről. Válasz Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében című cikkére. *Egyháztörténeti Szemle* 11, 119–133.
- Pais Dezső 1926. *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest: Magyar Irodalmi Társaság.
- Pajorin Klára 2009. Humanisták birodalomeszménye és Mátyás király. In: Gábor Cs., Luffy K. és Sipos G. (szerk.), *Erdély reneszánsza I*, 25–34. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum–Társaság.
- Pajorin Klára 2015. *Janus Pannonius és a hun–magyar rokonság* (Hozzászólás Szörényi László Janus Pannonius követi beszédéről írt cikkéhez) <https://iti.btk.mta.hu/hu/szorenyi-laszlo-honlapja/koszonto-irasok-a-70-szuletesnapra>
- Pap Levente 2015. Loseiner Leonárd és Chronológiája. In: Békés E., Kasza P. és Lengyel R. (szerk.), *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, 149–156. Budapest: MTA BTK.
- Papp Ágnes 2015. *Sacri Conventus: A muzsikus Kájoni*. In: Kájoni János: *Sacri Conventus Diversorum Authorum, praesertim Ludovici Viadanae...*, 7–55. Budapest: Dévai Szent Ferenc–Kossuth.
- Papp Szilárd 2008. Mátyás uralmának heraldikai emlékei Felső-Lausitzban és Sziléziában. In: Farbaky et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 222–245. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Peer Kódex = Kacs Kovics–Reményi Andrea és Oszkó Beatrix (szerk.) 2000. *Peer-kódex*. Budapest: Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Peéry Rezső 1957. Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz. *Magyar Nyelv* 53, 274–278.
- Perger János 1821. *Bevezetés a diplomatikába I*. Pest: Trattner.
- Pintér Márta Zsuzsanna 1993. *Ferences iskolai színjátás a XVIII. században*. Budapest: Argumentum.

- Poszler Györgyi 2000. Az Árpád-házi szent királyok a magyar középkor századaiban. In: Mikó Á. és Sinkó K. (szerk.), *Történelem-Kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon, 170–187*. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria.
- Pusztai István 1988. *Winkler-Kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői* (Codices Hungarici IX). Budapest: Akadémiai.
- Püspöki Nagy Péter 1977. A magyar rovásírás eredetéről. *Magyar Nyelv* 73, 303–313.
- Püspöki Nagy Péter 1984. A „rovásírás” írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében. In: Kállay I. (szerk.), *Magyar Herold*, 9–22. Budapest: ELTE Történeti Segédtudományok Tanszék.
- Radó Polikárp 1941. Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége. *Magyar Könyvszemle* 65, 132–149.
- Radó Polikárp 1973. *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et Limitropharum regionum*. Budapest: Akadémiai.
- Ráduly János 1995. *Rovásíró őseink*. Korond: Firtos Művelődési Egylet.
- Ráduly János 2006. A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei. *Erdélyi Múzeum* 67/3–4, 145–149.
- Ráduly János 2008. *Beszélő rovás emlékek*. Marosvásárhely: Hoppá.
- Ransanus, Petrus 1985. *A magyarok történetének rövid foglalata*. Fordította Blazovich László és Galántai Erzsébet. Budapest: Európa.
- Rásonyi László 1979. Bulaqs and Oguzs in mediaeval Transylvania. *Acta Orientalistica Hungarica* 33, 129–151.
- Rásonyi László 1981. *Hidak a Dunán*. Budapest: Magvető.
- Repertórium. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. <http://rpha.elte.hu/>
- Réthy László 1888. Az úgynevezett hun-székely írás. *Archeológiai Értesítő* 8, 54–60.
- Révai Miklós 1806. *Elaboratio Grammatica Hungarica I*. Pest: Trattner.
- Révai Miklós 1833. A magyar literatura vagyis: a magyar deáki történet. *Tudományos Gyűjtemény* II, 51–60.
- Richter Pál 2006. *Napja Isten haragjának*. Egy temetési ének írásos emlékei és néphagyományban élő változatai. In: Murányi János (főszerk.), *A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2005. Társadalom- és humántudományok*, 259–276. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum.
- RMGl. = Berrár Jolán és Károly Sándor 1984. *Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest: Akadémiai.
- RMK II. = Szabó Károly 1885. *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- RMKT I. = Szilády Áron 1877. *Középkori magyar költői maradványok RMKT I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- RMKT II. = Szilády Áron 1880. *XVI. századbeli magyar költők művei* RMKT II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- RMKT I². = Horváth Cyrill 1921. *Középkori magyar verseink I.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Rogierius mester 2001. Siralmas ének. In: Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Budapest: Osiris.
- Róna-Tas András 1985–1986. *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus. Néprajz és Nyelvtudomány*, 173–179.
- Róna-Tas András 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi.
- Róna-Tas, András és Árpád Berta 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rózsa György 1993. Pictorial types of the Attila iconography. In: Bäuml, F. és M. D. Birnbaum (szerk.), *Attila. The man and his image*, 29–37. Budapest: Corvina.
- Rozsnyói Zsuzsanna 2000. Szótárkísérletek a XVII. századból. In: L. Tassoni és Fóris Á. (szerk.), *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből*, 179–191. Pécs: Iskolakultúra.
- R. Várkonyi Ágnes 1988. Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Köpeczi B. (szerk.), *Erdély története három kötetben II.*, 784–846. Budapest: Akadémiai.
- R. Várkonyi Ágnes 2005. Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 118, 363–399.
- Sándor Klára 1991. *A Bolognai Rovásemlék*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Sándor Klára 1992. A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 79–91. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Sándor Klára 1993a. A Marsigli-féle székely rovásnaptár és más 15. századi kalendáriumok. In: Békési et al. (szerk.) *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, 322–331. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft.
- Sándor Klára 1993b. Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic runic script. In: Bethlenfalvy et al (eds.), *Altaic Religious Beliefs and Practices, 1990.*, 295–299. Budapest.
- Sándor Klára 1996a. A székely rovásírás megíratlan története(i?). *Erdélyi Múzeum* 58, 83–93.
- Sándor Klára 1996b. A gelencei rovásírásos felirat. *Magyar Nyelv* 92, 80–82.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest: Typotex.
- Sándor Klára 2014a. *A székely írás nyomában*. Budapest: Typotex.
- Sándor Klára 2014b. A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei. In: Szentpéteri J. és Sudár B. (szerk.), *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, 329–342. Budapest: MTA BTK.

- Sándor Klára 2014c. A székely írás eredetéről dióhéjban. *Magyar Tudomány* 2014/5, 572–575.
- Sashalmi Endre 2010. Az orosz Dracula-elbeszélés a 15. század végi moszkvai nagyfejedelmi hatalmi ideológia összefüggésében. *Világtörténet* 33/3–4, 47–53.
- Sebestyén Gyula 1908. Battyhány Boldizsár misekönyve. In: *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik évfordulójára*, 199–205. Budapest: Athenaeum.
- Sebestyén Gyula 1909. *Rovás és rovásírás*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. [reprint: 2002, Budapest: Tinta]
- Sebestyén Gyula 1913. A bolognai rovásírásos magyar naptár. *Vasárnapi Ujság* 60, 992.
- Sebestyén Gyula 1914. Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékhez. *Ethnographia* 25, 1–13, 65–80.
- Sebestyén Gyula 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Sebestyén Gyula 1917–1920. A magyar rovásírás eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 292–302.
- Sebestyén Gyula 1918. Rovásírásos nyelvemlékek. In: *Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapja alkalmából*, 60–68. Budapest: Hornyánszky.
- Seprődi János 1909. A Kájoni-Codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 19, 129–146, 282–301, 385–424.
- Soltész Zoltánné 1980. *A Mátyás-Graduale*. Budapest: Magyar Helikon-Corvina.
- Sólyom Jenő 1962. „Janus Pannonius magyar grammatikájának” állítólagos soproni példányáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 66, 74.
- Soós István 1902. *Páduai Szent Antal Imakönyv*. Tizenharmadik, bővített kiadás. Budapest: Stephaneum.
- Soós István 2007. Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia* 1, 25–35.
- Stoye, John 1994. *Marsigli's Europe 1680–1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli Soldier and Virtuoso*. New Haven–London: Yale University Press.
- Suba János 2014. A karlócai békében kijelölt határ határtérképe. *Hadttörténelmi Közlemények* 127, 133–144.
- Suckale, Robert 2008. Mátyás késő gótikus műpártolásának közép-európai kapcsolatai. In: Farbaký et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 101–111. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Szabó Ádám 2004. L. F. Marsigli és Sarmizegetusa topográfiája. *Archaeológiai Értesítő* 129, 83–115.

- Szabó András 2005. Reformáció Északkelet-Magyarországon: meggondolkodtató esetek. In: Szabó A. (szerk.), *Mezőváros, reformáció és irodalom*, 41–49. Budapest: Universitas.
- Szabó András 2009. A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. In: F. Romhányi B. és Kendeffly G. (szerk.), *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, 224–231. Budapest: Gondolat.
- Szabó András 2010. Hogyan használjuk Zoványi lexikonát? Válasz Óze Sándornak. *Egyháztörténeti Szemle* 11, 134–135.
- Szabó Dénes 1942. *Apor-kódex*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet.
- Szabó Flóris 1989. Huszita-e a huszita biblia? *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 118–126.
- Szabó György Piusz 1921. *Ferencrendiek a magyar történelemben* Budapest: k.n.
- Szabó Károly 1862. *Kézai Simon mester magyar krónikája*. Pest.
- Szabó Károly 1864. Az enlakai egyház őszékely betűkkel irt felirata. *Koszorú* 2, I., 522–523.
- Szabó Károly 1866a. A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 2/5, 114–143.
- Szabó Károly 1866b. A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 2/6, 106–130, 233–277.
- Szabó Károly 1885. *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szabó T. Attila 1944. *Annasszon. Magyar Nyelv* 40, 378.
- Szabó T. Attila 1949. *A Sylvester családnév változatai az erdélyi régiségben. Magyar Nyelv* 45, 264–269.
- Szabó T. Attila 1959. *Annasszony és asszonytársai. Magyar Nyelv* 55, 397–400.
- Szabó T. Attila 1985. *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és nap-tára*. Budapest: Európa.
- Szádeczky Lajos (szerk.) 1897. *Székely Oklevéltár VI. (1603–1698)*. Kolozsvár: Ajtai K. Albert Könyvnyomdája.
- Szakály Ferenc 1986. *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Budapest: Corvina.
- Szakály Ferenc 1995. *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest: Balassi.
- Szalkai Balázs 1862. *Chronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae*, 213–315. In: Toldy F. (szerk.), *Analecta monumentorum Hungariae I*. Pest. (Reprint: Érszegi Géza szerk., Budapest: az MTA Könyvtára, 1986).
- Szalkai Balázs 1984. A boszniai és a magyarországi minoriták krónikája. (Ford.: Csonka Ferenc.) In: *A magyar középkori irodalma*, 639–669. (Válogatás és szöveggondozás: V. Kovács Sándor. Budapest: Szépirodalmi.

- Szamosközy István 1977. *Erdély története [1598–1599, 1603]*. (Fordította Borzsák István.) Budapest: Magyar Helikon.
- Szamosközy István 1981. *Erdély története (1598–99), (1603)*. Budapest: Európa.
- Szamosközy István 1991. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szamota István és Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar Oklevél-Szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István; a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest: Hornyánszky. [Reprint: 1984, Budapest: ÁKV.]
- Szántó Konrád 1983. *A katolikus egyház története I*. Budapest: Ecclesia.
- Szedő Dénes (szerk.) 1981. *Az egyszerűség útja – Assisi Szent Ferenc írásai*. Budapest: Szent István Társulat.
- Székely György 1984. Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: H. Balázs É., Fügedi R. és Maksay F. (szerk.), *Mályusz Elemér Emlékkönyv*, 331–339. Budapest: Akadémiai.
- SzékOkl VI. = Szádeczky Lajos (szerk.) 1897. *Székely Oklevéltár VI. (1603–1698)*. Kolozsvár: Ajtai K. Albert Könyvnyomdája.
- SzékOkl VIII. = Barabás Samu (szerk.) 1934. *Székely Oklevéltár VIII. (1219–1776)*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szelestei N. László 1984. *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*. Budapest: az MTA Könyvtára.
- Szelp Szabolcs 2011. A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. *Magyar Nyelv* 107, 407–428.
- Szentesi Edit 2008. Mátyás király bécsújhelyi típusú arcképeiről. In: Farbaky et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 217–219. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Szentjóni Sándor 1918. *A legrégebb magyar csízió*. *Magyar Nyelv* 14, 184–187.
- Szentpétery Imre 1985. *A kronológia kézikönyve. A Chronológia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása*. A szerző hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte Gazda István. Kiegészítette Érszegi Géza, Raj Tamás és Szögi László, Budapest: Könyvértékesítő Vállalat.
- Sz. Farkas Jenő 1989. *Drakula vajda históriája*. Budapest: Akadémiai.
- Szilády Áron 1868. Szilády Áron jelentése bolognai útjáról. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 2, 128–142.
- Szilády Áron 1877. *Középkori magyar költői maradványok RMKT I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szilády Áron 1880a. *XVI. századbeli magyar költők művei RMKT II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szilády Áron 1880b. *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája.

- Szilágyi Ferenc 1836. Erdélyi tragédia 1738-b. *Klio. Historiai 'sebkönyv. Harmadik esztendő*, 421–438. Kolozsvár: Barra Gábor.
- Szilágyi Sándor 1876–1880. *Szamosközy István történeti maradványai I–IV*. Budapest: MTA.
- Szilágyi Sándor 1880. *Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. XXX*. Budapest: az MTA Könyvkiadó-Hivatala.
- Szily Kálmán 1907. *A Münchener Codex kora. Magyar Nyelv* 3, 201–207.
- Szinnyei József 1891. *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest: Magyar Könyvkiadók Egyesülete.
- Sz. Jónás Ilona 1997. Árpád-házi Szent Erzsébet. Budapest: Akadémiai.
- Sz. Jónás Ilona 2007. Árpád-házi Szent Erzsébet legendái. *Vigília* 72, 482–489.
- Szlancsok Margit 2005. Kapisztrán Szent János és a ferencesek luxusellessége. In: Őze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa lelkiségére és kultúrájára*, 685–705. Piliscsaba-Budapest: PPKE-METEM.
- Szovák Kornél 2004. Utószó. Irodalom. In: *Képes krónika 2004*, 233–278.
- Szovák Kornél 2008. A király és az egyház. Mátyás személyes vallásossága. In: Farbak et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 393–396. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Szörényi László 1987. Callimaco Esperiente e la corte de Re Mattia. In: *Callimaco Esperiente, poeta e politico del 1400. Convegno internazionale di studi (San Gimignano, 18–20. ottobre 1985)*, 105–118. Firenze.
- Szörényi László 1993. *Hunok és jezsuiták: fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest: AmfipressZ.
- Szörényi László 2002. Az epikureus premachiavellista és Mátyás király udvara: Callimachus Experiens. In: *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, 38–50. Budapest: Kortárs.
- Szörényi László 2009. A diplomáciailag felhasznált Attila – Janus Pannonius Mátyás követeként Rómában. In: *Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról*. Budapest: Lucidus.
- Szűcs Jenő 1972a. Nép és nemzet a középkor végén. *Valóság* 15/6, 14–31.
- Szűcs Jenő 1972b. A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények* 43, 213–261.
- Szűcs Jenő 1973. Társadalomelmélet, politikai teória és történetsszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). *Századok* 3–4, 569–643, 823–878.
- Szűcs Jenő 1974a. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- Szűcs Jenő 1974b. Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttéréhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78, 409–435.
- Szűcs Jenő 1981. Sárospatak reformációjának kezdetei. In: Benda K. (szerk.), *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II*, 7–56. Budapest: Ráday Gyűjtemény.

- Szűcs Jenő 1992. *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből.* Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Tagliavini, Carlo 1930a. *Luigi Ferdinando Marsigli e la scrittura „runica” dei siculi (székelyek) di Transilvania.* Bologna: Il Comune di Bologna.
- Tagliavini, Carlo 1930b. *Luigi Ferdinando Marsigli.* Bologna: Il Comune di Bologna.
- Tagliavini, Carlo 1930c. *Il „Lexicon Marsilianum”. Dizionario Latino-Rumeno-Ungherese del sec. XVII.* București: Cultura Națională.
- Takács Ince OFM 1926a. A Szent Ferenc-rend hierarchiája. In: *Szent Ferenc nyomdokain 1226–1926*, 449–508. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt.
- Takács Ince OFM 1926b. Ferences szentek és boldogok. In: *Szent Ferenc nyomdokain 1226–1926*, 509–512. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt.
- Tánczos Vilmos 2006. A moldvabányai rovásfeliratról és keletkezésének hátteréről. *Erdélyi Múzeum* 67/3–4, 150–156.
- Tardy Lajos 1980. *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században.* Budapest: Akadémiai.
- Tarnai Andor 1969. *Extra Hungariam non est vita...: egy szállóige történetéhez.* Budapest: Akadémiai.
- Tarnai Andor 1973. A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 135–147.
- Tarnai Andor 1974. A Képes Krónika forrásaihoz. In: Horváth J. és Székely Gy. (szerk.), *Középkori kútfontok kritikus kérdései*, 203–211. Budapest: Akadémiai.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.
- Taube, Moshe 1995. The ‘Poem on the Soul’ in the *Laodicean Epistle* and the Literature of the Judaizers. *Harvard Ukrainian Studies* 19, 671–685.
- Tauber, Werner 1983. Hundert Jahre Gilhofer Wien. In: *Gilhofer Buch- und Kunstantiquariat Wien. Catalogue* 132, 4–10.
- Thaly Kálmán 1893. Erdélyi costume-képek a XVII. századból. *Akadémiai Értesítő* 47, 659–661.
- Thorndike, Lynn 1923. *A History of Magic and Experimental Science* II. New York: Columbia University Press, 401–435.
- Thoroczkai Gábor 1994–1995. *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993)* I-II., FONS-Forráskutatás és történeti segédtudományok, 1994, 93–149, 1995, 117–173.
- Thuróczi János 1957. *Magyar krónika.* Budapest: Magyar Helikon.
- Thuróczy János 1978. *A magyarok krónikája.* (Ford. Horváth János.) Budapest: Magyar Helikon.
- Thuróczy 1985 = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum I. Textus.* (Szerk. Galántai E. és Kristó Gy.) Budapest: Akadémiai.
- Thuróczy János 1986. *A magyarok krónikája I-II.* (Az OSZK 1143-as jelzetű augsburgi kiadású ősnymtatványának hasonmás kiadása.) Budapest: Helikon.

- Thuróczy 1988 = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentari.* (Összeállította Mályusz E. és Kristó Gy.) Budapest: Akadémiai.
- Thuróczy János 2001. *A magyarok krónikája.* (Ford. Bellus Ibolya.) Budapest: Osiris.
- Tímár Kálmán 1927. Magyar kódex-családok. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 61–67, 210–224.
- Tímár Kálmán 1931. *Legrégibb bibliafordításunk eredete. Pécsi Tamás és Újlaki Bálint bibliája-e?* Kalocsa: Árpád Rt.
- Toldy Ferenc 1851. *A magyar nemzeti irodalom története.* Pest: Emich és Eisenfels.
- Tóth Béla 1899. *Magyar ritkaságok.* Budapest: Athenaeum.
- Tóth Gergely 2012. „Civilizált” őstörténet. *Történelmi Szemle* 54, 219–246.
- Trencsényi-Waldapfel Imre 1960. Küküllei János és a Névtelen Minorita. In: *Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája.* Budapest: Helikon.
- Tringli István 2000. Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye. In: Piti F. és Szabados Gy. (szerk.), „Magyaroknak eleiről” – Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére, 655–671. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Tringli István 2008. A magyar történetírás átalakulása Hunyadi Mátyás korában. In: Farbaky et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 503–506. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Uherovich Gábor 1992. A Duna-táj XVII. századi sokoldalú kutatója. *Ártér* 1992, 8–13.
- Varga Imre Kapisztrán O.F.M. 2008. Mátyás király és az obszerváns ferencesek. In: Farbaky et al. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, 401–405. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Vayer Lajos 1967. Faunus Ficariustól Matthias Corvinusig. A középeurópai humanizmus ikonológiája. In: *Témák, formák, ideák. Válogatott tanulmányok a festészet, a szobrászat és a grafika művészetének történetéből*, 122–126. Budapest: Corvina.
- Vekerdi József 1979. Szent László-ének. In: Komlószy T. (szerk.), *A régi magyar vers*, 11–14. Budapest: Akadémiai.
- Vékony Gábor 1992. A Bolognai Rováslelék. *Magyar Könyvszemle* 103, 288–289.
- Vékony Gábor 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Budapest: Nap Kiadó.
- Vékony László 1976. Marsili. *Létünk* 1976/5, 84–114.
- Vékony László 1982. Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Marsigli élete, munkássága és iratai. *Hungarológiai Közlemények* 1982, 485–535.
- Velledits Lajos 1912. Az ünnepnapok magyar neve. *Magyar Nyelv* 8, 204–209, 249–255, 343–346.
- Verbényi István és Arató Miklós [1989] *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája.* Budapest.
- Veress Endre 1906. A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle* 14, 109–130, 211–231.

- Veress Endre 1907. Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-i ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *Budapest Régiségei* 9. Budapest.
- Veress Endre 1930. A Marsili-centenárium kiadványok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle* 27, 264–269.
- Veszprémy László 1999. Utószó. In: Anonymus: *A magyarok cselekedetei és Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*, 73–78, 155–161. Budapest: Osiris.
- Veszprémy László 2005. A magyar őstörténet és a honfoglalás a középkori magyar krónikákban. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas I.*, 97–116. Budapest: Molnár.
- Veszprémy László 2006. Az Anonymus-kutatás ma. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas II.*, 117–137. Budapest: Molnár.
- Veszprémy László 2009. A Képes krónika a nemzet könyvtárában. In: Hitseker M. (szerk.), *A Képes krónika könyve*, 11–33. Budapest: Kossuth – OSZK.
- Vida Tivadar 1976. Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával. *Vigilia* 41, 671–679.
- Vízkelety András 2005. A középkori többnyelvűség jelei a hazai ferences kódexekben. In: Óze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Kelet-Európa történetére és kultúrájára*, 645–651. Piliscsaba–Budapest: PTE BTK–METEM.
- V. Kovács Sándor (szerk.) 1982. *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Budapest: Magyar Helikon–Európa.
- V. Kovács Sándor (szerk.) 1984. *A magyar középkor irodalma*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Vladár Zsuzsa 1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana* (1539). Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Volf György 1876a. *Régi magyar codexek: Érdy Codex I.* Nyelvemléktár IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Volf György 1876b. *Régi magyar codexek: Érdy Codex 2.* Nyelvemléktár V. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Wadding, Luke 1735a. *Annales minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum / auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno ... ; Tomus XII.* Roma: Rocco Bernabo.
- Wadding, Luke 1735b. *Annales minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum / auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno ... ; Tomus XIII.* Roma: Rocco Bernabo.
- Waldapfel József 1927. Legrégibb bibliafordításunk. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 96–99.
- Wehli Tünde 2005. Mátyás király ferences missáléja. In: Óze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.), *A ferences lelkiség hatása az újkori Kelet-Európa történetére és kultúrájára*, 865–874. Piliscsaba–Budapest: PTE BTK–METEM.

- Wehli Tünde 2009. A Képes krónika könyvfestészeti szempontból. In: Hitseker M. (szerk.), *A Képes krónika könyve*, 37–194. Budapest: Kossuth–OSZK.
- Zeissberg, Heinrich von szerk. 1873. Johannis de Komorowo: Tractatus cronice fratrum minorum obseruancie. A tempore Constanciensis concilii et specialiter de prouincia Polonie. *Archiv für österreichische Geschichte* 49/2, 297–425.
- Zolnai Gyula 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Zolnai Gyula 1895. A Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei. *Magyar Könyvszemle* 3, 106–116.
- Zolnai Gyula 1905. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. *Magyar Nyelv* 1, 29–36.
- Zolnay László 1977. Emlékezés Marsigli tábornokra. *Budapest 1977/9*,
- Zolnay László 1987. *Buda középkori zsidósága és zsinagógáik*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Zoltán András 1984. Megjegyzések az orosz Dracula-történet keletkezéséhez. *Filológiai Közöny* 30/2–3, 149–164.
- Zoltán András 2010. Az óorosz Drakula-történet szerzője Kurycin vagy valaki más? *Világtörténet* 33/3–4, 38–46.
- Zoványi Jenő 1977. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (3. jav. és bőv. kiadás). Budapest: a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.
- Zsilinszky Éva 2003. Szókészlettörténet. In: Kiss J. és Pusztai F. (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*, 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823. Budapest: Osiris.
- Zsoldos Attila 1997. *Az Árpádok és alattvalóik*. Debrecen: Csokonai.
- Zsupos Zoltán 2015. *A székely írásról*. Budapest: magánkiadás.